

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР

ТОМ VI

ДОБА РАННЬОГО ЗАЛІЗА, ЕПОХА МІДІ-БРОНЗИ,
НЕОЛІТ І ПАЛЕОЛІТ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ—1956

Редакційна колегія:

С. М. Бібиков (відповідальний редактор), *П. П. Єфіменко, Е. В. Максимов, І. Г. Шовкопляс.*

**Археологические памятники УССР, т. VI
(На украинском языке)**

Редактор видавництва І. О. Сергеева

Техредактор Е. Н. Розенцевейг

Коректор Л. Л. Райтбурд

БФ 19138. Зам. № 1127. Тираж 500. Формат паперу 84×108^{1/16}. Друкарськ. аркушів 21,73. Обл.-видавн. аркушів 20,44. Паперових аркушів 6,63. Підписано до друку 14.XI 1956 р. Ціна 13 крб. 50 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Рєпіна, 2.

ПАМ'ЯТКИ
ДОБИ РАНЬОГО ЗАЛІЗА

В. М. ДАНИЛЕНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІДГІРСЬКОГО ТА БОБРИЦЬКОГО ТИПІВ НА КИЇВЩИНІ В 1950 р.

Пам'ятки підгірської культури, виділеної в останні роки, вже були предметом публікації¹. В ій подані відомості про територію поширення цієї культури, охарактеризовано її типові риси, продатовано здобутий матеріал, а також зроблена спроба дати визначення етнічної приналежності цих пам'яток.

Але сказати, що всі риси підгірської культури вже в достатній мірі виявлені, не можна. Зокрема, ми ще не можемо повністю охарактеризувати такі її істотні риси, як тип жител, особливості похоронного ритуалу, локальні відмінності та ін. Проте вже тепер зрозуміло, що в підгірській культурі ми маємо цілком особливе явище великої територіального поширення, що дуже відрізняє цю культуру від скіфської степової культури і так званої «скіфської» культури лісостепових територій. В цьому факті і в тому, що підгірська культура тяжіє до інших культур раннього залізного віку центральної частини Східної Європи, і полягає її особливе історичне значення.

В даній статті ми подаємо відомості про підгірські пам'ятки, виявлені в 1950 р. і в попередні роки.

Роботами підгірського загону експедиції «Великий Київ» Інституту археології АН УРСР в районі Підгірців, Обухівського району, влітку 1950 р. почалось дослідження пам'яток підгірського типу шляхом стаціонарних археологічних розкопок².

Об'ектом дослідження були залишки посе-

¹ В. И. Даниленко, Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР, Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953, стор. 197 і далі.

² В роботах взяли участь наукові працівники Інституту В. М. Даниленко (начальник загону), Є. Ф. Покровська, О. Г. Шапошникова і Я. П. Приліпко.

лення в урочищі Обірок та Човнище на північній околиці Підгірців, а також окремі залишки поховань, які виявилися в цій місцевості.

Обірком в районі с. Підгірці називають краї борової тераси правого берега Дніпра, а Човнищем — дюнне підвищення надзаплави, розташоване на межі переходу від борової тераси до широкої, досить заболоченої в цьому місці заплави.

В урочищі Човнище сліди перебування носіїв підгірської культури відзначаються в п'яти місцях. Вони мають характер ізольованих скучень культурних залишків, які залягають на поверхні видувів і під гумусовим покривом.

Культурні залишки порівняно добре збереглись на піщаному підвищенні безпосередньо на північ від крайніх хат села. Тут по обидва боки польової дороги було закладено два розкопи.

Розкоп I (західний), площею 88 м², був орієнтований з заходу на схід. Розкоп II (східний), площею 176 м², орієнтований з південно-го заходу на північний схід. Віддаль між обома розкопами становила всього близько 20 м¹.

Стратиграфічні умови на обох розкопах в основних рисах були одинаковими. Відміна полягала лише в потужності окремих нашарувань та в тому, що площа східного розкопу більшою мірою зазнала впливу розвіювання. Саме через це доцільно докладніше спинитися на описі першого розкопу. Тут майже скрізь на поверхні знаходився брудний сірий навіянний шар піску потужністю 30—40 см. Безпосередньо під ним залягав звичайний лісовий підзол завтовшки 10—15 см, насичений шматочками вугілля та слідами вигорілих пеньків. Нижче нього вже

¹ Розчленування порівняно невеликої площині на два розкопи було обумовлено тим, що між досліджуваними ділянками знаходився видув.

проступав жовтуватий дюнний шар піску, дещо гумусований, потужністю 30—40 см. Під останнім виявився прошарок темно-коричневого супіску, інтенсивно гумусованого та насыченого окремими вугликами; потужність його від 15 до 40 см. Саме цей шар, переважно в нижній частині, містив археологічні знахідки: численні фрагменти посуду, прядлиця, металеві прикраси, предмети домашнього вжитку, бронзові та залізні наконечники стріл, глиняний тигельок та напівзотлілі кістки тварин.

Ще нижче залягав материковий пісок, який відрізнявся від верхніх шарів піску світлим забарвленням та наявністю ортзандових прошарків.

На площі розкопу вдалося простежити темну лінзу з культурними залишками. На поверхні вона мала вигляд овальної плями, витягнутої із заходу на схід, з діаметрами 10 і 7 м. Можливо, що це заглиблення є залишком житла, яке було трохи впущене в ґрунт.

Дещо подібне спостерігалось і на площі розкопу II. Тут також відзначено наявність верхнього шару навіяного піску (до 40 см), лісового ґрунту під ним (10 см), нижнього шару еолового піску (до 30 см) та ін. Інтенсивно забарвлений шар із знахідками простежувався не скрізь. На ділянці на захід від розкопу він вже був роздутий, а у західній частині розкопу — опинився на поверхні і місцями був зруйнований до горизонту знахідок; ще далі на схід він поступово виклинювався. Таким чином, сказати щось певне про первинні розміри та конфігурацію темної плями, в межах якої відзначалися археологічні залишки, не можна. Особливістю побутових решток II розкопу є наявність у ньому групи з 12 ям, які наче облямовували площу овальної форми, витягнуту із заходу на схід на 11 м і з півночі на південь на 8 м. Всі ями врізалися в товщу світлого дюнного піску, і стінки їх добре простежувалися. На підставі краще збережених ям можна твердити, що всі вони мали плоске дно і розтрубне горло. Середня глибина дорівнювала 1 м. У заповненні ям, особливо на дні, траплялися досить крупні уламки посуду, значні уламки кісток свійських тварин (кабан, бик, свиня), кусочки вугілля та домішки попелу. Між трьома західними ямами на поверхні піску відзначено сліди округлих ямок діаметром 10—15 см. Призначення цих ямок не цілком зрозуміле.

Темний ґрунт у заглибленні весь заповнений знахідками, головним чином уламками посуду.

На схід від розкопу II, на віддалі 74 м від нього, знайдено досить добре збережені залишки вогнища. Пляма його округла, діаметр

70 см. Тут виявлені скupчення вугликів, жижіль та уламки тигля.

Археологічний матеріал, представлений переважно керамікою, інтенсивно насичував культурний шар. Фрагменти, щонайменше від кількох десятків окремих посудин нерідко утворювали окремі розвали. Але цілих посудин зібрали майже не вдалося.

У західній частині розкопу I залишки посуду створювали великі скupчення. Інші вироби, наприклад металеві прикраси, наконечники стріл, прядлиця траплялися у вигляді окремих знахідок. Лише в західній частині розкопу II знайдено досить значну кількість деталей нагрудної прикраси з бронзи — петлистих дротинок, ажурних трикутних підвісок, пляшкоподібних підвісок та ін.

Всі речі, виявлені під час дослідження на обох розкопах, — кераміка, металеві прикраси, прядлиця, бронзові і залізні наконечники стріл та інші предмети, — цілком тотожні. Речей іншої хронологічної та культурної приналежності серед зібраних матеріалів дуже мало. Серед них слід відзначити одновухий бронзовий кельт кінця бронзового віку, знайдений на площі I розкопу, і одиничний фрагмент посудини комарівського типу.

До речей іншої культурної приналежності, пов'язаних з більш південними районами, але, безперечно, того ж самого часу, що і матеріал підгірського типу, належать кілька фрагментів банкоподібних посудин з підлощеними стінками, прикрашені під вінцями розчленованими валіками (табл. I, 10, 11). Окремі фрагменти посуду цього типу траплялися у заповненні однієї з ям розкопу II. Як і інші речі південного походження, бронзові наконечники стріл, скляні настинки, прикрашені вічками, банковидний посуд, орнаментований валіками, потрапили сюди внаслідок якихось заносин з так званим «скіфським» населенням більш південних територій.

Типовий підгірський матеріал, як вже відзначалось, представлений досить різноманітними категоріями інвентаря.

Дуже типову групу його становить кераміка. Весь посуд виготовлено ручним способом, досить добре випалено, в керамічній масі міститься обов'язкова домішка кварцевого піску, що робить стінки посуду досить міцними. Ступінь досконалості обробки стінок посудин та прийоми орнаментації залежать від їх розмірів та призначення.

Найтипівшу форму виявленого тут посуду становлять плоскодонні плечисті горщики з високими, відгинутими назовні вінцями. Лише незначна частина таких горщиків має дещо зокруглені денця. За формою, прийомами оброб-

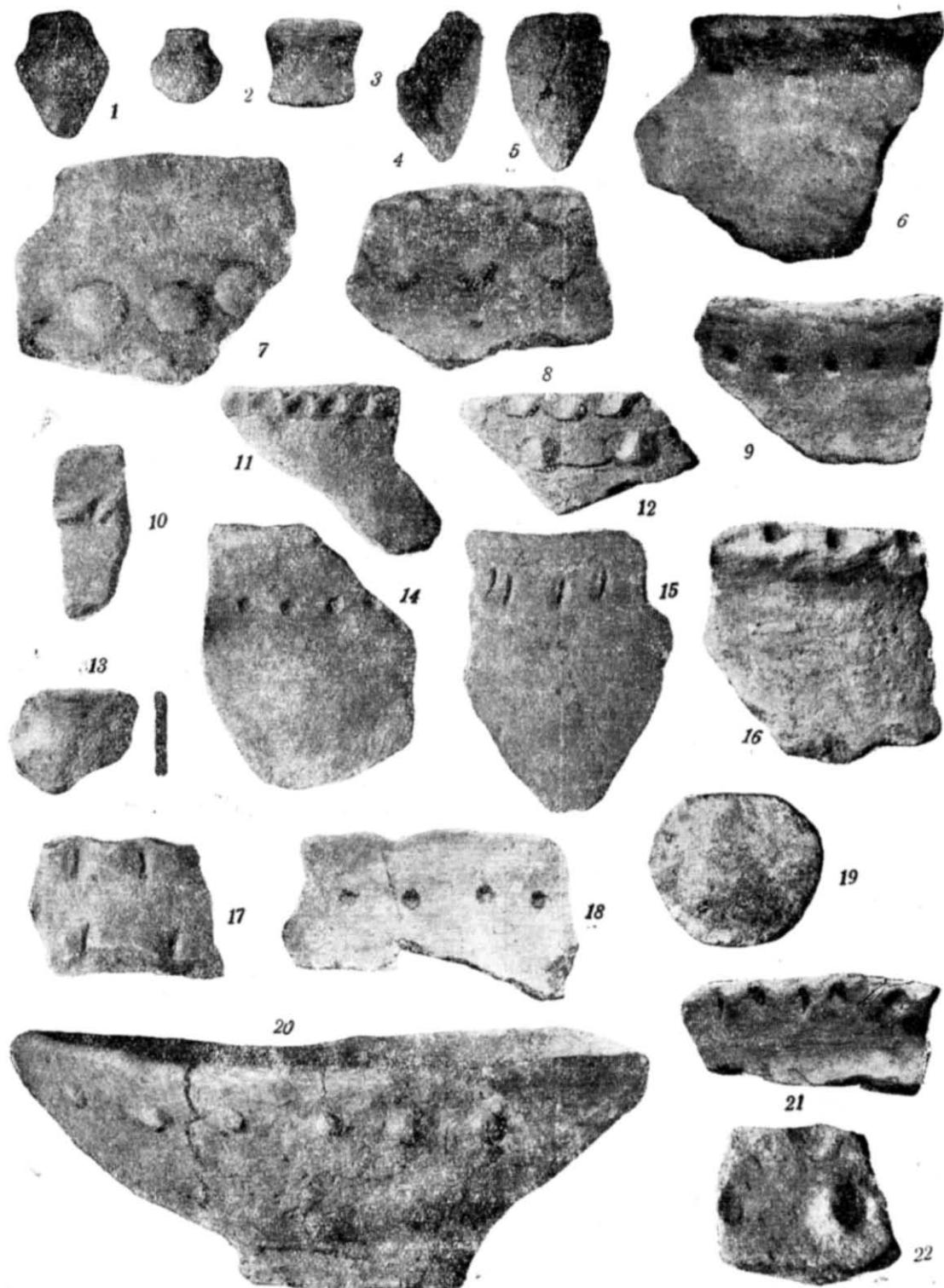

Табл. I. Підгірці. 1, 2, 3 — пряслиця; 4, 5 — нижня частина тигля; 13 — віница тигля; 6, 9 — віница горщиків з наколами тріскою; 7, 8 — віница горщиків з перлинним орнаментом; 14, 18 — віница горщиків з круглими наколами; 12, 15, 17, 21, 22 — віница горщиків із защипами; 10 — 11 — віница «скіфських» банків подібних горщиків з наліпними валиками; 16 — віница великого горщика; 19 — диск із стінки посудини; 20 — миска.

ки стінок та орнаментацію вони поділяються на кілька груп, які відрізняються лише деталями.

Найбільші горщики (діаметр плічка до 40 см і більше) виготовлені досить медбало—керамічна маса містить грубий пісок, стінки майже не згладжені. Вінця їх потовщені, неавто-сокі, відігнуті казові, по зразу прикрашені грубими насічками, що і становить весь орнамент (табл. I, 16).

Далі йдуть горщики середніх розмірів (діаметр плічок 20—25 см), які становлять найчисленнішу відмінність цієї форми. Керамічна маса цих посудин містить технічну домішку дрібного піску, зовнішня поверхня стінок старанно згладжена і тому досить рівна (але міколи не лощена), орнамент складніший, ніж на горщиках попередньої групи, і складається з наколів під вінцями та на них, виконаних круглим штампом, трісочкою, кінцем пальця або нігтем (табл. I, 6, 9, 14, 17, 18 та ін.). Так само виконувався і так званий «сперлиний» орнамент (табл. I, 7, 8). Зріз вінець окремих посудин прикрашувалися насічками, вігтьовими або пальцювими відгисками. Нерідко назані прийоми комбінувалися, наприклад, наколи під вінцями або по них і насічкою по зразу вінець та ін. (табл. I, 17, 21). Дуже типовий прийом ритмічного розміщення на вінцях опуклин, створених шляхом стягування глини пальцями (табл. I, 12); до цього прийому близьке зашипування пальцями опуклин, створених шляхом нанесення наколів з внутрішньої поверхні стінок та ін. (табл. I, 22).

Третю підгрупу становлять горщики невеликих розмірів (діаметр плічків 10—15 см). Від попередньої підгрупи вони відрізняються менш старанною обробкою стінок та простішим характером орнаментації (табл. I, 17).

Щодо призначених описаних вище відмінностей горщиків можна висловити думку про використання найбільших з них для зберігання продуктів (вони міколи не мають нагару від жі). а менших — для приготування їжі (сліди приготування її у вигляді нагрув є на стінках багатьох таких посудин).

Другу, дуже нечисленну групу, в складі підгірських виробів становлять широко відкриті миски з загнутими всередину вінцями, прикрашені «горошинами» або неорнаментовані. Деяня таких посудин всі без винятку мають вигляд площих плиток або невеликих кільцевих піддо-ків. Від синхронних скіфських мисок вони відрізняються лише менш старанною обробкою—виготовлені вони є звичайноюrudуватої у ен-апілі глини, стінки не лощені (табл. I, 20).

Решта форм посуду представлена поодинко-

ки зناхідками. Серед них слід відзначити уламки двох невеликих корячків із заокругленими денцями, в яких можна зібачити лялечки для розливання розтопленої бронзи, а також уламки від кількох невеликих гостродонних тиглів для розтоплення бронзи (табл. I, 4, 5, 13).

Уламки таких виробів траплялися на обох розкопах, коло поодинокого вогнища на схід від розкопу II та на роздутій піщаній площі на південь від розкопу I. Остання зناхідка, певно, відповідала місцю невеликої бронзовикварної майстерні, яка знаходилася за межами жилої споруди. Про наявність такої майстерні свідчать уламки від кількох тиглів та численні краплі бронзи, що застигли.

Окрему досить численну групу виробів з випаленої глини становлять пряслиця, які виготовлялися з такої самої глини, що і посуд. Серед них є прясла біконічні, у формі шпульок, у вигляді важка, віска та ін. Отвір розрахований на тоненькую паличку — 0,4—0,5 см. Різноманітністю форм пряслиця наближаються до так званих дъяковських, але відрізняються від них відсутністю насічок та наколів. Близькі до них форми можна зустріти і на «скіфських» поселеннях (табл. I, 1, 2, 3).

Нез'ясовану в розумінні призначення категорію виробів з випаленої глини становлять диски, вибиті з стінок посуду і, зокрема, з стінок амфор. Всі вони без винятку пов'язуються з ямами II розкопу. Розглядати такі диски як заготовки для пряслиць навряд чи можна, бс жоден з таких виробів не мав і слідів отворів для веретена (I, 19)¹.

Наступну, досить просту щодо складу, категорію інвентаря становлять металеві вироби для домашнього вжитку — горбаті залізні ножі довжиною до 15 см, з коротким вузьким або широким черешком (табл. I, 39, 40), шила чотиригранного перерізу, залізні обіймиці до них, залізні та бронзові голки досить значних розмірів (довжина до 8—10 см) та ін. У зв'язку із зناхідкою круглого у перерізі точильця, виготовленого з червонуватого наждачного каменя, можна припустити, що вироби ці гострилися. Про те, що ця зناхідка привезена, свідчать численні аналогії таких точильців на скіфських поселеннях (табл. I, 41).

Окремо слід відзначити зناхідку на розкопі II залізо сокири-молота. Аналогії для неї можна знайти в складі скіфських комплексів. Проте, беручи до уваги нетиповість форми цієї сокири, обстоювати її «підгірську» приналеж-

¹ Такі самі диски і також без діроочек траплялися на інших пам'ятках підгірського типу, зокрема біля сіл Старосілля і Бортників.

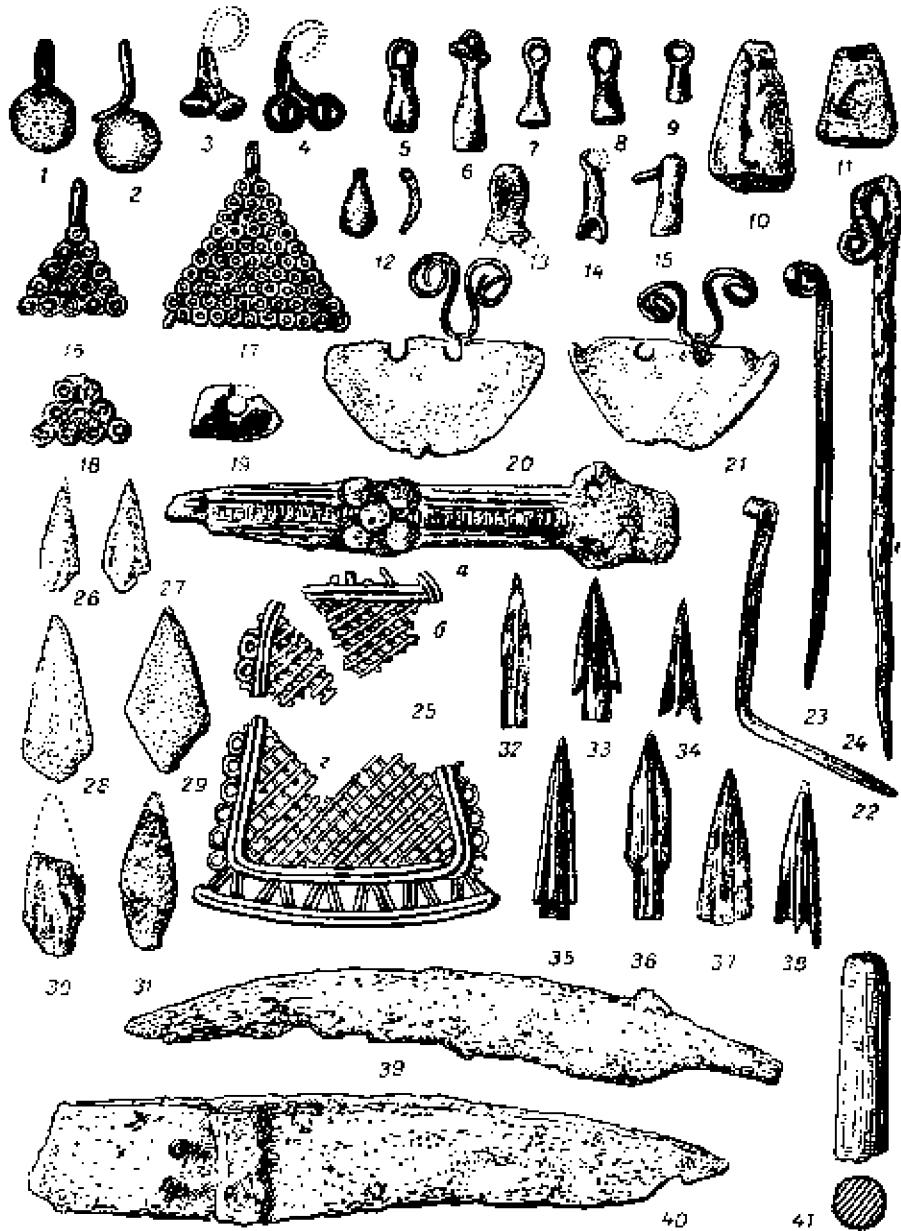

Табл. II. Підгірці. 1, 2 — бронзові сережки „підгірського” виготовлення; 3, 4 — бронзові навіски на сережки; 5, 6, 7, 8, 14, 15 — бронзові пляшкоподібні підвіски (5 — з бісером, 15 — з уламком бронзового каркаса); 9 — пляшкова підвіска з блакитного скла; 10, 11 — бронзова та пастова ворвірхи; 12, 13 — бронзова плющкоподібна підвіска; 16, 17, 18 — бронзові трикутні підвіски з колечок; 20 — 21 — луковидні підвіски з бронзового листа; 19 — підвіска з стінки чорнолакової посудини; 22, 23 — бронзові шпильки; 24 — заїзна шпилька з 5-лобідним голіахом. 25 а — стрижень (бронза, залізо) булавки з розколу II; 25 б, в — уламки прикраси цього ж типу, окрема знахідка; 25 г — нижня частина ажурного доповнення до такої ж прикраси, з розколу I; 2 — 37 — залізні плоскі наконечники стріл підгірського типу; 32 — 38 — бронзові наконечники стріл скіфських типів; 39 — 40 — залізні горбаті кішки; 41 — точильний брусков.

ність було б важко до повторення відповідних знахідок на інших підгірських пам'ятках.

Характерну, але нерізноманітну щодо складу Інвентаря групу становлять предмети озброєння. Якщо сюди не відносити названу вище сокиру-молот, то це виключно наконечники для стріл. Знайдені під час розкопок в Підгірцях, вони поділяються на дві різко відмінні групи: залізні наконечники місцевого виробу та бронзові — «скіфські»¹.

Всі залізні наконечники для стріл пласкі і є дерибатом наконечників стріл ромбічної форми. Нижня частина ромбика звичайно коротша і виступ на ній заокруглений (табл. II, 26—31). На окремих виробах є досить добре виявлений черешок. Довжина наконечників цього типу досить різноманітна — від 2 до 4 см.

«Скіфські» наконечники представлені кількома відмінностями форм — трипірамін і тригранними із сковою втулкою, а також з виступаючою шиліндричною втулкою. Дослідники скіфських пам'яток одностайно датують цей мазовий матеріал V—IV ст. до н. е. (табл. II, 32—38).

Дуже показовою групою інвентаря, зібраниго під час дослідження в Підгірцях, є прикраси. Вироби специфічно скіфських типів серед них відсутні, зокрема, не помітно жодних натяків на художні вироби так званого звіриного стилю. Правда, на II розкопі в шарі, а на сусідніх ділянках на поверхні було знайдено кілька скляних вічкастих намистин. Проте їх ареал аж віяк не збігається з ареалом скіфських пам'яток. Другу групу таких міжкультурних прикрас становлять сережки з цвяхоподібним зачіненням. Вироби цього типу, але «підгірського», а не «скіфського» виробництва, зустрічались на I і II розкопах (табл. II, 1, 2). З підйомного матеріалу походять сережки і «скіфської» техніки.

Більш показовими є специфічно підгірські художні вироби з бронзи, відліті по воскових моделях. На розкопі I в Культурному шарі знайдено всього кілька речей — нижню частину ажурної прикраси для булавки (табл. II, 25), сережки, дві пляшкоподібні підвіски та ін. Слід відзначити, що майже всі ці речі були знайдені в південній частині розкопу, там, де знайдено майже цілий тигель, тобто недалеко від залишків бронзоливарної майстерні.

Характерно, що в межах вже згаданого видуву на південь від розкопу I, де визначались залишки цієї майстерні, знайдено досить значну кількість прикрас підгірського типу: кілька

пляшкоподібних підвісок, трикутну підвіску з кілечок, підвіску з двома цвяхоподібними голівками, підвіску у формі півмісяця з бронзового листа та ін.²

На південь від цього розкопу, за першими хатами села, знайдено кілька поодиноких бронзових речей підгірського типу і серед них два уламки ажурного виробу (табл. II, 25 б, в).

Набір бронзових прикрас, знайдених на розкопі II, був дещо різноманітнішим. Заслуговує на увагу бронзовий корпус із залізним стержнем, заправленим всередину шпильки (табл. II, 25 а). На одному його кінці є доа кільця для з'єднання з нагрудною прикрасою, а на корпусі — розетковидне рельєфне дополнення. Далі йде ряд пляшкоподібних підвісок, знайдених або у видуві, або в культурному шарі, в західній частині цього розкопу. Всі вони, очевидно, належать складій нагрудній прикрасі. Серед інших окремих знахідок прикрас, виявлених на розкопі II, слід відзначити залізну шпильку з S-подібною голівкою (типу табл. II, 24), навіску для сережки з двома цвяхоподібними голівками (типу табл. II, 3, 4), сережку, ворвірку з бронзової жерсті та подібний формулою жроб з жовтої пасті (табл. II, 10, 11), мініатюрну плюстохвидну бронзову підвіску (табл. II, 13)¹, кілька скляних вічкастих намистин та ін.

Особливу увагу заслуговує пляшкоподібна підвіска звичайної «підгірської» форми, але вилита з блакитного скла (табл. II, 9).

Зарах важко ще говорити про особливості господарського побуту жителів підгірського поселення. Про рибальство свідчить не лише безпосередня близькість поселення від водойми, а й знахідка великої рибальського гачка, виготовленого з бронзової голки з кушиком (урочище Човнище).

Як вже відзначалось, через несприятливість умов зберігання в піщаному ґрунті, остеологічні матеріали дійшли до нас в дуже незадовільному стані. Проте на підставі знахідок зубів свійських тварин можна твердити, що склад підгірського стада, включаючи бика, коней та свиней, навряд чимсь істотним відрізняється від складу стада інших синхронних скотарсько-землеробських клемен.

Про те, що жителі підгірського поселення були залежні від землеробством, свідчать відбитки зерна пшениці і проса на дендрях та стінках окремих посудин, але говорити про перевагу цієї галузі господарства відносно, наприклад, скотарства ще не можна.

Щодо домашніх ремесел, то археологічний матеріал,крім керамічного, вказує на обізна-

¹ Обидві групи стріл є обов'язковою принадлежністю більшості відомих нам підгірських пам'яток.

² Набір аналогічних речей разом з бронзовими бісером знайдений в урочищі Човнище (див. далі).

вість жителів з прядінням і ткацтвом (відбитки полотняної тканини на дензіях посудин), виготовлення бронзових та іноді скляних прикрас, обробку заліза (спеціфічні наконечники для стріл) та ін.

Розв'язання питання про другу істотну рису підгірської археологічної культури, про властиві їй похоронній ритуал, наштовхується на деякі фактичні утруднення, від яких питання про побут і характер занять.

Можна думати, що підгірське населення мешкало чи споруджувало великі рядові некрополі, як це, наприклад, робили носії лужицької або висоцької культур.

Залишки кількох поодиноких поховань знайдено в районі с. Підгірців.

Безперечною принадлежністю жіночого поховання — тілопокладення в підгірській «скарб» 1915 р.¹, знайдений в Човинищі. Про його жіночу принадлежність свідчить склад самих нащадок та нагрудних прикрас — разок жовтого вічкастого скляного намиста, низка трубчастих пронизок з бронзової жерсті з нанизаною на них трикутними підвісками з колечком, складна бронзова булавка з двома умбоновидними голівками та антропоморфним доповненням, умбоновидна кругла бляха з бронзового листа, вилита з двох частин, наметоподібна підвіска, ежурна бляха та ін. Жодна з речей не має слідів дій вогню, на багатьох з них є відбитки соломи або трави.

Другою західкою, що з більшою певністю пов'язувано з трупопокладенням, є неповний комплекс жіночих прикрас, зібраний нами на огорожу полі за 50—70 м на захід від розкопу I. Прикраси супроводилися людськими зубами, що в умовах підгірського ґрунту цілком може означати рештки трупопокладення. Найбільш інтересною західкою, виявленою на цьому місці, є край нашійної чи нагрудної прикраси, скомпонованої з шести-семи подвійних рядків бронзового бісеру на кінцях прикраси та відповідної кількості подвійних рядків трубчастих пронизок з бронзового листа. Як і на речах скарбу 1915 р., на цих виробах є відбитки стеблик трави чи соломи і немає ніяких ознак перебування їх у вогні.

Третя західка залишок трупопокладення в районі с. Підгірців була знайдена на значній віддалі від описаних вище розкопів. Вона була виявлена на напіарозвіяному гумусовому «остріску» серед широкої плоші розвіянки пісків Човинища, на віддалі 300—350 м на південний схід від розкопу II.

Поховання було зруйноване, проте кілька

бронзових виробів ще залигали в досить щільному гумусовому ґрунті, що дозволяє фіксувати верхню частину поховання. Склад прикрас — шийний набір з пелюсткоподібних підвісок та бронзового бісеру між ними, а також пара залишків браслетів з шиншечками — все це простою складу відрізняється від пишності описаних вище наборів. Очевидно, що різницю слід пояснити різним віком похованнях, бо описаний комплекс супроводжували залишки дитячої шелепів, просяжнutoї окисом міді, та кілька молочних зубів¹.

Ряд дуже зруйнованих підгірських місцевознайдень відзначено під час кількарічних розведок експедиції «Великий Київ» на ділянці краю борової тераси лівого берега Дніпра, між передмістям Києва Червоною Хутором та с. Бортничами, Бориспільського району. Через інтервали 100—200 м в цій місцевості, обмеженій на півдні старим кладовищем, відзначено чотири невеликі місцевознайдення з підгірським матеріалом. Ці знаходження дали типову кераміку, такі ж типові наконечники стріл, не менш виразні уламки тиглів, звичайні для цієї культури прясла та, в одному випадку, привіску з двояхоподібними голівками.

Найбільш значним виявився південний (4-й) пункт, розташований на краю виступу тераси, зайнятого кладовищем. Тут, у супроводі поодиноких фрагментів посуду підгірського типу, були виявлені залишки бронзоливарної майстерні. На площі 3—4 м² знайдено залишки щонайменше 10 ливарських гостродонних тиглів з прикипіями шлаками та краплями металу, застиглі краплі бронзі, вібрakovані пляшкоподібні підвіски та, трохи остроронь, уламок гладенької шийної гривні з потоншеним кінцем, куски залишків дроту з прикипіллю бронзою, дрібні уламки бронзи та ін. (табл. III).

Значних скучень посуду, на підставі яких можна було б думати про наявність житла, у безпосередній близькості не відзначено. Вони були знайдені далі на північ, за 80—100 м, та

¹ На території Київщини відомі її деякі інші поховання підгірської культури. Найбільшими з них є багаті своїми прикрасами поховання, напевно, жіночі, з с. Рудників, яке було описано А. П. Савчуком (дис. КСНА, відл. I), а також кілька простотуточеских трупопокладень підгірського часу на площі відомого Корчуватівського могильника. Підтвердженою цієї думки є те, що в окопу відвалу також поховання залигало множче корчуватівського трупоспалення, що означає, що означене поховання супроводжувалося цяязоподібною сережкою, а також те, що на площі цього могильника були в значній кількості знайдені уламки тілою підгірської та «скіфської» кераміки. Можливо, що про таке саме співвіднесення місце некрополів підгірської та корчуватівської культур свідчить і склад інвентаря з Зарубинецького могильника, де поруч з корчуватівськими фібулами була знайдена підгірська шпилька з S-подібною голівкою.

¹ Діль збірник «Український музей», т. I, К., 1917, стор. 216.

на так званій Окремій дюні, розташованій за 200 м на південь від цього місця.

Безіменне урочище, якому для зручності ми дали назву Окремої дюни, являє собою мисоподібний виступ борової тераси і фактично наближається до системи надзаплави. «Окремим»

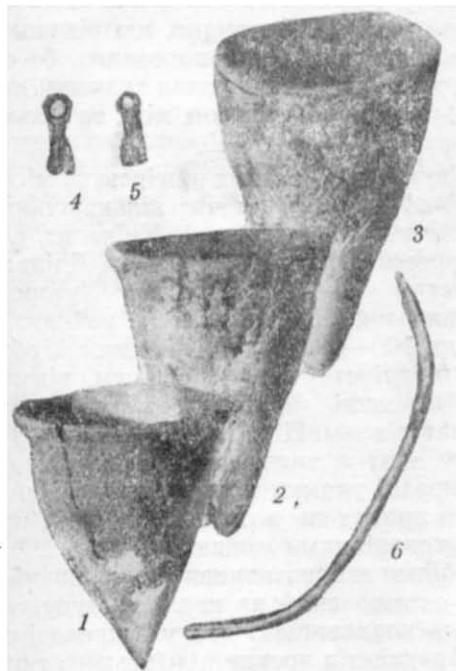

Табл. III. Бортничі. 1, 2, 3 — зразки тиглів із залишків майстерні (частково реставровані); 4, 5, 6 — зразки металевих речей, що супроводили тиглі.

цей мис став внаслідок створення з півночі широкої штучної виїмки під час будівельних робіт. Цими ж роботами мис частково пошкоджено. Окрема дюна має ширину до 100 м і довжину до 300 м. Безпосередньо з півдня до неї примикають луг з численними стариками, болотами, невеличкими озерами; старик, що протікає безпосередньо на південь від Окремої дюни, має назву Вирлиця.

Матеріал з Окремої дюни до деякої міри відрізняється від типово підгірського і пов'язується з ним, головним чином, на підставі металевих виробів.

Найтипівішою формою глиняного посуду з Окремої дюни є досить тонкостінні круглодонні яйцеподібні горщики з порівняно невисокими, відігнутими назовні вінцями. Орнамент на них також дещо відмінний — густі перлинні опуклини або густі округлі наколи під вінцями та порівняно рідкі насічки і пальцеві защипи по зрізу вінець (табл. IV, 1, 3, 4). Ці горщики, безперечно, використовувалися для приготування

їжі, про що свідчить наявність чорного накипу на стінках та закопченість денець¹. З інших форм посуду цього місцезнаходження слід відзначити широкі відкриті миски з добре виявленим невеликим денцем, глибокі широко відкриті банкоподібні миски, під зрізом вінець прикрашені круглими наколами (табл. IV, 2), а також з розряду спеціальних керамічних виробів — уламки звичайних гостророздонних підгірських тиглів. Пряєла, які трапляються тут, типові підгірські (табл. IV, 5, 6).

Виробничий металевий інвентар не відрізняється від відповідних знахідок в с. Підгірцях. Його представляють горбаті ножі, залізні гол-

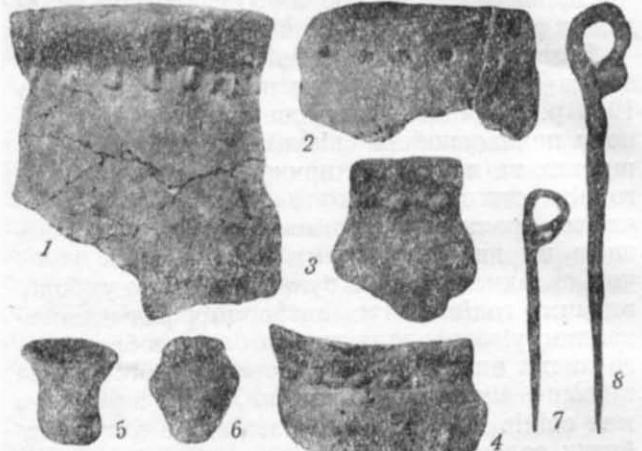

Табл. IV. Бортничі, Окрема дюна. 1, 2, 3, 4 — уламки посудин; 5, 6 — пряслиця; 7, 8 — залізні булавки з S-видними голівками.

ки та шила, залізні та бронзові риболовні гачки (табл. V, 11, 12) та ін. В цілому те саме слід сказати і відносно предметів озброєння — наконечників стріл, бронзових «скіфських» (табл. V, 9, 10) та залізних «підгірських» (табл. V, 1—8). Проте серед «скіфських» наконечників переважають досить широкі трипірі, а в одному випадку відзначено двоперій наконечник без шипа.

Набір прикрас також мало чим відрізняється від власно підгірських. Трапляється кілька відмінностей пляшкоподібних підвісок (табл. V, 13—17), сережки «скіфського» та «підгірського» типу (табл. V, 20, 21 та 18, 19), мініатюрні бронзові виливані ворворки (табл. V, 26,

¹ Ця форма типова для більш північних районів поширення пам'яток підгірської культури. Подібні речі відзначено на Волині, на широті Ровно і Житомира, та в Українсько-білоруському Поліссі; з другого боку, ця форма, напевно, є ознакою більш ранніх пам'яток підгірського типу. Скупчення такого посуду, пов'язане з якимись ямами, було відкрито А. П. Савчуком в гирлі Десни.

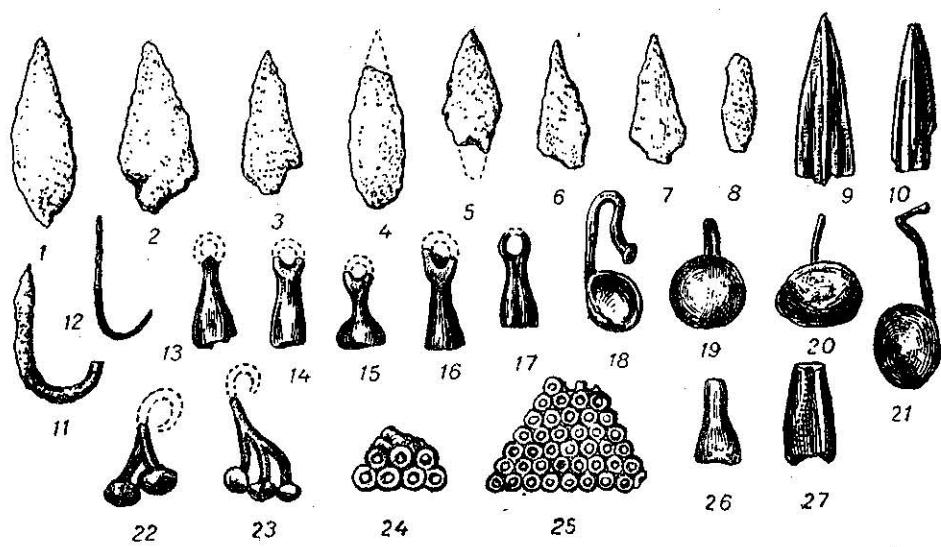

Табл. V. Бортничі, Окрема дюна. 1—8 — залізні плоскі наконечники стріл підгірського типу; 9, 10 — бронзові „скіфські“ наконечники стріл; 11, 12 — залізний та бронзовий рибальські гачки; 13, 17 — бронзові пляшкоподібні підвіски; 18, 19 — бронзові сережки підгірського типу; 20, 21 — бронзові сережки скіфського типу; 22, 23 — бронзові підвіски та сережки (23—окрема знахідка); 24, 25 — бронзові трикутні підвіски з колечок, 26, 27 — бронзові ворвоквидні підвіски.

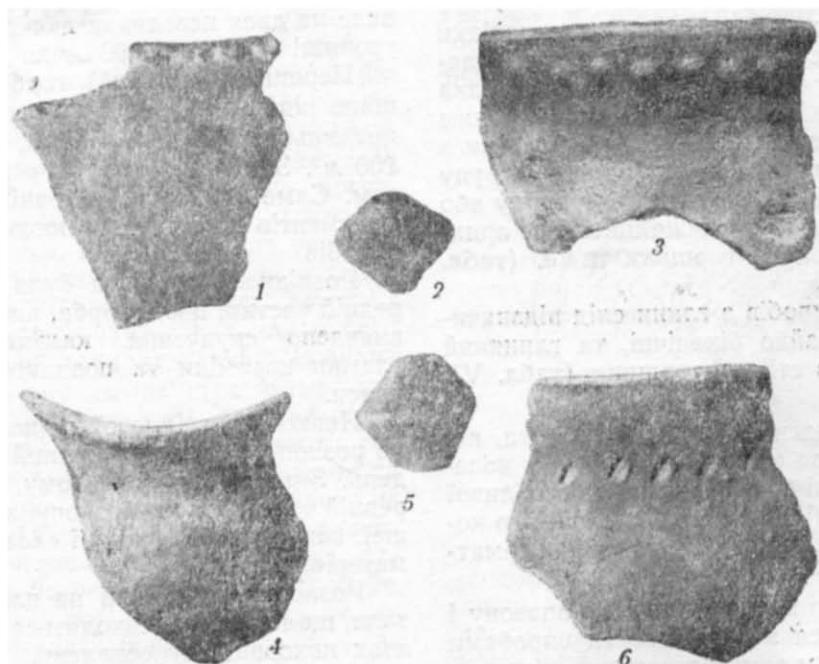

Табл. VI. Діброва. Зразки кераміки.

27), наївські на сережки з двома-трьома цвяхами-подібними голівками (табл. V, 22), трикутні бронзові підвіски з колечок (табл. V, 24, 25), залишки шпильки з S-подібними голівками (табл. IV, 7, 8) та ін. Типи вічкастих жовтих та блакитних склянок намістни звичайні.

Можливо, що деякі відмінності в кераміці (круглодонні горщики, глибокі миски), а характері прикрас (більший пряміштвізм трикутних підвісок, відсутність шпильок з бронзовим корпусом та ажурними голівками), а також деякі відмінності в складі «скіфських» наконечників стріл і наявність серед них двохрізного наконечника свідчать про дещо більш давній вік цих підгірських матеріалів з Окремої дюни в порівнянні з власне підгірськими. Але цей факт ще потребує перевірки.

Досить цінний і чистий щодо складу матеріал підгірського типу був здобутий учасниками експедиції «Великий Київ» в урочищі Діброва за 1,5 км на південний від с. Старосільля, Винноградівського району.

Урочище Діброва — це досить низька ділянка надзеллові лівого берега Дніпра, яка нерідко підтоплюється під час повені. Місце, в якому виявлені знахідки, являє собою дюнний видув площею понад 200 м². Відсутність тут будь-яких решток людських кісток дозволяє думати, що на цьому місці був не могильник, а поселення.

Найчисленнішу групу становлять знахідки фрагментованої кераміки. Найчастіше трапляються уламки плоскодонних горщиків, зрідка фрагменти горщиків з обм'ятим або круглим дном, є також глибокі банкоподібні миски з наколами під вінцями; досить виразну групу становлять бокалі, із загнутими всередину або вертикальними вінцями, майже ніколи не орнаментовані, глеколоподібні горщики та ін. (табл. VI, 1, 4).

Серед інших виробів з глини слід відзначити пряслиця, зачітаний біковичні, та глиняний диск, зроблений з стінки горщика (табл. VI, 2, 5).

Прикраси, знайдені в урочищі Діброва, нечисельні — бронзова трикутна підвіска з колечком і вічкасті скляні буси. Заслуговує особливої уваги скляна пірамідалька підвіска спінного кольору. Ця форма є типовою для скіфо-сарматських пам'яток IV—III ст. до н. е.

Якщо речі цього хронологічного діапазону і далі трапляються з керамічними виробами типу Діброва, то тим самим виникнуть підстави відносити такі пам'ятки до найпізніших підгірських.

З наведеного вище досить неповного опису підгірських пам'яток видно, що вони, майже всі

без винятку, пов'язані з піщаними рівнями борової тераси та надзеллові.

Хронологічні межі, в цілому, залежать від такими ж, як це було вказано автором в передньому повідомленні. — V—IV ст. до н. е. Намічаються деякі можливості розгляду підгірські пам'ятки в більш широкому хронологічному діапазоні (кінець VI ст. до н. е. — Бортничі, III ст. до н. е. — Діброва).

* * *

Під час розвідок, проведених експедицією «Великий Київ» в 1950 р. та, почасти, в попередні роки, в межах частини Дніпровського басейну, що знаходиться між гирлами Тетерева та Росі, було зафіксовано ряд пунктів з керамікою, близькою до підгірської. Неважаючи на певні відмінності, ця кераміка автором орієнтовно заличувалася до категорії зиробів підгірської культури. Поряд з цим превертало увагу те, що цей посуд чомусь ніколи не супроводжувався знахідками типового підгірського металу.

Факт особливої культурної приваленості його з'ясувався у зв'язку із знахідками в с. Бобриці, на Камішині¹. Тут були відкриті вапівзруйновані поховання — трупоспалення, в яких, поряд з керамікою, знайдені металеві речі.

Місцезнаходження біля с. Бобриці розташоване на двох невеликих дюноподібних горбах в урочищі Луки, за 500 м на південний від села.

Перший (північний) горб являє собою піщане підвищення до 2 м над рівнем лугу, неправильної округлої форми, площею близько 100 м². Західний схил його захоплений видувом. Саме тут були зібрані перші знахідки фрагментів кераміки та поодиноких металевих виробів.

Розвідкова траншея була закладена в середній частині цього горба, внаслідок чого було виявлено скupчення кальцинованих хісток, уламки кераміки та поодинокі бронзові прикраси.

Навколо розвідкової траншеї було закладено розкоп 48 м², орієнтований з півночі на південь. Знахідки, в основному, виявлені в середній частині цього розкопу, а розвідкою траншеї, закладеної із заходу і зходу, археологічних матеріалів не дали.

Розкопки, проведені на площі горба, доказали, що на ньому знаходяться залишки одного-двох поховань-трупоспалень, які супроводжувалися кількома фрагментованими посудинами та бронзовими прикрасами. Поховання були

¹ Знайдені відкриті Я. П. Прялетком, досліджені В. М. Денилівським і В. К. Гоячаровим.

зруйновані і не являли собою окремих компактних скупчень.

Початкову кількість посудин встановити не легко, бо вони розсипалися на дрібні фрагменти (до 70 шт. на 1 m^2 в центральній частині роз-

чався спеціально для потреб похоронного ритуалу.

Переважну групу посуду становлять досить високі банкоподібні горщики з широким отвором, слабо виявленими плічками, вінцями та

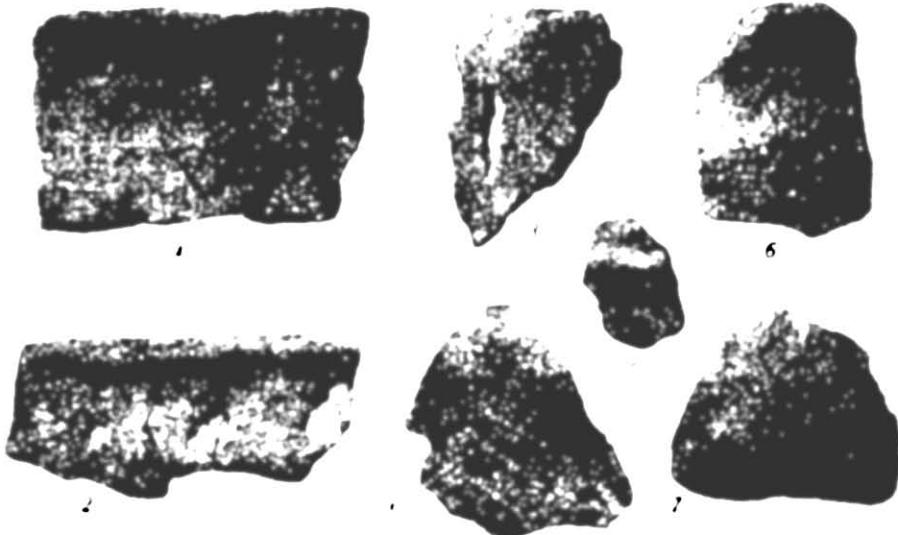

Табл. VII. Бобриця. Зразки кераміки.

купу), які не збираються. На підставі аналізу фрагментів встановлюється, що посудин тут було не менше 10. Більш-менш повно реставрувати вдалося лише одну з них. Простежено, що залишки посуду супроводилися здебільшого лише окремими знахідками кусочків кальцинованих кісток, що дозволяє припустити наявність тут безурнових трупоспалень і те, що посуд, принаймні його переважна частина, відігравав тут роль супровідного інвентаря, а не урн.

Шурфування, проведене на другому горбі, розташованому за 30 м на північ від першого і дещо меншого площею, і тут виявило в його центральній частині трупоспалення. Залишки його залягали в тих самих стратиграфічних умовах, що і на першому горбі, але кальциновані кістки у супроводі кількох фрагментів посуду та уламка бронзової шпильки залягали на невеликій площині (не більше 1 m^2). Знайдене на другому горбі поховання, хоч і дало компактне скупчення кісток (понад 100 фрагментів), дозволяє припустити поховання саме однієї особи.

Посуд, знайдений при дослідженні цього поховання, цілком аналогічний знайденому на першому горбі.

Всі без винятку фрагменти кераміки належать невеликим посудинам, виготовленим здебільшого досить недбало. Можливо, це свідчить про те, що виявлений тут посуд призна-

невеликим денцем (діаметр вінець 12—15 см, денець — 6—7 см). Посудини виготовлені з сірої або рудуватої у випалі глини з домішкою піску, стінки згладжені недбало. Особливістю

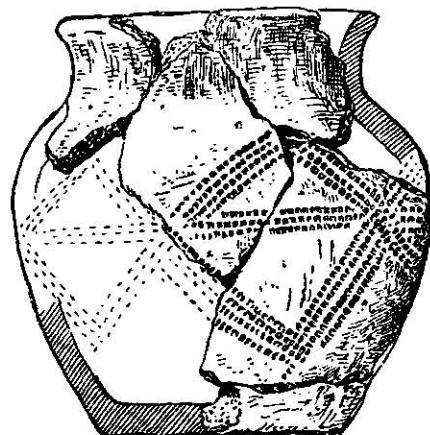

Рис. 1. Бобриця. Орнаментований горщик.

багатьох таких горщиків є характерне потовщення вінець. Орнаментальні прийоми дуже витримані — ряд наколів на вінцях або під ними, виконаних круглою або кутовою трісочкою (табл. VII, 1, 3). Іноді наколи трісочкою робилися з характерним натиском донизу (табл. VII,

2, 3). На зразках вінець окремих посудин є насічки або відбитки гребінчастого штампа (табл. VII, 4; рис. 1). На плічках деяких посудин є наліпні валики, які відрізняються від

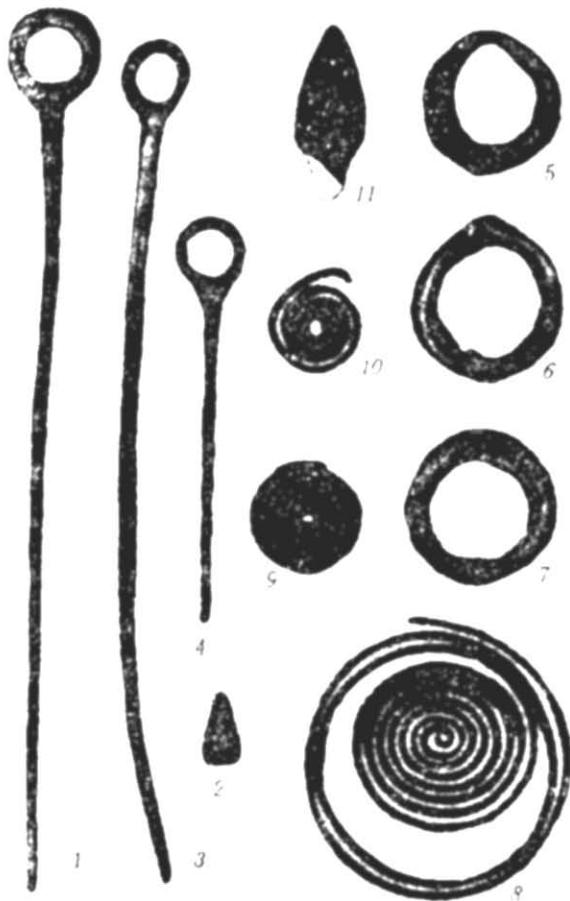

Табл. VIII. Підгірці. 1, 2 — бронзові булавки та плоский наконечник стріли; Бобриця. 3, 4 — бронзові булавки з персневидними голівками; 5, 6, 7 — бронзові масивні кільця; 8, 9 — бронзові височні кільця (ціле та зламане); 10 — частина двоспіральної фібули; 11 — плоский залізний наконечник стріли.

«білогрудівських» нечіткістю профілю (табл. VII, 5).

Другу, менш численну, групу становлять посудини у формі звичайних горщиків з добре ви-

явленим плоским денцем, плечисті з відігнутими назовні вінцями. Одна з таких посудин має висоту 11 см і приблизно такий же діаметр у плічках. Поверхня стінок цієї посудини добре згладжена. Орнаментована вона своєрідно: на плічках проходить горизонтальна лінія з трьох рядів дрібнозубчастого гребінчастого штампа, на яку нанизано кілька ромбоподібних фігур, що змикаються (табл. VII).

Металевий інвентар в основному складається з бронзових прикрас. В складі його є дві круглі у розрізі бронзові шпильки довжиною 15 і 10 см з персневидними голівками (табл. VIII, 3, 4), три бронзові масивні кільця (табл. VIII, 5, 7) діаметром до 3 см, відліти в різних формах, спіралеподібне кільце з бронзового дроту, круглого у перерізі, «для тримання волосся» (табл. VIII, 8), уламок середньої частини такого ж виробу (табл. VIII, 9), половина невеликої двоспіральної фібули (табл. VIII, 10) та ін. З осипу походить залізний наконечник стріли ромбічної форми з надламаним держачком (табл. VIII, 11).

На прикладі наведеного матеріалу вдалося вперше встановити зв'язок описаних вище керамічних виробів і бронзових прикрас. Останні слід відносити до межі епох бронзи та заліза, приблизно до VII ст. до н. е. Ця обставина дала можливість по-новому оцінити ряд старих знахідок.

Пам'ятки бобрицького і підгірського типів, дослідження яких тільки починається, є, безпідзаперечно, ланки однієї лінії історичного і етнічного розвитку в північній частині Середньої Наддніпрянщини, а також у сусідніх областях, зокрема на Волині. Проте, говорячи про єдність цієї лінії, її не слід штучно вирівнювати. Зокрема слід пам'ятати про необхідність збирати і оцінювати той матеріал південно-лісостепового «скіфського» архаїчного характеру, який спорадично просочується досить далеко в Придніпровське та Волинське Полісся.

В усякому разі, вже тепер зрозуміло, що вивчення пам'яток підгірського типу є однією з найважливіших ділянок в дослідженнях стародавньої історії слов'янських і балтійських племен.

О. Ф. ЛАГОДОВСЬКА, Р. І. ВІЄЗЖЕВ, Ф. Б. КОПИЛОВ
КУРГАНИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В с. КУРИЛІВЦІ

Перші літературні відомості про курганний могильник в с. Курилівці, Хмільницького району, Вінницької області, в урочищі Круглик належать до кінця XIX ст.¹. Перші речові знахідки з могильника стали відомі лише в 1949 р., коли лікар П. М. Добрянський зібрав на одному з розораних курганів уламки ліпної посудини, які пізніше були передані в Інститут археології АН УРСР.

Реставрована посудина (рис. 1) викликала великий інтерес. Вона має яйцеподібну форму з округлим денцем і невисокою прямою злегка відігнутую назовні шийкою, прикрашеною в основі «перлинним» орнаментом. Посудина асиметрична, зроблена недбало, глина сірувато-жовтого кольору. Разом з цією посудиною на зораній поверхні кургана виявлено уламок відігнутої заливої дужки і невеликі уламки людських кісток.

Серед речових знахідок на Україні кераміка такого типу на той час була відома з розкопок в районі Житомира (С. С. Гамченко, Е. В. Махно), та в районі с. Народичів, Житомирської області (І. Ф. Левицький)².

Знахідка аналогічної посудини на території верхнього Бугу поставила питання про те, що культура цього типу пов'язується не тільки з Волинським Поліссям, а й з значно ширшою територією. Постало питання про якийсь новий, ще не виявлений культурно-історичний шар, що

зняйшов свій вияв у згаданих пам'ятках. В зв'язку з цим розкопки Курилівського могильника являли великий інтерес.

Рис. 1. Посудина з розораного кургана.

Могильник знаходиться за східною околицею с. Сандраків, на землях с. Курилівки. Він розташований на схилі другої надзаплавної тераси, що похило спускається до долини Південного Бугу, приблизно за 300 м від урочища Пагурок, де в 1949—1950 рр. Верхньобузька експедиція провадила розкопки багатошарового поселення¹.

Часткове знищення могильника оранкою почалося ще в 70-ті роки минулого століття. Ровків з 30 тому ліс та чагарник, які тут росли, були вирубані, і вся площа могильника розорана.

¹ Див. статтю О. Ф. Лагодовської у цьому ж томі.

² Матеріали дослідження С. С. Гамченка та І. Ф. Левицького не опубліковані. Е. В. Махно, Дві пам'ятки бронзової доби в басейні р. Тетерева, АП, т. II, стор. 205—211.

Тепер на могильнику налічується не більше 20 дуже низьких насипів.

Всі кургани скупчені ближче до с. Сандраків, і лише один найбільший курган знаходиться в центральній частині схилу.

На поверхні курганів з рідка траплялися уламки кераміки буруватого кольору з великою домішкою слюди і уламки людських кісток.

В серпні 1950 р. Верхньобузькою експедицією одночасно з розкопками на Пагурку були проведені розкопки трьох курганів (№ 1—3).

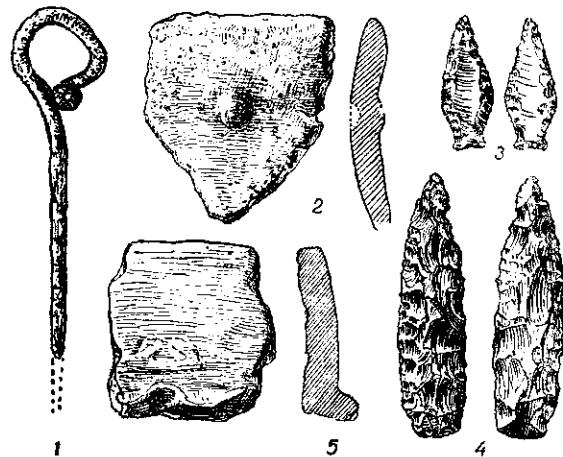

Рис. 2. Інвентар. 1 — залізна булавка (курган № 1, поховання № 1); 2 — уламок кераміки (курган № 2, насип); 3 — кремінний наконечник стріли (курган № 2, насип); 4 — кремінне долотце (курган № 1, насип); 5 — уламок кераміки (урочище Пагурок), $\frac{1}{2}$ в. в.

на Кирилівському могильнику. Розкопки не дали відповіді на питання, з якими комплексами зустрічається в могильнику круглодонна кераміка.

У жовтні 1950 р. роботи на Кирилівському могильнику були знову відновлені експедицією в складі Ф. Б. Копилова та Р. І. Виезжева. Було розкопано ще шість курганів (№ 4—9).

Перейдемо до результатів розкопок курганів.

Курган № 1. Серед інших дуже розораних курганів курган № 1 виділяється своєю збереженістю. Діаметр насипу 14 м, висота 0,7 м.

В орному шарі знайдене невелике кремінне долото на пластинці з двобічним обтесуванням та підшліфовою самого робочого кінця (рис. 2, 4), а також уламок знаряддя з пісковика, можливо від кам'яного кайла.

В центрі кургана виявлена яма шукача скарбів. Вона пройшла на відстані кількох сантиметрів від поховання, не зачепивши його. Кістяк знаходився на рівні древнього горизонту, на спині, з витягнутими ногами, головою на північ. Череп лежав на лівій скроні обличчям

на схід. Збереженість кістяка погана. При похованні знайдена залізна шпилька, яка лежала з лівого боку в нижній частині трубої клітки. Булавка мала кільцевидно загнуту голівку з S-подібно відігнутим назовні кінцем (рис. 2, 1).

Курган № 2. Діаметр кургана по лінії захід — схід 14 м, південь — північ 11 м, висота 0,4 м.

В орному шарі завтовшки 0,35 м знайдено: уламок прямих вінець посудини з «перлинним» орнаментом, жовтого кольору, з піскуватої глини (рис. 2, 2) і кремінний наконечник стріли листовидної форми, з невеликим черенком і ріжками по боках (рис. 2, 3).

Під час зачистки поверхні кургана після зняття орного шару була виявлена світла пляма ями скарбочукача. В ній в розкиданому стані знайдені окрім кістки людського кістяка. Поховання лежало на рівні деревного горизонту, у витягнутому положенні, головою на північ, як і в кургані № 1. Яма скарбочукача зруйнувала частину поховання; *in situ* залишилась лише гомілкові кістки.

Кремінний наконечник стріли та уламок круглодонної посудини з перлинним орнаментом, знайдені в орному шарі, походять, очевидно, з поховання. Вони були викинуті скарбочукачами.

Курган № 3. Діаметр 6 м, висота 0,12 м. Ніяких речових знахідок не виявлено. Слідгадати, що поховання повністю було зруйновано оранкою.

Курган № 4. Курган висотою 0,25 м розорано на глибину 0,40 м від поверхні насипу. Ніяких слідів могильної ями, а також решток поховання виявити не вдалося. В насипу знайдено плоский залізний наконечник стріли з черенком та недалеко від центра, на глибині 0,18 м від горизонту, — черепки невеликої ліпної тонкостінної посудини. Зовнішня поверхня її має жовтосірий колір, в тісті помітні домішки слюди, вінця вертикальні.

Курган № 5. Насип еліпсовидної форми висотою 0,72 м, діаметром 10 та 13 м. Курган розкопаний до лесу (на глибину 1,25 м), проте могильної ями, як і решток поховань, не було виявлено. В насипу знайдені два фрагменти кераміки великої князівського часу, фрагмент ліпного денця та два фрагменти трипільської кераміки.

Курган № 6. Насип кургана розораний. На поверхні лежали вивернуті плугом частини людського кістяка, а також частина залізного наконечника списа. На глибині 0,40 м від поверхні виявлено зміщені кістки ніг, роздавленій череп, кілька дрібних кісточок, а між ними — залізний наконечник дротика з обламаним пером, уламок від знайденого на поверхні

залізного наконечника списа, перо якого має листовидну форму, без нервюр, поширюється до втулки, та уламок залізного широкого дволезого меча. Рукоятка меча має пряме навершя із загнутими донизу кінцями (рис. 3, 4). На поверхні кінця леза помітні сліди дерев'яних піхов.

По рештках кісток можна встановити, що похований лежав головою на північ. Слідів могильної ями не було помічено, очевидно, поховання знаходилося на горизонті або у неглибокій ямі.

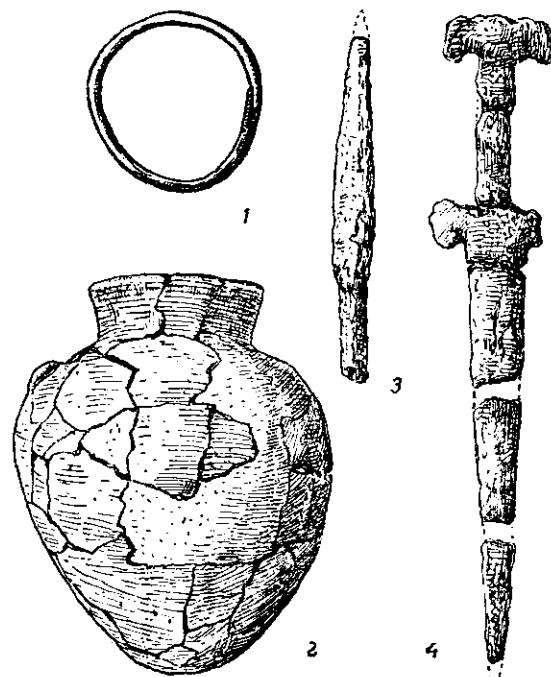

Рис. 3. Інвентар. 1 — бронзовий браслет (курган № 9); 2 — ліпна посудина (курган № 9); 3 — залізний наконечник списа (курган № 7); 4 — залізний меч (курган № 6).

Курган № 7. Насип кургана висотою 0,15 м, діаметром 9 м. На вершині насипу знайдений залізний наконечник списа з обламаною втулкою та кінцем. Перо списа вузьке, гостролистої форми, без нервюр (рис. 3, 3). В розораному ґрунті виявлено три уламки залізної втулки, невеликий фрагмент зернотерки, уламок заліза. У викиді землі знайдено залізний наконечник списа з вузким плоским пером гостролистої форми без нервюр.

Контурів могильної ями та решток кістяка до глибини 0,50 м не виявлено.

Курган № 8. Насип висотою 0,22 м, форма овальна, діаметр 8 та 10 м. На розораній поверхні насипу лежала частина черепа та променева кістка людини. Під час дальших розко-

пок під дуже тонким шаром землі знайдені розкидані та поламані плугом людські кістки. Інвентар відсутній, могильної ями не простежено. Очевидно, поховання було покладене на горизонті або у неглибокій ямі.

Курган № 9. Насип кургана еліпсовидної форми, діаметр 10 та 12,5 м. Висота 0,40 м. Поверхня розорана на глибину 0,30 м. У східній полі кургана відкрито жіноче поховання. Покійниця знаходилася у неглибокій ямі (0,25 м від горизонту). Кістяк лежав на спині, головою на північ. Збереглася частина черепа, кістки ніг, тазу, рук та кілька хребців. На обох руках знайдено по одному браслету з товстого бронзового дроту (діаметр 4 мм). Кінці не спаяні і трохи заходять один за одного (рис. 3, 1). В нижній частині грудної клітки знайдено сім дрібних мідних бісерин. На відстані 1 м від черепа лежали уламки ліпної посудини із значною домішкою слюди у тісті.

На всій площі кургана на рівні горизонту виявлено невелику кількість дрібних вугликів. В північно-західному секторі кургана, недалеко від центра, на глибині 0,25 м від поверхні знайдено уламки великої посудини, розбитої навмисно і складеної в певному порядку; протилежні стінки лежали вкладені одна в одну опуклинами догори, деңце стояло в нормальному положенні. Посудина ліпна, сірого кольору, яйцеподібної форми з плоским денцем та високими, трохи відхиленими назовні прямими вінцями. Бочки в чотирьох місцях прикрашенні суцільними без отворів спареними вушками (рис. 3, 2). Слідів поховання у центрі не знайдено.

* * *

В цілому розкопки показали, що Курилівський могильник дуже зруйнований скарбочуками і тривалою оранкою.

Поховання лежали на горизонті або в дуже неглибоких ямах у витягнутому положенні, головою на північ. Цей обряд вдалося простежити в центральних похованнях курганів № 1, 2, 6 і в жіночому похованні в східній полі кургана № 9.

В кургані № 8 рештки кістяка виорані на поверхню ґрунту. На курганах № 3, 4, 5, 7 кістяків зовсім не знайдено. Інвентар поховань складається із залізної зброї, прикрас з бронзи та заліза і кераміки.

Зброя представлена наконечниками дротиков (курган № 6), наконечником списа з пером листовидної форми з розширенням в бік втулки, без нервюри (курган № 6), наконечниками списів з пером гостролистої форми (кургани

№ 6, 7), дволезим мечем з рукояткою, яка має загнуті вниз кінці (курган № 6).

Подібні типи залізних наконечників списів та дротиків входять у вжиток не раніше IV ст. до н. е. і є характерними типами зброї для пам'яток IV—III ст. до н. е.

З прикрас були знайдені: браслет круглого дроту з неспаяними кінцями (курган № 9), мідний бісер та залізна шпилька з загнутою голівкою та S-подібним кінцем (курган № 1).

Браслети цього типу широко відомі в пам'ятках скіфо-сарматської доби. Хронологічні межі шпильок такого типу також досить широкі. Вони з'являються на рубежі доби бронзи і заліза, а в Прибалтійських землях відомі і в першій половині I тисячоліття н. е.¹.

Складніше стойть справа з керамікою. Вона представлена двома групами. Одна група — буреватосірого кольору, в тісті має значну домішку слюди, піску та кварцу. Форми кераміки цієї групи встановлюються за знахідкою кургана № 9: широко відігнуті назовні вінця, маленькі псевдовушка на плічках посудини. Подібна форма зустрічається в кераміці пізньоскіфського та сарматського часу.

Зовсім інші пам'ятки зв'язані з круглодонною керамікою з «перлинним» орнаментом. Близькі до них пам'ятки відомі в північних районах Середнього Подніпров'я і виділені В. М. Даниленком під назвою підгірської культури, а також вище по Дніпру від м. Рогачова до гирла р. Прип'яті, по нижній течії р. Прип'яті, середній і нижній течії р. Сожа і виді-

¹ В. Н. Даниленко, Пам'ятники ранній пори желязного века в южной части Полесья УССР, Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953, стор. 197—208.

лені під назвою милоградської культури¹. Пам'ятки ці розглядаються як найдревніші слов'янські.

Посудина, доставлена П. М. Добрянським, видимо, супроводжувала труповокладення (знахідка кісток) з залізними речами (уламки залізної дужки). Цей тип кераміки відповідає похованням єдиного для всього могильника типу — витягнутим на спині, головою на північ.

Вказані факти, очевидно, свідчать про перевезення частини поліського населення у Верхнє Побужжя.

В зв'язку з цим великий інтерес має знахідка, виявлені на поселенні в урочищі Пагурок,— уламок посудини з характерними прямими вінцями, трохи загнутими всередину, як це спостерігається в кераміці Житомирщини, але прикрашеними в основі наліпним валиком, а не «перлинами», що свідчить про вплив кераміки скіфського часу.

Курилівський могильник, незважаючи на свої відмінності, може бути порівняний з могильником IV—III ст. до н. е. в с. Переорках², на північ від Вінниці. Поховання тут знаходилися у стовпових камерах, в ямах і на рівні горизонту. Кістяки лежали витягнуто на спині, головою на північ. Серед інвентаря виявлені залізна зброя.

Два типи кераміки, виявлені на Курилівському могильнику, ставлять дуже інтересне, ще не з'ясоване питання про етнічний склад населення Поділля в ранньозалізну добу.

¹ П. Н. Третьяков, Раннеславянские поселения и могильники на территории Белоруссии, КСИА, вып. 4, 1953; О. Н. Мольниковская, Памятники раннего железного века Верхнего Поднестровья, КСИА, вып. 7, 1956.

² М. И. Артамонов, Археологические исследования в Подолии, Вестник Ленинградского университета, 1947, № 12, стор. 135.

Ю. М. ЗАХАРУК

(Львів)

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ДОБИ БРОНЗИ ТА РАНЬОГО ЗАЛІЗА НА ВОЛИНІ В 1950 р.

Могильник в урочищі Коло Озера

В 1950 р. Інститут археології Академії наук УРСР одержав повідомлення про виявлення біля с. Млинища, Володимир-Волинського району, Волинської області, поховань з трупоспаленням.

Могильник знаходився поблизу с. Млинища, в урочищі Коло Озера, розташованому на першій терасі правого берега Західного Бугу.

В 1934 р. польські археологи провели тут розкопки, в результаті яких було досліджено близько 30 поховань лужицької культури. Матеріали про розкопки надійшли у Варшавський археологічний музей. До цього часу про ці розкопки є тільки коротке інформаційне повідомлення¹.

Крім того, тут неодноразово провадились розкопки місцевими аматорами, зокрема вчителем с. Млинища, який надіслав деякі матеріали із своїх розкопок до Львова. Крім посуду і перепалених кісток, в одній урні він знайшов металевий перстень. У відділі археології Інституту суспільних наук зберігається кілька типових лужицьких урн (табл. I, 4, 6, 7) з позначенням «с. Млинище», які, мабуть, походять з цих розкопок.

Для встановлення ступеню збереженості могильника в урочищі Коло Озера в північній частині площині попередніх розкопок було закладено шурф розміром 1×1 м. В шурфі на глибині 0,8 м від поверхні в шарі жовтого піску виявлено глиняну урну (поховання № 1) з перепаленими людськими кістками (табл. I, 5).

Урна має біконічну форму і зроблена з червонувато-жовтої глини. Верхня частина її добре згладжена, нижня — шершава, ніби рустована. Урна виготовлена з такої ж глини, як і урні, що зберігаються у відділі археології Інституту суспільних наук (табл. I, 4, 6, 7).

Для докладного дослідження могильника восени 1951 р. організована Володимир-Волинська археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР та Інституту суспільних наук АН УРСР¹.

Біля шурпу, де виявлено поховання № 1, закладено траншею 10×2 м, орієнтовану з півдня на північ. На дослідженій площині, крім окремих невиразних фрагментів кераміки і кількох кремінних відщепів, нічого не знайдено. Вздовж північного краю розкопаної раніше частини могильника закладено розкоп площею 100 m^2 . За 3,5 м на схід від поховання № 1 на глибині 0,75 м в шарі жовтого піску виявлено маленьку урну з перепаленими людськими кістками. Урна (табл. I, 3) виготовлена з сірого-жовтої глини, поверхня її згладжена. Нижня частина тулова орнаментована косо нанесеними паралельними борізdkами, а між ними — короткими горизонтальними смугами.

Крім того, була досліджена вся площа навколо розкопаної частини могильника, але збережених ділянок не знайдено. Тільки в двох місцях з південного боку виявлено дві невеликі купки перепалених кісток без будь-якого похоронного інвентаря.

¹ Експедиція працювала у складі Ю. М. Захарука (начальник експедиції), наукового працівника А. М. Афроїма і старшого лаборанта Т. І. Данилович.

¹ Z odcłanii wieków, X, 1935, стор. 49.

За аналогією з іншими подібними пам'ятками лужицької культури могильник в урочищі Коло Озера датується часом пізньої бронзи.

Могильник в урочищі Довге

З метою виявлення нових місцезнаходжень лужицької культури експедиція продовжувала розвідку вздовж правого берега Західного Бугу.

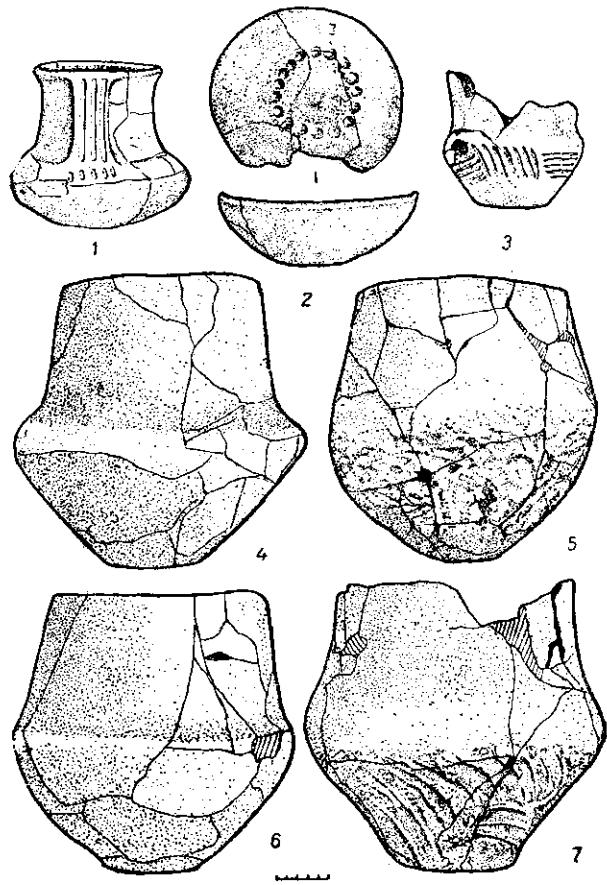

Табл. I. Кераміка з лужицьких могильників біля с. Млинниця. 1, 2 — з могильника на полі Довгому; 3—7 — з могильника на полі Коло Озера.

За 1 км на південь від урочища Коло Озера в таких самих топографічних умовах, в урочищі Довге, на поверхні зібрано досить багато фрагментів кераміки, а пізніше виявлено могильник часу раннього заліза. Дослідженнями в трьох місяцях на ньому виявлено залишки поховань в урнах.

Поховання № 1. На глибині 0,3—0,4 м від поверхні в шарі жовтого піску виявлено поховання в урні, закритій мискою-покришкою. Із сходу до урни дуже близько поставлено глек і миску з маленьким черпаком. Урна, що розпалася на дрібні фрагменти, мала, мабуть, бі-

конічну форму. Поверхня згладжена, колір глини рожевобрунатний. Верхня частина віддалена від тулова виступом, нижня — шершава, ніби рустована.

Глек з ручкою (табл. I, 1) чорнолощений, має високу конічну шию. Ручка стрічкова, прикрашена трьома поздовжніми боріздками, у верхній і нижній частині ручки проведені короткі вертикальні борізди. Миска-покришка жовтобрунатного кольору з темними плямами, внутрішня поверхня чорна, вінця прямі, потовщені. Інша миска напівсферичної форми з плоским дном (табл. I, 2) темнобрунатного ко-

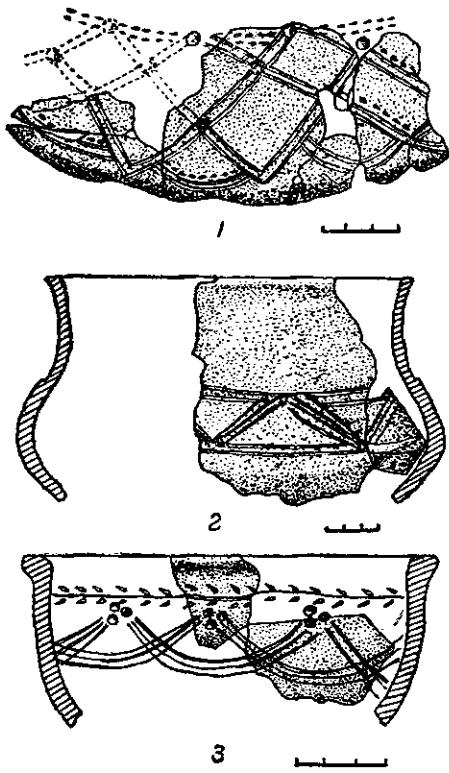

Рис. I. Уламки кераміки. 1 — урна з поховання № 2 на полі Довгому; 2, 3 — посудина з с. Зимного.

льору з плямами. Край злегка відігнутий. Навколо дна круговий орнамент у вигляді заглиблень, зроблених пальцем. Від черпака, виготовленого з глини сірого кольору, збереглася лише шийка з маленьким стрічковим вушком.

Поховання № 2—3. За 13 м на північний схід від поховання № 1 на глибині 0,13 м від поверхні знаходилося пошкоджене коріннями дерева парне поховання. Поховання № 2 було урновим. Урна виготовлена з чорної глини, поверхня її добре згладжена. Діаметр вінець 15 см. На плечовій частині орнамент у вигляді косої сітки різних ліній (рис. I, 1). Місцями ці

ліній ускладнюються нанесеними паралельно стрічками тонких наколів, там, де лінії перехрещуються, є невеликі заглиблення-ямки. В урні серед перепалених кісток знайдено невеликий фрагмент сплавленого бронзового персня. Кусочки металевого сплаву збереглися також на частині фаланги пальця.

Поруч з цією урною із східного боку виявлено пошкоджену чорнолощену урну поховання № 3, яка, мабуть, мала форму глечика з циліндричним горлом. Всередині були перепалені людські кістки.

На схід від поховання знайдені фрагменти миски світлобрунатного кольору, напівсферичної форми з плоским дном. Вінця потоншені і злегка відігнуті. Діаметр вінець близько 24 см. На захід від поховання № 2 на різних рівнях знайдено окремі фрагменти чорнолощеного глечика із стрічковою ручкою.

Поховання № 4—5. За 35 м на південний захід від поховання № 1 виявлено залишки парного поховання № 4 і 5, яке знаходилося на глибині 10 см від поверхні. Збереглося два скupчення перемішаних фрагментів кераміки і перепалених кісток. Одне скupчення (поховання № 4) займало площу в діаметрі 30 см. Урна чорного кольору, лощена, на окремих фрагментах зберігся орнамент, подібний до орнаменту урни з поховання № 2. Форму посудини встановити неможливо. Серед перепалених кісток і фрагментів кераміки знайдено кусочек бронзового сплаву, очевидно, перепаленої прикраси.

На північний схід від поховання № 4 знаходилось друге скupчення перепалених кісток і фрагментів товстостінної похоронної урни сіробронзового кольору, частково покритої ніби рустом. Форму і розміри урни встановити не вдалося.

Дослідження могильника на урочищі Довге показали, що тут збереглися лише окремі поховання в цілому зруйнованого могильника.

Розкопки в с. Зимному

Крім дослідження могильників біля с. Млинища, в тому ж році проведено розвідкові роз-

копки поселення в с. Зимному, Володимир-Волинського району, Волинської області. Розкопки продовжувалися в 1952 р. Крім насиченого культурного шару енеолітичного часу, на поселенні виявлені окремі знахідки, які можна датувати тим же часом, що і могильник в урочищі Довге біля с. Млинища.

Кераміку, знайдену на поселенні, виготовлено з добре відмученої глини без сторонніх домішок. Поверхня посуду звичайно чорна і добре лощена. Орнамент, нанесений на плечовій частині посуду (рис. 1, 2) і під вінцями (рис. 1, 3), складається з різних ліній, наколів та невеликих заглиблень у вигляді зигзагів і фестонів. Іноді врізні лінії інкрустовані білою пастою. Орнаментальні мотиви знаходять собі аналогії в матеріалі могильника в урочищі Довге. Деякі більші фрагменти дають певне уявлення про форму посуду (рис. 1, 2, 3). До керамічних виробів цієї групи знахідок, очевидно, належить також невеликий уламок круглої плоскої глиняної покришки. Можливо, що до комплексу знахідок цього типу належить також окрема знахідка бронзових щипців з розширеними кінцями.

Ці знахідки, як і могильник в урочищі Довге біля с. Млинища, близькі до пам'яток так званого поморського типу. Так, у комплексах цих пам'яток ми знаходимо відповідні аналогії до глека, виявленого в похованні № 1 в урочищі Довге¹. Характерними для пам'яток цього типу є також круглі глиняні покришки² і бронзові щипці з розширеними кінцями³. Поява пам'яток поморського типу в басейні Західного Бугу припадає на рубіж гальштатського і латенського часу. В зв'язку з недостатньою вивченістю пам'яток цього типу на означеній території наведені матеріали при всій своїй фрагментарності заслуговують на увагу.

¹ E. Petersen, Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen, табл. 26, 6.

² J. Kostrzewski, Dwa cmentarzyska kultury pomorskiej, Wiadomości archeologiczne, т. XII, 1933, табл. VII, 8—10.

³ E. Petersen, ук. праця, табл. 17.

М. Ю. СМИШКО

(Львів)

КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК РАННЬОЗАЛІЗНОГО ЧАСУ В с. БІЛКАХ

Після проведення короткочасної розвідки в Мукачівському та Іршавському районах, Закарпатської області, почалися дослідження на курганному могильнику в с. Білках, Іршавського району, який привертає увагу своїми великими розмірами. В результаті обстеження місцевості між селами Білками і Осієм підтверджено, що сліди дуже знівелюваних або знищених під час земляних робіт курганів простежувались на великій площі, довжина якої по лінії південь-північ становила близько 2 км, а по лінії схід-захід понад 1 км. Територія могильника являє собою хвилясту низину, місцями з пролісками, і тепер використовується в основному як пасовище та під городи.

Могильник в с. Білках досліджувався не вперше. В 1931 р. тут розкопав дев'ять курганів Й. М. Янкович, а в 1934—1935 рр. братами Затлукалями були досліджені ще 22 кургани. Результати розкопок Янковича не опубліковані, речовий матеріал зберігається в Ужгородському історико-краєзнавчому музеї. Результати досліджень, проведених Затлукалями на цьому могильнику, відомі нам з публікації, що з'явилася угорською мовою в 1937 р.¹.

Закарпатською експедицією Львівського відділу Інституту археології в 1949 р. були досліджені 12 курганів у різних частинах могильника, в тому числі дев'ять курганів в околиці с. Білок і три на південній околиці с. Осія.

Перші три кургани розкопувались на невисокому плато на захід від с. Білок на тій частині вигону, яку місцеві жителі називають «Толовайовиця». Тут виявлено сліди 11 курганних насипів, шість з яких були зовсім дрібними.

¹ Zatlukály és Zatlukály E., Adatok Podkarpat-szka Rúsz prachistoriájához, Mukachevo, 1937, стор. 111—135.

Курган № 1 мав дуже знівелюваний насип, круглої форми, висотою всього 0,12 м, діаметром близько 8 м.

В південно-західній частині кургана на давньому горизонті виявлено багато уламків побитих глиняних посудин, а також глибокий черпак з стрічковою ручкою, виготовлений з глини з шершавою поверхнею жовтосірого кольору (табл. I, 1); мала глибока чаша майже циліндричної форми, ручка у вигляді прямого виступу, виліплена з глини, перемішана з крупно-зернистими неорганічними домішками темносірого кольору (табл. I, 5); миска із загнутими всередину вінцями з гладкою не зовсім рівною поверхнею, зовні сіра, всередині чорна (табл. II, 5).

Серед керамічних уламків, розкиданих на південно-західному боці підкурганної площини, виявлені: маленька півсферична чарочка із звуженим горлом, виліплена з глини, перемішана з жорством. Поверхня її нерівна, шершава, жовтосірого кольору (табл. I, 8). Знайдена також мала біконічна посудинка з гострим переломом бочкої і високим вигнутим плічком, зверху обмазана чистою глиняною пастою; колір поверхні жовтуватий (табл. I, 7).

На давньому горизонті у південно-західному краю підкурганної площини лежало багато уламків побитого посуду, розкиданого на площині близько 5 м². Серед них вдалося виявити великі уламки принаймні трьох мисок із загнутими всередину вінцями, уламки черпака з високою стрічковою ручкою і багато фрагментів інших посудин, форми яких не вдалося встановити.

В інших частинах підкурганної площини зустрічалися тільки куски деревного вугілля. Поховання не знайдено.

Курган № 2 знаходився за 12 м на південь від кургана № 1. Висота його 0,35 м, діаметр 10 м.

В насипу зустрічалися розрізнені дрібні керамічні уламки і куски дубового вугілля. За 1 м на захід від центра виявлені сліди вогнища у вигляді темної плями неправильної прямокутної форми ($2,5 \times 1,5$ м), з вугіллям, попелом і перепаленим ґрунтом на поверхні.

Керамічні уламки, що знаходилися в основ-

мішаної з жорствою. Іх поверхня шершава, нерівна, жовтого кольору (табл. I, 3, 6).

У різних місцях підкурганної площи знаходилися уламки побитого посуду, подібні до описаних цілих посудин. Серед них можна відрізнити уламки плоского dna великої миски, dna товстостінного горщика і бочків черпаків. Крім того, у різних місцях знаходились дрібні куски деревного вугілля.

За 2,2 м на схід від центра виявлено округ-

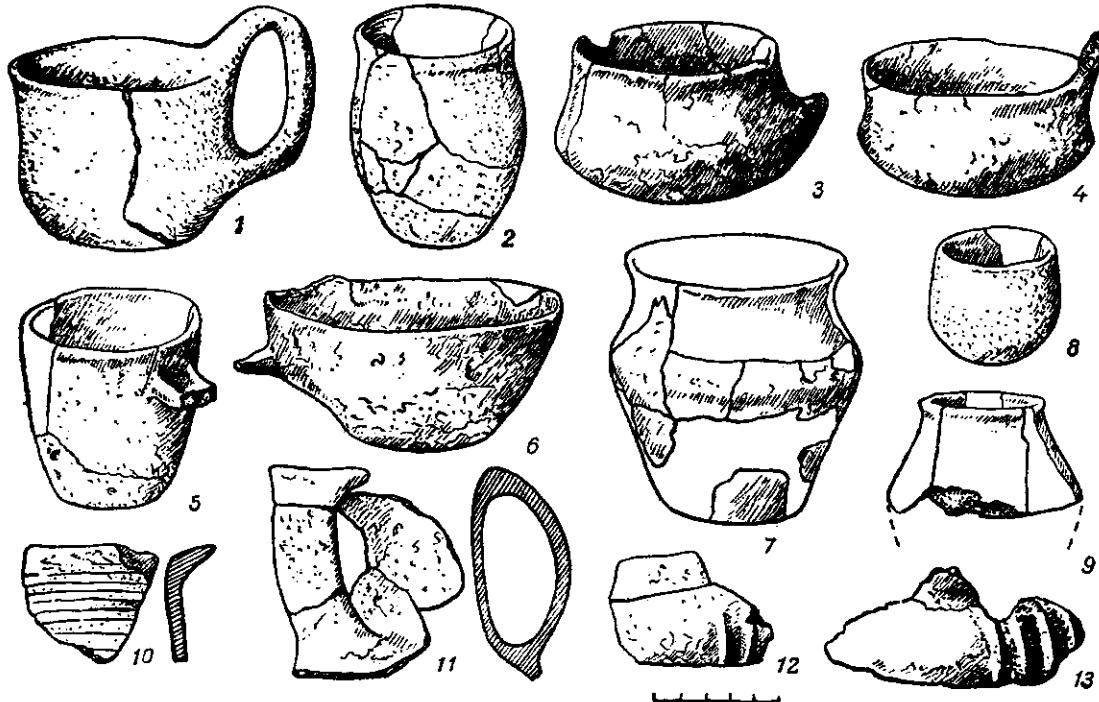

Табл. I. Знахідки з курганів.

ному на поверхні давнього горизонту, належать посуду, виліплениму з погано обробленої глини з гладкою поверхнею жовтуватосірого кольору. Слідів поховання в цьому кургані не виявлено.

Курган № 3 знаходився за 2 м на північ від кургана № 2. Висота насипу — 0,28 м, діаметр 9 м. В північно-західній частині насипу на глибині 0,10 м від сучасної поверхні виявлені сліди вогнища у вигляді темної плями з дрібними вугликами і кусками перепаленого ґрунту; вони займали площину розміром $2 \times 1,3$ м. Тут знайдено довгастий кам'яний бруск з слідами використання.

На відстані 1,5 м на південь від центра, на давньому горизонті знайдено три черпаки: один великий з високою ручкою, яка виступає понад край вінець, з гладкою поверхнею сіро-жовтого кольору (табл. II, 2), і два черпаки з відламаними ручками, недбало виліплени з глини, пере-

лу лійчасту ямку (діаметром 0,7 м), викопану в давньому ґрунті на глибину 0,6 м. Вона була заповнена грудками перепаленої землі і кусками деревного вугілля. Крім того, траплялися окремі уламки спалених людських кісток. Вміст цієї ямки не можна вважати похованням, бо кісток в ній було дуже мало. Саме поховання знаходилось в іншому місці і, можливо, було знищено під час корчування дерев.

Курган № 4 знаходився на північно-західній околиці с. Білок. Насип кургана був дуже знівелюваний і в кількох місцях пошкоджений.

На давньому горизонти зустрічалися групи і окремо керамічні уламки, вугілля і перепалені камінці. Особливо багато знахідок було у південно-західній частині підкурганної площи. Єдиною цілою посудиною був невеликий жовтого кольору черпак з відбитою ручкою.

Поховання не виявлене. Можливо, воно бу-

ло знищено під час вибирання місцевими жителями землі з насипу.

Курган № 5 знаходився на віддалі близько 1 км на захід від кургана № 4, в урочищі Березник. Висота кургана 0,4 м.

В насипу траплялися окремі керамічні уламки, на південний захід від центра знайдено роздавлений тонкостінний стрункий горшечок жовтосірого кольору.

На давньому горизонті знаходились невеликі скupчення вугілля з попелом, а в південній частині підкурганної площині — багато уламків побитого посуду. Серед них вдалось вирізнати частини великої миски з вінцями, загнутими

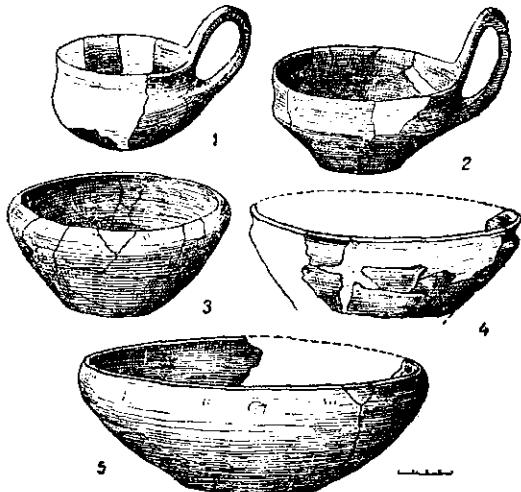

Табл. II. Знахідки з курганів.

всередину, з гладкою темносірою поверхнею, кілька уламків вінець від мисок, уламки черпака, уламки горщика, прикрашеного по плічку валиком з поперечними нарізами, та ін.

Поховання виявiti не вдалося, можна приступити, що воно знаходилось в урні, яка була знищена під час корчування.

Кургани № 6 і 7 знаходилися на південно-східному схилі плато, на захід від с. Білок.

Курган № 6 мав висоту 0,25 і діаметр 11 м. У насипу траплялися окремі керамічні уламки і дрібні куски деревного вугілля. За 3 м на північ від центра, на глибині 0,2 м знайдені сліди вогнища, що займало площу діаметром 1,5 м. В північно-західній частині підкурганної площині на давньому горизонті знаходилось багато уламків посуду, серед них невеликий черпак з відбитою ручкою із згладженою поверхнею жовтуватого кольору (табл. I, 4) та велика миска з гладкою поверхнею, зовні жовтого, а всередині чорного кольору, прикрашена на зламі туловом і під вінцями поодинокими поズовжніми шишечками.

Слід назвати частини двох різних мисок, однієї з чорною пролощеною поверхнею, а другої — з гладкою поверхнею жовтуватого кольору. Інші уламки належали циліндричній чарці з вигнутими вінцями і зрізаним горизонтальним краєм з шершавою поверхнею жовтуватого кольору; поверхня її була прикрашена горизонтальними паралельними лініями (табл. I, 10).

Як повідомили місцеві жителі, під час оранки в цьому кургані натрапили на горщик «з попелом», який розбили і викинули. Очевидно, що це була урна із залишками трупоспалення.

Курган № 7 знаходився за 100 м на північний захід від кургана № 6. Його насип ледве помітний і в центральній частині мав виразні сліди пошкодження (можливо розкопування).

Під час дослідження підтверджено наявність керамічних уламків, розкиданих у різних місцях насипу і на давньому горизонті. Вони належали посудинам із згладженою поверхнею жовтуватого і світлокоричневого кольорів, серед них уламки верхньої частини черпака з стрічковою ручкою та частини дуже опуклого, ніби придавленого, бочка, прикрашеного по опукlostі групами вертикальних реберець по три у кожній групі (табл. I, 12, 13). Поховання не виявлено.

Дальші два кургани розкопувались на підвищенні частині вигону, на так званій Квацькій горі, що знаходитьться на захід від с. Білок.

Курган № 8. Висота 0,25 м, діаметр 11 м. У насипу траплялися окремі керамічні уламки, обпалені камінці і розсипані дрібні куски вугілля. Кількість таких знахідок значно більша на давньому горизонті.

За 4,10 м на захід від центра виявлено округлу ямку, діаметром 0,40 м і глибиною 0,30 м, яка звужувалась до dna. Тут знайшлися спалені людські кістки разом з дрібними кусками деревного вугілля. Поруч лежала роздавлена глибока миска із загнутими вінцями (табл. II, 3).

Крім того, на відстані 2,5 м на південний схід від центра, на давньому горизонті знайдена купка спалених кісток разом з уламками товстостінного горщика.

Решта уламків належала різним посудинам, які були розбиті під час поховання. Серед них вдалось виявити уламки великої миски з вінцями, загнутими всередину, з гладкою поверхнею зверху жовтуватого, а зсередини чорного кольору; уламки малої миски подібної форми з такою ж поверхнею; уламки чотирьох черпаків різних розмірів з великими ручками; уламки верхньої частини товстостінного горщика з трохи опуклим бочком і відхиленими вінцями; верхню частину вузькогорлого горшечка з трохи опуклим бочком (табл. I, 9).

Курган № 9 знаходився за 150 м на північний захід від кургану № 8. Висота його 0,20 м, діаметр близько 11 м. Під час дослідження виявлено, що курган розкопувався вже раніше. В насипу і на давньому горизонті зустрічалися керамічні уламки, перепалені камінці і дрібні куски деревного вугілля. Керамічний матеріал, виявлений тут, за складом тіста, виготовленням і оформленням поверхні цілком подібний до кераміки з інших курганів Білковецького могильника. Серед уламків вдалось встановити частини приналежні двох черпаків з високими ручками, уламки бочка невеликої опуклобокої посудини з низькими вертикальними вінцями та бочка товстостінного горщика.

Дальші перевірочні розкопки були проведені у групі курганів, що знаходиться на південній околиці сусіднього с. Осія. На підставі обстеження Білковецького могильника, а також спираючись на повідомлення місцевих жителів, встановлено, що між білковецькою і осійською групою курганів не було раніше розриву і вони становили один великий могильник.

Біля с. Осія простежувалися знівецьовані насипи семи курганів, на яких виявлені виразні сліди попереднього розкопування.

Експедицією досліджено три кургани у цій групі. В насипах і на підкурганній площі знаходилися окремі уламки глинняного посуду, обпалені камінці, дрібні куски деревного вугілля, а також розрізнені куски спалених людських кісток. В курганах не виявлено поховань.

Керамічний матеріал, виявлений у цих курганах, за всіма ознаками дуже подібний до кераміки, знайденої в курганах Білковецького могильника. Немає також сумніву в тому, що і тут застосовувався похоронний обряд трупоспалення, хоч, як уже вказувалося, самих поховань не вдалося виявити, а зустрілись лише окремі куски спалених людських кісток. Таким чином підтверджено, що обидві кургани групи (біля с. Білок і с. Осія) синхронні і цілком подібні за складом речового інвентаря.

В результаті роботи Закарпатської археологічної експедиції 1949 р. обстежено дев'ять курганів у різних частинах могильника біля с. Білок і три кургани біля с. Осія, Іршавського району. Ці кургани були насипані з чистої землі, в жодному з них не було виявлено ніяких слідів похоронних споруд. Насипи курганів мали круглу форму, висота їх від 0,20 до 0,50 м, діаметри від 8 до 11 м.

Повної картини похоронного обряду виявили не вдалося. Причиною цього було те, що кургани в Білках і Осію раніше вже розкопувались або були пошкоджені. Тільки в курганах

№ 3 і № 8, біля Білока, виявлені сліди поховань з трупоспаленням.

Невелика кількість перепалених людських кісток, знайдена у згаданих двох курганах, а особливо в кургані № 3, не дає підстави вважати їх похованнями. Очевидно, основна частина спалених кісток була похована десь в іншому місці, можливо в урнах, які були знищені ще до початку наших досліджень. В інших курганах, досліджених експедицією 1949 р., траплялись тільки окремі куски перепалених людських кісток.

Таким чином, можна вважати, що на могильнику Білки — Осій панівним був похоронний обряд трупоспалення. Спалювання тіла покійника відбувалось на стороні, свідченням чого є відсутність кострищ у курганах. Сліди невеликих вогнищ, виявлені у ряді курганів (Білки № 2, 3, 5, 6; Осій № 1, 3), походять, мабуть, від тризни, що відбувалась під час похорону. Про це свідчить значна кількість уламків від посуду, побитого під час похорону.

Можна думати, що на могильнику в Білках побутував як урновий, так і ямний похоронний обряд трупоспалення. Біля поховань ставилось по кілька посудин, в тому числі обов'язково миски і черпаки. При цьому відзначимо, що цілі посудини і уламки навмисно побитого посуду групувались переважно в одній частині підкурганної площини — у більшості випадків у південно-східній або південно-західній.

За характером похоронного ритуалу і могильного речового інвентаря Білковецький могильник цілком подібний до могильників в селах Куштановиці, Буковинці, Голубиному, Колодному, Становому та ін.¹

На могильнику Білки — Осій знайдено значний керамічний матеріал, який разом з раніш описаними матеріалами² складає досить характерний керамічний комплекс. Найтипічнішими для нього є широко розкриті миски різних розмірів з вінцями, загнутими всередину. Тут часто простежується прийом зачернювання внутрішньої або зовнішньої поверхні за допомогою одимлення, рідше графітування (табл. II, 3, 5). Другою своєрідною керамічною формою є черпаки з високою стрічковою ручкою, що підноситься своїм верхнім перегином над краями вінець (табл. II, 1). Серед них слід відзначити напівсферичні форми з ледве сплющеним денцем (табл. I, 3, 4) і форми з розчленованими бочками (табл. I, 1; II, 2). Характерни-

¹ J. Böhm a. J. M. Jančovich, Skythové na Podkarpatské Rusi, I; Zatlukál J. és Zatlukál E., Adatok Podkarpatszka Rusz praehistoriájához. Mukachevo, 1937, стор. 95—111.

² Zatlukál J. és Zatlukál E. ук. праця, стор. 111—135, рис. 15, 16, 18, 19, 20, 5, 6).

ми для цього комплексу є також майже циліндричні широкогорлі горщики, прикрашені під вінцями горизонтальним валиком з поперечними нарізами; вони відомі з попередніх розкопок в Білках¹, а в матеріалах з наших розкопок представлені тільки в уламках. Інші керамічні форми — мала посудина з біконічним бочком і вигнутими вінцями (табл. I, 7), стрункий горшечок з трохи опуклим бочком (табл. I, 2), майже циліндрична глибока чаша з держаком у вигляді прямого виступу (табл. I, 5), маленька напівсферична чаша (табл. I, 8) та ін., доповнюють наші уявлення про керамічне виробництво населення Куштановицької культури.

Поверхня переважної більшості посудин згладжена, рідше шершава, найчастіше не орнаментована. Тільки зрідка поверхня посудин прикрашена горизонтальними валиками з поперечними нарізами, окремими виступами, вертикальними пружками по перегину бочка або паралельними горизонтальними лініями.

Порівнюючи керамічні комплекси Куштановицького і Білковецького могильників, можна переконатися в тому, що вони дуже подібні щодо форм і складу тіста, прийомів обробки поверхні і способів її орнаментування. Подібний посуд відомий також і з інших курганних могильників, виявлених на території Закарпатської області (Буковинки, Голубиного, Колодного, Станового та ін.)².

Сліди поселення, яке, ймовірно, відповідало цьому могильнику, були виявлені розвідкою експедицією в 1949 р. на південні від с. Білки на першій надзаплавній терасі річки Боржави (притока р. Тиси) в урочищі Мостище. Розвідувальні траншеї, закладені на цьому місці, виявили наявність культурного шару з керамічними уламками, кусками глиняної обмазки, пепрапаленими камінцями, кістками тварин. Фрагментований керамічний матеріал має багато спільногого з керамікою Білковецького могильника. На цій підставі можна вважати, що могильник і поселення в Білках є пам'ятками одного часу і однієї групи населення.

У зв'язку з датуванням могильника і поселення в Білках — Осій слід звернути увагу на дві знахідки, які, безперечно, матимуть деяке значення при остаточному розв'язанні цього питання. Ще до початку роботи експедиції місцеві жителі випадково натрапили в Білках біля каплиці на бронзовий скарб, що складався з дев'яти браслетів, двох кельтів і наконечника списа³. За характерними ознаками він нале-

жить до самого початку ранньозалізного періоду. Треба думати, що цей час і визначає верхню (ранню) хронологічну межу не лише Білковецького комплексу пам'яток, але і всієї Куштановицької групи пам'яток в цілому.

Для визначення нижньої хронологічної межі цієї групи показовим є речовий інвентар кургана XI Куштановицького могильника. Разом з перепаленими кістками в урні виявлені три різного типу бронзові фібули так званого середньолатенського типу та інші дрібні металеві предмети¹, які відносяться до III ст. до н. е.

Враховуючи згадані факти, вже зараз можна встановити, що культура куштановицького типу відноситься до значної частини ранньозалізного періоду в розвитку населення Закарпаття, приблизно в межах VIII—III ст. до н. е. Самий могильний в Білках — Осію треба віднести приблизно до того ж періоду, причому слід зазначити тільки, що немає в ньому матеріалів, які належали б до латенського періоду.

В праці, присвяченій результатам досліджень на могильнику в Куштановиці, Я. Бем і Й. М. Янкович приписують цю пам'ятку скіфам. Проте для такого визначення немає ніяких підстав, бо обряд поховання і комплекс речового інвентаря не виявляють ознак, характерних для «скіфської» культури. Куштановицька група пам'яток своєрідна в усіх її елементах, хоча, безперечно, вона має також багато ознак, спільних з різними племінно-культурними групами Східної і Центральної Європи ранньозалізного часу, в тому числі з скіфською культурою. Про її місцевий характер свідчать деякі елементи похоронного ритуалу, що простежуються у наступних етапах історичного розвитку населення Південного Прикарпаття. Маємо на увазі звичай поховання залишків трупоспалення в кількох урнах, ямках і на поверхні давнього горизонту в різних місцях підкурганної площа, а також звичай розбивати посуд під час похорону. Вони простежуються, з одного боку, на могильниках в Куштановиці і Білках, а з другого — на могильнику перших століть нашої ери в с. Ізі (Хустівський район) і в курганах в с. Зняцевому (Мукачівський район), що належать уже до ранньофеодального періоду. Ці дані дають підставу припустити, що Куштановицька група пам'яток, в тому числі і Білковецький могильник, належать не скіфським племенам, а місцевому населенню, яке залишається на землях Південного Прикарпаття також і в післяскіфський період.

¹ Zatluká J. és Zatluká E. там же, рис. 15.

² Частина цих матеріалів зберігається в Обласному Ужгородському історико-краєзнавчому музеї.

³ Див. Ф. М. Потушняк, Бронзовий скарб з с. Білки, Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 142—144.

¹ J. Böhm a. J. Jankovich, ук. праця, стор. 53—54 і табл. XIV, 1—4, 6—8.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

СЕРЕДНЬОДНІСТРОВСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ 1949—1951 рр.

Середньодністровська експедиція Інституту археології АН УРСР ряд років працювала над дослідженням археологічних пам'яток різних епох в басейні середньої течії р. Дністра в межах Вінницької, Хмельницької та Чернівецької областей. Протягом 1945—1948 рр. експедиція працювала спільно з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР і очолювалась С. М. Бібиковим. Останні три роки експедиція проводилась під керівництвом автора.

В 1949—1951 рр. експедицією досліджені пам'ятки передскіфського та ранньоскіфського часу на обох берегах Дністра. Основними об'єктами досліджень були курганний могильник і поселення в околицях с. Луки-Врублівецької, Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області, та поселення в околицях с. Нагорян, Кельменецького району, Чернівецької області. Одночасно з розкопками проводилися також розвідки з метою виявлення нових пам'яток.

В 1949—1950 рр. були розкопані п'ять курганів могильника, які дали нові цікаві матеріали про обряд і характер поховань, а також речові знахідки, що дозволяють датувати цю пам'ятку кінцем VIII—VII ст. до н. е. Поховання в розкопаних курганах з кам'яними насипами були одиночними і груповими трупопокладеннями, а також трупоспаленнями в урнах. Поховання влаштовувалися в простих земляних ямах, в ямах, викладених кам'яними плитками, на вимостках з кам'яних плиток і просто на землі. Урна із спаленими кістками знаходилась в спеціальній ямі і також була обкладена кам'яними плитками. Розкопками була встановлена система розміщення каменів у насипу: по краях його знаходилися найбільші камені, що утворювали своєрідне кільце. Результати роз-

копок курганів 1949—1950 рр. опубліковані у виданнях Інституту археології¹.

В 1950—1951 рр. експедиція провела невеликі розкопки на поселенні ранньоскіфського часу на правому березі Дністра, в результаті яких відкрито залишки напівземлянкових жител з глинобитними та кам'яними печами і знайдено цікавий речовий матеріал у вигляді глиняного посуду (горщикоподібні посудини з валиками і проколами, лощені горщикоподібні посудини, миски і черпаки, сковорідки), пряслиць, знарядь праці з рогу оленя, кісток свійських та диких тварин. Матеріали розкопок частково вже опубліковані².

Ця стаття присвячена короткому висвітленню результатів розкопок поселення і курганного могильника в околицях с. Луки-Врублівецької.

Розкопки поселення

Розкопки курганного могильника передскіфського часу в околицях с. Луки-Врублівецької, розпочаті в 1947 р., поставили перед експедицією завдання по відшуканню поселення, одночасового могильнику. Вже в 1947 р. автором були виявлені два місяця поселень, розташованих на обох берегах Дністра³.

¹ І. Г. Шовконояс, Є. В. Максимов, Дослідження курганного могильника передскіфського часу на середньому Дністрі, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 89—109; І. Г. Шовкопляс, Курганный могильник передскіфского времени на среднем Днестре, КСИА, вып. 2, К., 1953, стор. 41—43.

² І. Г. Шовкопляс, Поселення ранньоскіфського часу на середньому Дністрі, Археологія, т. IX, К., 1954.

³ І. Г. Шовкопляс, Курганный могильник передскіфского часу на середньому Дністрі, АП, т. IV, стор. 10.

Одне з цих поселень розташоване в урочищі Дунайок, на південний схід від с. Луки-Врублевецької, за 2,5—3 км від курганного могильника. Розкопки поселення були проведені автором в 1951 р.¹, під час яких вивчена лише частина поселення.

Урочище Дунайок являє собою широку ділянку схилу плато високого лівого берега долини Дністра, обмежену з обох боків (північного сходу і південного заходу) глибокими ярами з стрімкими стінками.

Яр, що оточує урочище з південного заходу, має назву Дунайок; таку ж назву має і все урочище. Яр з північно-східного боку урочища називається Глибоким. Своєю північною стороною урочище переходить безпосередньо в плато лівого берега Дністра.

На південь, в бік Дністра, урочище спочатку досить стрімко спускається від плато до вузької надзаплавної тераси, на якій розташовані садиби колгоспників. Тераса в свою чергу, знижуючись в напрямі до русла, обривається до нього уступом висотою до 5 м.

Урочище Дунайок має схили не лише в бік Дністра, але й у бік ярів. Весною і під час дощів вода змиває ґрунт з ділянок, розташованих вище. Залишки поселення були виявлені на початку схилу урочища до яру Дунайок. Цим і пояснювалось те, що деякі знахідки (уламки кераміки) з поселення, змиті водою, були виявлені значно нижче по схилу від місця розташування самого поселення.

Місце поселення щороку розорювалось, і поверхню його густо вкривали уламки ліпного глиняного посуду, куски обпаленої глини, кістки тварин та ін.

Знахідки зосереджувались в трьох пунктах у вигляді округлих плям, розміром 8×10 м, що знаходилися на відстані 3—5 м одна від одної. Таке розташування знахідок свідчить про належність їх окремим древнім комплексам — наземним житlam, залишки яких були розкриті під час розкопок.

При шурфуванні 1950 р. у двох таких пунктах на глибині 30 см від поверхні виявлені невеликі площинки з обпаленої глини, що були черенями вогнищ з наземних жител. Шурфи показали також, що верхній шар землі густо насичений уламками кераміки, кістками тварин, кусками обпаленої глини та іншими предметами, що походили із комплексів поселення, зруйнованих плугом.

¹ В роботі експедиції брали участь науковий співробітник Інституту археології АН УРСР Є. В. Максимов, науковий співробітник Київського державного історичного музею Г. М. Шовкопляс та науковий співробітник Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника Є. І. Силенок.

Оскільки керамічні знахідки поселення в переважній більшості аналогічні таким знахідкам із курганного могильника, постало питання про їх одночасність і принадлежність одній групі древнього населення Середнього Подністров'я.

Влітку 1951 р. в місці найбільшої інтенсивності знахідок уламків глиняного посуду були проведені розкопки, загальною площею 130 м² (рис. 1).

Розкопки велися шляхом знімання землі штихами по всій площі розкопу. Перший штих, глибиною 20 см, дав значну кількість розрізних уламків різноманітних глиняних посудин, кісток тварин та кусків обпаленої глини. Другий штих (до глибини 40 см) дав ще більшу кількість аналогічних знахідок.

Зачистка після другого штиха показала, що знахідки залягали глибше лише в окремих місцях площі розкопу, які чітко виділялися темнішим кольором на його ясножовтій поверхні. Плями виявилися різними за глибиною і формою ямами. Всього таких ям на площі розкопу виявлено сім. Вони розташувались в два ряди в напрямі із заходу на схід.

Яма № 1 (рис. 1) мала витягнуто-округлу форму і розміри 1,6×1 м. Стінки і дно рівні, глибина 0,6 м. Яма була заповнена суглинком, змішаним з уламками посуду, кістками тварин, кусочками червоної фарби (вохри) та деревного вугілля.

Яма № 2 (рис. 1) мала неправильно-округлу форму, розміри 2,2×1,6 м. Глибина ями різна — в північній частині близько 1,4 м, в південній 1,0 м; в південному кінці яма була звужена і мала два уступи (східці). Яма № 2 також була заповнена зверху суглинком, змішаним з золою, уламками посуду, кістками тварин, кусочками деревного вугілля та ін. На глибині 0,8 м залягав тонкий прошарок (близько 10 см) суглинику із значною кількістю деревного вугілля. Під ним знаходився шар перепаленої до червоного глини, завтовшки до 30 см. Нижче знову залягав тонкий (до 10 см) вуглистий прошарок. На самому дні знаходився суглинок з вуглинами. Вуглисти прошарки і перепалена глина займали глибшу частину ями і частково заходили на нижній уступ. Вугілля попало в яму холодним, бо уламки глиняного посуду та кістки тварин, які знаходилися в ньому, не мали на собі ніяких слідів обпалення.

Більша частина знахідок виявлені у верхній частині заповнення ями.

Яма № 3 (рис. 1) мала еліпсовидну форму, розміри 1,35×1,0 м, глибина — 0,8 м. Дно нерівне (яма глибша у своїй південній частині). Як і всі інші, вона була заповнена суглинком, в якому в значній кількості знаходились уламки

глиняного посуду, кістки тварин, куски обпаленої глини, каміння, кусочки вугілля та червоної вохристої фарби.

Ями № 4 і 5 аналогічні ямам № 1 і 3. Інші мали характер незначних заглиблень. Форма ям, розміри і характер заповнення вказують на їх господарське призначення. Можливо, спочатку вони були сховищем для зерна, а потім використовувались для сміття.

Частина ям, можливо, не викопувалась спеціально, а була лише природними заглибинами, використаними людьми. Цим, очевидно, можна пояснити і їх цілком випадкову форму. Наявність ряду господарських ям на порівняно невеликій площині розкопу вказує на те, що поселення існувало досить тривалий час. Площа, на якій вони розміщені, напевно, була двором біля жилих споруд, представлених у вигляді залишків значних за розміром вогнищ (рис. 1).

Залишки вогнищ мали вигляд добре випалених площадок з обпаленої глини і знаходилися на глибині близько 30 см від поверхні. Залишки одного вогнища мали розміри $1,5 \times 1,2$ м, другого — $1,7 \times 1,6$ м. Вогнища мали складну конструкцію. Поверхня її являла добре утрамбовану дуже обпалену глиняну обмазку завтовшки 3 см, влаштовану на вимостці з плоских каменів різної величини. Камені лежали близько один до одного, утворюючи основу вогнища. Черінь вогнища (глина разом з каменями) досягав 15 см завтовшки (рис. 2).

Насиченість культурного шару, знахідки навколо вогнищ дають підставу вважати, що вогнища знаходилися всередині наземних жилих споруд.

більше). Посудини прикрашені по краю або на стінках орнаментом у вигляді різних комбінацій наліпного валика та проколів (табл. I, 1—6). Більшість посудин має шершаву поверхню

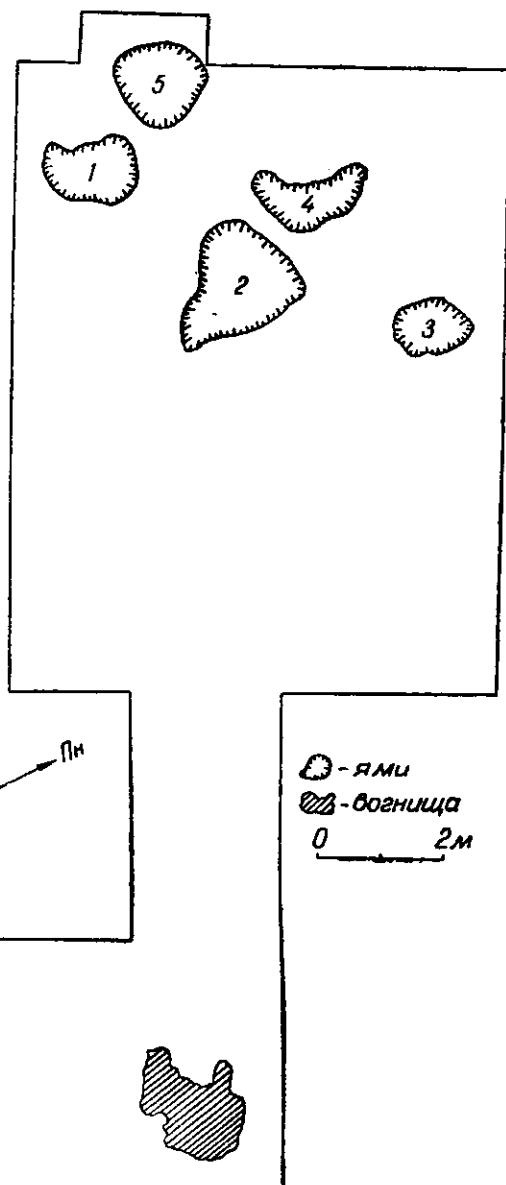

Рис. 1. План розкопу на поселенні в урочищі Дунайок.

Найчисленнішу групу речових знахідок (понад 2 тис. предметів), зібраних на поселенні, складають уламки ліпних глиняних посудин різноманітних форм і розмірів.

За кількістю зібраних екземплярів перше місце серед керамічних виробів займають уламки горщикоподібних та банковидних посудин. В більшості випадків вони мають досить значні розміри і переважно товсті стінки (до 1 см і

і лише деякі уламки порівняно тонкі з лощеною чорною або червоною поверхнею (табл. I, 8, 10).

Валики бувають різні за величиною і орнаментацією. Іноді зустрічаються посудини, прикрашені двома валиками — одним по краю або трохи нижче, другим по тулову (табл. I, 11). В більшості випадків круглі проколи зроблені по розчленованому валику (табл. I, 4, 5), іноді

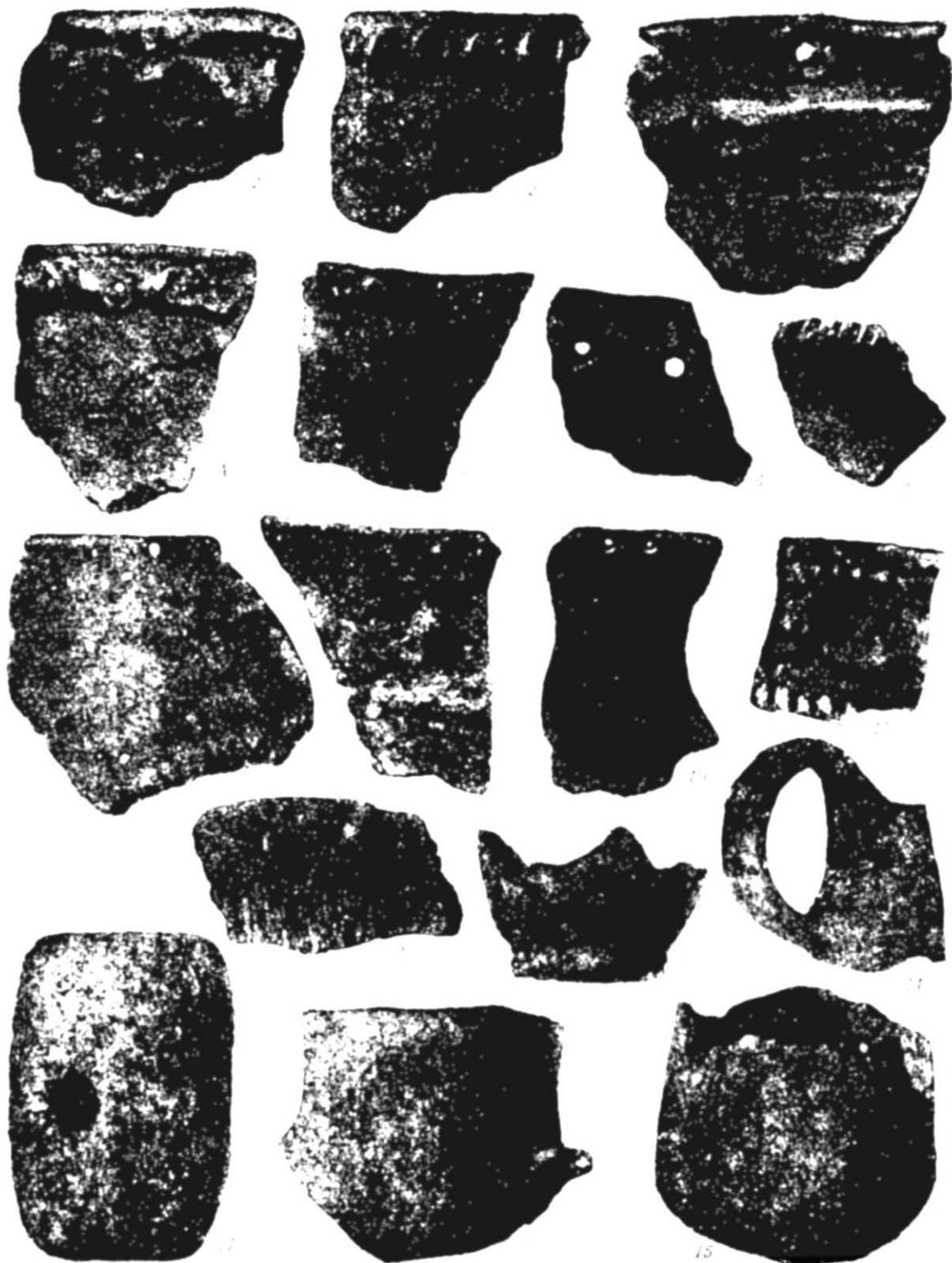

Табл. I. Знахідки з поселення в урочищі Дунайок,

над ним (табл. I, 3) або нижче нього (табл. I, 6).

Іноді проколи бувають не наскрізні і закінчуються на зовнішній поверхні у вигляді горошин (табл. I, 9, 12). В деяких посудинах край у вигляді розчленованого валика і по ньому зроблені наскрізні круглі проколи (табл. I, 7). Лощені посудини не мають наліпних валиків і проколи на них розміщені по відігнутому назовні краю (табл. I, 10).

Глина товстостінних посудин груба, із значними домішками шамоту, кварцового піску та дрібно потовченого каменю. Черепок крихкий і нерівномірно обпалений.

В лощених посудинах стінки рідко досягають 1 см завтовшки, глина добре вимішана, домішок мало; черепок міцний і рівномірно обпалений.

Друга за кількістю група посудин представлена уламками лощених мисок (табл. II, 6, 8, 11, 15). За матеріалом, з якого вони зроблені, і за якістю виготовлення миски значно досконаліші від посудин першої групи. Всі вони виготовлені з добре відмученої глини без помітних домішок. Колір поверхні переважно чорний, сірий і світлокоричневий. Часто поверхні однієї і тієї ж миски бувають різного кольору.

Миски мали переважно невеликі розміри, стінки завтовшки менше 1 см. Всі миски мали загнутий всередину край, нерідко із зовнішнього боку прикрашений рельєфними виступами (табл. II, 8) або орнаментом у вигляді гребінчастого штампа і відбитку вірьовочки. Заглибини від штампа часто заповнені білою фарбою-пастою (табл. II, 6, 15).

За технікою виготовлення і характером глини близьку до мисок групу становлять тонкостінні круглодонні черпаки з ручками, підвіщеними над краєм (табл. I, 14, 16). Вони мають переважно чорний або сірий колір і іноді лощену поверхню. Висота їх незначна — до 5—6 см. Кругле дно мали і інші невеликі посудини, близькі за формою до черпаків (табл. I, 15). Деякі невеликі посудини мали плоске дно (табл. I, 13).

Окремо слід спинитися на характері орнаментальних мотивів посуду. Переважає врізний орнамент у вигляді різноманітних геометричних фігур — прямих паралельних і перехрещених ліній, ромбів, трикутників та крапок. У більшості випадків вони комбінуються з іншими видами орнаменту: ямками, відтисками накручененої на стрижень та витої вірьовочки та ін. (табл. II, 5, 6, 7, 9, 10, 12—18).

Часто орнаментальні фігури заповнені білою фарбою-пастою (табл. II, 12, 13, 15, 17, 18).

Серед керамічних виробів, зібраних під час

розвідок на поселеннях, слід відзначити також серію глиняних пряслиць (табл. II, 1—4), серед яких переважають пряслиця біконічних форм (табл. II, 1, 2, 4). Одне пряслище виготовлене з уламка стінки посудини (табл. II, 3).

З інших знахідок слід відзначити дві невеликі кістяні проколки і шліфований гранітний

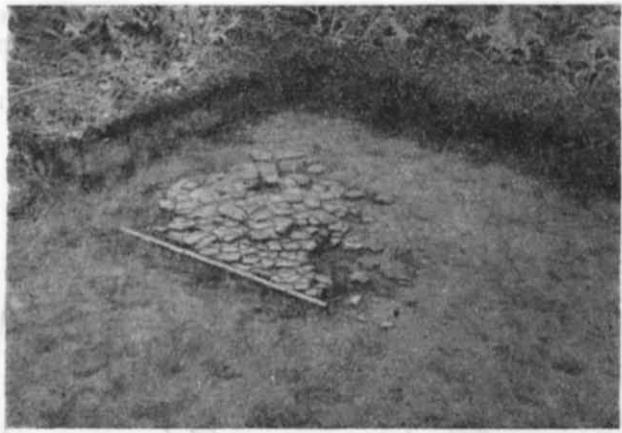

Рис. 2. Залишки вогнища.

молоток із слідами початкового свердління отвору для ручки (табл. I, 17).

На розкопаній площі поселення зібрано кілька сот кісток свійських та диких тварин.

За визначенням І. Г. Підоплічка, до складу стада свійських тварин входили кінь, велика рогата худоба, коза, вівця, свиня і собака. Вони свідчать про значний розвиток скотарства у жителів поселення.

Кісток диких тварин значно менше, і вони належать дрібним степовим тваринам — барсукам, зайцям та хом'якам.

Слідів землеробства під час розвідок не виявлено. Проте осілий характер поселення дає підстави висловити думку про його наявність.

Керамічний матеріал з поселення дуже близький до кераміки курганного могильника. Можливо, ці пам'ятки є одночасними і належать тій самій групі населення Середнього Подністров'я. Зіставлення матеріалів, зібраних на поселенні в Дунайку, з матеріалами близьких за культурою поселень Подністров'я¹ та Середнього Придніпров'я², дає підстави від-

¹ А. И. Мелюкова, Памятники скіфського времіни на Среднем Днестре, КСИИМК, вип. 51, 1953, стор. 72.

² Е. Ф. Покровська, Поселення VIII—VI ст. ст. до н. е. на Тясмині, Археологія, т. VII, К., 1952; О. І. Тереножкін, Розвидки і розкопки в 1949 р. в північній частині Кіровоградської області, та м же; М. И. Вязьмітіна, Памятники раннього залізного века в окрестностях с. Жаботин, Кіровоградської області, КСІА, вип. 1, К., 1952.

нести його до передскіфського часу і датувати кінцем VIII—VII ст. до н. е.

Розвідковими роботами експедиції 1951 р. на обох берегах Дністра виявлені залишки кількох аналогічних поселень.

Розкопки курганного могильника

Курганний могильник передскіфського часу біля с. Луки-Врублівецької, відкритий в 1945 р., досліджувався автором протягом ряду років¹. В 1951 р. були проведені розкопки двох останніх курганів (№ 7 і 8).

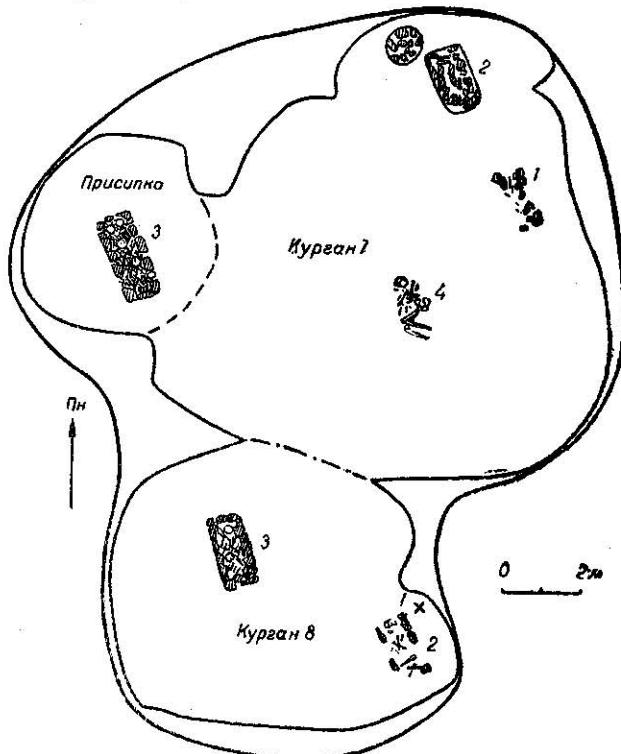

Рис. 3. План курганів № 7 і 8. 1—4 могили, X—урна.

Насипи курганів № 7 і 8 складалися з великої кількості каменів, присипаних зверху шаром землі товщиною до 30 см. На поверхні насипи курганів підвищувалися не більше, як на 0,5 м. Кургани № 7 і 8 були розташовані поруч, і їх насипи зливалися між собою настільки, що зовні їх можна було прийняти за один курган. Розчистка насипів від земляного покриття показала, що, крім двох основних насипів, в курга-

¹ І. Г. Шовкопляс, Курганний могильник передскіфського часу на середньому Дністрі, АП, т. IV, К., 1952, стор. 5—11; І. Г. Шовкопляс, Е. В. Максимов, Дослідження курганного могильника передскіфського часу на середньому Дністрі, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 89—109.

ні № 7 була присипка із західного боку. Вона досліджувалася разом з основним насипом не виділялась в окремий об'єкт.

Курган № 7 (рис. 3) не мав чітких контурів. Із західного боку знаходилась присипка. Діаметр основного насипу 11 м, діаметр присипки 5 м, висота насипу близько 1 м. З південного боку він зливався з насипом кургана № 8.

Як і в інших курганах могильника, камені насипу були різної форми і розміру, при цьому менші камені знаходилися у верхній і середній частинах насипу, а великі (до 100—120 кг) в основі і по краях, утворюючи своєрідну огорожу.

У східній частині кургана, на рівні основи насипу виявлені залишки поховання (могила № 1 — рис. 3) у вигляді невеликої кількості кісток. Похований був скорочений на правому боці і орієнтований у звичайному для могильника напрямі північ-північний захід — південь-південний схід. Навколо поховання знахо-

Рис. 4. Яма могили № 2 кургана № 7.

дився ряд невеликих плоских каменів, що імітували, очевидно, могильну камеру чи вимостку, характерну для похоронного обряду могильника.

В північній частині кургана, недалеко від краю, під насипом, виявлена могильна яма глинистим близько 0,5 м (могила № 2 — рис. 3), викладена плоскими кам'яними плитками, які по боках були поставлені на ребро. Розміри ями 1,2×0,8 м (рис. 4). Вона аналогічна одній з могильних ям кургана № 4 цього ж могильника, розкопаного в 1950 р.¹. Яма була порож-

¹ І. Г. Шовкопляс, Е. В. Максимов, зг. праця, стор. 94—95.

ньою — ніяких слідів поховання в ній не виявлено. Можливо, вона мала якесь культове призначення і імітувала поховання людини, що за-

Рис. 5. Поховання могили № 4 кургана № 7.

гинула десь в іншому місці. Цим можна було б пояснити її порівняно невеликі розміри і відсутність в ній будь-яких слідів поховання. Очевидно, до цього поховання слід віднести і скучення каменів, що заповнювали круглу яму глибиною понад 1 м, розташовану безпосередньо з північного заходу від могильної ями. Зверху в ямі камені були порівняно невеликі, а внизу більші і дуже великі — 0,6—0,7 м в діаметрі. Яма була трохи розширенена донизу. Ніяких знахідок в ній не виявлено. Аналогічна яма, заповнена каменями, виявлена в кургані № 4, також біля могильної ями, викладеної всередині плоскими кам'яними плитами¹.

В центральній частині кургана під насипом знайдений скорчений на правому боці кістяк (могила № 4 — рис. 3 і 5). Кістяк добре зберігся. Орієнтація та сама, що і в інших похо-

Рис. 6. Поховання могили № 3 кургана № 7.

ваннях. Вимостки чи обкладки, а також інвентаря не було.

В центрі присипки кургана, під шаром каменів, виявлено групове поховання (могила № 3 — рис. 3 і 6) з десяти кістяків на невеликій

площадці з плоских кам'яних плит, покладених безпосередньо на землю (рис. 6). Як і під час дослідження інших групових могил, склалося враження, що поховання здійснювалися не одночасно, а поступово, через певні відрізки часу. При одночасному похованні покійників не можна було б розмістити на тій невеликій площині, яку займали кістяки в могилах. До того ж ніякого провалу насипу над місцями групових поховань не було. Очевидно, такі могили були своєрідними склепами для окремих сімей, представників яких ховали в різний час в ту саму поховальну камеру (склеп), кладучи на кістяки тіла померлих. Характер скучення кістяків в могилі № 3 дає всі підстави для такого пояснення: кістяки місцями перетворилися в шар кісток завтовшки 25—30 см. Черепа в могилі лежали в різних місцях. Можливо, вони були переміщені при пізніших похованнях.

Більшість кістяків (7) була орієнтована головами на північний захід, інші — на південний схід. Положення кісток рук і ніг вказує на скорченість.

Поблизу могили № 3 зібрано багато уламків літнього глиняного посуду. Найцікавішими є уламки чорнолощеної невеликої миски із загнутим краєм, типової і для інших курганів могильника. До цієї могили, очевидно, має пряме відношення невелика посудина у вигляді глечика з ручкою і високим горлом. Висота посудини 7 см, висота горла 4,5 см, діаметр отвору 5 см. Посудина виготовлена з добре відмученої глини і добре випалена. Вона стояла у невеликій ніші з двох нахилених один до одного каменів в безпосередньому сусістві з могилою № 3. Всередині посудини знаходилась невелика кількіть перепалених кісток (рис. 7, 2).

В центральній частині насипу, без чіткого зв'язку з яким-небудь похованням, знайдено кілька посудин як цілих, так і в уламках. Головними з них є невеликий глиняний черпачок з високою ручкою та банкоподібна товстостінна посудина. Дно черпака округле, верхня частина трохи звужена. Висота 4 см (рис. 7, 1).

Банкоподібна посудина трохи розширена зверху і має по краю глухі проколи (вдавлини), розташовані на відстані 2 см один від одного. Висота посудини 19 см, діаметр отвору 14 см, діаметр dna 11 см. Посудина світлокоричневого кольору, виготовлена з добре відмученої глини, має загладжування по обох поверхнях (рис. 7, 3).

Курган № 8 (рис. 3) має насип неправильної форми, діаметр його 9 м, висота 1 м.

В південно-східній частині кургана, при зачистці основи насипу була виявлено яма, глибиною близько 30 см і ширину 40 см, в якій

¹ І. Г. Шовкопляс, Є. В. Максимов, зг. праця, стор. 94—95.

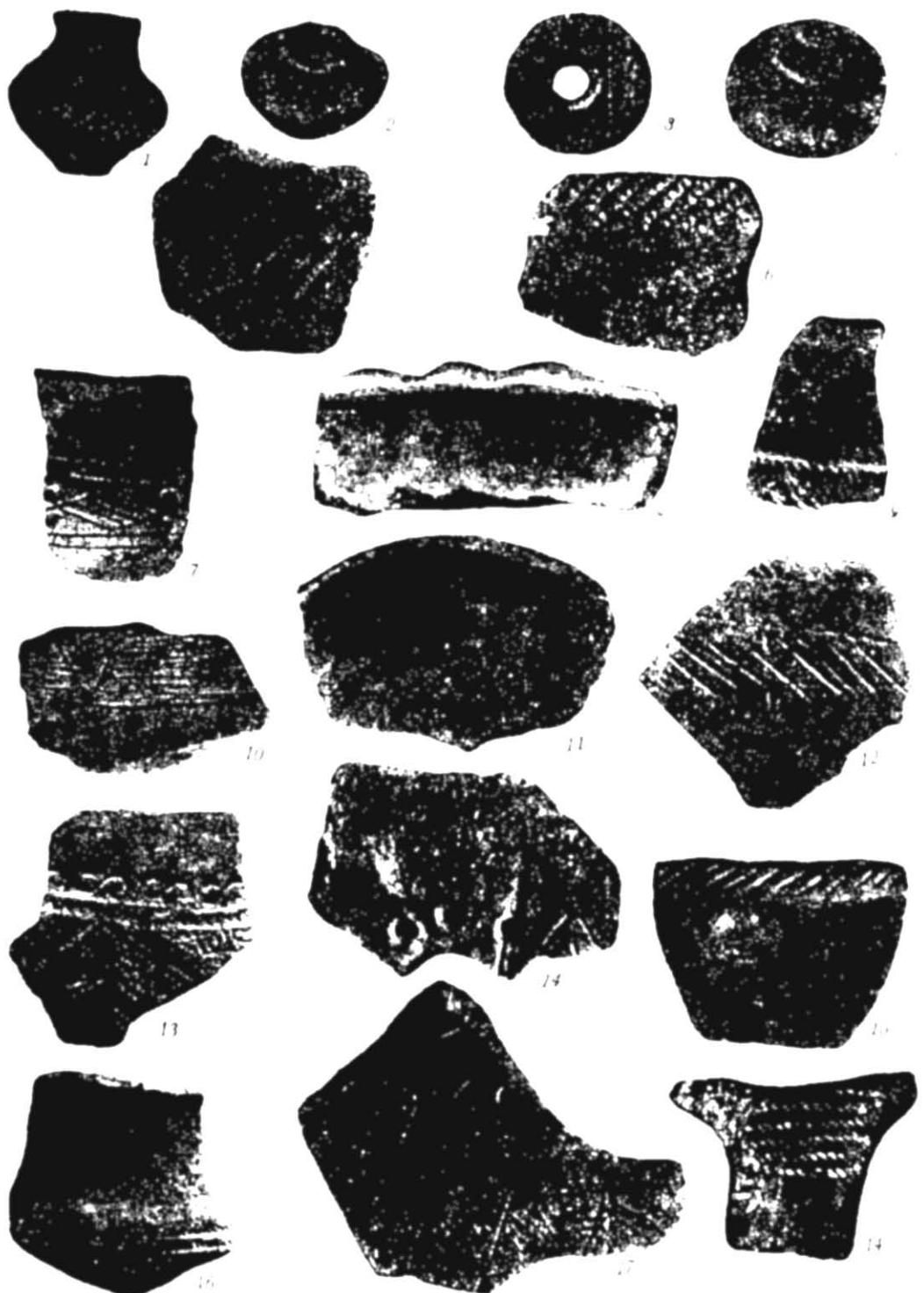

Табл. II. Знахідки з поселення в урочищі Дунайок

знаходилася ліпна глиняна посудина — урна (рис. 3), заповнена перепаленими кістками (поховання з трупоспаленням). Урна має глекоподібну форму і орнаментована суцільним розчленованим наліпним валиком з проколами по краю і розірваним (переривчастим) валиком по плічках. Висота урни — 25 см, діаметр горловини 15 см. Урна виготовлена з добре відмученої глини, випал її рівномірний, колір світло-червоний (рис. 7, 4). Це — друга урна з трупоспаленням, виявлена під час розкопок могильника¹.

На південний захід від урни під час розби-

редньо на землю. Скорчені на правому боці кістяки дуже погано збереглися, і тому не вдалося встановити точну кількість похованіх (чітко відрізнилися вдалося лише 2 черепи).

В насипу над похованням та між кістками трапилися окремі уламки чорнолощеної миски та посудини з геометричним орнаментом у вигляді заглиблених прямих ліній.

Розкопками курганів № 7 і 8 було закінчено дослідження курганного могильника, цікавого своїми різновидами похованнями. Могильник, очевидно, створений в результаті численних поховань на протязі досить значного

Рис. 7. Знахідки з курганів № 7 і 8.

рання насипу виявлено багато людських кісток від скорченого кістяка з типовою для могильника орієнтацією (могила № 2 — рис. 3). Поховання знаходилося безпосередньо на основі насипу і не мало слідів обкладення каменями. Цим воно близько нагадує поховання могили № 4 з кургана № 7.

В центральній частині кургана, під каменями насипу знаходилось групове поховання (могила № 3 — рис. 3) на спеціальній вимостці з плоских кам'яних плиток, покладених безпосе-

періоду часу. Окремі його кургани можна розглядати як усипальниці великих патріархальних сімей, а групові поховання — як своєрідні склепи окремих сімей. Весь могильник, очевидно, належав одному родовому колективу, можливо, тому самому, який жив на поселенні в урочищі Дунайок, про яке йшла мова вище.

Характер керамічних матеріалів, здобутих під час розкопок курганів, і їх аналогія із знахідками на поселеннях типу Дунайка дають можливість датувати могильник переходним часом від бронзового до залізного віку, тобто передскіфським часом — кінцем VIII—VII ст. до н. е.

¹ І. Г. Шовкопляс, Є. В. Максимов, ук. праця, стор. 102—103.

М. І. ВЯЗЬМИТИНА і Є. Ф. ПОКРОВСЬКА

ПОСЕЛЕННЯ VII-VI ст. до н. е. В ОКОЛИЦЯХ с. ЖАБОТИНА

У 1951 р. на Тарасовій горі, в околицях с. Жаботина, Кам'янського району, Черкаської області, продовжувались розкопки поселення ранньоскіфського часу, початі в 1950 р. Дослідження провадилося в південній частині гори на місці залишків зруйнованого глинобитного спорудження, відкритого в 1950 р.¹, і в ряді інших пунктів на південь, захід і схід від нього, де виявлені залишки наземного глинобитного житла і кілька ям господарського призначення.

На всій середній частині Тарасової гори, на зораному полі, простежуються окрім скучення дрібних грудок обпаленої глини. Вони розміщуються у напрямі з півночі на південь, на певній відстані одне від одного і свідчать про наявність тут великої кількості залишків глинобитних споруджень.

З метою дослідження плану і конструкції цих споруджень на місці одного з них було залідено розкоп (II) загальною площею 128 м. Досліджувана ділянка на протязі 12 м із сходу на захід поступово знижувалась на 0,7—0,6 м. Під верхнім шаром чорнозему на глибині 0,1—0,4 м виявлений великий суцільний завал обпаленої глиняної обмазки розміром 10,4×9 м. Завал мав форму овала, витягнутого з півночі на південь.

Верхній чорноземний шар над завалом був насичений великою кількістю уламків ліпного посуду, обпаленого каміння і кістками свійських тварин. Найбільше знахідок виявлено у

північній, найтовщій частині завалу. Поза межами його основних контурів знахідки поодинокі.

Завал складався з безладного нагромадження дрібних грудок і великих безформних уламків обпаленої глиняної обмазки різних відтінків від вохристо-жовтого до сіро-жовтого. Уламки здебільшого мали відбитки круглих у перерізі жердин, іноді соломи і розщепленого дерева; на деяких з них збереглися відбитки круглих стовпів. Завал обпаленої обмазки був перемішаний із золою, пухким чорноземом і сірою землею, фрагментами глиняного посуду, кістками тварин, грудками вугілля та зрідка окремими шматочками обгорілого дерева. Очевидно, відкриті залишки належали якомусь глинобитно-каркасному спорудженню, яке згоріло під час пожежі і потім неодноразово було перерите.

На глибині 0,5—0,6 м площа завалу значно зменшилася, і контури її окреслилися чіткіше (рис. 1). Розрізи з півночі на південь і з сходу на захід показали, що завал знаходився у ямі неправильно прямокутної форми, стінки якої з півночі були вертикальними, а з півдня похилювалися до дна. Із сходу яма була врізана у жовтий суглинок; на заході — в темносірий ґрунт, що заповнював велику западину, заглиблена у суглинок (рис. 2, а). Глибина западини від сучасної поверхні становила 1,7—1,8 м.

Розріз завалу з півдня на північ (рис. 2, б) виявив таку саму картину: вся товща його (довжиною 6,5 м) вклинувалася в темносіре заповнення западини. В північній частині висота товщі завалу становила 1 м, в південній — 0,8—0,6 м. Таким чином, є підстави припустити, що виявлене спорудження складалося з двох

¹ М. І. Вязьмитина, Памятники раннього железного века в окрестностях с. Жаботина, Кировоградской области, КСИА, в. I, К., 1952, стор. 59 і далі. Є. Ф. Покровська, Поселення VIII—VI ст. до н. е. на Тясмині, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 55 і далі

приміщень, з яких північне мало поглиблену підлогу.

Найбільша кількість знахідок зібрана на глибині 0,8 м, що збігається з рівнем підлоги південної половини спорудження.

дна розкопу уламки глянцю обмазки ставали більшими. Деякі з них були вкриті жовтувато-білою обмазкою або червоною фарбою. В південній частині приміщення виявлено багато перепалених астрагалів, всього 56 штук. Вони

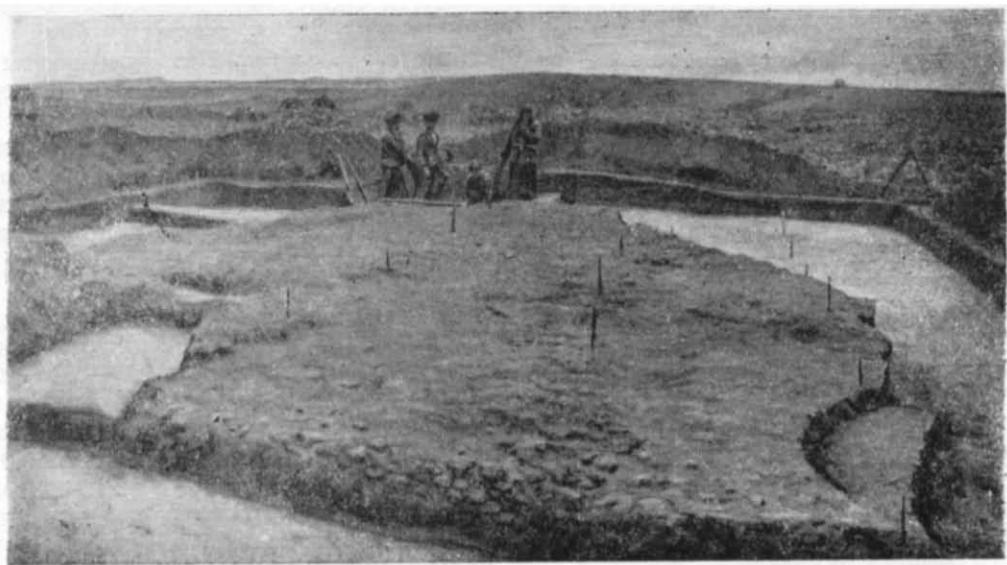

Рис. 1. Загальний вигляд завалу печини

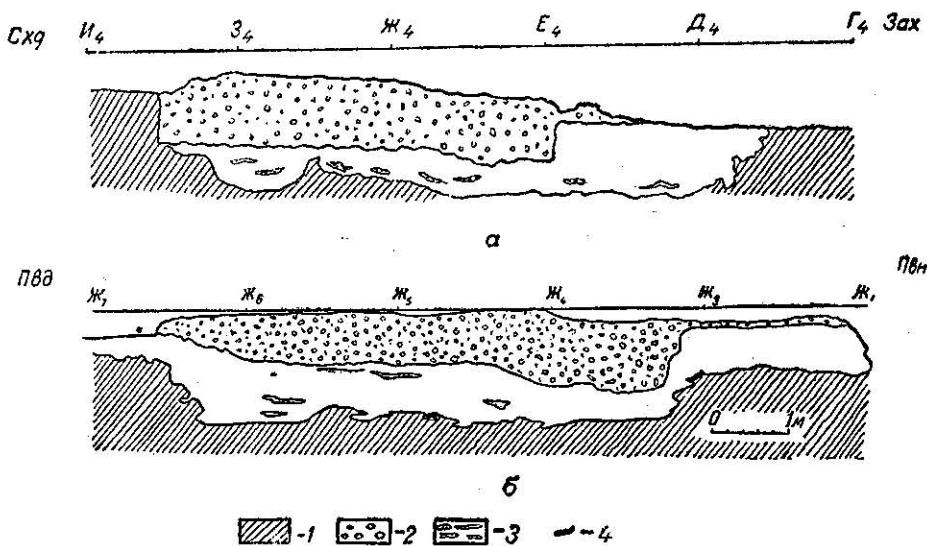

Рис. 2. Розрізи завалу. 1 — лес; 2 — завал; 3 — гумусоване заповнення ями з прошарками лесу; 4 — кістки тварин.

На глибині 0,9 м від сучасної поверхні в південній частині північного приміщення простежувалися прошарки вугілля. Скупчення вугілля, золи та дрібного щебеню відзначено також у східній частині північного приміщення, особливо в його південно-східному куті. Нижче до-

мали зашліфовану поверхню з одного чи з обох боків, один з них просвердлений наскрізь. У цьому ж приміщенні знайдені уламки двох великих орнаментованих корчаг з опуклим туловою і шишками на плічках, а також уламки мисок, більшість яких прикрашена геометрич-

ним орнаментом на зовнішньому боці стінок. Тут же знаходились і фрагменти глиняної обмазки з геометричним візерунком, нанесеним червоною фарбою на світлу фоні (табл. I, 11), і фрагменти плиток з добре відмученої глини, орнаментовані прямолінійними і округлими рельєфними геометричними фігурами (табл. I, 10, 12). Подібні плитки знайдені на тому ж рівні і в південному приміщенні. Тут під завалом відкрите зруйноване вогнище, від якого залишився грубий шар крихкої обпаленої глини діаметром $1 \times 0,75$ м, що заглиблювався в яму, заповнену сірим ґрунтом з прошарками перепаленої тіні.

За межами завалу із західного боку відкрита яма прямокутної форми глибиною 1,9 м від сучасної поверхні. Стінки її на півночі і заході розширювалися донизу підбоем. У верхній частині ями серед уламків обпаленої глини, що заповнювала її до самого дна, знаходились фрагменти грубого і чорнолощеного посуду та куски стінкої обмазки з червоним орнаментом на світлу фоні; в нижній — значна кількість перепалених кісток тварин.

Під завалом північного приміщення лежав череп коня. У східній частині приміщення також під завалом знайдено уламки щелепи, лопатки і рогів бика. Кістки свійських тварин (бик, свиня і кінь) знаходилися на глибині 0,6 м і в південно-західному кутку поза межами завалу і на самому дні западини. У заповненні западини під завалом знайдається верхня частина черепа людини.

Коли із западини було вибрано сірий мішаний ґрунт, відкрилася нерівна поверхня її dna, на якій окреслилися контури п'яти ям різних розмірів. Усі виявлені ями діаметром від 0,7 до 1,5 м мали нечітки контури і нерівне дно. Вони досягали глибини 0,1—0,35 м нижче dna западини. В засипці ям знайдені кістки бика і коня, фрагмент денця грубої посудини та уламок кременя.

Дослідження завалу, визначення глибини його залягання та загальних контурів з огляду на цілковите зруйнування спорудження та перемішаність його частин не дають цілком певних вказівок щодо первісного плану зруйнованого спорудження. Жодних залишків стін не збереглося; не залишилося також і певних ознак підлоги. Очевидно лише, що це було каркасно-глинистне спорудження напівземлянкового типу, заглиблене на 1—0,8 м.

Досліджене спорудження мало в плані форму трохи видовженого прямокутника, витягнутого з півночі на південь. Його форма, як це видно в розрізі завалу, краще збереглася в північній частині спорудження. Південна, заглиблена в мішаний ґрунт частина, внаслідок біль-

шого зруйнування мала заокруглені контури. Ширина спорудження 5,3 м, довжина — 6,5 м. Воно складалося з двох приміщень: більш глибокого північного ($5,3 \times 2,5$ м) і південного ($5,3 \times 4$ м).

Стіни спорудження зроблені з плетеного з тонких жердин (діаметр 1—4 см) каркаса, вкритого з обох боків товстим шаром глиняної обмазки (до 7 см завтовшки). Поверхня стін загладжена, подекуди вона зберегла сліди побілки та пофарбування, а також розпису червоною фарбою. Для внутрішнього оформлення використовувалися плитки з рельєфним оздобленням поверхні. Жодних решток обмазки долівки або ознак її утрамбування не збереглося.

Разом в завалі, і в меншій кількості навколо, зібрано близько 3000 різних знахідок, з яких більшість — це уламки глиняного ліпного посуду (2320). Значна кількість цих уламків була дуже перепалена; багато з них від вогню деформовані і втратили свій первісний колір. Так, звертає на себе увагу яскравочервоний колір уламків згаданих вище великих посудин з шишками, виявлених у північному приміщенні. Уламки цих посудин, знайдені в іншому місці, зберегли свій первісний чорний колір.

Статистичний підрахунок зібраних уламків різних частин посуду дав можливість орієнтовно визначити загальну кількість окремих форм. Всього на розкопі виявлені уламки близько 150 окремих посудин; з них великих орнаментованих — близько 20, черпаків і круглотілих посудин — 60 (з них мініатюрних 8), мисок — близько 30; посудин баночного типу з ваїком — близько 20; кількість грубих неорнаментованих посудин не піддається підрахунку.

Знайдений посуд щодо техніки виготовлення і орнаментації поділяється на дві групи. До першої належить плоскодонний посуд баночного типу з трохи округлим розширенім догори туловою і злегка відігнутими назовні вінцями. Посуд цей різного розміру і має діаметр верхнього отвору від 10 см до 30 см. У глині, з якої він зроблений, спостерігається значна домішка крупинок товченого кварцу або піску. У зламі черепок сіруватий або чорний, середнього випалу. Поверхня його сіра, буруватого або жовтого кольору, шорстка. Посуд характеризується простим, одноманітним орнаментом, наліпним або вдавленим, що утворює кілька варіантів. Найпростіший варіант орнаментації — наскрізні проколи або наколи під вінцями, що зовні утворюють низку опуклих горошин. Іноді вінця мають ще фестончаті краї від вдавлених ямок (табл. I, 3). Другий, складніший варіант орнаменту характеризується наявністю, крім звичайних проколів, ще і ваїка з

Табл. I. Орнаментований посуд з розкопу II (3, 4, 6, 8, 9); III (7); V (1) та VI (2, 5); рельєфні фігурні плитки з розкопу II (10, 12) і уламок стінного розпису з розкопу II (11), 1—3, 5, 6—8 — $\frac{2}{5}$ н. в.; 4, 9, 10—12 — близько $\frac{1}{4}$ н. в.

ямками, який міститься на плічках посудини або під її вінцями. Для посуду, знайдено на розкопі II, характерний валик на плічках, але поряд з цим знайдено і кілька уламків з валиком під вінцями. Знайдені також і зразки посуду, на якому замість валика на плічках зустрічаються вдавлені ямки.

Серед зразків грубого товстостінного посуду виділяються уламки верхньої частини великої

Рис. 3. Фрагмент великої посудини з врізаними, штампованими і рельєфними орнаментами.

посудини з широким отвором (діаметр 0,29 м), прикрашеної трьома валиками із скісними нарізками: двома по краю і одним на плічках, на яких збереглася невелика петельчаста вертикально поставлена ручка (табл. I, 4). Поверхня посудини яскравочервоного кольору, шорстка. В глині простежуються білі вапнякові вкраплення.

Друга група посуду, виготовлена більш старанно, представлена найбільшою кількістю форм: крупними і середнього розміру широко-плечими посудинами, округлілими мисками, кількома варіантами одноручних черпаків та глекоподібними посудинами з широкими плоскими ручками. Перелічені форми посуду мають рівнішу, загладжену або зашлещену поверхню, прикрашені різноманітним орнаментом, різьбою, штампом, рельєфом та інкрустацією.

Великі посудини чорного або жовтуватого кольору здебільшого мають роздуте тулово з широкими плічками, плоске, вузьке дно і циліндричну шийку з широко розкритим горлом (рис. 3). Внизу стінки сходяться з дном під тупим кутом або мають відігнутий контур і на-висають над ним (рис. 4).

Глина в цьому посуді кращого сорту, без помітних домішок товченого кварцу. Досить часто в ній простежуються золотисті бліскітки слюди.

У середній, найширшій частині посуду, як правило, прикрашений орнаментальним поясом з різних геометричних фігур, розміщених звичайно в чотирьох секторах; кожний з них має свою відмінну орнаментальну схему (рис. 5). З орнаментальних мотивів, що поєднуються в складну композицію, відзначимо: широкі й ви-

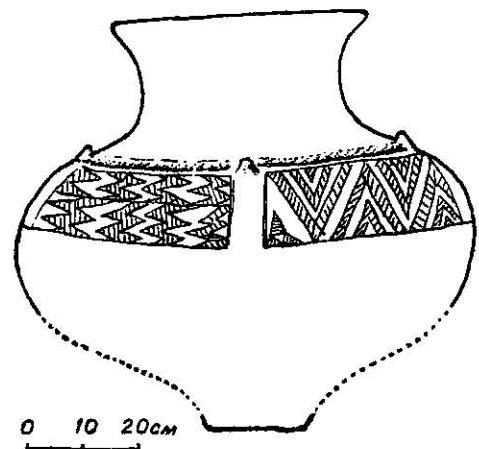

Рис. 4. Реконструкція великої орнаментованої посудини з загостреними шишками на плічках.

довжені ромби, рівносторонні і загострені трикутники, квадрати, прямокутники, кути, зигзаги та інші геометричні фігури, заштриховані прямими чи скісними лініями, прямою чи скісною сіткою або ж дрібними штрихами, які йдуть у різних напрямках. Зазначені мотиви здебільшого розміщені в один або два ряди, іноді в шаховому порядку або ж вписані один в одний. Подекуди в загальну композицію з врізаним орнаментом вклинюються великі шишки загострені або круглої форми, суцільні або порожні всередині. Звичайно над шишками, яких буває чотири, розташовані пірамідки з S-видних або круглих штампів. Облямування орнаментального пояса на великих посудинах часто складається з низки S-видних штампів, штампованих кружків (або рельєфного валика). Відігнуті вінця цих посудин зсередини звичайно прикрашені врізаними скісними ліній, що часто нанесені дрібнозубчастим штампом.

На великих посудинах часто зустрічаємо білу інкрустацію. З мотивів наліпного орнаменту на плічках посудини застосовуються, крім горизонтального валика, також і вертикальні відрізки з косими насічками дрібнозубчастим штампом (табл. II, 8) та круглі плоскі орнаментовані наліпи.

Широкоплечі посудини меншого розміру

Табл. II. Уламки орнаментованого посуду, глиняні та металеві речі з розкопу II.
 1—6, 8—10 — близько $\frac{2}{5}$ н. в.; 7— $\frac{4}{5}$ н. в.; 11—15 — близько $\frac{1}{2}$ н. в.

прикрашені простішою орнаментальною смugoю (табл. I, 8).

Найбільше на розкопі виявлено уламків від черпаків. Самих тільки ручок налічується близько 50 зразків. Черпаки характеризуються гарним виробом, добре відмученою глиною без помітних домішок. Вони переважно чорного кольору, добре залощені (зрідка мають матову поверхню); подекуди поверхня їх коричневого кольору і тоді, як правило, вони не залощені, в окремих випадках лише трохи підлощені. Зрідка зустрічаються черпаки рожевожовтуватого кольору. Черпаки мають мілку або глибоку чашечку, визначену шийку і відігнуті назовні він-

це. В орнаментальній композиції черпаків переважає замкнута горизонтальна смуга, що оперізує плічка посудини. На невеликих черпаках ця смуга заповнена рядом горизонтальних ліній, скісними паралельними лініями, скісною сіткою, рядом заштрихованих вертикальними лініями або скісною сіткою квадратів (табл. I, 6), прямим і скісним зигзагом з паралельних ліній, скісними хрестами, відокремленими відрізками вертикальних ліній. На низьких черпаках поширені радіальна композиція.

Дуже улюбленим орнаментальним прийомом на більших черпаках, як і на округлотілих посудинах, є утворення гладких геометричних

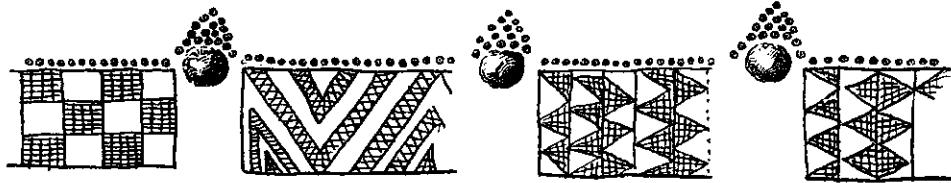

Рис. 5. Схема орнаментації великої посудини.

ця. В денциях невелика округла западинка (табл. II, 9). Formи і розміри черпаків різноманітні: від мініатюрних (висота 3,5 см, діаметр отвору — 8 см) з вищукано вигнутою петьчастою ручкою з невеликим, трохи відхиленім паростком, до великих, глибоких кубків з широкою, високо піднятою над вінцями стрічковою ручкою, яка закінчується циліндричним виступом (табл. II, 12), іноді з розширеною голівкою у формі цвяха або з трохи заокругленим або загостреним кінцем, відігнутим назовні у формі великого пальця. Знайдені цікаві зразки ручок з потрійними паростками або з горизонтальним рифленням. Досить часто внутрішній бік стрічкової ручки прикрашений врізаним або штампованим орнаментом з кількох горизонтальних відрізків, ромбів, трикутників, скісних заштрихованих стрічок, зигзагів, скісних хрестів та ін. (табл. II, 12, 13).

На черпаках простежується врізаний, штампований і інкрустований білою пастою орнамент. Переважає врізаний орнамент з грубих або тонких ліній. Рідше зустрічається штампований орнамент з одинарних (табл. I, 9) чи подвійних кружків, кружків з хрестом, зубчастих розеток, трикутників, S-видних фігур (табл. II, 6) або з крупнозубчастих чи дрібнозубчастих суцільних ліній. Усі ці прийоми орнаментації у різному поєднанні зустрічаються на чорних черпаках, переважно залощених. На коричневих черпаках частим є зубчастий штамп (табл. II, 5), подекуди поєднаний з врізаним орнаментом. Останній виступає і окремо.

фігур, які чітко виділяються на заштрихованій поверхні посудини (так званий резервний орнамент). Найпоширенішим мотивом цього орнаменту є прямий або скісний стрічковий зигзаг (табл. II, 6), подекуди подвійний, кути, повторення поздовжніх ромбів.

Поширеним типом посуду були напівсферичні миски з трохи сплющеним дном і загнутими всередину вінцями. Зустрічаються лише поодинокі зразки з наколами під вінцями. Звичайно миски чорного кольору, залощені, коричневі або жовтувато-сірі з незалощеною поверхнею, грубішого виготовлення. Зустрічаються миски і з трохи складнішим профілем вінець. Іноді вінця мають гранчастий профіль або трохи відігнуті назовні і прикрашені ще напівовалальними (табл. II, 1, 4) або соскоподібними виступами або скісними відрізками валика, що звивають назовні. Відігнуті горизонтально вінця часто прикрашені скісними лініями крупнозубчастого або дрібнозубчастого штампа (табл. II, 4), скісним рифленням (табл. II, 2), а також відрізками врізаних ліній, які утворюють зигзаги або кути.

Оригінальною рисою орнаментації мисок є прикрашення їх зовнішньої поверхні геометричним візерунком, виконаним переважно різьбою (табл. II, 1, 3), або зрідка крупнозубчастим штампом з білим заповненням. Орнамент розміщений звичайно горизонтальними смугами і утворює одиничний (табл. II, 1) або подвійний, переділений прямою стрічкою резервний зигзаг, що виділяється на заштрихованому фоні.

утвореному з трикутників (табл. II, 3). В орнаментальній композиції мисок спостерігається також поділ горизонтальної смуги на окремі сектори з відмінним візерунком (табл. II, 1).

У складі керамічних виробів, знайдених у завалі, відзначимо п'ять пряслиць різних форм: конічної, біконічної, округлоплоскуватої або циліндричної. Іноді пряслиця орнаментовані дрібнозубчастим (табл. II, 15) або врізаним геометричним візерунком. Крім пряслиць, знайдені поодинокі вироби у вигляді котушок (табл. II, 7).

З металевих виробів виявлено бронзову шпильку з петельчастою голівкою і з загнутим всередину кінцем (табл. II, 11), невеликий залишний ніж з округлою спинкою і коротким держаком (табл. II, 14), уламок прямокутної тонкої пластини з двома діроочками по краю.

Всі знайдені кістки належать виключно домашнім тваринам. Всього зібрано кісток від 39 особин: з них 17 належить бику, 4 — козі, 7 — свині, 4 — собаці, 8 — коню і 1 — ослу. Склад тварин вказує на перевагу великої рогатої худоби¹.

Щодо призначення відкритого спорудження, то немає досить переконливих підстав, щоб впевнено стверджувати його належність до типу звичайного житла. Привертає, насамперед, увагу його винятково багате художнє оформлення: стінний розпис червоною фарбою, вишуканість внутрішнього облицювання з тонких рельєфних плиток; наявність великої кількості різноманітного добірного посуду, до того ж розкішно прикрашеного складною орнаментацією. Крім того, слід відзначити скупчення в одному місці північного приміщення великої кількості шліфованих астрагалів (56 штук), обмежену кількістю грубого посуду та цілковиту відсутність знарядь хатнього вжитку (зернотерок, пестів та ін.). З другого боку, немає жодних підстав, щоб вважати відкрите спорудження за якусь спеціальну похоронну або культову будівлю. Проти першого припущення свідчить вже сама відсутність людських кісток. Наявність одного уламку черепної коробки людини не є ще достатнім доказом.

Таким чином, треба шукати якихось інших пояснень в особливому характері відкритого спорудження. Можливо, що воно належало представникам вищої верстви населення або ж поєднувало в собі, крім житлового, ще й культове призначення. Висловлені припущення лишаються поки що простими догадками і потребують дальшої перевірки шляхом грунтовних

досліджень і розкопок на Тарасовій горі аналогічних споруджень.

З метою з'ясування найближчого оточення відкритого глинобитно-каркасного спорудження були проведені дослідження невеликого горбуватого підвищення (висотою до 0,3 м) на відстані 12 м на південний захід від розкопу II. В закладеному тут розкопі (IV) площею 20 м² виявлено дві ями, одна на глибині 1 м в центральній частині розкопу, друга на глибині 0,8 м в його південно-східному куті.

Перша яма округлої форми діаметром 1,9×1,85 м впущена в материк на 0,25—0,4 м; стінки звужені донизу, дно нерівне. Друга яма також круглої форми, впущена в материк на 1 м (глибина від поверхні 1,8 м). У західній, східній і частково північній стінках ями влаштовані невеликі підбої. У засипці обох ям знайдено багато уламків ліпних посудин і кісток хатніх тварин. Зустрічались окремі дрібні вуглиники.

Слід відзначити, що в другій ямі, крім багатьох дрібних уламків посудин, на глибині 1 м від сучасної поверхні знайдено фрагментовану посудину баночного типу з валиковим пояском під краєм вінець; нижче, на глибині 1,8 м, виявлені щелепи та половина черепа свині, ратиця, дрібні кістки коня, а також уламок придонної частини миски.

Знайдені кістки трьох биків, коня, вівці, кози та трьох свиней (всього від 8 особин). Переважаюча форма посуду на розкопі IV є звичайний банкодопідібний посуд, в більшості тонкостінний, з нелощеною брунатносірою поверхнею та з домішкою піску в глині. Він або зовсім не орнаментований, або прикрашений фестончастим валиковим пояском, розміщеним лише під краєм вінець. Деякі посудини мають на валику ряд проколів, нанесених з внутрішнього боку стінок посудини. Зрідка зустрічаються по краю вінець ямки від пальців з відтисками нігтя.

Миски з розкопу IV мають коричневочорну нелощену поверхню. Вони добре виготовлені. Деякі з них орнаментовані низкою наколів з горошинами із зовнішнього боку або відрізками валика, що навскіс звисає від краю на плічко. Знайдені також уламки двох мініатюрних посудин, одна з яких конічної форми, грубого виготовлення, товстостінна, друга — з округлим туловою з високим, злегка відгинутим всередину денцем. Поверхня останньої шорстка, червонувата, глина без помітних домішок. Тут же в районі центральної ями знайдений уламок від черпака з округлою чашечкою. Він має високу ручку, круглу в перерізі, витягнуту від краю вбік під

¹ Визначення кісток провів доктор біологічних наук І. Г. Підоплічко.

гострим кутом (табл. I, 7). Поверхня черпака коричнева, нелощена. В глині є домішка товченої кварцу.

Порівняння матеріалу описаних ям з матеріалом розкопу II вказує на значну різницю між ними. По-перше, на розкопі IV відсутній лощений, орнаментований різьбою посуд. Подруге, валиковий поясок посуду завжди розміщується під краєм вінець, в той час як в розкопі II він звичайно розташований на плічках посуду. Певні особливості спостерігаються також у виготовленні та у формі черпака, знайденого на розкопі IV. Всі ці ознаки дозволяють обидві ями розкопу IV, які мали господарське призначення, віднести до пізнішого часу.

Аналогічна яма розміром $1,5 \times 1,55 \times 1,5$ м відкрита на глибині 0,5 м також і в траншеї (розкоп III). Траншея перерізала ледве помітне витягнуте із сходу на захід валикоподібне підвищення, за 75 м на південь від розкопу II. У заповненні ями знайдено багато уламків посуду і кісток домашніх тварин — бика, коня, кози, вівці, свині і собаки. Деякі кістки були обпалені.

Уламки знайденого в ямі посуду належать виключно до банкоподібного типу, орнаментованого по краю вінець ямками та пояском з горошин, утворених наколами з внутрішнього боку і валиковим пояском на плічках з пальцевими поглибленими.

Описаний посуд аналогічний кухонному посуду з розкопу II. За 40 м від розкопу II у шарі чорнозему на глибині 0,2 м знайдено одну цілу посудину баночного типу (табл. I, 1). Вона має шорстку коричневу поверхню, орнаментовану валиковим фестончастим поясом, розташованим під краєм вінець. Нижче її на глибині 0,35 м в гумусованому шарі знайдено ще уламок денця та стінки грубої посудини округлого профілю з валиковим поясом, розчленованим довгастими ямками.

На західному схилі Тарасової гори, за 120 м на південний захід від розкопу II, на місці жовтуватої плями, де знаходились уламки посуду, обпаленої глиняної обмазки і кісток тварин, був закладений розкоп VI розміром 6×8 м. Тут відкриті залишки зовсім зруйнованого наземного житла. В центральній частині розкопу, на площі діаметром близько 2 м, виявлене безладне скучення окремих уламків глиняної обмазки, ґрунт під ними на глибині до 0,1 м був перепалений до червоного. Очевидно, це були залишки вогнища або печі. Біля них лежали фрагменти чотирьох посудин: трьох черпаків та круглотілої округлодонної посудини. Уламки посудин з чорною поверхнею знаходилися і зверху на обпаленому ґрунті. В інших

місцях, на глибині від 0 до 0,75 м, зібрано багато уламків посуду (314), кісток тварин (109) та два кам'яні округлі розтиральники.

В північній частині розкопу відкрита яма діаметром 0,75—0,8 м, глибиною до 0,9 м. Контури її визначився чітко лише на глибині 0,7 м від поверхні. У засипці знайдені уламки посудин та кісток.

Переважну більшість керамічних форм становили банкоподібні посудини, рідше зустрічалися уламки посуду кращого виготовлення, середнього та великого розміру, з врізаним орнаментом. За характером виготовлення та форм посуд відкритого житла близький до посуду напівземлянкового спорудження з розкопу II. Проте в першому переважає кухонний посуд, в той час як в другому він становить лише незначну частину.

З окремих знахідок слід відзначити два низькі орнаментовані черпаки (табл. I, 5) і фрагментовану круглотілу посудину середнього розміру з невисокою циліндричною шийкою та з відгинутими назовні вінцями, яка має трохи заложену сірувату поверхню. Посудина орнаментована видовженими заштрихованими ромбами, які чергуються з незаштрихованими і утворюють багатопелюсткову розетку, яка вкриває все тулово посудини. В центрі денця є невелике округле заглиблення (табл. I, 2). Склад кісток з розкопу VI той самий, що й на інших розкопах селища Тарасової гори.

Культурний шар на південь і південно-схід від розкопу VI на відстані 10—30 м, як показали чотири шурфи, слабо насичений рештками: кістками коня, свині і незначною кількістю уламків посуду. Знайдено кам'яний розтиральник. Рештки виявлені на глибині 0,35—0,4 м в гумусованому шарі. Нижче простежувався чистий жовтий суглиник.

Керамічний матеріал, бронзова шпилька та залізний ніж, знайдені на розкопі II, датують напівземлянкове (II) та наземне спорудження (VI) VII ст. до н. е.

Як уже відзначалося раніше, техніка орнаментації глиняного посуду, знайденого на Тарасової горі, деякі його форми, орнаментальні мотиви і загальна схема композиції, найпростіші зразки яких відомі ще в Білогрудівці і Чорному лісі, знаходять широкі аналогії в найраніших сусідніх курганних похованнях VII ст. по берегах р. Тенетинки, біля сіл Стецівки, Константинівки, Жаботина, Райгорода та ін., а також в ряді пунктів на захід, у басейні р. Синюхи (Рижанівка), на північ від Тясмина (Канівщина) і на Лівобережжі (Мачуха, Більськ, Хухра та ін.). Formи ж і характер орнаменту глиняного посуду з розкопу IV мають певні

ознаки, характерні вже для городищ VI ст. до н. е. лісостепового Правобережного Подніпров'я.

Незважаючи на наявність в перелічених пунктах деяких місцевих відмін, усі вони об'єднуються в одну велику споріднену групу середньодніпровських пам'яток, яскравим виразником яких є поселення на Тарасовій горі, де відкрита найбільша кількість різноманітного, багато орнаментованого посуду, окрім зразки якого зустрічалися до цього часу тільки в курганних похованнях.

На жаль, цінні матеріали, відкриті за останні роки в межиріччі Бугу, Дністра¹ і в Молдавії², ще повністю не опубліковані і поки що не можна зробити детального співставлення цих матеріалів з матеріалами Тарасової гори і виявлення їх відмінних рис. Проте загальне знайомство з ними дозволяє вже тепер встановити деякі риси спорідненості між пам'ятками Побужжя, Подністров'я і Молдавії та пам'ятками типу Тарасової гори.

Перелічені групи пам'яток зближує між собою наявність ряду ознак: деякі форми посуду (банкоподібні, великі широкоплечі посудини, черпаки, округлотілі посудини); застосування техніки лощіння, зокрема чорного, і білої інкрустації, врізаний і штампований орнамент; наявність шишок, валиків, виступів та іноді рифлення; мотиви і схеми геометричної орнаментації, улюбленість мотиву стрічкового «резервного» орнаменту; вживання в орнаментації деяких традиційних солярних знаків, як ординарні та концентричні кола, вписані в кола хрести та ін. (остання риса особливо характерна для Подністров'я).

¹ Експедиції М. І. Артамонова.

² Експедиції Г. Д. Смирнова, Т. С. Пассек.

Ряд аналогій (насамперед мотивам вірзного геометричного орнаменту) можна знайти і серед пам'яток Дону (Кобякове городище), Кавказу та Криму (Тірітака, Мірмекій, Херсонес та ін.), де розкопки останніх років виявляють сліди, ранніх поселень дотрецької колонізації.

Відзначенні аналогії, а також наявність на Тарасовій горі мідних клепаних казанів з ручками у формі звірініх голівок кавказького походження, свідчать про широкі пожвавлені зносини між населенням Середнього Подніпров'я та населенням Кавказу, Придоння, Криму і більш західних територій, особливо країн поширення фракійської культури Подністров'я та Подунав'я, де техніка чорного лощіння і біла інкрустація мають глибокі коріння і довгий шлях безперервного розвитку.

Розкопки на Тарасовій горі в 1951 р. розкрили лише невелику частину культурних залишків, проте вони дають вже змогу встановити наявність тут великої кількості глинобитних і каркасно-глинобитних споруджень, що свідчить про досить значну кількість жителів поселення в VII—VI ст. до н. е. Ця людність займалася переважно землеробством, розводила велику і дрібну рогату худобу, коней і свиней, знала різні ремесла, вміла виробляти красивий глиняний посуд, досконало володіла складною технікою його орнаментації.

Великий інтерес для характеристики населення Тарасової гори має питання про його етнічну приналежність. Проте ця проблема достаточно ще не розв'язана.

Особливe значення для розв'язання цього питання мають дослідження пам'яток епохи бронзи і раннього заліза в Середньому Подніпров'ї і порівняння їх з матеріалами Побужжя і Подністров'я.

С. С. БЕРЕЗАНСЬКА

ПОСЕЛЕННЯ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ В ЖИТОМИРСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Поселення знаходиться на північно-східній околиці хутора Ворошилова, Троянівського району, Житомирської області, в урочищі Опиріця на невисокій піщаній дюні, яка врізється у заболочену долину, розташовану на схід від р. Гнилоп'яті, правої притоки р. Тетерева. Довжина дюни 320 м, ширина 250 м. Невеликий струмок, береги якого заросли чагарником, по-діляє поселення на дві інерівні частини: північну — основну та значно меншу — південну. Центральна частина поселення майже зовсім зруйнована сучасним кладовищем і кількома величими ямами, звідки селяни вже багато років добувають пісок. Решта площині поселення, особливо в північно-західній частині, постійно розорюється і тому густо вкрита черепками, кусками печин та кремінними відщепами.

Поселення було відкрито ще в 1945 р. під час робіт розвідувальної Житомирської експедиції¹. Закладений експедицією в центрі поселення розкоп площею близько 100 м² виявив значний культурний шар і дав багато знахідок, головним чином кераміки.

Для визначення меж поселення, з'ясування характеру жител та уточнення хронології в 1951 р. роботи на поселенні були відновлені². В результаті шурфування встановлено, що поселення в цілому займає площу близько 750—800 м².

На свіжозораному світлосірому піщаному ґрунті виразно простежувалися темніші, трохи

підвищені над рівнем ґрунта плями. Таких плям вдалося простежити сім. Вони розташовані за 40—50 м одна від одної, трохи витягнуті і мають округлу форму, діаметр від 20 до 22 м. В основному, тут і спостерігалося скupчення черепків, вугілля, кусків обпаленої глини та інших побутових залишків. Культурний шар поза плямами, що залягав в тонкому прошарку гумусу і у верхній частині світлосірого піску, був незначним і коливався від 0,15 до 0,40 м, місцями він зовсім не простежувався.

На поселенні було закладено три розкопи: перший на місці розвідкового шурпу 1945 р., другий — на найвищому менш зруйнованому горбку і третій — у північно-східній частині поселення, на протилежному боці від струмка.

Розкоп I. Площа розкопу (18×14 м) становить 252 м². Верхній гумусний шар завтовшки 0,10—0,15 м містив у собі лише незначні вкраплення вугілля. Нижче залягав шар в 0,30—0,35 м майже чорного піску із значною домішкою попелу та вугілля. Площа темного заповнення на глибині 0,20—0,25 м значно зменшилась та оконтурилася у вигляді темної плями досить правильної прямокутної форми; при дальшому заглибленні пляма переходила в яму глибиною 0,60 м від поверхні, довжиною 11 м і ширину 9 м. Основне скupчення знахідок спостерігалось поблизу дна ями на рівні 0,50—0,55 м. Тут знайдено багато кераміки, кісток тварин, каміння та печини. На тому ж рівні під час розкопок 1945 р. була виявлена ціла посудина тюльпаноподібної форми, яка стояла вверх дном.

Судячи з концентрації знахідок та зважаючи на їх майже повну відсутність у розташованих нижче шарах, цей рівень можна розгляда-

¹ Е. В. Махно, Дві пам'ятки бронзової доби в басейні р. Тетерева, Археологічні пам'ятки, т. II, стор. 205.

² Роботи провадилися Житомирським загоном експедиції «Великий Київ» Інституту археології АН УРСР в складі: Е. В. Махно, Г. Т. Тітенко, С. С. Березанської.

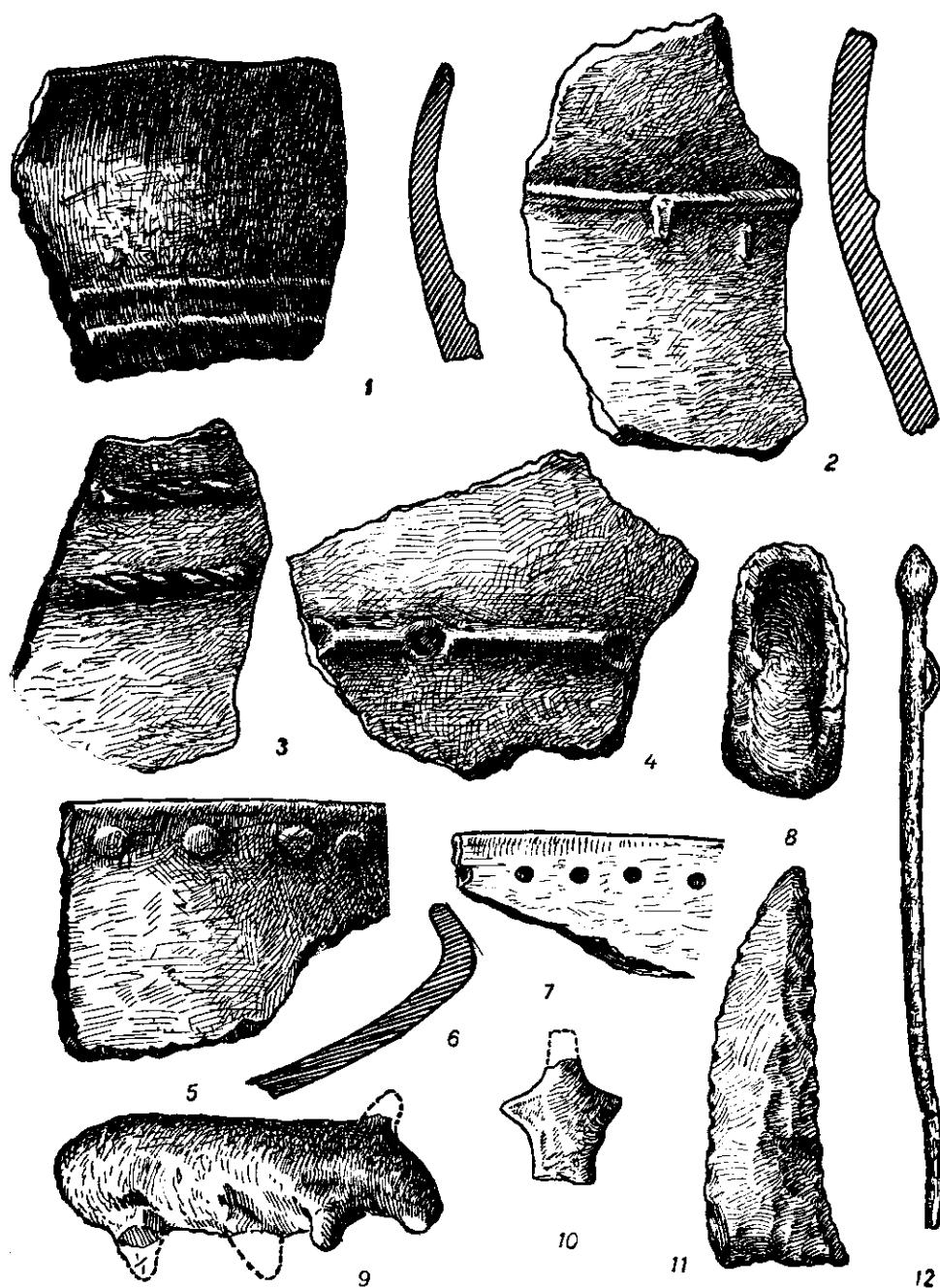

Табл. I. Знахідки з поселення Ворошилова.

ти як підлогу трохи заглиблена в материк житла. Чітких меж житла простежити не вдалося.

Розкоп II закладений у північно-східній частині поселення на горбку висотою 0,25 м, діаметром 24 м¹. До глибини 0,25 м по всій площі розкопу культурні залишки залягали рівномірно. Далі вони сконцентрувалися на площі темнішого забарвлення довжиною 16 м, ширину 12 м. При дальньому заглибленні вдалося встановити, що основна маса знахідок розташована на глибині 0,50—0,55 м. На цьому рівні виявлені роздавлена посудина, бронзова шпилька, уламок антропоморфної статуетки і фігурка тварини. Тут же знайдено вогнище. Частина його, яка збереглася, складалася з кам'яної вимостки розміром 0,60×0,40 м, що мала округлу форму (висота 7—8 см). Камені обпалені до червоного, на деяких з них збереглися рештки обпаленої глиненої обмазки. Навколо були розкидані куски печини з відбитками пруття, вуглиники та грудочки з cementованої золи. Вогнище і основна маса знахідок, безсумнівно, фіксують рівень підлоги житла, яке так, як і в першому випадку, очевидно, було трохи заглиблена в материк. Нижче підлоги до глибини 1,95 м від поверхні виявлено велике воронкоподібне заглиблення неправильної форми. Ця воронка була заповнена гумусованим піском, в якому зустрічалося небагато дрібних уламків посудин². Форма заглиблення, а також майже повна відсутність знахідок не залишає сумніву в тому, що воно являє собою опущення ґрунту природного походження, яке існувало тут ще до спорудження житла. Причини виникнення западини не зовсім ясні, можливо, це є результат явищ карстового характеру. Згодом воронка заповнилася гумусом і стала зручним місцем для спорудження житла.

Розкоп III розташований у північно-східній частині поселення. Він закладений на місці скупчення черепків на поверхні; загальна площа розкопу 124 м². Дуже розораний гумусований шар досягав глибини 0,15—0,20 м. Нижче, в південно-західній частині розкопу (до глибини 0,70 м) залягав пісок темного, майже чорного кольору, який був особливо насичений культурними залишками; найбільші фрагменти кераміки, вугілля, печина та обпалене каміння тут концентрувалися на глибині 0,55—0,60 м. Цей рівень, як і в інших випадках, відповідає, очевидно, підлозі заглиблена в материк житла. В цьому розкопі вогнища не виявлено, але багато розкиданого по підлозі обпаленого ка-

¹ Розкопки провадились по секторах метровими квадратами із залишеним бровок.

² У заглибленні виявлено багато кротовин.

міння свідчить про його існування в мінүлому.

У південно-східній частині розкопу, мабуть, уже поза межами житла, культурний шар мав світліший колір, значно меншу насиченість культурними залишками і зовсім зникав на глибині 0,40 м. Межі житла повністю простежити не вдалося, бо розкопки на цій ділянці далі не проводилися через молоді посадки лісу.

Можна думати, що на поселенні було не більш як 10—12 подібних жител. Житла мали прямокутну форму, значні розміри (10×8 м) і були, очевидно, заглиблені у материк на 0,40—0,50 м. Вогнища з каменю та глини знаходились, приблизно, в центрі житла. Значна кількість глиненої обмазки із слідами дерева дає підставу вважати, що житла являли собою спорудження з жердин. Покрівля їх, ймовірно, зверху засипалася землею.

Переважну більшість знахідок на поселенні становлять уламки посуду. В основному це уламки двох типів — так званих тюльпаноподібних горщиків і мисок. Тюльпаноподібні посудини мають різні розміри — від 10—12 см до 25—30 см висотою при відповідному діаметрі. Для них характерні трохи відігнуті назовні вінця, високе трохи опукле тулово та маленьке денце. Звичайно це горщики, орнаментовані тонким трикутним у перерізі валиком, який оперізує посудину трохи нижче шийки. Валики бувають гладкі і розчленовані, із зімкнутими і незімкнутими кінцями. В деяких випадках вони оперізують посудину двома рядами (табл. I, 1, 2, 3, 4). Невелика кількість подібних посудин прикрашена, крім того, рядом наколів правильної округлої форми, нанесених або із зовнішнього або з внутрішнього боку вінець (створюється так званий «перлинний» орнамент, табл. I, 5, 7). Як уже зазначалося, в кераміці Ворошиловського поселення добре представлени миски. Всі вони приблизно однакових розмірів (діаметром 14—15 см). Найхарактернішими є миски з маленькими вертикально поставленими або трохи загнутими всередину вінцями, конічним туловом і невеликим дном. Вони виготовлені з такої ж глини, як і горщики, але, як правило, не орнаментовані (табл. I, 6).

Крім того, вдалося виділити ще одну дуже невелику, але характерну групу кераміки з ознаками, що нагадують пізньотрипільський посуд. Сюди належать фрагменти посудин з маленькими круглими в перерізі ручками, вушками, шишечками, плоскими виступами, що замінюють ручку, та іншими подібними наліпами. До цієї ж групи знахідок, можливо, треба віднести фігурку тварини (очевидно, свині, табл. I, 9), уламок антропоморф-

ної статуетки (табл. I, 10) та кілька також типових для пізнього трипілля плоских пряслел великого розміру, вся поверхня яких орнаментована дрібними наколами.

Ні в характері глини, ні у випалі, ні в манері обробки ніякої різниці між основною групою кераміки і цією невеликою групою визначити не вдалося. Немає сумніву, що обидві групи одноточні. Весь посуд, виготовлений з глини з великою домішкою слюдистого піску, має одинаковий червонувато-зглистий колір і добре випалений. Стінки посудин тонкі, міцні, поверхня шорстка. Характерно, що лощений посуд зовсім відсутній.

Кремінних знарядь знайдено небагато — лише кілька вигнутих серпів великого розміру (табл. I, 11).

Єдиний металевий предмет, знайдений на поселенні, — велика бронзова шпилька з конусоподібною голівкою і маленьким боковим вушком (табл. I, 12). Шпилька має аналогії в кількох комплексах, датованих VIII—VII ст. до н. е.¹, і, таким чином, до деякої міри визначає час існування Ворошиловського поселення. Ця дата підтверджується і загальним характером інвентаря, головним чином, посуду, аналогічного своїми формами і мотивами орнаментації

¹ Подібні шпильки знайдені на Суботівському городищі (Кіровоградська обл.) і на поселенні Вишеньки, Київської області (фонди Інституту археології АН УРСР).

до таких поселень, як Білогрудівка¹, Чорний Ліс², Сандраки³ та інші передскіфські поселення Правобережної України.

Роботи, проведені на хуторі Ворошилов, характеризують поселення осілої і, очевидно, землеробської родової общини з розвиненим скотарством (на поселенні знайдені кістки бика, вівці, коня і свині⁴) і, очевидно, місцевою металургією; про останнє свідчать знахідки кількох тигельків для плавлення металу (табл. I, 8). Форма посудин, їх орнаментація, наявність кремінних серпів і, нарешті, схожий тип жителі, близький до досліджених в с. Народичах⁵, дають основу бачити в Ворошиловському поселенні прояв дальшого розвитку комарівсько-войцехівської культури.

Нарешті, слід відзначити, що Ворошиловське поселення цікаве ще й тим, що в колі лісостепових культур Правобережної України воно займає найбільш крайнє положення і що на північ від нього поширені пам'ятки вже зовсім іншого типу.

¹ С. С. Березанська і Г. Т. Тітенко, Нові розкопки білогрудівських пам'яток, Археологія, т. IX, рис. 6.

² О. І. Тереножкін, Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області, Археологія, т. VII, стор. 122, табл. III, IV.

³ О. Ф. Лагодовська, Дослідження поселення пізньої бронзи в с. Сандраки, Археологія, т. IX.

⁴ Визначення кісток проведено доктором біологічних наук І. Г. Підоплічком.

⁵ І. Левицький, Статія в ур. Піщаному біля с. Народич, Антропологія, IV, К., 1929, стор. 191.

Г. Т. ТІТЕНКО

РОЗКОПКИ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПАСТИРСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Влітку 1949 р. співробітники Інституту археології АН УРСР¹ провели розідувальні роботи на городищі біля с. Пастирського, Златопільського району, Кіровоградської області.

Городище знаходиться за 3 км на захід від села в урочищі Галущино. Воно має округлу форму і займає площу 1,6 га. Навколо городища зберігся вал², висота якого в деяких місцях досягає 4 м.

Автором статті провадились дослідження пам'яток, які відносяться до скіфського часу.

В південно-західній частині городища відкрито дві землянки, ряд господарчих ям та частина курганоподібного насипу ранньоскіфського часу, а також два наземні житла пізньоскіфського часу.

Для визначення часу спорудження вала городища була проведена зачистка зовнішнього боку вала. Зачистка показала, що вал насипаний на ґрунті, в якому культурний шар відсутній. Отже, його спорудження можна віднести до початку існування городища. Вал був зміцнений дерев'яною огорожею, що складалась з горизонтальних колод, які укріплювались вертикальними стовпами. В зачистці виявлено чотири горизонтальні деревини, відстань між якими становила 13—15 см.

В північній частині городища недалеко від вала знаходяться два курганоподібні зольники,

ки, ледве помітні на поверхні городища. На одному з них був закладений розкоп площею 10 м². В розрізі під задернованою поверхнею насипу вдалося виявити такі прошарки: 1) прошарок золи завтовшки 0,35—0,40 м, перемішаний з ґемлею, де зустрічались окремі куски глиняної обмазки; 2) прошарок вугілля та обпаленої ґлини завтовшки 0,10—0,15 м; 3) суцільний шар попелу завтовшки 0,10—0,15 м; 4) шар обпаленої ґлини та вугілля завтовшки 0,10—0,13 м; 5) шар попелу завтовшки 10 см, в якому зустрічаються окремі куски обмазки і вугілля, що лежать на материковому ґрунті.

В насипу знайдена велика кількість задимленої ліпної кераміки скіфського часу, уламки грецьких амфор, фрагменти чорнолакового посуду, а також багато перепалених кісток тварин. Знахідки грецьких амфор датують зольник VI—V ст. до н. е.

За своєю структурою і речовим матеріалом цей зольник має багато спільного з іншими зольниками, відомими в ранньоскіфський та скіфський періоди в лісостеповій частині Правобережжя та Лівобережжя.

Під валом була відкрита землянка № 1, овальна в плані. В заповненні землянки простежуються два горизонти, які відрізняються своїми розмірами. Землянка нижнього горизонту менша, ніж верхня. В цій землянці, довжина якої 4,35 м, глибина 1,20 м (від рівня материка), знайдені залишки вогнища відкритого типу, яке являє собою скупчення попелу і дрібних уламків печини. Дно житла нерівне, воно знижується в східній частині. В північно-західній частині житла відкрита яма круглої форми глибиною 0,40 м і діаметром 2 м. Яма

¹ Розкопками керував М. Ю. Брайчевський. Крім автора, в експедиції брала участь А. Т. Брайчевська.

² Докладний опис городища див. в статті М. Ю. Брайчевський, Роботы на Пастирском городище в 1949 г., КСИИМК, вып. 36, стор. 154—164; його ж, Пастирське городище, Вісник АН УРСР, 1952, № 10, стор. 66—73.

заповнена землею, перемішаною з вугіллям та каменями невеликого розміру. В східній частині знаходилась яма глибиною 0,20 м і діаметром 0,30 м. В стінках було кілька ніш різних розмірів (рис. 1).

У верхньому, більш пізньому горизонті, довжина якого 4,70 м, на глибині 0,80 см (від рівня материка) в північно-західній частині виявлені залишки глинобитного вогнища оваль-

ні житло перекривала глиняна обмазка завтовшки 0,06—0,03 м, яка створювала підлогу землянки. Нижче обмазки культурний шар продовжується (до глибини 1,15 м від рівня сучасної поверхні), а в північно-західній частині землянки на глибині 0,7 м знайдені залишки глинобитного вогнища, що, ймовірно, належало житлу нижнього культурного шару. Культурні залишки, знайдені нижче обмазки,

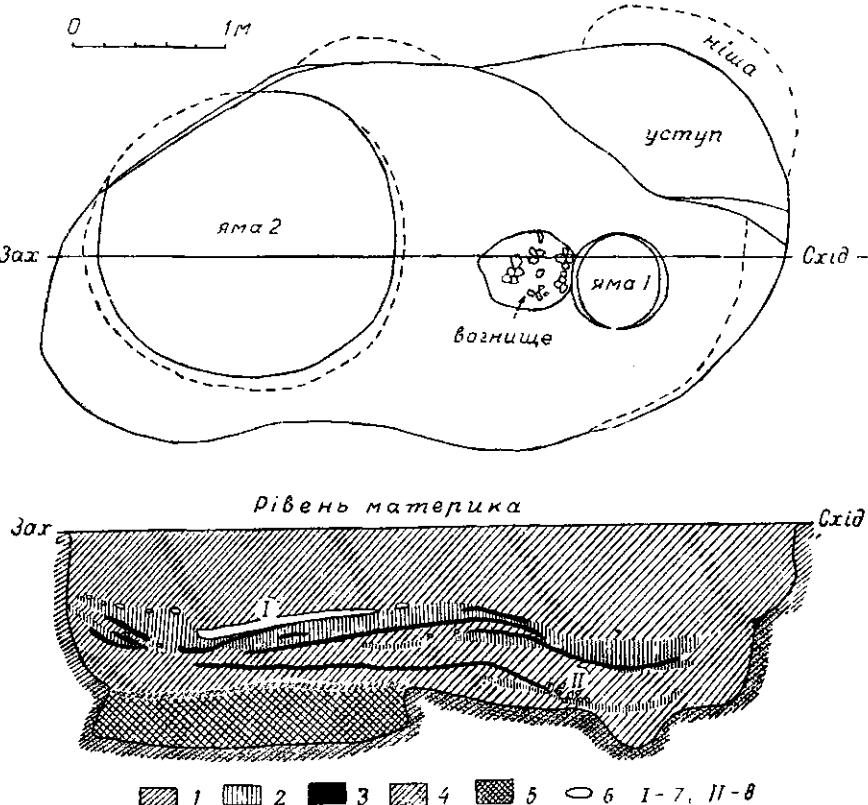

Рис. 1. План та розріз землянки. 1 — гумусна земля; 2 — зола; 3 — вугілля; 4 — обмазка з глини; 5 — заповнення ями під вимазкою; 6 — печина; 7—8 — вогнища.

ної форми розміром 1,6×0,85 м. У верхньому горизонті переважають уламки посуду баночного типу, прикрашені валиком по краю вінець, миски із загнутими всередину і плоско зрізаними краями, уламки опуклогорлих амфор і родоського посуду середини VI ст. до н. е. В нижньому горизонті знайдено посуд також баночного типу, але без орнаменту, миски з округло загнутим всередину краєм, прикрашені проколами на внутрішній стороні та горошинами на зовнішній, імпортна кераміка зовсім відсутня.

Друге житло землянкового типу було відкрито на північний захід від землянки № 1. Воно було овальної форми, розміром 4,1×3 м, глибиною 1,15 м. На глибині 0,5 м від поверх-

не відрізнялося від культурного шару, який лежав вище.

Біля землянки відкрита яма грушоподібної форми глибиною 1,05 м, діаметром від 0,5 у верхній до 2,17 м у нижній її частині. Яма заповнена попелом, перемішаним з землею та уламками посуду. За формою та орнаментацією знайдена кераміка відноситься до архаїчного скіфського типу. Зокрема, тут знайдений уламок чорнолощеної посудини, прикрашеної геометричним орнаментом з інкрустацією.

Друга яма округлої форми мала прямі стінки, діаметр 0,8 м і глибину 1,6 м. В ній знайдено багато кісток тварин, уламки кераміки, серед яких є фрагменти юнійських амфор.

Третя яма також округлої форми мала діаметр 1,8 м і глибину 1,22 м. На рівні 0,7 м виявлена приступка шириною 0,6 м, довжиною 0,4 м. На дні ями на невисокому глиняному підвищенні висотою 15 см знаходились залишки вогнища. Яма до самого верху була заповнена землею, перемішаною з попелом, в якій зустрічається багато скіфської кераміки і уламків юнійських амфор.

Основна маса знахідок на городищі представлена керамікою. За технікою виготовлення її можна поділити на дві категорії: лощений

на зовнішньому боці. Аналогічний тип мисок характерний для початку VI ст. до н. е. і зустрічається на багатьох пам'ятках Лівобережної лісостепової смуги України.

На городищі знайдено небагато глибоких черпаків чорного кольору із згладженою поверхнею. Серед них переважає тип з низьким тулом. Подібні черпаки відомі в курганах та городищах середнього Придніпров'я в VI—V ст. до н. е.¹. Знайдено два уламки чорнолощеного посуду з геометричним орнаментом, заповненим білою масою.

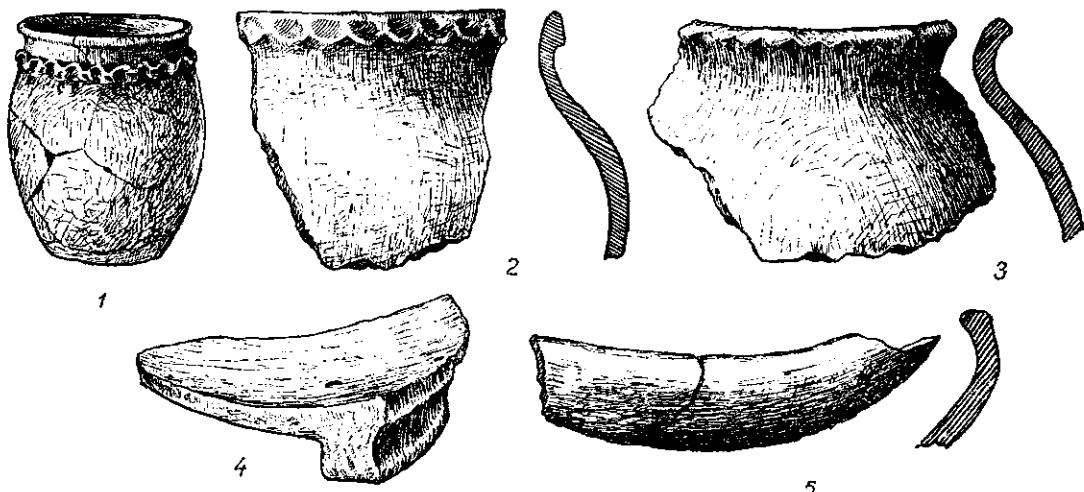

Табл. I. Знахідки з Пастирського городища 1, 2, 3 — горщики; 4 — уламок лутерія; 5 — фрагменти миски.

посуд, якого значно менше, і нелощеній. Поверхня нелощеного посуду шорстка, рідше — згладжена. Тісто з невеликими домішками зерен кварцу. Плямистий колір поверхні посуду вказує на нерівномірність випалу. Основною формою є банки і горщики, серед яких можна виділити два основні типи: перший представлений посудом з прямими або відігнутими назовні вінцями і злегка випуклими боковими стінками, прикрашеними наліпним валиком, що знаходитьться під вінцями посуду, або з валиком та пальцевими відбитками по краю вінець (табл. I, 1), другий — банками з прямими вінцями і злегка опуклими неорнаментованими стінками.

До цієї групи належить також посуд невеликого розміру типу горщика, без орнаменту, банки-корчаги з прямими вінцями та псевдоручками у вигляді плоских виступів, прикрашені валиком, розташованим на тулові або по краю вінець, а також лощені миски різних профілів з округло загнутим всередину або плоско зрізаним краєм. Серед них є миски, прикрашені поясом проколів та горошинами

Привізна кераміка представлена амфорами, серед яких переважає форма з роздутим горлом і з розписом червоною фарбою та уламки родоського посуду з коричневим розписом.

Окрему групу знахідок на городищі становлять глиняні прясла, серед яких переважає форма зрізаного конуса та округлені глиняні гудзики з двома отворами, прикрашені насічками по краю. Аналогії цим гудзикам знаходимо на городищах і поселеннях Правобережжя та Лівобережжя України в VI ст. до н. е.². Зустрічаються також фрагменти кришок та глиняних «хлібців», які є частими знахідками на зольниках. В одній землянці знайдена глиняна статуетка, що зображує бика або коня.

З металевих виробів знайдено бронзове кільце, кінці якого заходять один за один.

¹ Курган № 407 урочища Гарячого на Тясмині, див. ЙАК, вып. 43; Шарпівське городище, див. І. В. Фабрициус, Тясминська експедиція, АП, 1949, т. 2, стор. 97.

² Поселення біля с. Мачухи, Більське городище, Шарпівське городище.

Один кінець закінчується потовщенням, в якому можна вбачати голівку змії. Кільце орнаментовано насічками. Подібне за формою кільце відоме з Чехського могильника на Львівщині¹.

Наявність грецького посуду разом з ліпною архаїчною керамікою дозволяє відносити землянки і господарчі ями до VI ст. до н. е.

Під час робіт були ще відкриті залишки двох наземних жител.

Житло № 1. В плані округлої форми, довжина 3,8 м, ширина 3,3 м, злегка заглиблено в ґрунт на 0,3 м. В західній частині житла знаходилися залишки глинобитного вогнища овальної форми (розміром 0,5×0,4 м), з чечлюстями, що виходять на схід.

Житло № 2. В плані прямокутне з заокругленими кутами, заглиблене в ґрунт на 0,35 м, довжина 3,5 м, ширина 3 м. Біля південно-західної стінки знаходилися залишки вогнища у вигляді великих уламків обпаленої яскравочервоної обмазки, серед якої зустрічались окремі вуглики. Дно житла до середини знижується. Біля західної стінки відкрита яма овальної форми довжиною 1,3 м, шириноро 0,8 м, глибиною 0,17 м.

Кераміка, знайдена в наземних житлах, відрізняється від описаної вище. Знайдений посуд нелощений, має нерівну поверхню, бурій або червоний колір, обпалений нерівномірно, тісто з домішкою зерен, товченого кварцу і піску. Переважає форма горщика, прикрашеного пальцювими або нігтювими зашпіпами по краю вінець (табл. I, 2, 3). Наліпний валик відсутній. Аналогічну кераміку знаходимо на городищах пізньоскіфського часу на

¹ T. Sulimierski, Kultura Wysocka, Kraków, 1931, табл. XXV, 27.

Правобережжі. Серед інших типів посуду зустрічаються фрагменти мисок з загнутим все-редину краєм (табл. I, 5).

Поряд з місцевою керамікою тут зустрічаються уламки амфор з обкатаною поверхнею червоного кольору. Уламки настільки незначні, що не можна визначити тип амфори.

Аналіз керамічного матеріалу показав, що весь посуд, крім незначних уламків грецьких амфор та фрагмента лутерія (табл. I, 4), виготовлений від руки. Уламки таких лутеріїв часто зустрічаються в Ольвії в III—II ст. до н. е.¹. Тому припущення М. Ю. Брайчевського про наявність на Пастирському городищі в невеликій кількості уламків посуду місцевого виробництва, виготовленого на гончарському крузі, слід вважати необґрунтованим².

На основі проведених робіт можна зробити такі висновки: 1) шурфування городища показало цілість культурного шару основної площині городища, крім частини, яка знаходиться безпосередньо під будівлями; 2) розкопки показали, що в скіфський період існували два типи жител: для раннього часу — землянки і для пізнього — наземні житла; 3) речовий матеріал дає підстави думати, що городище існувало з VI до III ст. до н. е.

Таке визначення часу городища виділяє його з ряду інших поселень, відомих в басейні р. Тясмину, життя яких в V ст. до н. е. припиняється. В зв'язку з цим вважаємо необхідним продовжувати систематичні дослідження Пастирського городища, результати яких можуть поповнити наші знання про культуру Лісостепу в пізньоскіфський час.

¹ Т. Н. Кніпович, Кераміка місцевого производ-
ства из раскопа II, Ольвія, т. I, К., 1940, стор. 151, 152.

² М. Ю. Брайчевський, Пастирське городище, Вісник АН УРСР, № 10, 1952, стор. 69.

Б. А. ШРАМКО

СЕЛИЩЕ ТА МОГИЛЬНИК РАНЬОЇ ЗАЛІЗНОЇ ДОБИ БІЛЯ с. ОСТРОВЕРХІВКИ

У 1951—1953 рр. експедиції Харківського державного університету під керівництвом автора цієї статті провадили розвідки та розкопки селища і могильника біля с. Острoverхівки, Зміївського району, Харківської області¹.

Острoverхівське селище ранньої залізної доби розташоване на плоскій височині біля початку р. Чернявки, лівої притоки р. Мжі (рис. 1). Більша частина території древнього поселення тепер інтенсивно розорюється. Весною та восени на чорному фоні свіжозораної землі досить ясно виділяються більш світлі ділянки невеликих курганоподібних підвищень — зольників. Грунт зольників насичений попелом, вкрапленнями дрібних деревних вугликів, роздрібненими кістками тварин, уламками кераміки та іншими побутовими залишками. Правильної форми в плані зольники не мають, і тому вигляд їх дуже різноманітний, проте можна відзначити, що переважають овальні або круглі обриси. Висота зольників також дуже коливається. Судячи з зольників, розташованих в лісі і поки ще не зачеплених оранкою, більшість насипів має висоту від 0,30 до 0,50 м і лише в небагатьох випадках висота їх перевищує 1 м. Розорані зольники іноді ще підвищуються над загальним рівнем поля на 0,20—0,30 м, але частіше їх насипи вже зовсім зрівнялися, і місце розташування зольника можна відрізнити тільки за кольором ґрунту та за скупченням на одній ділянці різноманітних культурних залишків.

Всього на селищі біля с. Острoverхівки до

¹ Попереднє повідомлення див. Б. А. Шрамко, Новыя поселения и жилища скіфского времени в бассейне р. Северный Донец, КСИИМК, вип. 54, 1954, стор. 107 і далі.

кінця 1953 р. вдалось зареєструвати 60 зольників, розташованих п'ятьма групами: 1) 10 зольників (VIII—IX; XXVIII—XXXIII) в урочищі Лимарева Поляна. Зольники знаходяться в полі і розорюються; 2) 15 зольників в урочищі Кувшинове (I—VII, XX—XXIV і LVIII—LX). Зольники також знаходяться в полі і розорюються; 3) 11 зольників в урочищі Кушнарівське (XII—XIX і XXXIV—XXXVI). Більшість зольників знаходиться в полі і розорюється, 4 зольники розташовані в лісі; 4) 21 зольник в урочищі Абазивське (XXXVII—LVII). Зольники знаходяться в лісі; 5) 3 зольники в урочищі Міське (XXV—XXVII). Зольники знаходяться в полі і також розорюються.

Кожна з цих груп зольників являє собою самостійне ціле і знаходиться від сусідньої групи на значному віддаленні. При цьому перша і друга, а також третя і четверта групи утворюють дві пари. Одна група зольників всередині такої пари знаходиться за 300 м від другої групи, тоді як віддаль між найближчими зольниками різних парних груп досягає 600 м.

Окремо розташована п'ята група зольників в урочищі Міське. По прямій лінії, через лощину, в якій протікає р. Чернявка, п'ята група віддалена від найближчої до неї третьої приблизно на 700 м.

Всередині груп строгого порядку в розташуванні зольників не спостерігається, але треба відзначити, що в першій, другій і четвертій групах зольники розміщені по колу або, точніше, по овалу, довга вісь якого орієнтована приблизно по лінії північ — півден. Можливо, такий самий порядок був і в третій групі, проте там це менше помітно, бо площа, зайнята

нею, перерізується порівняно молодим яром, який міг знищити частину зольників.

Насип зольників має вигляд звичайного, дуже насиченого культурного шару з доміш-

стить дуже незначну кількість культурних залишків.

Дослідження зольників шляхом розкопок проведено в двох місяцях: в урочищі Кушнарів-

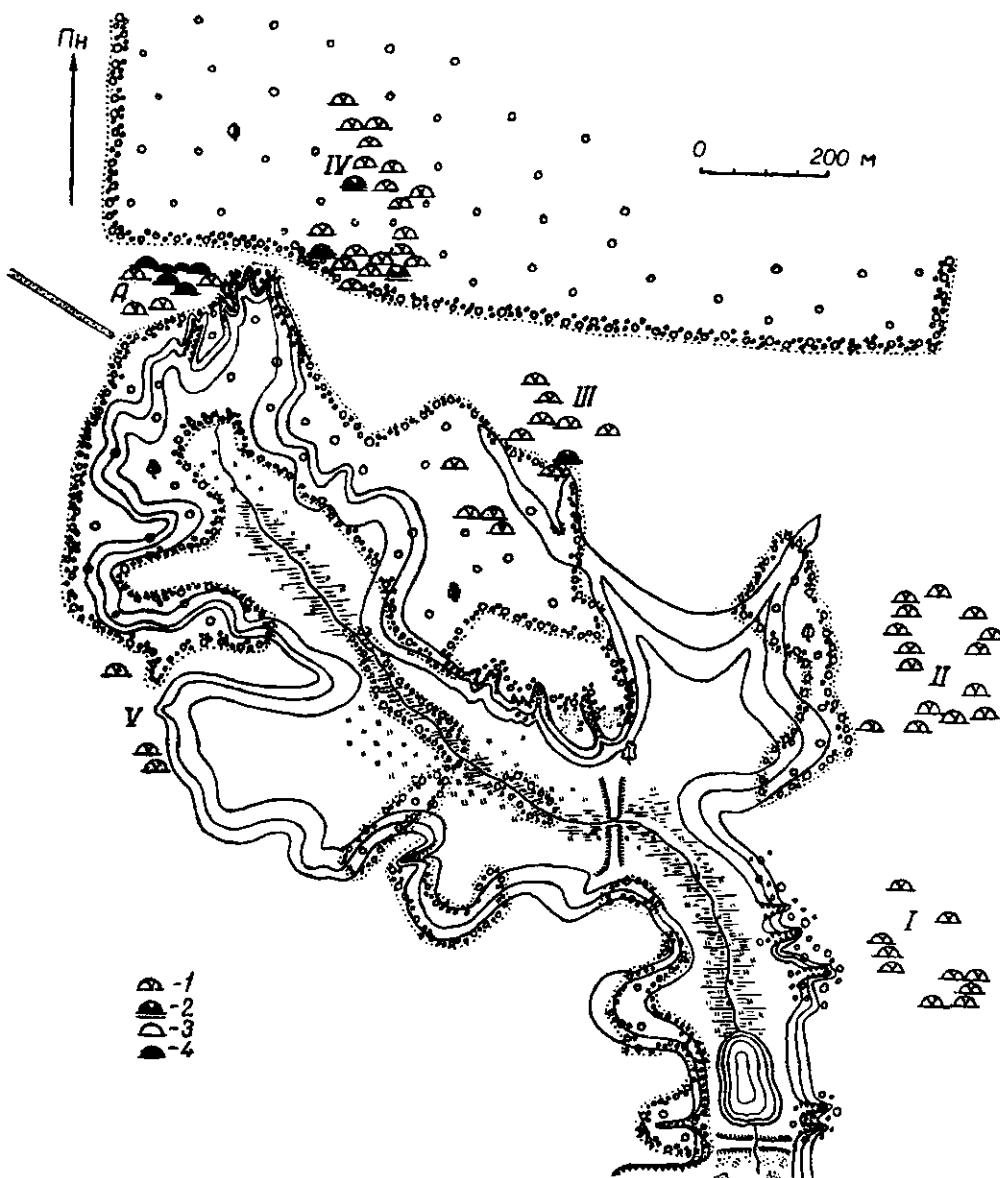

Рис. 1. План розміщення груп зольників та могильника біля с. Острoverхівки.
I — зольник, 2 — розкопаний зольник, 3 — курган, 4 — розкопаний курган, I — група зольників в урочищі Лимарева Поляна, II — група зольників в урочищі Кувшинове, III — група зольників в урочищі Кушнарівське, IV — група зольників в урочищі Абазивське, V — група зольників в урочищі Міське, A — курганий могильник.

кою попелу, вугілля, обпаленої глини та інших викидів з вогнищних ям. Один із зольників п'ятої групи, досліджений лише частково, значно відрізняється від усіх інших. Його насип складається з майже чистого попелу і мі-

ське та в урочищі Абазивське. В третій групі зольників (урочище Кушнарівське) для розкопок був обраний зольник XII, що знаходиться на узлісся, яке розорюється, за словами місцевих жителів, порівняно недовгий час. На-

сип зольника мав дугоподібну форму, висота його в середній частині 0,2 м, довжина 12,5 м, ширина 6,5 м. Розкоп площею 230 м² охоплював не тільки зольник, а й значну частину простору, який його оточував¹.

Насип зольника та культурний шар, який залягав нижче його основи, майже не відрізнялися за кольором і складом знахідок — в самому зольнику була велика домішка попелу.

Особливий інтерес становлять залишки наземного житла, яке було знайдено частково під зольником (у його західній частині), частково поза ним. Основа цього житла була заглиблена в землю не більше ніж на 0,65 м і мала форму неправильного овалу, витягнутого у напрямку з південного заходу на північний схід (довга вісь 8,0 м, коротка — 5,0 м). В західній частині заглиблення виявлені залишки вогнищної ями розміром 1,10×0,85 м з передвогнищним заглибленням. На північ від неї знаходилось ще одне заглиблення неправильної форми, призначення якого визначити важко. Нарешті, майже в центрі житла та на його східній частині виявлено ще дві ями округлої форми. Перша мала діаметр 0,90 м, друга — 0,65 м. Центральна яма могла призначатися для стовпа, який підпирав дах житла. Призначення другої ями незрозуміле. Вхід, можливо, був з південно-східного боку, де край потибленої основи житла зроблений похилим. Поза житлом в різних місцях виявлені ще чотири округлі і одна овальна ями. Нарешті, біля східної стінки житла (частково поза ним) виявлено ще одна вогнищна яма діаметром 0,90 м. Ця яма, як і перша (внутрішня), мала невелику глибину (не більше 0,15 м) і була порівняно слабо обпалена. Тільки в деяких частинах ям, особливо на дні, зустрічаються ділянки, прожарені до червоного на глибину 3—5 см. Кількість попелу та деревних вугликов у вогнищних ямах невелика. Очевидно, вогнища часто очищалися, а викиди з них і становили значну частину насипу зольника, який був розташований біля житла.

Встановити повністю конструкцію житла по залишках, які збереглися, неможливо. Це була досить легка наземна будівля з дерев'яним каркасом, переплетеним прутами та обмазаним глиною. Рештки зовсім гnilого дерева у вигляді безладно розкиданих кусків розколотих пополам деревин діаметром 7—10 см знайдені у заповненні житла і на підлозі. Кусочки глиняної обмазки з відбитками прутів зустрічалися в різних місцях розкопу. При-

цьому, поряд з необпаленими, зовсім сирими кусками обмазки траплялися куски з слідами слабкого випалу. Останні зустрічаються недалеко від місць розташування вогнищ. Проте конструктивною частиною вогнищ (рештками обмазки стін або глинняного склепіння) ці куски глиняної обмазки не можуть бути з багатьох причин: 1) в самих вогнищах кусків такої обмазки немає; 2) кількість знайдених уламків дуже невелика; 3) випал уламків дуже слабкий. Якщо взяти до уваги, що обидва вогнища розташовані недалеко від житлового заглиблення, а значить і від стін житла, то можливо, що поблизу вогнищ стіни особливо старанно обмазувалися глиною для того, щоб захистити дерев'яний каркас від жару полум'я. Якраз у цих місцях глина могла бути слабо обпаленою.

Насип зольника, культурний шар поза ним і заповнення основи житла насичені одночасовими культурними рештками. Первісне розташування цих решток у верхньому горизонті, тобто на глибині 0,30—0,35 м від поверхні, було порушене оранкою. Грунт тут являє собою звичайний чорнозем, тільки у насипу власно зольника завдяки великій домішці попелу він мав ясніший колір. Нижче глибини зораної землі культурний шар мав той самий колір і склад, але відрізнявся меншою пухкістю. Поза житловим заглибленням культурний шар підстилається бурим суглинком, який переходить у глину, а в заглибленнях і ямах — бурою глиною. Стратиграфія показує, що житло і зольник існували, хоч і одночасно, але окремо. Тільки після того, як житло загинуло, нашарування зольника в його західній частині перемістилися у заглиблення житла.

В четвертій групі (урочище Абазивське) були розкопані ще три зольники різних розмірів: зольник XXXVII (площа розкопу 18,5 м²), зольник XXXVIII (площа 123,5 м²) і зольник XXXIX (площа 107 м²). Всі ці зольники розташовані в лісі, поверхня їх поросла деревами і чагарником, тому хоч насипи збереглися тут у незрушенному стані, але дослідження їх було надзвичайно утруднене. Як і під час розкопок зольника XII, площи розкопів охоплювали не тільки самий насип, але для контролю в деяких місцях виходили й поза його межі.

Насипи зольників не мали правильної форми. У двох випадках (ольники XXXVIII і XXXIX) насип у плані нагадував неправильний овал, у третьому (ольник XXXVII) — неправильний круг. Стратиграфічно насип зольників дуже мало відрізнявся від культурного шару селища поза зольним насипом. І культурний шар селища і насип зольників мали чорний колір гумусованого ґрунту, тільки у зольниках

¹ План розкопок зольника див. Б. А. Шрамко, Нові поселення і жилища скіфського времін в басейні р. Северний Донець, КС ЙІМК, вип. 54.

цей ґрунт відрізнявся сіруватим відтінком і був пухкішим завдяки значній домішці попелу, особливо в центральній частині зольника XXXVIII. Більшість фрагментів кераміки та уламків кісток також відрізняла насип зольника від навколоишнього культурного шару.

В різних місцях зольників зустрічалися скupчення вугликів і майже чистого попелу, уламки сирої та слабообпаленої глиняної об-

і тієї ж місцевої культури раннього залізного віку. Для того, щоб уникнути повторення, розглянемо весь знайдений матеріал по основних групах, відзначаючи окрім зольники лише у випадку наявності яких-небудь специфічних особливостей.

Виробів з металу на території селища виявлено мало. І. Ф. Левицький під час розвідки в 1950 р. знайшов залізний псалій з двома отво-

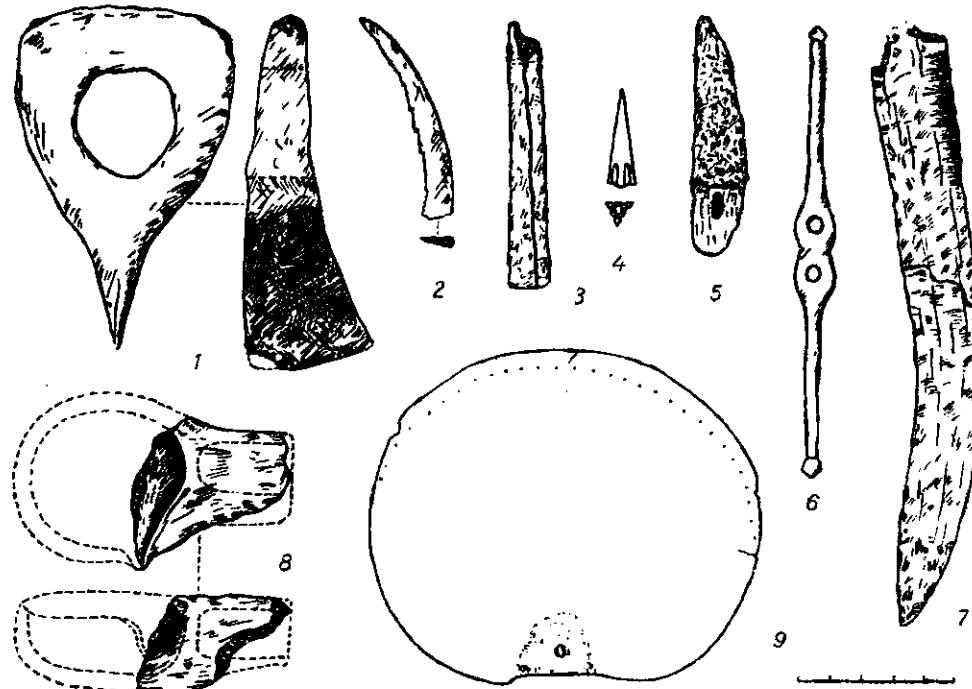

Табл. I. Інвентар із селища та могильника.

мазки з відбитками прутів, а також куски три-або чотиришарової глиняної обмазки міцного випалу. Останні не мали відбитків прутів і, мабуть, були залишками обмазки вогнища. Але ніяких слідів самих вогнищних ям і взагалі яких-небудь конструктивних залишків житла під час розкопок усіх трьох зольників в урочищі Абазивське не виявлено. Очевидно, житла знаходилися тут не так близько до зольників, як житло біля зольника XII в урочищі Кушнарівське. Тому виявити їх сліди в межах розкопів не вдалось. Самі ж зольники і тут не були залишками якого-небудь зруйнованого спорудження, а, судячи з стратиграфії, утворилися шляхом поступового нагромадження на одному місці покідьків різних культурних решток.

Підйомний матеріал, зібраний на поверхні Островерхівського селища, і речі, знайдені під час розкопок зольників XII, XXXVII, XXXVIII і XXXIX, досить однорідні і належать до однієї

рами (табл. I, 6). Форма ця була досить поширенюю на території Північного Причорномор'я у власне скіфських та сусідніх з ними племен з другої половини V ст. і особливо з IV ст. до н. е.¹. Під час розкопок зольника XII біля житла знайдена залізна сокира, а в самому житлі—уламок залізного серпа. Сокира (табл. I, 1) відзначається досить незграбними формами і скоріше використовувалася не стільки для рубання, скільки для розколювання дерева. Аналогічна сокира відома нам тільки серед знахідок на городищі Торфель, юхнівської культу-

¹ Наприклад, псалій в кургані № 2 біля с. Волковії з розкопок Мазаракі, Б. Н. Ханенка та В. І. Ханенко — див. Древности Приднепровья, вып. II, табл. XVI, 316; у Чортомлицькому кургані, Древности Георгіотової Скифії, вып. II, 1872, стор. 82, табл. XXIII, 9; у кургані Солоха, Н. І. Веселовский, Расследование кургана Солоха, ОАК за 1913—15 гг., стор. 127, рис. 205—206.

ри¹. Уламок серпа, на жаль, дуже невеликий; зберігся тільки кінчик леза довжиною 7 см (табл. I, 2). У ранньому залізному віці на території Східної Європи залізні серпи не були особливою рідкістю². Але до якого з відомих типів серпів належить островерхівська знахідка, сказати важко, бо розмір уламка та, найголовніше, відсутність рукоятки не дозволяють впевнено сказати про форму знаряддя.

Вироби з бронзи представлені поки лише

кістю знахідок і за різноманітністю типів належать місцевому ліпному посуду, який можна поділити на окремі групи, що відрізняються формою та призначенням посудин: горщики, миски, сковорідки (або блюда), глечики, посудини для процідкування, кубки і чаші.

Горщики можна поділити на два основні типи. Горщики першого типу мають плавно відігнуті вінця, опукле туло, найбільший діаметр якого припадає приблизно на половину

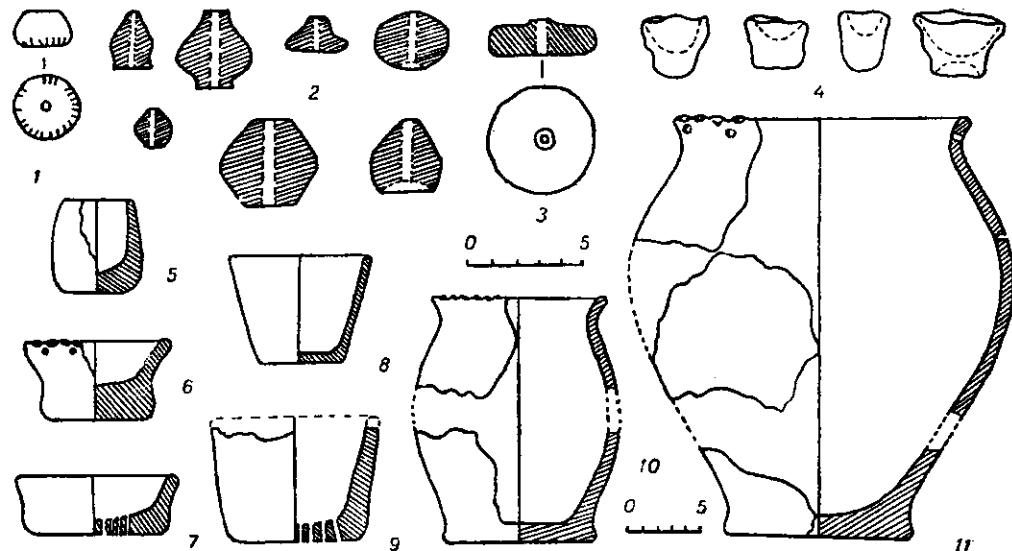

Табл. II Кераміка з селища.

двох предметами: наконечником стрілі із зольника XII та великою бляхою із зольника XXXVIII. Бронзовий тригранний наконечник стріли (табл. I, 4) дуже окислився і тому деталі його важко визначити, але, в усікому випадку, загальні пропорції свідчать про те, що він належить до порівняно пізніх типів, які панують у комплексах IV—II ст. до н. е. Масивна добре відшліфована бронзова бляха (табл. I, 9) овальної форми має з одного боку отвір, навколо якого знаходяться сліди іржі. Край бляхи з протилежного боку прикрашений крапковим орнаментом. Очевидно, це диск бронзового дзеркала з обламаною залізною рукояткою.

Під час розкопок зібрано багато уламків кераміки, а також кілька цілих невеликих посудин та глиняних виробів.

Серед виробів із глини перше місце за кіль-

висоти посудини, і порівняно широкі дентія з закраїнкою.

Горщики другого типу (табл. II, 11) відрізняються від попередніх тим, що мають більш чи менш визначені плічка (найбільший діаметр припадає на $\frac{2}{3}$ висоти посудини). Діаметр дна таких горщиків завжди менший за діаметр вінець. Значно рідше зустрічаються банкоподібні горщики, в яких стінки майже прямі, вінця зовсім не відігнуті, а іноді навіть злегка загнуті всередину (табл. III, 1, 2, 3). Горщики відрізняються один від одного в основному орнаментацією вінець. Інші частини горщиків ніколи не орнаментувалися.

Вінця найчастіше прикрашенні по краю пальцювими защипами та наскрізними проколами. Рідше зустрічаються вінця, прикрашенні по краю косими насічками та проколами або одними защипами чи одними проколами. Зустрічаються й зовсім гладкі, неорнаментовані вінця. Особливо треба відзначити те, що в ранній частині селища (в урочищі Лимарева Поляна, рідше в урочищі Кувшинове) знайдені фрагменти горщиків, які мають біля краю вінець наліпний валік, прикрашений пальцювими і нігтьовими

¹ Е. И. Горюнова, Городище Торфель, КСИМК, вип. XXXI, 1950, стор. 154, рис. 31, 54.

² П. Д. Либеров, К истории земледелия у скіфських племен Поднепров'я епохи раннього заліза в VI—II ст. до н. э., Матеріали по історії земледелия ССР, сб. 1, М., 1952, стор. 81 і далі.

вдавлиниами. Знайдена навіть ще архаїчніша, характерна для епохи пізньої бронзи орнаментація у вигляді горизонтального ряду крупних пальцювих вдавлень на шийці посудини.

Другу велику групу посудин складають миски. Усі вони належать до одного типу та відрізняються головним чином лише профілем краю бортика (табл. III, 7). Кількісно переважають миски із загнутим всередину краєм. Діаметр дна порівняно з діаметром вінець зовсім

округлений або плоский край та носик-злив, що виступає вперед. Обидва ці типи глечиків відомі також серед посульських і поворсклинських пам'яток скіфського часу¹. Деякі глечики, очевидно, мали вертикальні ручки. В зольнику XXXIII знайдено уламок звичайної, овальної у перерізі ручки. Друга ручка (зольник XXXVIII) прикрашена трьома поздовжніми канелюрами (табл. III, 6). Очевидно, це наслідування аналогічним ручкам амфор пізньоеллі-

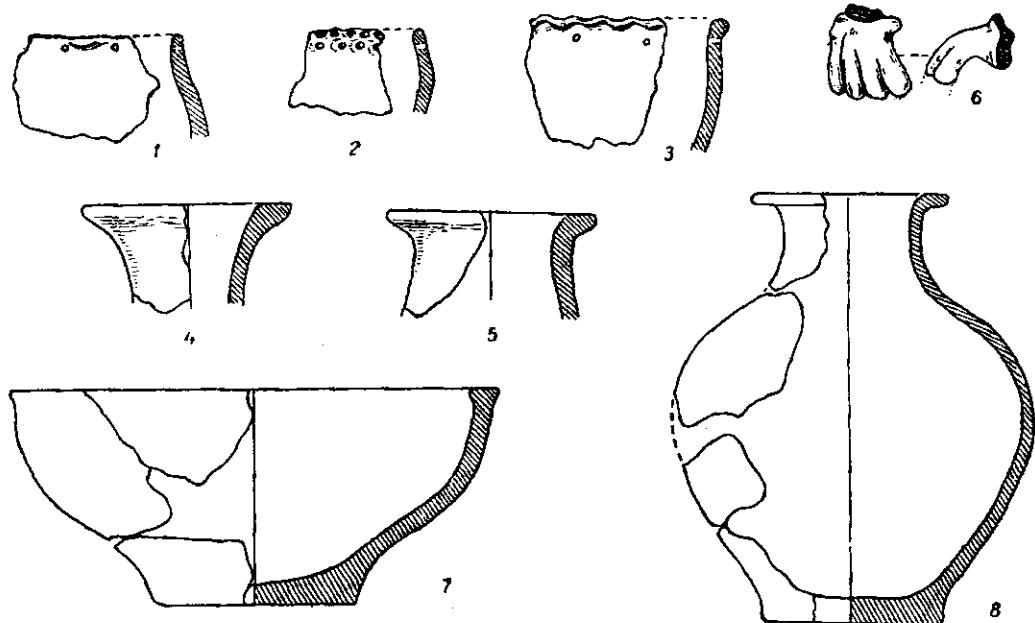

Табл. III. Уламки кераміки, знайдені на селищі та могильнику.

невеликий. Іноді дно миски має закраїну або кільцевий піддон.

Від мисок слід відрізняти сковорідки або плоскі глиняні блюда. Судячи з наявності нагару на деяких екземплярах, можна припустити, що вони призначалися не тільки для прийняття їжі, а й для приготування її. Зокрема, на таких сковорідках можна було випікати хлібні коржі, аналогічні тим, які відомі з Пастирського городища¹. Для зберігання рідини, крім звичайних горщиків, використовувалися також глечики. В залежності від оформлення верхньої частини їх можна поділити на два типи (табл. III, 4, 5): 1) глечики з порівняно вузькою і високою шийкою, яка має широкий, плоский і дуже відігнутий назовні край; 2) глечики з широким верхнім отвором, які мають вузький за-

ністичного та римського часу. Які саме глечики наділялися ручками, поки сказати неможливо. Судячи з наявності нагару на деяких екземплярах, глечики другого типу (з носиком) іноді використовувалися також як горщики для приготування їжі.

Дуже цікаві посудини для проціджування, які зустрічаються в островерхівській кераміці досить часто. Вони мають форму сковорідок або кухлів, в яких у дні, а іноді і в стінках, круглою паличкою ще до випалу зроблено багато наскрізних отворів (табл. II, 7, 9). При-

¹ В. Петров, Харчові рештки з Пастирського городища, Археологія, т. II, К., 1948, стор. 79 і далі.

¹ Б. Н. Ханенко и В. И. Ханенко, Древности Приднепровья, вып. II, К., 1899, табл. XXXIV, 675; Е. В. Махно, Кургани скіфського часу біля с. Мали Будки, Археологія, т. VIII, 1953, стор. 125, рис. 2, 1; В. А. Глінська, Верхньосульська експедиція 1947 р., АП, т. IV, 1952, стор. 39, табл. II, 20, 21; Полтавський краєзнавчий музей, фонди № 348 і 794. Із розкопок М. Я. Рудинського у 1923—1929 рр. могильника в уроčищі Таранів Яр.

значення цих посудин не зовсім ясне. Вважають, що вони використовувались для відціджування сироватки від сиру. Це цілком можливо, але мабуть посудини з отворами мали також і інше призначення, наприклад, вони могли використовуватися для видавлювання соку з різних ягід і плодів, для проціджування меду та ін.¹

Кубків та чаш знайдено порівняно небагато, але форми і розміри їх дуже різноманітні. Їх об'єднує те, що всі вони використовувались як посудини для пиття. Серед них зустрічаються кубки з прямими, злегка нахиленими всередину або назовні стінками, чаші з прямими звичайно нахиленими назовні стінками і невеликі посудинки з кільцевим піддоном, які нагадують чарки. Верхні краї стінок заокруглені або, рідше, злегка загнуті всередину (табл. II, 5, 6, 8). Посудинки, як правило, не орнаментовані. Лише в одному випадку на зольнику IX знайдена чаша, краї якої прикрашені неглибокими пальцями вдавленнями та наскрізними проходами.

Слід відзначити, що, незважаючи на порівняну простоту виготовлення місцевого глинняного посуду, ним, очевидно, все ж дорожили. Нерідко зустрічаються уламки горщиків з слідами ремонту: біля краю зламу просвердлені отвори для зв'язування.

Всі інші вироби з глини можна поділити на три великі групи: а) технічна кераміка; б) культова кераміка; в) кераміка невідомого призначення.

До технічної кераміки треба насамперед віднести велику кількість пряслиць. Форми їх надзвичайно різноманітні: конічні, біконічні, біконічні зувігнутою основою, кулясті, грибовидні (табл. II, 2).

Пряслиця, як правило, неорнаментовані. З багатьох екземплярів прикрашені тільки два — по краю основи пряслиця із зольника XXXVII нанесені нерівномірно розташовані насічки, а бокова сторона біконічного пряслиця із зольника XXXIX прикрашена крапковими вдавленнями, що утворюють контур серпа.

Слід відзначити, що пряслиця дуже різнилися розмірами. Звичайно вони мали висоту близько 2,7 см і діаметр 2,6—3,3 см, але траплялись і значно більші — висотою 3,8—4,0 см і діаметром 3,7—4,2 см, а також зовсім малі — висотою 1,6—1,8 см і діаметром 1,6—1,7 см. Можна припустити, що ці пряслиця не були складовою частиною веретена, а мали якесь інше призначення, хоч за формую вони дуже подібні до справжніх.

¹ Грехэм Кларк, Доисторическая Европа, М., 1953, стор. 133.

Порівняно небагато зустрічалось в зольниках дисковидних грузил (табл. II, 3) з круглим отвором у центрі. Іноді вони спеціально ліпилися з сирої глини і випалювались, але деякі виготовлялись з уламків стінок звичайних ліпних горщиків. В останньому випадку краї уламків обточувались, а отвір у центрі вищердлювався. Знайдені і заготовки таких грузил у вигляді округлих фрагментів стінок з обточеними краями, але ще без просвердленого отвору.

Особливий інтерес, як свідчення місцевого мідноливарного виробництва, становить уламок глиняної ллячки із зольника IV. Лляочка має форму ложки з невеликим носиком для зливання розплавленого металу і мала круглу втулку, в яку вставлялась, мабуть, дерев'яна ручка (табл. I, 8).

До групи культової кераміки належать мініатюрні вотивні посудинки (табл. II, 4). За формою вони наслідують звичайні посудини — горщики і миски, які використовувалися в господарстві, але виліплени досить грубо і не орнаментовані. Слід відзначити, що серед них порівняно часто зустрічаються круглодонні екземпляри. Очевидно, в галузі культу значно більше, ніж у побуті, збереглися старі традиції. Про те, що ці мініатюрні посудинки були не іграшками, а пов'язані з культом, свідчать знахідки їх у похованнях разом з дорослим покійником¹.

Великий інтерес становлять також пов'язані з культом глиняні статуетки, невелика кількість яких знайдена на цьому поселенні. Слід зазначити, що більшість статуеток скіфського часу з басейну Північного Дніця припадає на Острoverхівське селище. Всі островерхівські статуетки являють собою фігури тварин², але тільки одну з них можна напевно визначити як зображення свині. окремо треба вказати на знахідку статуетки з наскрізним отвором біля голови. Очевидно, таку статуетку носили на шнурку або на ремінці як амулет.

Аналогічні зооморфні статуетки відомі не тільки в північнодонецьких пам'ятках, вони поширені були у скіфський час по всій лісостеповій смугі Східної Європи³. Відомі вони і в

¹ Д. И. Багалей, Раскопка курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губ., Труды XIII АС, т. I, М., 1907, стор. 374.

² Зображення деяких статуеток див. Б. А. Шрамко, Новые поселения и жилища скіфского времени в бассейне р. Северный Донец, КСИИМК, вып. 54.

³ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 153, табл. II, 23, 24; М. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р., АР, т. II, К., табл. III, 1—3, 5; І. Фабриціус, Тяминська експедиція

пам'ятках юхнівської культури¹. До групи керамічних виробів невідомого призначення належать, насамперед, так звані глиняні конуси, уламки яких зустрічаються досить часто. Іноді вони мають наскрізні круглі отвори, але частіше ці отвори зроблені кінцем круглої палички і доходять тільки до середини або до $\frac{1}{3}$ корпусу. Поверхня конусів гладка або прикрашена безладно розкиданими пальцювими вдавленнями. Конуси обпалені неоднаково: одні дуже слабо, інші, навпаки, досить сильно. Знаходять їх не тільки на Північному Дніці, а й в інших лісостепових пам'ятках скіфського часу на території Лівобережної України² і, особливо, на городищах юхнівської культури³. За межами цього району вони, очевидно, зустрічаються рідко⁴.

В невеликій кількості зустрічаються плоскі грузила, виготовлені з уламків стінок ліпних глиняних посудин, обточені як прямокутники або ромби. Отворів вони не мають. М. Я. Рудинський припускає, що аналогічні вироби, виявлені в тараноярських зольниках, належать до предметів, які пов'язані з прядінням і ткацтвом⁵.

Кераміка, виготовлена на гончарському крузі, зустрічається дуже рідко. Це уламки грецьких амфор. Серед визначених фрагментів⁶ більшість належить до амфор елліністичного часу (IV—III ст. до н. е.), але в зольнику VIII знайдений уламок архаїчної хіоської амфори кінця VI—V ст. до н. е.

Вироби з каменю, хоч і зустрічаються досить часто у зольниках Острoverхівського селища, але набір їх дуже обмежений. Із пісковику:

диція 1947 р., АП, т. IV, 1952, стор. 30, табл. I, 1—5. М. Ю. Брайчевский, Работы на Пастирском городище в 1949 г., КСИИМК, вып. XXXVI, стор. 158, рис. 44; И. И. Ляпушкин, Поселение скифского времени близ деревни Пожарная Балка, Полтавской обл., КСИИМК, вып. XXXVII, стор. 127; А. И. Мелюкова, Памятники скифского времени на Среднем Днестре, КСИИМК, вып. 51, стор. 71.

¹ Е. И. Гороюнова, Городище Торфель. КСИИМК, вып. XXXI, стор. 152, рис. 53, 28.

² Каталог выставки XII АС в г. Харькове, Х., 1902, стор. 84, № 135, стор. 85, № 164 и др. (из зольников у с. Буды); В. А. Іллінська, Верхньосульська експедиція 1947 р., АП т. IV, К., 1952, стор. 37, табл. I, 29—30; В. А. Іллінська, Городище скіфського часу на р. Сейм, Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 117—118, табл. III.

³ Н. В. Трубникова, К вопросу о Юхновском городище, Труды ГИМ, вып. VIII, М., 1938, стор. 125, рис. 5, 6; П. Н. Третьяков, Северные восточнославянские племена, МИА, № 6, М.—Л., 1941, стор. 64—65.

⁴ А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, г. II, СПБ, 1894, табл. II, 20.

⁵ М. Рудинський, Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р., АП, т. II, К., 1949, стор. 76, табл. II, 6.

⁶ Визначення амфор проведено І. Б. Зеест.

кварциту виготовлялись точильні бруски різних розмірів, прямокутні або овальні в перерізі. Деякі бруски мають отвори для прив'язування до шнурка або ременя. Іноді трапляються грубі пісковикові грузила. В усіх зольниках знайдено багато кулястих каменів різного розміру, які, можливо, призначалися для метання. У житлі зольника XII біля стіни була складена ціла купа таких каменів з пісковику.

В зольниках острoverхівського селища виявлено багато великих і дрібних відщепів кварциту. Деякі відщепи мають одну рівну, але широку поверхню, як на робочій площині зернотерки. Вивчення цих відщепів показує, що в більшості випадків це не уламки розбитих зернотерок, а відходи виробництва під час їх виготовлення.

Вироби з кості зустрічаються в пам'ятках раннього залізного віку в басейні Північного Дніця досить рідко. На Острoverхівському селищі їх також мало. Знайдений обрізок рога оленя, на якому простежуються сліди безладно розміщених зарубок. Очевидно, він використовувався як підставка під час загострювання або обрізання якогось предмета. Значно більший інтерес становить знахідка наконечника мотики (табл. I, 7), зробленого з грубо обструганого оленячого рога. Наконечник, очевидно, прив'язувався до дерев'яної рукоятки. У передній частині верхнього кінця наконечника є насічки для щільного прилягання його до прив'язі.

В усіх чотирьох розкопаних зольниках виявлені кістки тварин, у більшості випадків розламані або розрубані на невеликі куски. Подана таблиця¹ дає уявлення про співвідношення решток різних свійських і диких тварин.

На височині біля верхів'я р. Чернявки, на північний захід від Острoverхівського селища, поруч з четвертою групою зольників, розташований курганий могильник. Поки досліджувалась лише найближча до селища його частина. Тут, на лісовій галівині, яка розорюється, вдалося зафіксувати 10 невеликих курганів. Висота їх від 0,5 до 1,10 м, діаметр від 5 до 14 м. Продовженням могильника є, очевидно, кургани, розташовані ще далі на північний захід на полі біля шляху, що веде з с. Острoverхівки до м. Мерефи².

Поле розорюється вже давно, і дрібні кур-

¹ Визначення кісток із зольника XII проведено проф. І. Б. Волчанецьким, з інших зольників — автором цієї статті разом з В. Л. Устиновою. У чисельнику вказано кількість кісток, у знаменнику — кількість особин.

² Очевидно, саме ці кургани мав на увазі Д. І. Багалій; див. його статтю «Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губ.», Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 13, № 30.

гани тут зовсім зрівнялися із рівнем ґрунту, але кілька найбільш високих насипів ще по-мітні.

Дослідження Островерхівського курганного могильника почалося у 1950 р., коли Північно-донецька експедиція ІМК на чолі з Б. О. Рибаковим розкопала тут один курган¹.

Назва тварин	Зольники				Разом
	XII	XXXVII	XXXVIII	XXXIX	
Свійські тварини					
Велика рогата худоба . . .	34/7	2/1	15/6	35/10	86/24
Кінь	15/3	2/1	12/4	13/6	42/14
Свінья	1/1	1/1	3/2	8/3	13/7
Вівця та коза	6/2	1/1	19/8	14/7	40/18
Собака			1/1		1/1
Дики тварини					
Лось	1/1		1/1	1/1	3/3
Олень	5/2		2/2	4/2	11/6
Козуля	1/1		5/3	7/3	13/7
Кабан	2/1		4/1	1/1	7/3

У 1952—1953 рр. нами було розкопано ще п'ять курганів (№ 2—6). Всі досліджені кургани виявилися пограбованими. В п'яти курганах рештки поховань знаходилися в материкових ямах прямокутної форми з заокругленими кутами. Ями орієнтовані по лінії північ—півден. Рештки скелетів збереглися скрізь погано, але можна встановити, що у чотирьох курганах покійники лежали головою на північ, а в одному (№ 5) — на півден. У кургані № 6 покійник був похований не в материковій ямі, а у насипу або на горизонті. В матерiku тут виявлена лише невелика ямка (діаметр 75—80, глибина — 20 см), яка нагадує бофри воронізьких курганів². З речей в курганах знайдені фрагменти кераміки архаїчних типів (табл. III, 8), залізний ніж (табл. I, 5), уламок втулки від залізного дротика (табл. I, 3) та намистини, серед яких багато дрібних пастових, так званих рублених. На підставі цих даних поховання можуть бути датовані VI ст. до н. е.

* *

*

Весь матеріал, зібраний під час розвідок і розкопок Островерхівського селища і могиль-

¹ З дозволу проф. Б. О. Рибакова, нами використані невидані матеріали його експедиції 1950 р.

² В. А. Городцов, Раскопки «Частых курганов» близ Воронежа в 1927 г., СА, IX, 1947, стор. 17 і далі.

ника, цікавий, передусім, тим, що він дає типову картину життя місцевого населення раннього залізного віку в басейні Північного Дінця, яка в археологічній літературі висвітлена ще дуже слабо.

Порівняння острoverхівського комплексу з іншими пам'ятками скіфського часу в Східній Європі, яке ми зробили, характеризуючи матеріал, показує, що північнодонецькі пам'ятки являють собою варіант лісостепових культур скіфського часу на території Лівобережної України. За рядом ознак північнодонецькі пам'ятки істотно відрізняються від пам'яток лісостепового дніпровського Правобережжя та басейну Ворскли. Найближче до північнодонецьких стоять пам'ятки басейну р. Сули, але і останні мають ряд специфічних рис. Можна припустити, що в басейні Північного Дінця в ранньому залізному віці жила особлива, хоч, очевидно, і споріднена іншим лівобережним лісостеповим племенам група населення.

Життя Островерхівського поселення змальовується нам в таких основних рисах. Селище виникло десь в кінці VI — на початку V ст. до н. е. Первісне, найбільш давнє ядро його знаходилось, очевидно, там, де зараз група зольників урочища Лимарева Поляна. На цьому невеликому поселенні житла окремих патріархальних родин розташовувались по кругу навколо однієї площадки, яка була, можливо, колективним загоном для худоби¹. Недалеко від кожного житла знаходився зольник, пов'язаний, мабуть, з культом домашнього вогнища.

Пізніше, очевидно, внаслідок виділення частини общини, виникли ще три поселення в урочищах Кувшинове, Кушнарівське і Абазівське. Поселення розросталось, поступово розширюючись вздовж лівого берега річки і, нарешті, зімкнулося на північному заході з древньою частиною могильника. Більша частина матеріалів Островерхівського селища відноситься до IV—II ст. до н. е. Щодо групи з трьох зольників в урочищі Міське, то вона, мабуть, ніколи не була пов'язана з якимсь окремим, самостійним поселенням. Особливий характер цих зольників і повна відсутність в одному з них харчових покидьків дають можливість думати, що тут було не поселення, а загальне місце культу, навколо якого об'єднувалися всі члени общини. Підтвердити або спростувати це припущення можуть лише дальші розкопки.

Місцеве населення займалося головним чином землеробством і осілим пастушим скотар-

¹ Analogічне розташування жител по кругу відмічене і на інших північнодонецьких поселеннях: на селищі біля Куряжу (розвідки Б. А. Шрамко) та на селищі біля Саржина яра (розвідки І. Ф. Левицького).

ством. Мисливство великої ролі не відігравало. Про зайняття землеробством, крім описаних вже землеробських знарядь, свідчать численні відбитки проса, соломи та полови на денцих горщиків. Аналогічні відбитки виявлені і на кераміці інших північнонімецьких поселень (городища біля сіл В. Гомельша, Циркуни, Городище, Караван). І. Ф. Левицький виявив також відбитки полови, зерен проса, ячменю і пшениці на посудинах з поселення біля Мерефи¹.

Ці відбитки дають, звичайно, далеко не повне уявлення про ті культури, які вирошуvalо місцеве населення у ранньому залізному віці. Є безсумнівні сліди місцевого металургійного виробництва. Крім ллячки для розливання металу в форми, знайдений ще злиток бронзи (табл. I, 5, зольник IX), куски залізного шлаку (зольники XII і XXXIX) та уламок дуже перепаленої, ошлакованої стінки від глиняного тиг-

¹ І. Ф. Левицький, Мерефянське поселення (рукопис), Архів Інституту археології АН УРСР, фонди експ. № 1051, стор. 77—78.

ля (зольник VIII). Виробів із металу знайдено мало. На денцих горщиків, знайдених у двох зольниках пізньої частини поселення (зольники XXXVIII і XXXIX) збереглись відбитки деревин, на які, очевидно, під час ліпки ставилась посудина. Рівний поперечний розріз цієї деревини, на якому збереглися чіткі сліди річних кілець, зроблений, звичайно, не сокирою, а пилкою, хоч залишки останньої не знайдені.

Невелика кількість привізних виробів свідчить про те, що господарство місцевої патріархальної общини було ще дуже замкнутим, натуральним. Обмін не був ще високо розвинений, хоч, судячи з уламків грецьких амфор, вже наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. почали встановлюватися торговельні зв'язки з античними містами Північного Причорномор'я, очевидно, за посередництвом степових скіфських племен. Обмін, хоч би і примітивний, все ж порушував замкнутість патріархального колективу, сприяв руйнуванню родових відносин, виникненню майнової нерівності та приватної власності.

ПАМ'ЯТКИ
ЕПОХИ МІДІ-БРОНЗИ

О. Ф. ЛАГОДОВСЬКА та Ю. М. ЗАХАРУК

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЙЦЕХІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Розкопки Войцехівського могильника, проведені в 1924 р. С. С. Гамченком, були одним із перших досліджень пам'яток доби бронзи на Волині і, разом з тим, першими науковими розкопками нової, невідомої до цього часу культури доби бронзи¹.

Історико-культурне визначення цієї пам'ятки зроблено значно пізніше, лише після дослідження Т. Сулімірським близьких за культурною приналежністю пам'яток у Верхньому і Середньому Подністров'ї, які увійшли в науку під назвою пам'яток комаровської культури (за місцем найбільших досліджень в с. Комарові, Галицького району, Станіславської області)².

Дослідження Войцехівського могильника було важливим етапом у вивченні історії населення лісостепової смуги межиріччя Дністра — Дніпра в добу бронзи. У зв'язку з особливим його значенням Інститут археології АН УРСР ще в 1941 р. запланував продовження його досліджень, але Вітчизняна війна змусила відкласти виконання цього завдання.

В 1948 р. під час роботи Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту археології, яка працювала під керівництвом В. К. Гончарова, було обстежено Войцехівський могильник і встановлено, що в зв'язку з розорюванням пам'яті загрожує повне знищенння. Тому в план роботи експедиції на 1949 р. входило дослідження цього могильника, що було проведено окремим загоном у складі О. Ф. Лагодовської, Ю. М. Захарука і П. І. Завади.

Могильник знаходиться на місці положистого схилу підвищеного лівого берега р. Случу,

проти с. Колодяжного, Дзержинського району, Житомирської області, на землях того ж села. Біляжим до нього населеним пунктом є с. Колосівка (колишня Войцехівка), розташована за 1,5 км на південь. За назвою цього села С. С. Гамченко в свій час і назвав могильник, відзначивши його серед інших курганних груп в околицях Колодяжного як першу курганну групу. В 1924 р. С. С. Гамченко розкопав сім курганів, в 1949 р. нами було досліджено шість курганів.

В 1924 р., коли С. С. Гамченко почав розкопки могильника, на площі якого провадилося вирубування лісу, розпочате ще в 1923 р., курганні насипи були ще доброї збереженості і могильник ще не мав ознак пошкодження.

Тепер тут розкинулись широкі колгоспні лани. Курганна група інтенсивно розорюється, внаслідок чого висота курганів значно зменшилась, вони стали плоскими з похилими краями.

Войцехівський могильник знаходився на місці, де були пам'ятки більш ранніх культур, а саме пізньотрипільської і мегалітичної. Під час розкопок могильника С. С. Гамченко звернув увагу на те, що в курганах, поряд з похованнями доби бронзи, зустрічались речові знахідки, характерні для пам'яток трипільської культури.

Вже тоді він висловив припущення, що курганна група була насипана на місці більш давнього поселення трипільської культури, залишки якого залягали у верхній частині суглининистого шару і в порушенному стані потрапили у насипи курганів. Виявлені тут речі трипільського типу представлені групою знахідок, які Гамченко ще в свій час вважав трипільськими (кераміка з добре відмученої глини, жіночі статуетки, куски випаленої глини та ін.), а також групою знахідок, культурну приналежність яких можливо було визначити тільки після відкрит-

¹ О. Лагодовська, Войцехівський могильник бронзової доби на Волині, Археологія, т. II, К., 1948.

² T. Sulimski, Das Hügelgräberfeld in Komarów und die Kultur von Komarów, Bull. intern. de l'Academie Polonaise, 1937.

та і дослідження пізньотрипільських пам'яток типу Городська¹: керамікою сірого кольору з домішкою в глині піску і кварцу, з орнаментом у вигляді конусовидних шишок в поєданні з вдавленим орнаментом (відтисками шнуря та ямками). С. С. Гамченко в свій час не міг визначити цю групу кераміки і помилково відносив її до складу інвентаря могильника.

Крім пізньотрипільських, під час розкопок курганів виявлені також знахідки, які відносяться до пам'яток відомої на Волині мегалітичної культури. При розкопках кургану № 8 знайдені три невеликі фрагменти кераміки мегалітичного типу. Під пологим курганом № 15 виявлено комплекс знахідок, який складався з чотирьох посудин, двох кремінних добре відшліфованих сокир і кількох кремінних відщепів. Всі предмети були покладені в певному порядку. Звичайного кам'яного ящика не було, але на ребро були поставлені дві невеликі плити. Виразних слідів поховань не виявлено, якщо не зважати на невелику купку золи біля однієї посудини. Характер кераміки, серед якої була посудина чорного кольору з штампованим орнаментом, заповненим білою інкрустацією, а також типи кремінних сокир переконливо свідчать про те, що це пам'ятка мегалітичної культури, дещо відмінної проте від відомих поховань в кам'яних ящиках².

Переходимо до розгляду досліджених нами курганів № 8, 9, 11, 12, 15 і 16³.

Курган № 8. Висота кургану по лінії північ — півден 0,8—1,1 м, по лінії захід — схід 0,7—0,8 м. Діаметр його 22 м. Місцевість має схил в південному напрямі.

Безпосередньо під орним шаром в центрі кургану виявлено яма скарбошукачів (4×2 м). Пляма її відрізнялась від навколої землі більш темним заповненням і простежувалась цілком виразно при всіх горизонтальних зачистках насипу на різних глибинах.

В міру заглиблення розміри її весь час зменшувалися і на глибині 0,9 м від вершини кургану яма становила $2,3 \times 1,3 \times 0,65$ м. У заповненні на різній глибині зустрічалися окремі фрагменти кераміки. Поза ямою на рівні її дна виявлено окремі кістки скелета людини, а саме: з східного боку ями, на відстані 0,18 м, уламок хребців і трубчастої кістки, а з заходу — на віддалі 0,23 м — залишки черепа і уламок трубчастої кістки.

¹ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М., 1949; Е. Ф. Лагодовская, Войчеховское позднетрипольское поселение, КСИА, вып. 3, К., 1954.

² І. Ф. Левицький, Пам'ятки мегалітичної культури на Волині, Антропологія, т. II, К., 1929.

³ Нумерація курганів дана за С. С. Гамченком.

Розміщення кісток черепа із заходу, а хребців із сходу свідчить про те, що кістяк лежав по лінії захід — схід, головою на захід. В кургані було одне центральне, мабуть, чоловіче поховання, зруйноване ямою скарбошукача.

Курган № 9. Висота кургану по лінії північ — півден 0,30—0,60 м, по лінії захід — схід 0,25—0,28 м, діаметр 14 м.

Поховання № 1—2. Знаходилося в північно-східній частині кургану, за 1 м від центра, на глибині близько 1 м від вершини кургану. Скелети лежали у скорченому положенні на боці, ногами один до одного, головами у різні боки.

Кістяк поховання № 1 зберігся погано, трохи краще зберігся череп. Кістяк лежав на правому боці, головою на захід (з деяким відхиленням на південь). Біля черепа виявлено уламок бронзової, випуклої бляшки з вушком з внутрішнього боку (рис. 1, 2). Діаметр бляшки трохи більше 2 см.

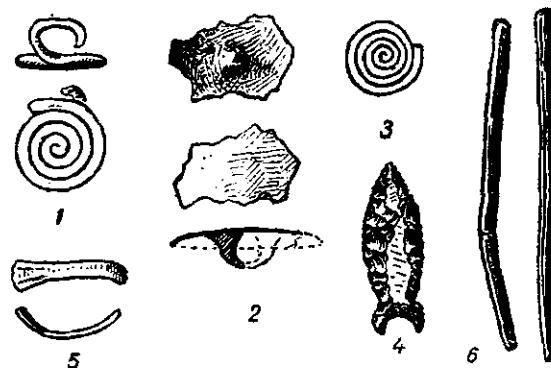

Рис. 1. Речі з курганів. 1 — курган № 11, поховання № 3 — бронзова спіралька; 2 — курган № 9, поховання № 1 — бронзова бляшка; 3 — курган № 9, поховання № 2 — бронзова спіралька; 4 — курган № 16 — кремінний наконечник стріли; 5 — курган № 12 — уламок бронзового кільця; 6 — курган № 12 — уламки бронзової булавки. $\frac{3}{4}$ н. в.

Збереженість поховання № 2 дуже погана. Від нього залишилися лише куски черепа і кістки ніг. Кістяк лежав на лівому боці, головою на схід, з деяким відхиленням на північ. Кістки ніг кістяка цього поховання знаходилися на кістках ніг кістяка з поховання № 1, в зв'язку з чим можна вважати, що основним було поховання № 1. З північного і південного боку поховань біля ніг були дві невеликі плями з попелом діаметром до 10 см.

При похованні № 2 знайдено: біля черепа уламок бронзової прикраси у вигляді диска із спірально скрученого дроту діаметром 1,5 см (рис. 1, 3). При розчистці черепа біля зубів виявлено маленький кусочок тонкого листового

золота; на обох ногах вище стопи знаходилися два масивні бронзові браслети з товстого дроту з спіральними, у вигляді дисків скрученими кінцями (рис. 2). Кістки гомілки — зеленого ко-

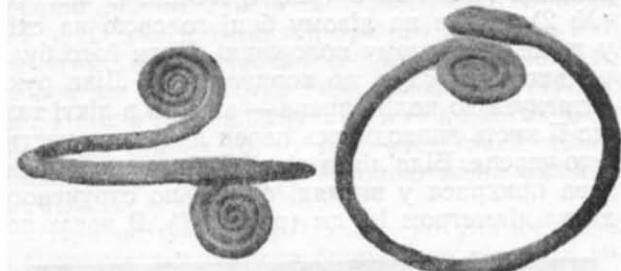

Рис. 2. Курган № 9, поховання № 2. Ножні браслети.
2/5 н. в.

льору від сильного окису міді. Біля голови знаходилась мініатюрна чаша (висота 4,2—4,5 см) у формі зрізаного конуса. Чаша асиметрична,

ном, це було парне поховання: чоловік лежав головою на захід, жінка — на схід. Ноги жінки лежали поверх ніг чоловіка. Таким чином, чоловіче поховання було основним. Бронзові прикраси знайдені в жіночому похованні.

Поховання № 3—5 (рис. 4). В західній частині кургана на глибині 1,15 м від його вершини виявлено потрійне поховання. Два кістяки (№ 4 і № 5) лежали в скорченому положенні, ногами один до одного. З них один (№ 4), мабуть, чоловічий, лежав на правому боці, головою на захід, другий (№ 5) — жіночий — на лівому боці, головою на схід. Кістяк № 3 лежав на спині, впритул до кістяка № 4, з трохи розгинутими ногами, головою на захід. Ліва нога перекривала ноги кістяка поховання № 5. Під правою ногою виявлена невелика пляма вохри діаметром до 33 см. В ногах стояли дві глиняні посудини: ваза (висота 9 см) з двома високими виступаючими над краєм ручками з рожковидними виступами і з рельєфним сплющеним реб-

Рис. 3. Речі з курганів. 1 — курган № 11 — уламок верхньої частини посудини біночної форми; 2 — курган № 12 — чаша на древньому горизонті; 3 — курган № 15 — посудина; 4 — курган № 9, поховання № 2 — посудина, 5 — курган № 9, поховання № 3—4 — посудина; 6 — курган № 9, поховання № 5 — посудина на древньому горизонті.

один край вінець вищий від другого. В глині домішка дрібних зерен кварцу (рис. 3, 4).

За визначенням Т. С. Кондукторової, скелет № 1 — чоловічий, № 2 — жіночий¹. Таким чи-

¹ Антропологічні матеріали могильника передано для наукової обробки в Інститут антропології при Московському державному університеті.

Антропологічні визначення зроблені Т. С. Кондукторовою.

Всі черепи, за визначенням Т. С. Кондукторової, долихокранні з виразними європейськими рисами.

ром у верхній її частині (рис. 3, 5) і низька чаша з широким отвором і профільованими вінцями. У верхній частині чаша орнаментована групами прокреслених паралельних відрізків ліній, розміщених під кутом одна до одної.

У північній половині кургана зустрічалися розрізнені знахідки кераміки трипільського типу. В південно-західному його секторі на глибині 0,65 м від вершини виявлено посудина тольпаноподібної форми яснокоричневого ко-

льору з домішкою зерен кварцу в глині. Посудина, мабуть, знаходилася на рівні древнього горизонту і була зв'язана з загальним планом похоронного або поминального ритуалу.

Курган № 11. Висота кургана 0,4 м, діаметр 16 м. В центрі кургана виявлена яма значних розмірів ($2,8 \times 1,5$ м), яка на глибині 1,2 м від вершини набула вигляду щілини довжиною

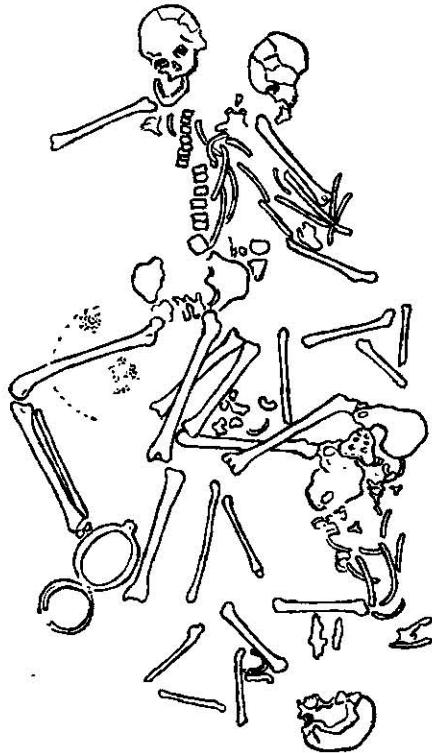

Рис. 4. Курган № 9, поховання № 3, 4, 5.

2,5 м. Це, очевидно, був хід скарбочукача. Тут знайдені окремі фрагменти ліпної кераміки і кремінний кінцевий скребок на подовженій пластині, який, мабуть, належить до культурного шару пізньотрипільського поселення.

В насипу кургана знахідок майже не було, за винятком кількох фрагментів кераміки з домішкою в глині кварцу та невеликого кремінного вістря стрілки листовидної форми з двома рожковидними шипами для прикріплення (рис. 1, 4).

У північно-східній частині кургана виявлена велика пляма розмірами $2,3 \times 1,4$ м, яка добре простежувалась на глибині 1,1 м. Контури її добре видні в північно-східній частині, а в південно-західній вона тубилася на фоні іншої плями з нечіткими контурами, в якій були розкидані дрібні зотлілі кістки поховання № 1.

Збереглися *in situ* лише рештки гомілкових кісток, проте за їх розміщенням не можна судити про положення поховання.

В плані першої плями виявлено парне поховання № 2 і № 3 (рис. 5). Один із кістяків (№ 2) лежав на лівому боці головою на схід у дуже скорченому положенні. Ноги його були щільно притиснуті до корпусу тіла. Ліва рука витягнута до колін, права — зігнута в лікті так, що її кисть знаходилась перед лицьовою частиною черепа. Біля ліктя лівої руки лежала бронзова прикраса у вигляді спірально скрученого диска діаметром 1,2 см (рис. 1, 1). В ногах по-

Рис. 5. Курган № 11, поховання № 2, 3.

ховання № 2 знаходилось жіноче поховання № 3, представлене купою кісток, покладених у певному, але не анатомічному порядку. Довгі кістки були складені разом, з ними лежали кістки тазу, уламки ребер, крижі і вісім хребців. В цій же купі лежало кілька невеликих уламків черепа. Поруч стояв через тім'ям дотори, повернутий лицьовою частиною на південь. Біля черепа виявлена плечова кістка, а на ній — потилична кістка від другого черепа. Ніяких речей при похованні № 3 не було. Дно могильної ями виявлено на глибині 1,36 м від вершини кургана.

Поховання № 4. В південно-східній частині кургана за 3 м від центра на глибині 1,3 м від вершини виявлено ще одне поховання — жіноче. Кістяк лежав в скорченому положенні, на лівому боці, головою на південний захід. Речей не було.

Курган № 12. Висота його по лінії захід — схід 0,45 м, по лінії північ — південь 0,13—0,58, діаметр 14 м.

Майже в центрі кургана на глибині 1,1—1,2 м від вершини виявлене парне поховання

№ 1 і 2. Кістяки знаходилися в скорченому положенні, як і в похованні № 1 і 2 кургана № 9, ногами один до одного, з протилежною орієнтацією. Один з кістяків (№ 1), який належав дорослій людині, лежав на правому боці, головою на захід з зігнутими під прямим кутом ногами. Другий кістяк жіночий (№ 2), покладений головою на схід, кістки тазу лежали на ступнях ніг кістяка № 1, а зігнуті ноги — на ногах цього кістяка. Від нього *in situ* збереглася тільки нижня частина, верхня — пошкоджена похованням № 3.

При похованні № 1 знайдено уламок невеликого пластинчастого бронзового кільця з незначним розширенням на кінці (рис. 1, 5). Кільце лежало трохи нижче ліктя лівої руки, але воно, як і деякі кістки цієї частини кістяка, було зрушене з попереднього місця.

При похованні № 2 стояла невелика чаша сіруваткового кольору з широким дном.

З похоронним комплексом пов'язані знахідки, виявлені у східній частині кургана. Тут за 2,5 м від центра на тій же глибині, що й поховання, стояли дві чаші (рис. 3, 2), того ж типу, що і в кургані № 9, але без орнаменту. Між ними був знайдений уламок нижнього кінця бронзової шпильки (рис. 1, 6). Шпилька в свій час була покладена цілою, другий її уламок виявлений на невеликій віддалі від першого. Голівку шпильки знайти не вдалося. Недалеко від чаші на тій же глибині трапився фрагмент денця великої посудини. Цікаво, що другий фрагмент денця знайдений в центральній ямі сусіднього кургана № 11.

Поховання № 3 виявлено на захід від центра. Воно цілком зруйноване. Невеликі уламки кісток лежали безладно. Залишки цього поховання виявлені на глибині 1,05 м, тобто нижче поховання № 2, яке було ним частково пошкоджене.

Між похованнями № 2 і 3 на глибині 0,75 м знайдена нижня частина посудини баночкої форми з щільної керамічної маси червонуватого кольору доброго випалу. Крім того, на відстані 2,85 м на схід від центра виявлена нижня частина посудини баночкої форми світлокоричневого кольору.

Курган № 15. Висота кургана по лінії північ — південь — 0,4 м. Курган дуже розораний, тому діаметр його встановити не вдалося. В насипу кургана, починаючи від його поверхні і до глибини 0,85 м, зустрічалися окремі фрагменти кераміки трипільського типу, а в північно-східному секторі на глибині 0,85 м знайдена група фрагментів від трипільської посудини.

В північно-східному секторі на глибині 1,24—1,27 м знайдено чоловіче поховання, що

лежало на лівому боці у скорченому положенні, головою на південний захід. Ноги зігнуті під прямим кутом, гомілкові кістки дуже плігнаті до стегнових, ліва рука зігнута в лікті. При похованні ніяких речей не виявлено. На рівні кістяка слабо простежувалась пляма нечітких контурів.

На південний схід від поховання на глибині 0,92 м знайдена невелика посудина баночкої форми, біля неї чашечка. Поруч виявлено пляму з рештками вугілля. Посудина баночкої форми з крихкої глини з домішкою зерен кварцу. Колір поверхні яскоричневий, на зламі — чорний (рис. 3, 3). Горло посудини орнаментоване п'ятьма горизонтальними паралельними борозenkами, між двома нижніми — рельєфне ребро, на якому є ряд заглиблень. Чашечка невеликих розмірів з крихкої погано випаленої глини з домішкою зерен кварцу. Збереглась лише її шийна частина. Діаметр її 4,5 см.

Курган № 16. Насип кургана майже цілком розораний. Діаметр його близько 10 м. На глибині 0,5—0,6 м від сучасної поверхні траплялися окремі фрагменти кераміки трипільського типу.

Трохи на захід від центра кургана на глибині 0,4 м простежувалась велика пляма нечітких контурів розміром 2,7×2,6 м. На глибині 1 м знайдено кремінне вістря листовидної форми з димчатого прозорого кременю, ретушоване по краях і на кінці.

На південь від плями на глибині 1,08 м знайдений уламок кістки людини. Очевидно, у цьому кургані було одне чоловіче поховання, до інвентаря якого належало кремінне вістря стріли.

Важливим наслідком наших робіт слід вважати спостереження, зроблені над обрядом поховання.

Центральні одиночні поховання були виявлені в двох курганах (№ 8 і 16). Подібно до попередніх курганів (№ 1, 3, 7) вони майже не мали інвентаря. Кремінні вістря стріл дають можливість вважати ці поховання чоловічими.

В решті курганів виявлено по кілька поховань як одиночних, так і колективних — парних і потрійних, а також розчленоване поховання (в кургані № 11).

Кістяки в одиночних похованнях як чоловічі (курган № 15), так і жіночі (курган № 11, поховання 4) лежали в одному і тому ж положенні — на лівому боці, головою на південний захід. При парних похованнях основне поховання — чоловічий кістяк лежав також на лівому боці, головою на захід, в той час як жіночий знаходився на правому боці, головою на схід, так що зігнуті в колінах ноги лежали на

зігнутих ногах кістяка чоловіка. Ця поза покладення є характерною не тільки для Войцехівського могильника. Вона відома також далі на захід, в курганних похованнях Великого Боратина, Луцького району, і в Шепелі, Торчинського району¹.

Своєрідний обряд поховання Войцехівського могильника істотно відрізняється від обряду, відомого в споріднених синхронних пам'ятках. Так, наприклад, в Комарівському могильнику, оскільки можна судити на підставі досить загальних даних про нього, існував як обряд трупопокладення, так і трупоспалення. В більшості курганів нібіто було лише по одному похованню.

Звичай, що спостерігався у Войцехівці, не має нічого спільногого з положенням, наприклад, парних поховань степових курганів ямно-катакомбної культури. Таким чином, він має певну територіальну локалізацію.

Наслідком досліджень Войцехівського могильника, проведених в 1949 р., є встановлення того факту, що С. С. Гамченко часто помилково об'єднував в штучні «сфераїди» кераміки знахідки окремих фрагментів, виявленіх на різних глибинах і в різних місцях, відтворюючи таким чином групи посудин, які нібіто були зв'язані з похованнями. Він також помилково включав у ці групи фрагменти трипільської кераміки, завдяки чому створювалось враження, що в інвентарі поховань входить значна кількість посуду різного типу². Те саме стосується знахідок глиняних пряслиць, які С. С. Гамченко також визначав, як інвентар жіночих поховань. Треба думати, що вони були

зв'язані з культурним шаром трипільського поселення, а не з інвентарем могильника.

З кремінних виробів слід відзначити два наконечники стріл, які, очевидно, являли собою інвентар чоловічих поховань.

Бронзові прикраси представлені двома ножними браслетами (курган № 9), уламком шпильки (курган № 12), уламком бронзового гудзика (курган № 9), дисками із спірально скрученого дроту (курган № 9 і 11).

Окремо слід відзначити невеликий кусочек золота, знайдений при похованні № 2 в кургані № 9.

За винятком ножних браслетів, знахідки всіх інших предметів є новими для даного могильника. Положення браслетів на ногах є також новим цікавим спостереженням.

Кераміка представлена в основному відомими уже формами, а саме: 1) високими посудинами тюльпаноподібної і баночної форми, орнаментованими у верхній частині відрізками коротких паралельних ліній, які сходяться під кутом (курган № 9), або горизонтальними борозенками у сполученні з горизонтальним рельєфним ребром (курган № 15); 2) фрагментом від великої посудини баночної форми з високим горлом і горизонтальним рельєфним ребром в його основі (курган № 11); 3) чашами з невисокими опуклими бочками, широким отвором і профільованою верхньою частиною (курган № 9, 12). На чаші з кургана № 9 є орнамент у вигляді відрізків прокреслених паралельних ліній, які сходяться під кутом; 4) двовухою вазою з рельєфним горизонтальним ребром; 5) невеликою чашечкою форми зрізаного конуса (курган № 9).

Нові археологічні матеріали не змінюють датування могильника періодом середньої бронзи.

¹ J. Fitzke, Tęgoczne badania archeologiczne na Wołyniu, Z oficjalni wiekow, 1938, XIII, 128.

² О Лагодовська, вказ. праця.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНИЙ ЕПОХИ БРОНЗИ НА ДІНЦІ

В 1950—1951 рр. на середній течії Північного Дінця провадила польові дослідження Донецька археологічна експедиція¹. В 1950 р. експедицією обстежено береги Дінця на протязі 400 км (від м. Савинців до гирла р. Деркулу), де виявлено понад 80 археологічних пам'яток.

В 1951 р. поряд з розкопками неолітичних стоянок було проведено також дослідження поселення епохи бронзи і пізніших часів. Переважна більшість цих пам'яток лише оглянута, деякі поселення прошурфовані, а два — Студенок V і Бондариха — досліджені шляхом розкопок.

Поселення Студенок V знаходиться за 2 км на південь від с. Студенка, Краснолиманського району, Сталінської області, в урочищі Пісочки, яке являє собою задерновану, підковоподібної форми дюну площею 3—4 га. Від краю борової тераси урочище відділено неширокою смугою болотистої луки, по якій, обгинаючи дюну, протікає невеликий струмок.

В кількох місяцях на поверхні дюни утворилися видуви. На одному з них в 1924 р. М. В. Сібільов виявив мікролітичну стоянку. В 1950 р. урочище було прошурфовано, а в 1951 р. тут закладений невеликий розкоп площею 42 м².

В розкопі виявлено три групи пам'яток: неолітичний горизонт, землянку епохи бронзи і культурний шар з ранньослов'янською керамікою. Ці знахідки досить добре фіксуються стратиграфічно (рис. 1).

Землянка епохи бронзи являла собою заглибину, спущену з рівня підґрунтя дюни в

¹ В роботі експедиції, крім автора, брали участь І. Ф. Левицький, С. М. Одинцова, А. А. Томарева, Я. І. Красюк, М. Т. Дяченко, Л. І. Телегіна, Л. П. Панде та ін.

ясножовтий пісок (глибина понад 40 см). Схили ями дуже пологі, на дні залягає шар чорного піску завтовшки близько 20 см, насычений археологічними матеріалами. Зверху чорновуглисте заповнення землянки перекриває жовтобурий пісок, позбавлений знахідок. Вище лежить тонкий шар чорного піску з керамікою ранньослов'янського часу. Ще вище — пісок жовтого кольору, з cementований мулистими відкладами. В ньому також немає знахідок.

План землянки повністю встановити не вдалося. Розкритий лише південно-західний її край (блізько 20 м²).

На площині землянки розчищено вогнищну яму овальної форми (1,05×0,7 м) глибиною 0,4 м, насычену вуглистим піском, дрібними черепками, перепаленими кістками і невеликими каменями.

В землянці знайдені кремінні знаряддя праці, рештки озброєння, речі з бронзи, брусочки і багато кераміки.

Серед нечисленних кремінних знарядь слід відзначити один невеликий двобічно обтесаний дрібними сколами наконечник стріли з черенком (рис. 2, 1). Формуюча ретуш його досконала, краї мають ледве помітні зубці.

На дні землянки виявлено багато кремінних відщепів, серед яких є уламки з двобічною сбивкою — один з них, очевидно, є заготовкою дротика, а в інших можна вбачати заготовку наконечника списа. Виявлений один скребок на відщепі, а також два бронзові предмети — уламок дротика (рис. 2, 3) і лита конусовидна підвіска (рис. 2, 2), верхня частина якої вище отвору в стінці відламана. Внутрішня порожнина конусовидна.

Форми посуду цілком встановити не вдалося. Судячи з фрагментів, посудини мали не-

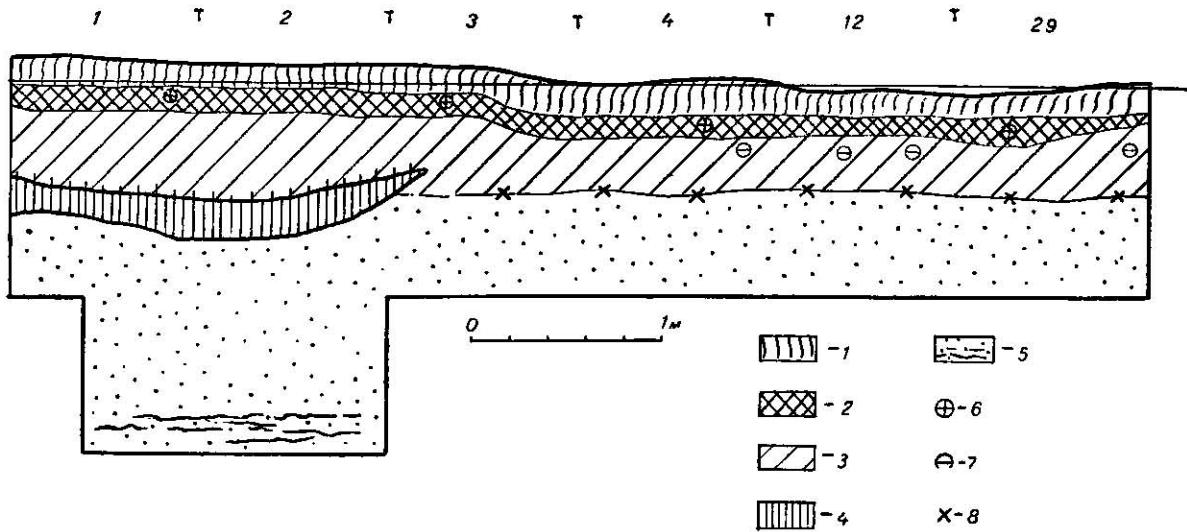

Рис. 1. Студенок V. Залігання археологічних матеріалів в нашаруваннях дюни. 1 — дерновий шар; 2 — чорний гумусовий пісок; 3 — жовтобурий пісок; 4 — заповнення землянки епохи бронзи; 5 — ясноожовтий пісок з прошарками ортштейну; 6 — кераміка ранньослов'янського часу; 7 — матеріал епохи бронзи; 8 — знахідки кременю неолітичної епохи.

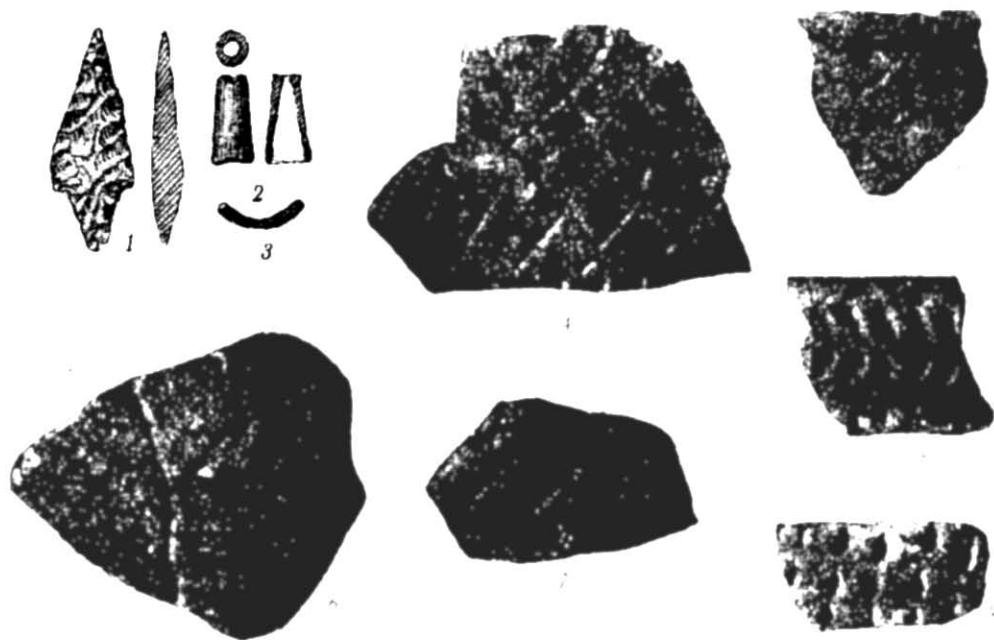

Рис. 2. Студенок V. Інвентар із землянки епохи бронзи.
1 — наконечник стріли; 2 — бронзова підвіска; 3 — уламок бронзової дротини; 4—9 — фрагменти кераміки.

високі, трохи відігнуті назовні вінця, які плавно переходили в плічка або безпосередньо в тулово. Діаметр горла від 10 до 25 см, товщина стінок не більше 0,8 см.

Добре вимішана глиняна маса кераміки характеризується майже повною відсутністю домішок, лише поодинокі фрагменти мають незначну домішку піску. Випал посуду здебільшого слабкий, на зламі черепок чорний, лише зовнішній шар жовтуватий, поверхня зрівняна добре, іноді є смугасте згладження. Черепки однієї посудини мають поверхню, яка дуже нагадує сітчасту кераміку (рис. 2, 6). Загалом посуд крихкий. Переяважна більшість черепків трохи обкатана — мабуть землянка після того, як мешканці залишили її, деякий час була відкрита і заливалася водою.

Для кераміки характерна багата орнаментація. Серед орнаментальних елементів є відтиски крупного гребінця, округлі і видовжені ямки, що утворюють на внутрішньому боці «перлини», рідше зустрічаються трикутні наколи і прокреслені широкі лінії (рис. 2, 5, 7—9). В одному випадку відзначені відтиски вільхової бруньки. Улюбленим мотивом орнаментації було поєднання відтисків гребінця і ямок. Відтиски гребінця створюють горизонтальні ряди, між якими рідко розкидані ямки (рис. 2, 4), іноді ялинковий рисунок. Частина фрагментів має орнамент лише ямковий. Орнаментом вкривалася, очевидно, вся поверхня посудин, особливо старанно прикрашались вінця.

Слід зауважити, що на Дінці такий комплекс знахідок виявлений вперше, хоч окремі знахідки кераміки цього типу були відомі і раніше. Аналогічна кераміка виявлена нашою розвідкою на поселеннях Студенок I і біля с. Великої Хайлівки, вона відома також з стоянки Петрівська III¹.

Розглянута пам'ятка, безперечно, може бути датована епохою бронзи. Однак генетично вона не пов'язується з жодною відомою на Дінці культурою цієї епохи (ямною, катакомбною, зрубною). Культура, представлена матеріалами студенківської землянки, належить лісостеповому населенню епохи бронзи. Це стверджується аналогіями, які можна навести для кераміки землянки. Вона, очевидно, має спільні генетичні корені з так званою мар'янівською «неолітичною» керамікою, поширеною в долині Сейму². Наблизжені аналогії їй можна вбачати серед культур лісостепового

Поволжя (Воскресенське поселення)¹, а також у Заволжі, наприклад, на поселенні Липки.

Типологічна близькість орнаментальних елементів і мотивів кераміки студенківської землянки, а також складу глиняної маси до неолітичної ямково-гребінчастої кераміки дозволяє говорити про генетичні зв'язки розглянутої культури епохи бронзи з неолітом лісостепового Лівобережжя України.

Крім розкопок на поселенні Студенок V, нами обстежено також ряд поселень катакомбного і зрубного часу. В районі робіт, проте, не виявлено жодного поселення з керамікою древньоюмної культури. Слід відзначити, що кераміка древньоюмного населення, поховання якого давно відомі в цьому районі, взагалі дуже мало поширенна на дюнах Дінця. Вона майже відсутня не лише в наших збірках, але й серед численних колекцій М. В. Сібільєва. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує відкриття і часткове дослідження в басейні Дінця поселення Студенок V, культурно-хронологічне місце якого ще не цілком зрозуміле. Загальновідома періодизація культур епохи бронзи Донеччини В. А. Городцова, створена винятково на матеріалах курганів, очевидно, далеко не відбиває всіх сторін процесу історичного розвитку населення цього району в II і на початку I тисячоліття до н. е. Треба гадати, що в долині річки в безпосередньому сусідстві з племенами, для яких властиві древньоюмні, катакомбні і зрубні поховання, проживало численне населення з відмінним складом матеріальної культури, генетичні зв'язки якої треба шукати в більш північних лісостепових і лісових районах Східної Європи.

Це не означає, звичайно, що поселення типу Студенок V повинні хронологічно замінити собою відсутні в долині річки поселення древньоюмного населення. Результати польових робіт останніх років² дають підставу вважати, що з пам'ятками древньоюмного часу синхронні стоянки Дінця з ямково-гребінчастою неолітичною керамікою. Таким чином, поселення Студенок V, кераміка якого походить з неолітичної, повинне датуватись післядревньоюмним часом.

* * *

Друге розкопане нами поселення знаходитьться в урочищі Бондариха на лівому березі Дінця, за 4—5 км нижче м. Ізюма. Вони роз-

¹ М. В. Сібільєв, Старовинності Ізюмщини, Ізюм, 1928, вип. III, табл. LVIII, 1.

² В. Н. Даниленко, О ранніх зведеннях розвиття степних восточноєвропейських культур шнурової кераміки, КСІА, вып. 4, К., 1954.

¹ М. В. Сібільєв, Старовинності Ізюмщини, Ізюм, 1928, вип. III, табл. LVIII, 1.

² Я. Морачевський, Мар'янівська кераміка. Антропологія, III, К., 1930, фіг. 1.

міщено на краю борової тераси, безпосередньо біля сучасного русла Дінця, на висоті 7–8 м над літнім рівнем річки.

Під час робіт експедиції в 1951 р. на цьому поселенні, крім неолітичного горизонту, розкрито два різночасні жилі комплекси — епохи

Землянка, зруйнувавши неолітичний горизонт, що залягає у підгрунті дюни, врізалась у білий пісок — основу дюни. Дно житла встилав шар чорновуглистої піску завтовшки до 20 см. Поверх цього шару залягав товстий прошарок (70 см) піску сіробурого кольору без знахідок.

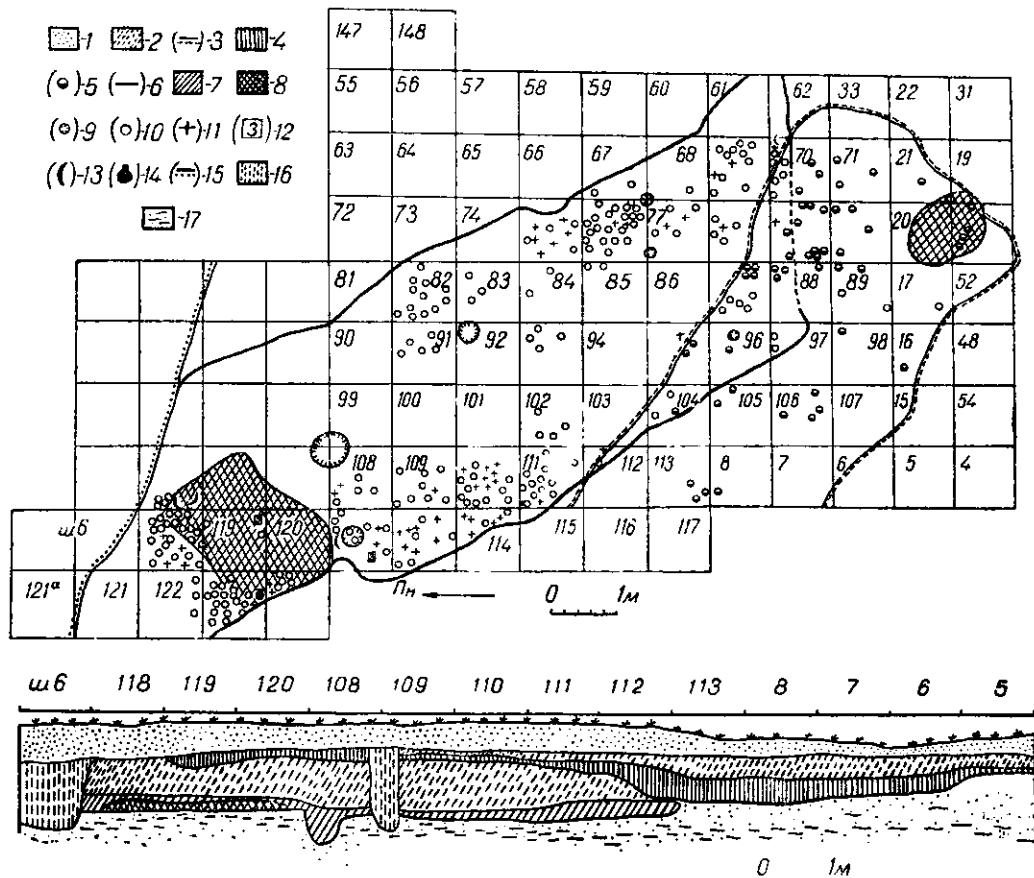

Рис. 3. Бондариха. План і розріз житл. 1 — пізній еоловий пісок ясносірого кольору; 2 — бурий пісок без археологічних знахідок; 3 — контури верхнього житла; 4 — його профіль; 5 — кераміка ранньослов'янського часу; 6 — контур житла епохи пізньої бронзи; 7 — його профіль; 8 — вогнища; 9 — ямки в житлі; 10 — кераміка епохи пізньої бронзи; 11 — кремінні вироби; 12 — зернотерки; 13 — серпники; 14 — горщечок з піктограмою; 15—16 — зруйнування в нашаруваннях і їх заповнення; 17 — білий пісок з прошарками ортштейну.

пізньої бронзи (нижня землянка) і ранньослов'янського часу (верхня землянка).

В 1953 р. В. А. Іллінська, продовжуючи дослідження на поселенні, закінчила розкопки північного кутка нижньої землянки¹.

На місці жилих комплексів встановлена досить складна і цікава стратиграфія залягання археологічних матеріалів (рис. 3). Внизу, на глибині близько 1,2 м від сучасної поверхні, виявлені залишки нижньої землянки.

¹ Матеріали дослідження цієї частини житла люб'язно передані В. А. Іллінською для опрацювання авторами даної статті.

док. Ще вище була розташована землянка ранньослов'янського часу з культурним шаром навколо. Верхня землянка лише частково перекривала нижнє житло. Всі ці нашарування лежать під товстим шаром (30–40 см) еолового світлосірого піску.

Нижня землянка мала прямокутну форму (рис. 3), вона орієнтована по довгій осі з північного заходу на південний схід. Ширина житла 4 м, довжина дослідженій частини 10 м (північно-західний край зруйнований). Яма землянки спущена з нижньої частини ґрунтового шару дюни на глибину близько 40 см.

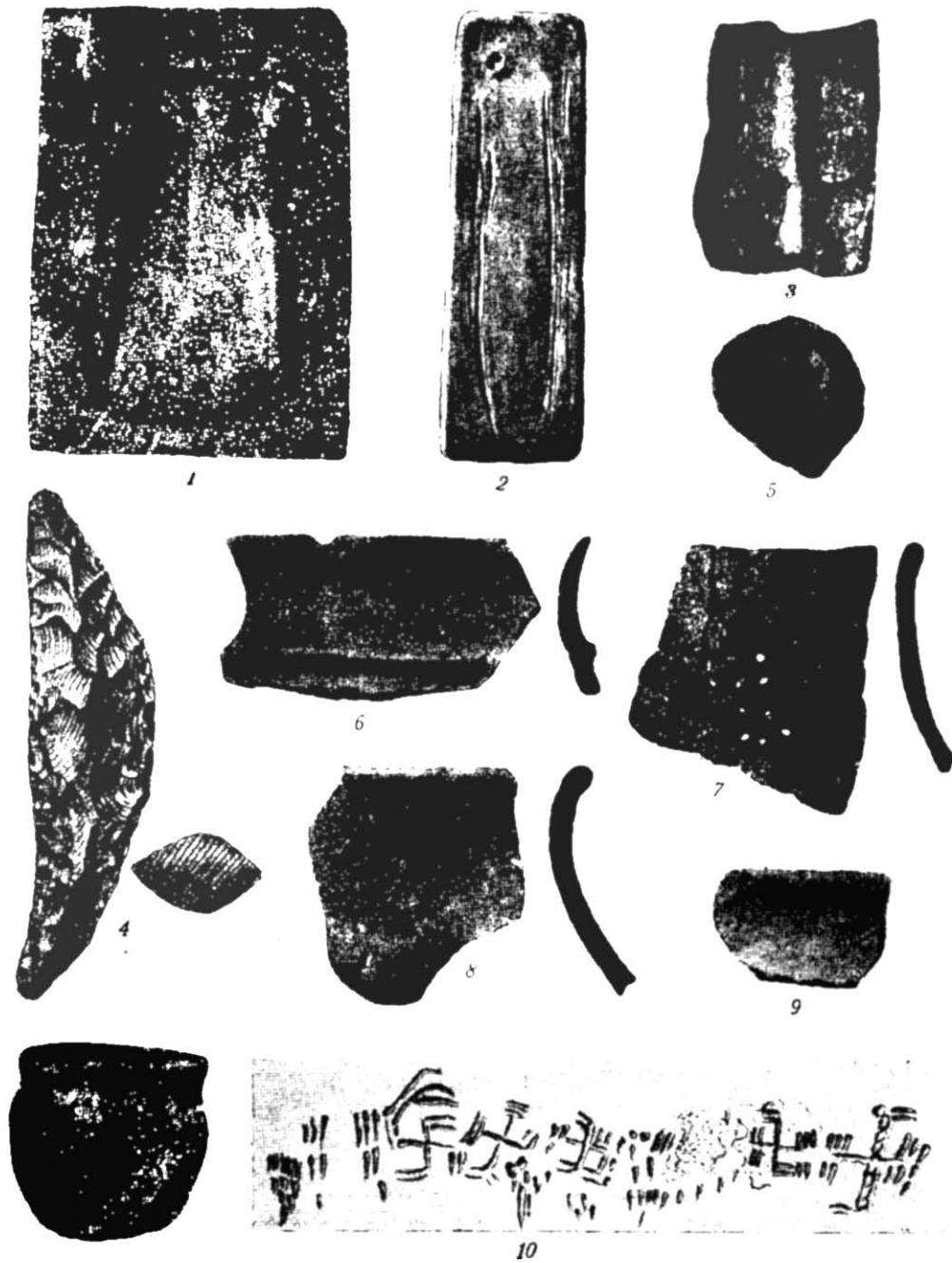

Рис. 4. Бондариха. Інвентар із житла епохи пізньої бронзи. 1—3 — талькові матриці; 4 — серп; 5—9 — фрагменти кераміки, 10 — горшечок з піктограмою.

Дно житла вирівняно погано, лише північно-західний край його, де розміщено вогнище, має більш-менш горизонтальну долівку. В цілому в південно-східному напрямку долівка похило піднімається. Місце вогнища визначається за валом обпаленої глиняної обмазки, яка шаром в 15 см вкриває долівку житла на площині близько 3,5 м². На значній частині кусків обмазки спостерігались відтиски очерету або тонкої лози. Вогнище, очевидно, мало якесь склепіння (чи димохід) і тому може розглядатись як примітивна піч.

Безпосередньо біля вогнища розчищено дві конічні заглибини і купу білих, дуже потрісканих від дії вогню уламків кременю.

До конструктивних особливостей житла слід віднести ямки, виявлені в його долівці, і окрім великих камені пісковику, розкидані по площині житла. Ямки за формуєю зовсім не подібні до заглибин, що розчищені біля вогнища. Вони мають циліндричну форму. Найбільша з них досягає 55 см глибини і має 30 см у діаметрі, решта значно менша. Ці ямки свідчать про те, що перекриття житла підтримувалось дерев'яними стовпами. Певного плану в їх розташуванні, проте, не спостерігалось.

Житло, наспін, згоріло під час пожежі і було наспін залишено. Про це свідчить виняткова насиченість заповнення землянки вуглистими рештками і велика кількість інвентаря в ній.

Виробничий інвентар складається із зернотерок, розтирача, кремінних речей (серпі, скребки), матриць для відливання бронзових знарядь і брусочки. Майже всі ці предмети, а також знайдений тут унікальний горщик із зображеннями (піктограмою) на стінці і численні фрагменти кераміки розміщувались навколо печі.

Виявлено дві зернотерки. Одна з них, виготовлена з плитки кварциту, має прямокутну форму і розміри 16×14×5 см. Верхня робоча площа має характерну для цього виду знарядь стертість і увігнутість, на бокових сторонах ясно видні сліди формуючого обивання. Друга зернотерка, що збереглася в уламках, має таку ж форму. Розбитий кварцитовий розтирач має форму зрізаної кулі, робоча площа рівно згладжена.

Матриці, що виявлені на площині нашого розкопу (одна ціла половина і два уламки), виготовлені з талькового сланцю. Ціла матриця має форму бруска, з обох боків якого на більших площинках знаходяться негативи двох кельтів (рис. 4, 1). Обидві сокири дуже близькі між собою — вони двовух!, майже шестигранні в перерізі, прикрашені великом вдовж серединної частини тулуба. Довжина

кеЛЬТІВ — 9,6 і 8,4 см. Втулка більшого з них оперізана двома валиками, меншого — одним. Судячи з слідів спрацьованості, можна вважати, що спочатку виготовлена формочка меншого кельта, а після того, як вона була пошкоджена, майстер виготовив на звороті бруска форму більшого кельта. Про триваліше застосування форми меншого кельта свідчить її закопченість. Більша формочка такого закопчення не має, хоч сліди її використання ясно помітні. З двома іншими половинками матриця сполучалась за допомогою штифтиків, які вставлялись у два отвори, розміщені по діагоналі бруска.

На одній з бокових граней бруска майстер накреслив контури ще якоїсь речі (ножа?). Очевидно, тут мала бути виготовлена ще одна формочка (рис. 4, 2).

На уламках інших матриц частково збереглись негативи кинджала (рис. 4, 3) і безвухого або ж одновухого кельта.

Кремінних серпів знайдено три (рис. 4, 4). Вони мають видовжену, трохи зігнуту «серповидну» форму. Середня частина цих знарядь потовщена, кінці загострені, переріз сочевице-подібний. Серпи виготовлені з кремінних плинток або з невеликих видовжених жовен шляхом нанесення систематичних, спочатку великих, а далі дрібних сколів з обох боків знаряддя. Увігнутий край серпів дуже залощений від вживання. Слід зауважити, що робочий край значно тупіший, ніж спинка. Можливо, це слід пов'язувати із спрацьованням знаряддя, робочий край якого зазвичай багаторазової підправки. Крім готових знарядь цього типу, в землянці виявлено також одна заготовка серпа.

В землянці знайдений скребок, виготовлений з видовженої пластиини, а також ножовидні пластини і відщепи із слідами спрацьованості, що використовувалися, мабуть, для різання. Тут же виявлено чотири кремінні відбивачі із слідами спрацьованості. Кістяних знарядь виявлено небагато. Серед них є шила, лощила та ін.

Кераміка становить найчисленнішу групу інвентаря землянки. Судячи з фрагментів, жителі землянки виготовляли посуд загалом однієї форми. Посудини мали видовжені пропорції і широке горло. Трохи відігнуті, слабо профільовані вінця плавно переходили у високі пілічка, які також без різкого вигину переходили у тулово. Найбільший радіус тулова не набагато перевищує діаметр горла. Знайдені також уламки глиняних черпачків або ложок з ручкою.

Розміри посуду найрізноманітніші. Діаметр горла великих посудин 20—22 см, є, проте, і значно менші екземпляри. Товщина стінок

залежить від розміру посуду. У великих посудин вона становить 0,6—0,7 см, у маленьких—0,3—0,5 см. Дно плоске і звичайно потовщене (до 1,9 см).

За характером глиняного тіста кераміку можна поділити на дві групи: із значною домішкою піску і без домішки. Глиняна маса вимішана рівномірно, випал задовільний, злам черепка чорний, лише зовнішня поверхня має червоноуватий колір. Поверхня посуду часто згладжена рукою, а іноді з допомогою тріски чи якогось іншого предмета, що залишив дрібні паралельні сліди; смугасте згладжування гребінкою не зустрічається ні на зовнішній, ні на внутрішній поверхні. Частина посуду, яка не має домішки піску, старанно підлощена.

Як правило, кераміка позбавлена орнаменту. Іноді, проте, під вінцями є наліпній трикутний валик. Ще рідше можна зустрінути зашипи чи відтиски косо поставленої палички. Рідко застосовується і лінійно-прокреслений орнамент (рис. 4, 5, 6, 8, 9). Виявлено уламки високогорлої тонкостінної друшлякоподібної посудини, від якої збереглася верхня частина з численними отворами (рис. 4, 7).

Серед керамічного матеріалу ми маємо також унікальну посудину з різноманітними знаками на стінці (рис. 4, 10). Розміри посудини, яка за формою нагадує горщик, незначні: висота 3,5 см, діаметр горла — 4 см. Вінця порівняно високі, трохи відігнуті назовні, плічка виявлені слабо, дно плоске. Зовнішня поверхня сірого кольору, маса на зламі чорна, випал досить слабкий, в глину домішаний дрібний пісок, отже, за своїми технічними ознаками цей горшечок аналогічний решті кераміки з поселення. Його форма також, очевидно, повторює форми господарського посуду. На тулові посудинки прокреслені хрестики, свастикоподібні фігури і клиновидні знаки. Останні в усіх випадках розміщені групами по кілька горизонтальних рядків в кожній групі, причому завжди кількість знаків в рядках зверху вниз зменшується найчастіше на один знак. Ці групи дуже нагадують відомий на інших посудинах з цього ж поселення орнамент, який має вигляд шевронів, створених шістьма наколами¹.

Фауністичних решток у землянці виявлено небагато. Краще збереглися зуби, що належали свійському бику і козі або вівці².

Навколо нижньої землянки відкрито близько 10 ям господарського призначення. Заповнення ям складалось з сірого, рідше чорно-вугlistого піску, насиченого уламками посуду,

аналогічного описаному вище. Форма ям найрізноманітніша; в плані вони здебільшого круглі, у розрізі конусовидні і квадратні. Стінки однієї ями, яка, очевидно, використовувалась для розкладання багаття, були дуже обпалені.

Ями господарського призначення дослідженні також В. А. Іллінською на розкопаній нею ділянці в 1953 р. Здобутий тут археологічний матеріал цілком аналогічний знахідкам з описаної землянки. Тут виявлено зернотерку, розтирач, сім кремінних серпиків, уламок шліфованої сокири, одне залізне і близько 20 кістяних шил, кістяне пряслице та ін. Матеріали розкопок 1953 р. значно збагачують комплекс інвентаря, здобутий у дослідженному житлі, і роблять його найповнішим серед аналогічних пам'яток басейну Дніця.

Досліжене поселення епохи пізньої бронзи в урочищі Бондариха не становить винятку серед численних пам'яток пізньої бронзи Донеччини. Поселення цього типу відомі по течії річки як вище, так і нижче від Ізюма. Значна частина з них була обстежена автором під час розвідки Донецької експедиції в 1950 р. Збір підйомного матеріалу і шурфування були проведені, зокрема, на відомій Кібікінській стоянці, на поселенні біля с. Дробищевого, в с. Брусівці, біля х. Дібрівці і роз'їзду Букиного.

Кібікінська стоянка розміщена на дюнах краю борової тераси лівого берега Дніця біля с. Кондрашівки, Ворошиловградської області. Тут в шурфі (2×2 м) виявлено велика кількість кераміки, кварцитових і кремінних відщепів, а також кістки свійського бика і кози. Кераміка стоянки представлена уламками тонкостінних широкогорлих посудин з відігнутими назовні вінцями. Черепки чорні на зламі, поверхня посуду згладжена добре, домішок в глиняному тісті майже не помітно. Посуд прикрашався невисоким трикутним валиком, паралельними прокресленими борозенками—рядками невеликих видовжених ямок і прокресленим зигзагом (рис. 5, 1, 2). Останній мотив цілком аналогічний орнаменту, що зустрічається й на посуді Бондарихинського поселення. Зигзаг у поєданні з насічками по перегину тулова також дуже нагадує трикутно-фестонний орнамент посуду з деяких донецьких поховань «в насипах». Слід нагадати, що під час дослідження Кібікінської стоянки у 1929 р.¹ тут виявлено завал зруйнованої глиняної печі, який дослідником помилково був прийнятий за залишки глиnobитного житла. Навколо завалів, як і на Бондарихинському поселенні, біля

¹ З розкопок В. А. Іллінської.

² Визначення фауни проведено І. Г. Підоплічком.

¹ Дослідження працівників Ворошиловградського краєзнавчого музею.

нечі, зібрано багато знахідок, черепки посуду, кварцитові серпи, зернотерки та ін.

Матеріали, цілком аналогічні інвентарю з Бондарихинського поселення, виявлені розвідкою 1950 р. біля с. Дробищевого, Краснолиманського району, Сталінської області, де проведено шурфування. Культурний шар чорного кольору, завтовшки близько 30 см, дуже насичений знахідками. Кераміка тонкостінна, черепки чорні на зламі, домішок в тісті мало, поверхня посуду рівно згладжена, іноді під-

стіній посудині з чорною, добре згладженою поверхнею. Невелика кількість черепків орнаментована прогладженими лініями (рис. 5, 5), відтисками косо поставленої палички і тонкими валиками під вінцями.

Два пункти із знахідками бондарихинського типу відкриті в 1950—1951 рр. біля роз'їзду Букіного, на краю борової тераси правого берега Оскolu в місці злиття його з Дінцем. Поселення в гирлі Оскolu (пункти 1, 4) дають тонкостінну кераміку з слабо профільованими

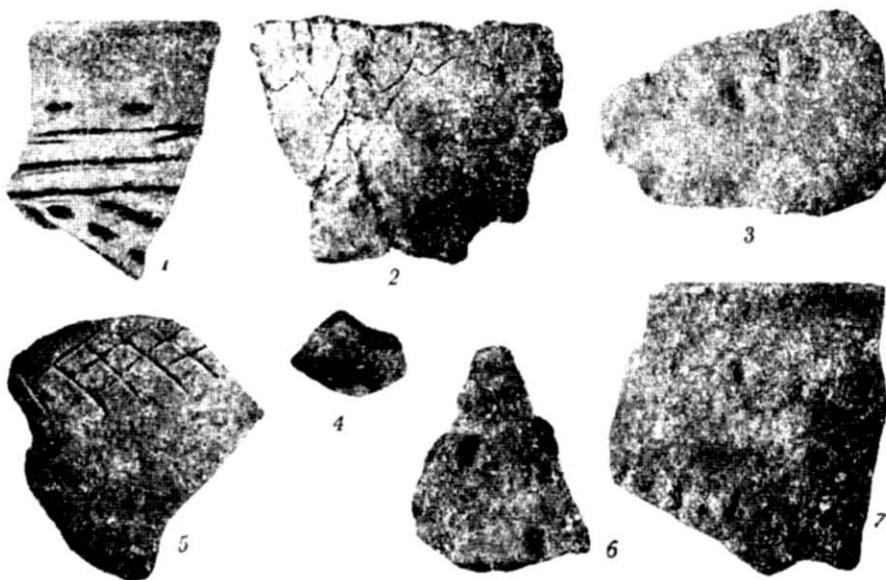

Рис. 5. Фрагменти кераміки з поселень епохи пізньої доби. 1—2 — Кібікінська стоянка; 3—4 — Дробищеве; 5 — Брусівка; 6 — Букине; 7 — Дібрівська.

лощена. Вінця плавно переходять у плічка, дно плоске, іноді з невеликою закраїною. Виявлено два уламки глиняних ложок з ручкою (рис. 5, 4), аналогічних ложкам з Бондарихи. Кераміка з Дробищівського поселення орнаментована нігтівими заглибинами і маленькими подовженими наколами (рис. 5, 3). Крім кераміки, в культурному шарі виявлені зуби жуйних тварин і кремінні відщепи.

Аналогічні матеріали зібрані нами також на поселенні біля с. Брусівки, Краснолиманського району, Сталінської області. Тут у відслоненні борової тераси, на березі озера Брусова, проти хати колгоспника А. А. Руслова досліджено шар темного піску, завтовшки близько 1 м. В шарі зібрана кераміка, уламки зернотерки, брусоочок і випалений глиняний вальєк округло-плоскуватої форми, а також кістки свійських тварин (бика, коня, кози, собаки). Черепки належать широкогорлій тонко-

вінцями. Черепки здебільшого неорнаментовані, лише один фрагмент високого горла має нігтіво-пальцеві відтиски (рис. 5, 6). Культурний шар з цими знахідками на першому пункті (товщина 30 см) залягає в основі ґрунтового шару на глибині 0,4 м. Слід відзначити компактність залягання знахідок у шарі і відсутність домішок кераміки іншого часу. Серед знахідок з четвертого пункту виявлено печину з відбитками прутів лози або очерету.

Велике поселення обстежено експедицією в 1950—1951 рр. на пісках на північ від с. Дібрівська, Ізюмського району, Харківської області. Тут у видуві знайдено багато черепків і кремінних відщепів, а також одна кварцитова зернотерка. У відслоненні вздовж дороги зафіковано культурний шар на глибині 0,3 м. Кераміка з поселення за формами посуду, глиняною масою, випалом і обробкою поверхні

аналогічна кераміці бондарихинської землянки. Орнамент складається з відтисків палички по шийці посуду або рядів пальцевих вдавлень (рис. 5, 7).

Крім відкритих нами поселень, про поширення пам'яток типу Бондарихи в долині Північного Дінця свідчать також матеріали, зібрані М. В. Сібільовим. Серпи, цілком аналогічні бондарихинським, відомі з стоянок біля м. Ізюма (пункт 2), с. Яремівки (пункт 1) Ізюмського району¹. З останньої стоянки походять також уламки тонкостінної кераміки з ледве виділеними вінцями і орнаментом у вигляді окремих поздовжніх відтисків². Таким самим орнаментом прикрашена тонкостінна кераміка стоянок Петрівська V, Ізюмська V, Студенок II і Савинці X.

Слід також зауважити, що кераміка, аналогічна бондарихинській, відома з-під Харкова (Мерефа³, Шмаровка⁴, Велика Данилівка).

Отже, перед нами виступає ряд пам'яток басейну Дінця, які, безсумнівно, належать спорідненному населенню. Відзначена спільність в характері матеріальної культури, зокрема кераміки, може свідчити про етнічну єдність цієї людності.

Поселення бондарихинського типу (Бондариха, Кібікінська стоянка, Дробишеве, Діброда, Брусівка та ін.) розташувалися, звичайно, на пісках краю борової тераси Дінця, серед хвойно-листяних лісів. Житла мали напівземлянковий характер.

Основним заняттям цього населення було, очевидно, землеробство. Про це свідчить велика кількість виявлених на поселеннях зернотерок і кремінних серпів. Бондариха і аналогічні поселення розміщені на тих ділянках надзаплави, де є галечники з досить придатними для примітивного землеробства ґрунтами. До таких місць належать пологі схили піщаної тераси, ґрунти яких досить родючі і легко піддаються обробітку. Важливою галуззю господарства було також розведення свійських тварин, великої рогатої худоби, овець, кіз, коней. З інших занять слід вказати на мисливство і рибальство, що видно з наявності невеликої кількості кісток диких тварин і риб.

Землеробське населення типу поселень Бондарихи було, очевидно, мирним за характером життя. Це стверджується цілковитою відсутністю на поселеннях зброї і розміщенням

¹ М. В. Сібільов, Старовинності Ізюмщини, вип. 1, Ізюм, 1926, табл. XXI, 1—3.

² Там же, вип. 3, Ізюм, 1928, табл. XXXVIII, 8, 9.

³ Розкопки І. Ф. Левицького.

⁴ Б. А. Шрамко, Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северного Донца, КСИИМК, вип. 54, рис. 51.

їх в таких умовах, які ніяк не можна вважати придатними для спорудження фортифікаційних укріплень. Укріплені городища цього населення невідомі.

Жителі поселення в урочищі Бондариха володіли високою технікою обробки бронзи. Тут виготовлялись кельти, кінджали, ножі та інші предмети. Подібні бронзові знаряддя, як відомо, мали значне поширення серед населення Донеччини кіммерійської епохи (Райгородський скарб) ¹.

Кремінна техніка, яка раніше була досить розвинена серед місцевого населення, тепер деградує. Кремінний інвентар поселень дуже бідний і складається лише з серпів, зірдка ножів, скребків.

Глиняний посуд пам'яток типу Бондарихи виділяється серед решти керамічних комплексів Донеччини. Це стосується, головним чином, форм посуду, техніки приготування глиняної маси і обробки поверхні, а також орнаментації. З керамічних форм виділяються лише дві: висока широкогорла посудина і глинняна ложка з ручкою. Посуд тонкостінний, поверхня добре згладжена, іноді заlossenя.

В орнаментації посуду з досліджених поселень переважають защици, валики, відтиски кінця косо поставленої палички, наколоті шеврони і прокреслені лінії, дуже рідко трапляється валик з косими насічками. Шнуровий орнамент відсутній. Таким чином, за елементами орнаменту кераміка розглянутого типу не виходить з кругу пам'яток передскіфського часу на Україні.

Деякі зразки кераміки розглянутої групи пам'яток (Брусівка) виявляють аналогію посуду із нижнього шару Гниловського городища на Дону. А. Міллера зіставляє цю кераміку з матеріалами культури Коб'якова городища I, відносячи останню до передскіфського етапу в Приазов'ї ².

Передскіфська культура на Дінці характеризується деякими локальними особливостями, що виділяють її серед решти синхронних культур України. Це найяскравіше проявляється в характері кераміки.

На півдні України, поза межами басейну Північного Дінця, поки що відсутній характерний орнамент у вигляді перекинутих трикутників, створених наколами. Цей орнамент, а також форми посуду вказують, зокрема, на зв'язки бондарихинської кераміки з

¹ В. А. Городцов, К вопросу о кіммерійской культуре, Труды секции археологии РАНІОН, II, М., 1928.

² А. А. Міллер, Археологические работы Северо-Кавказской экспедиции ГАІМК 1926—1927 гг., ГАІМК, II, Л., 1929, рис. 12.

більш пізніми культурами Волго-Оксського басейну¹.

Взагалі культурний комплекс Бондарихи більше пов'язується з культурами лісостепової і лісової смуги Східної Європи, ніж з пам'ятками степових культур епохи пізньої бронзи. Генетично її дуже важко вивести з пам'яток зрубної культури. Слід відзначити, що зображення на горщечку з Бондарихи за характером

¹ Н. И. Булычев, Журнал раскопок в 1898 г. по берегам Оки, М., 1899, табл. V.

ром знаків відмінні від піктограм зрубної культури¹.

Можливо, генетичні корені культури типу бондарихинського поселення слід шукати в лісостепових пам'ятках епохи бронзи, представлених поселенням Студенок V, але це питання ще потребує дальшої розробки.

¹ Див. А. А. Формозов, Сосуды срубной культуры с загадочными знаками, ВДИ, № 1, 1953; М. В. Сібільов, Стародавня посудина з «письменами», Археологія, VI, К., 1952.

В. Ф. ПЄШАНОВ

(Запоріжжя)

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОБІТ НА р. ЧИНГУЛІ В 1950 р.

Під час будівництва водоймища на р. Чингулі — правій притоці р. Молочної, яке провадилося навесні 1950 р., у Великотокмацькому районі, Запорізької області, зруйнований невеликий курганий могильник.

У ході земляних робіт один з курганів могильника був цілком зруйнований, другий, найбільший, також був пошкоджений — від його насипу збереглась тільки південно-західна пола. Третій курган залишився цілим, але знаходився під загрозою зруйнування.

На місці зруйнованих курганів були знайдені: видовбаний з одного боку плоский кусок слюди з слідами червоної фарби в заглибленні; мідний бубонець грушовидної форми з вушком, сферична частина якого розрізана хрест-навхрест і орнаментована насічками (висота 2,6 см, діаметр 2 см); ліпний плоскодонний горщик з двома отворами-вушками на вінцях, без орнаменту (висота 8 см, діаметр денця 6,5 см, тулова 9 см, вінець 7,5 см, табл. I, 1).

Про знахідки стало відомо Запорізькому обласному краєзнавчому музею після того, як під знятим насипом другого кургана була виявлена катакомба.

Під час зачистки площадки поблизу катакомби виявлені дві темні плями, орієнтовані по сторонах світу.

У заповненні першої плями знаходилися зотлі куски дерева. На глибині 0,30 м в ямі довжиною 1,4 м, шириною 1,15 м на лівому боці лежав скорчений кістяк, орієнтований головою на схід. З кісток рук збереглися ліва плечова та фаланги кистей, які знаходилися над зігнутими колінами. Череп, густо вкритий червоною фарбою, був сплющений під вагою землі. На рівні сучих западин, за 10 см від

кістяка стояв невеликий глинняний горщик висотою 15 см, з діаметром тулова 14,5 см, вінець 13,5 см. Горщик круглодонний з слабо виявленою шийкою, виготовлений з сірої глини з домішкою черепашки. Плічка вкриті орнаментом з косих відбитків дрібнозубчатого штампа (табл. I, 2). Поховання слід віднести до ранніх ямних.

У другій ямі кістяк лежав у витягнутому положенні, головою на захід, без інвентаря. В засипці ями також простежувалися залишки зотлілого дерева.

З південного боку катакомби знаходилася напівовальна вхідна яма з двома східцями. Довжина ями (північ—південь) 1,6, ширина 1, глибина 1 м. На лесовій підлозі камери катакомби лежав на спині великого зросту кістяк, орієнтований головою на захід. Ноги, зігнуті в колінах, впали праворуч. Кістки пофарбовані червоною фарбою. Біля ніг знайдено терочник.

У четвертому, дуже зруйнованому похованні знаходився скорчений кістяк, орієнтований головою на північний захід. За потилицею виявлено ліпний плоскодонний горщик, зрізаний плугом, перед лицьовою частиною черепа — кусок білої глини у формі круглого хлібця і дві трубчасті кістки вівці (?).

Останнє поховання знаходилося за 1,25 м на схід від вхідної ями катакомби. В засипу знайдені залишки зотлілого дерева. На глибині 0,45 м на правому боці лежав скорчений кістяк, орієнтований головою на південь. Руки витягнуті вздовж тіла. Дно могильної ями вкрите червоною фарбою. Речей не було, за винятком двох хребців вівці, які лежали біля самого краю східної стінки ями.

Табл. I. Поховальний інвентар могильника на р. Чингулі.

Ще до початку розкопок третього кургану¹ південно-західна частина його насипу була зрізана бульдозером більше як на 8 м. Висота насипу кургану — 1 м, діаметр 42 м.

Західна половина кургану розкопувалася двометровими траншеями. Східна — подібними ж траншеями та двометровими квадратами. Координати західок встановлювалися від центра кургану.

В третьому кургані в 17 поховальних ямах виявилось 21 поховання, з яких у насипу — 5, в стародавньому ґрунті — 3, у трьох катакомбах — 7, в п'яти неглибоких ямах — 6; в одній ґрутовій ямі залишків поховань не було.

Два поховання в насипу, виявлені на глибині 0,40 та 0,45 м від поверхні кургану та за 2,5 м на північний захід від його центра, були зруйнованими. В першому з них (№ 3) кістяк лежав головою на схід (рис. 1). Біля лицьової частини черепа знаходився ліпний горщик-баночкої форми без орнаменту, висотою 11 см, діаметром dna 10 см, вінець 12,5 см. Кістяк другого поховання (№ 9) був розрізаний, речей не знайдено. Інші два поховання в насипу, виявлені на глибині 0,30 та 0,65 м, за 8,5 м на північ (№ 6) та за 1,5 м на схід від центра (№ 13), очевидно, слід віднести до часу пізніх кочовиків. Положення кістяків простягнуте. Орієнтація — західна і південно-західна, речей не знайдено.

В останній групі в похованні (№ 14), яке знаходилося за 1,8 м на схід, на глибині 0,75 м лежав дуже скорчений кістяк, на правому боці, головою на схід. На рівні грудей стояв маленький плоскодонний неорнаментований ліпний горщик. Висота його 8 см, діаметр денця 6 см, тулуба 13,5 см, горла 9,5 см.

З трьох поховань, виявлених в стародавньому ґрунті, два були зруйновані. Поховання № 7 знаходилося за 5 м на північний захід. В ньому, між кістками, на глибині 1,25 м знайдено кусок залізної руди, оббитий з трьох боків, і маленький, неорнаментований плоскодонний горщик без верхньої частини. Висота 6 см, діаметр денця 8 см.

Поховання № 12 повністю зруйноване. Поховання № 10 виявлене на глибині 0,9 м, за 2,5 м на північний захід від центра кургану. Обрисів поховальної ями, як і всіх інших ям, що знаходилися вище лесу, встановити не вдалося. Кістяк лежав на спині з витягнутими вздовж тіла руками, головою на північ. Недалеко від черепа, із західного боку, знайдено два сторонні людські хребці. Вздовж лівої ступні лежали два вузькі залізні ножі, кістки вів-

ці (?), кружальний глечик з ручкою. Праворуч від поясних хребців знайдені фрагменти дзеркальця, а ліворуч — бронзова фібула (табл. I, 3). Поблизу кістяка виявлені 24 дрібні скляні бусини білого, синього і коричневого кольору. Поховання належить до сарматського часу, про що свідчать глечик, бусини і фібула, типова для сарматських поховань¹.

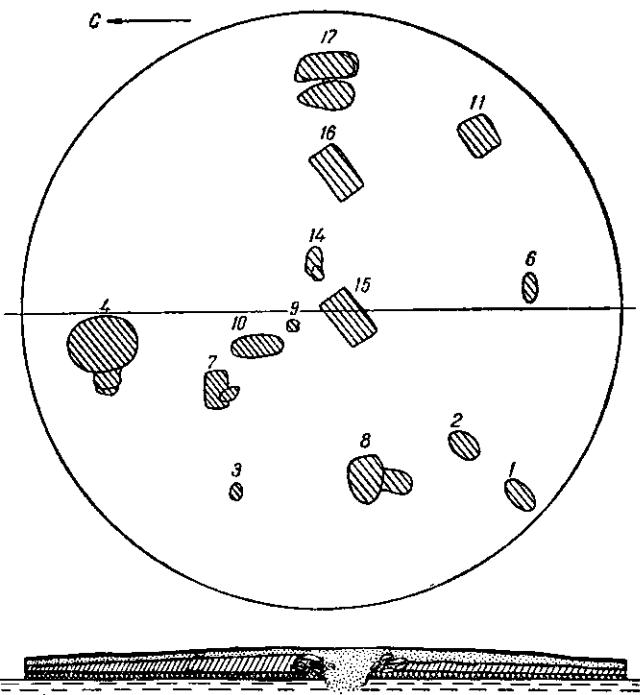

Рис. 1. Курган № 3. План та розріз центральної частини кургану з виявленими похованнями.

Перше катакомбне спорудження з входною ямою із західного боку (№ 4) знаходилося за 9 м на північ від центра кургану. В чорноземному заповненні камери виявлено зуб і копита коня. Біля входу в яму лежала гнейсова плита овальної форми розміром $0,70 \times 0,45$ м. Довжина катакомби (північ—південь) 2,6 м, ширина 2,3 м, висота 1,5 м. Рівна підлога камери (глибина 3,4 м від поверхні кургану) була вистелена деревом. Посередині її лежав кістяк у витягнутому положенні з простягнутими вздовж тіла руками, орієнтований на північ. Довжина його близько 2 м. Кістки, особливо череп, пофарбовані червоною фарбою, яка товстим шаром лежала біля входу в камеру катакомби в різних місцях дерев'яної підлоги. З речей виявлено розтиральний камінь овальної форми, на якому збереглися сліди фарби.

¹ Дослідження цього кургану провадилося Запорізьким обласним краєзнавчим музеєм.

¹ Див. Н. Анфимов, Древние поселения Прикубанья, Краснодар, 1953, стор. 65.

Друга катакомба (№ 5) виявлена за 7 м на захід від центра. Довжина її (захід—схід) 2 м, ширина 1,6 м, висота 1 м. Склепіння ви-довбане в чорноземі. Вхідна яма знаходилася з південного боку. Глибина підлоги камери від поверхні кургана 2 м. В засипу виявлено багато людських кісток та червоної фарби. В камері біля входу у витягнутому положенні на

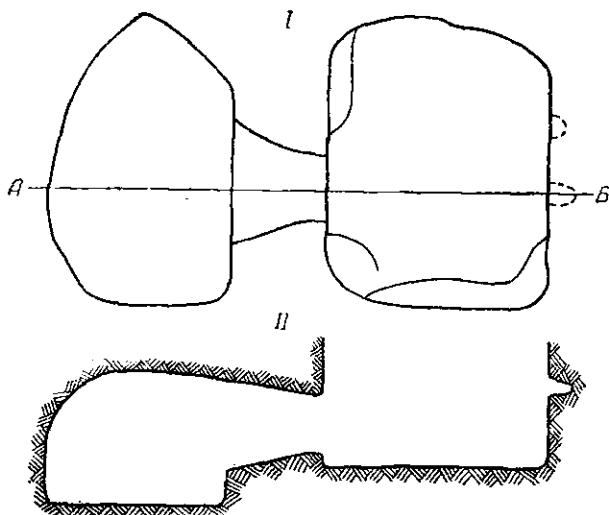

Рис. 2. План та розріз катакомби (могила № 17).

спині знаходився кістяк, орієнтований на захід. Кісток рук не було, череп лежав на грудних хребцях. Біля газових кісток знайдено кремінний відщеп. Вздовж північної стінки камери лежали поруч ще два черепи, за 0,25 м на схід від них серед зібраних в купу кісток знаходився четвертий череп, а трохи далі від нього — п'ятий.

Біля східної стінки камери на підлозі лежало п'ять шілих посудин. Одна з них виготовлена з червоної глини без орнаменту, вінця невисокі і слабо виявлені. Діаметр дна 6,5 см, турова 12 см, горла 10,5 см, висота 10,5 см. Від верхнього краю горщика на тулові спускаються темні смуги потьоків (табл. I, 4). Другий горщик, що лежав поруч з першим, баночної форми з нерівними краями, подібний до попереднього технікою виготовлення та тістом. На поверхні видно потьоки темного кольору. Діаметр дна 7 см, горла 12 см, висота 7 см. Третя посудина, глибока миска, виготовлена з сірої глини і вкрита наліпними концентричними валиками, на яких зроблені косі насічки. Висота 7,5 см, діаметр дна 8 см, горла 15 см (табл. I, 5). Четвертий горщик червоного кольору з добре виявленими плічками, невисокими вінцями, по яких зроблені насічки. Нижче плічків по всьому колу знаходиться ряд

ялинок з насічок. Ще нижче розташовано п'ять трикутних щевронів, зроблених потрійною лінією і заповнених кількома горизонтальними рядами косих відтисків. Висота горщика 10 см, діаметр денця 6 см, турова 12 см, вінець 8,5 см (табл. I, 6). П'ята посудина сірого кольору, висотою 13 см, діаметром денця 7,5 см, турова 18 см, вінець 12,5 см. Вінця орнаментовані косими насічками, а по плічку проходить ряд коротких вдавлених ліній, які утворюють ялинку (табл. I, 7).

Третя катакомба (№ 17) знаходилася за 7,5 м на схід від центра кургана. Вхідна яма мала в плані форму прямокутника, довжина 1,8 м (північ—південь), ширина 1,4 м.

В ямі на глибині 0,6 м виявлені східні, а нижче — злегка похила підлога, на якій в південно-західному кутку знайдено трохи попелу та деревного вугілля. В західній стінці на 10 см вище підлоги вхідної ями знаходився вхід катакомби напівовальної форми, ширину 0,45 і висотою 0,45 м. Вглиб він розширявся і в місці переходу в камеру катакомби досягав 0,9 м ширини та 0,6 м висоти. Висота камери 0,9 м. Підлога катакомби нижче підлоги вхідної ями на 0,2 м. Довжина камери катакомби 2,05 м, ширина 1,5 м (рис. 2).

На підлозі камери на правому боці лежав кістяк, слабо скорчений, орієнтований на південь. Права рука витягнута вздовж туловища, ліва знаходилася під кутом 45° по відношенню до хребта. Біля черепа знайдено кусок темно-червоної фарби і невелику кам'яну поліровану сокирку-молоток з просвердленим отвором (табл. I, 8). Зберігся також перетлій дерев'яний держак від неї.

У п'яти грунтових могилах знайдено шість поховань. Три з них (№ 1, 2, 8), що були виявлені на глибині 1,5—2 м в овальних поховальних ямах, лежали на правому боці в скорченому положенні головами на схід. В могилі № 1 руки кістяка витягнуті вздовж тіла, в могилі № 2 — зігнуті в лікттях (кисті лежали перед лицьовою частиною черепа), в могилі № 8 кисті були стиснуті в кулаки і лежали над стегновими кістками.

Кістки вкриті червоною фарбою. Речей в могилах не знайдено; тільки в засипу ям траплялися рештки зотлілого дерева.

Могила № 11 знаходилась за 9,5 м на південний схід від центра. На глибині близько 2 м від поверхні кургана в ямі розміром 1,6×1,2 м на правому боці лежали два скорчені кістяки, орієнтовані на південний захід. Під плечовим суглобом лівої руки одного кістяка знайдено кістяне кільце. В західному кутку поховальної ями виявлено 15 кремінних відщепів, кремінний скребок знайдений на

грудях другого кістяка. Серед кісток знайдено ще дві стулки черепашок (*Unio* та *Cardium*). Обидва кістяки густо вкриті червоною фарбою, дрібні кусочки якої знайдені в залишках зотлого дерева та в заповненні ями.

Прямокутна яма могили № 16 ($2 \times 1,2$ м) виявлена за 5 м на схід від центра. В ній на глибині 1,8 м від поверхні кургана на лесовій підлозі на правому боці лежав скорчений кістяк головою на північний схід. Руки витягнуті вздовж тіла. Перед лицьовою частиною черепа знаходився білий яйцевидний камінь. У заповненні зустрічалось багато зотлого дерева і червоної фарби.

Могила № 15 виявлена в центрі кургана. Над нею у радіусі до 4 м знаходився лесовий викид. Після того як був знятий насип та шар древнього чорнозему на фоні жовтого лесу чітко визначилася темна пляма прямокутної

форми. Яма орієнтована з південного заходу на північний схід, довжина її 2,15 м, ширина 1,2 м, глибина 2 м. У чорноземному засипу знайдені дрібні уламки кісток тварин. В просторій впусканій ямі кістяка немає, його тут не було, мабуть, ніколи. Навколо цієї ями був вистелений досить товстий шар очерету радіусом понад 4 м. В окремих місцях цей шар виявився пробитим при спорудженні пізніших поховань.

Отже, третій курган Чингульського могильника використовувався для поховань на протязі багатьох століть. Він був споруджений в епоху бронзі і більше половини всіх поховань в ньому відноситься саме до цього часу. Курган вдруге досипаний після спорудження ями без покійника — це видно на профілі західної стінки кургана (рис. 1), зробленому по діаметральній лінії північ—південь.

Р. І. ВЕШТЕЙН

РОЗКОПКИ ДВОХ КУРГАНІВ БІЛЯ ВОРОШИЛОВГРАДА

Біля с. Переможного, за 30 км на південний схід від Ворошиловграда, на полі були розташовані три кургани. В зв'язку з тим, що два з них мали бути знесені під час будівництва, Інститут археології АН УРСР доручив автору провести їх дослідження¹.

Кургани являли собою великі насипи з пологими, частково розораними схилами і знаходилися за 40—50 м один від одного.

Перший (західний) курган висотою 2,5 м, діаметром 44 м, насипаний з сіруватого глинистого ґрунту. На північ від центра розкриті три поховання, з яких два пізніх знаходились у насипу, а третє, основне, — в материкові.

Поховання 1 (впускне) виявлено на глибині 1,45 м від рівня сучасної поверхні кургана. Кістяк лежав у дерев'яній труні на рослинній підстилці. Збереженість кісток середня. Кістяк орієнтований на захід, лежав на спині у витягнутому положенні з простягнутими вздовж тіла руками; права нога трохи зігнута у коліні. Біля правої руки лежала велика залізна шабля з вузьким зігнутим кінцем і залізною оковкою, вставлена в зотлілі дерев'яні піхви. Між кінцем шаблі і правою голінкою знаходилися п'ять залізних наконечників стріл з довгими круглими у перерізі держаками, які лежали паралельно один одному. На плечовій кістці лівої руки лежав кістяний гудзик. Склад і характер інвентаря свідчать про пізньокочівницьке поховання (табл. I, 1—6).

Поховання 2 розташоване поруч з першим, на захід від нього. Контури могильної ями визначити не вдалося, але, судячи з за-

лишків дерев'яного перекриття, могильна яма мала чотирикутну форму ($1,8 \times 0,8$ м).

Дно ями вкрите глинистою обмазкою, сліди якої простежуються під хребцями і між нижніми кінцівками кістяка. Кістяк зруйнований, відсутній череп, верхні і частково нижні кінцівки. Положення і орієнтація кістяка, оскільки можна було визначити по його залишках, аналогічні попередньому.

Біля верхніх хребців, справа, знайдено кістяний гудзик, дві невеликі намистини овальної форми (пастова і скляна) і одну біконічної форми (сердолікова). Поруч лежала залізна пряжка. На нижніх кінцівках знайдено велике залізне кільце (табл. I, 7—9). Це поховання за всіма своїми ознаками належить до того ж часу, що й поховання № 1.

Поховання 3 (основне) розташоване в материковому ґрунті на глибині 1,7 м від сучасної поверхні, за 3 м на північний схід від центра. Могильна яма чотирикутної форми (довжина 1,5 м із сходу на захід; ширина 0,8 м з півночі на південь, глибина 0,8—0,9 м) була перекрита дерев'яним настилом, на якому виявлені залишки вугілля і попелу. На дні ями на очеретяній підстилці лежав скелет, орієнтований на схід. Кістяк лежав у скорченому положенні на лівому боці із зігнутими ногами, ліва рука витягнута вздовж тіла, а права зігнута в лікті. Відсутні хребці і частково фаланги кінцівок; інвентаря немає.

Форма могильної ями, положення і орієнтація кістяка, а також подібність до датованих керамікою поховань кургана № 2 дозволяють віднести поховання до зрубних.

Курган № 2 (східний). Насип кургана висотою 1,8 м, діаметром 43 м також складався з однорідного сіруватого глинистого ґрунту.

¹ В розкопках курганів, проведених в травні—червні 1951 р., брала участь науковий працівник Ворошиловградського краєзнавчого музею А. А. Томарьова.

Під насипом, на глибині 1,45 м від рівня сучасної поверхні, у центрі кургана виявлені залишки великого дерев'яного накату, який пеперекивав велику могильну яму, що була викопана в материкову. Могильна яма овальної форми діаметром 5,7 м (південний—північ), 4,5 м (схід—захід) і глибиною 0,9 м. Накат складався з великих дубових колод, що лежали в два ряди вздовж і поперек ями. Значна частина колод накату впала всередину могильної ями. Між колодами простежуються залишки вугілля і попелу, особливо багато його в західній частині накату, де, мабуть, було костище.

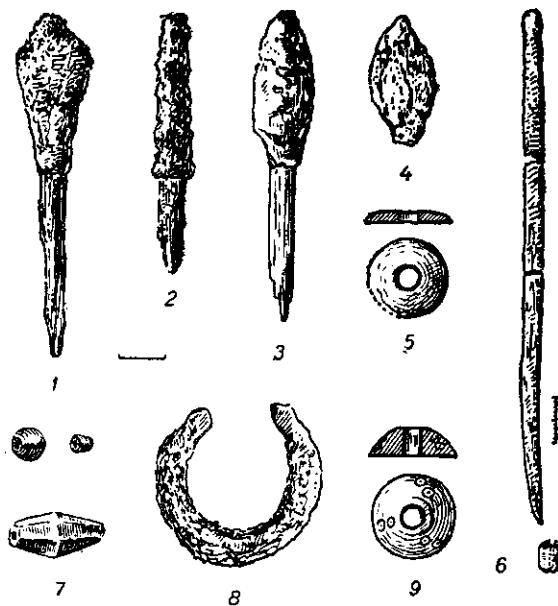

Табл. I. Інвентар піньокочівницьких поховань.
Курган № 1. 1—6 — поховання 1; 7—9 — поховання 2.

На дні ями виявлено колективне поховання (два чоловічі, один жіночий, один дитячий скелети). Всі кістяки дорослих (№ 1, 2, 4) орієнтовані на схід, дитячий — на південь.

Поховання 1. Кістяк лежав на лівому боці з дуже зігнутими в колінах ногами, кисті рук знаходилися перед обличчям. Біля черепа стояли в ряд три ліпні плоскодонні посудини баночної форми (табл. II, 1, 2). Зовнішня поверхня посудин сіра, шершава, черепок дуже крихкий.

Біля ніг скелета, на південь, стояв ще один великий горщик такого ж виробу, за формою близький до гострореберних посудин, орнаментований горизонтальним поясом із прокреслених трикутників (табл. II, 3). На північ від поховання знайдено невеликий кремінний відщеп (табл. II, 6) і зотлілі залишки кісток тварини.

Поховання 2. Кістяк лежав на схід від першого. Частина кісток зрушена і деформована колодами накату, які впали зверху. В головах стояла невелика посудина (табл. II, 4), аналогічна за формою посудинам першого поховання (табл. II, 1, 2). Це поховання, судячи з кісток, можливо, належало жінці.

Поховання 3. Кістяк дитячий лежав поруч з жіночим, на схід віднього. На відміні від скелетів дорослих, він орієнтований на пів-

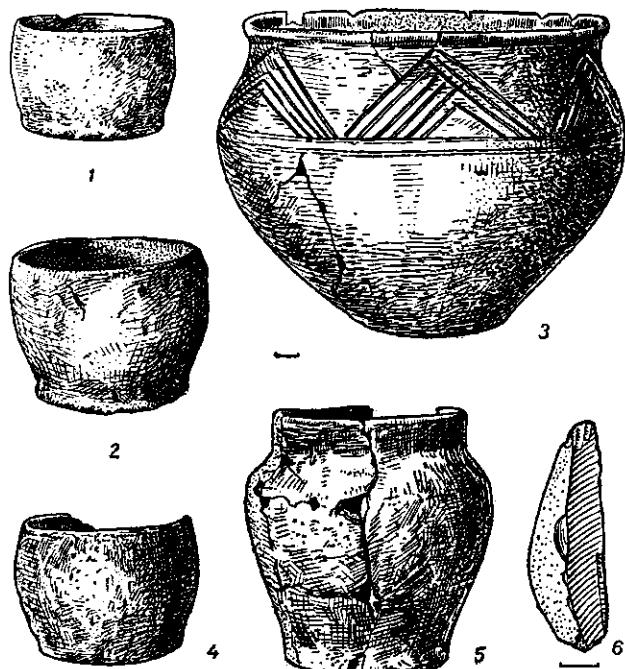

Табл. II. Інвентар поховань зрубної культури.
Курган № 2, 1—3, 6 — поховання 1; 4 — поховання 2,
5 — поховання 3.

день і лежав на спині з піднятими вверх колінами, які згодом впали праворуч. Біля ніг скелета стояв невеликий плоскодонний горщик, з прямими вінцями і округлими плічками (табл. II, 5).

Поховання 4. Кістяк лежав біля східної стіни могильної ями на південний схід від дитячого. Збереглися череп, кілька хребців, ребер і незначна частина зотліліх кісток верхніх і нижніх кінцівок. Похований був покладений на лівий бік з дуже підгнутими колінами і зігнутими у ліктях руками. Біля черепа, на північ, знаходилась невелика посудина, аналогічна описаним вище (табл. II, 1—3); поруч виявлені зуби невеликої тварини.

Будова могильної ями, положення кістяків, інвентар мають численні аналогії серед пам'яток зрубної культури степової смуги півдня УРСР,

В. М. ДАНИЛЕНКО та М. Л. МАКАРЕВИЧ

ЧЕРВОНОХУТІРСЬКИЙ МОГИЛЬНИК МІДНОГО ВІКУ З ТРУПОСПАЛЕННЯМ

Весною 1950 р., під час розвідок на боровій терасі лівого берега Дніпра на південь від передмістя Києва Червоного Хутора (Дарницький район) В. М. Даниленком був відкритий некрополь з трупоспаленням. Розкопки могильника проводились Бориспільським загоном експедиції «Великий Київ» влітку 1951 р.¹.

Некрополь розташований на піщаній дюні довжиною 75 м., ширину 50 м., витягнутій з північного заходу на південний схід. На захід лежить широка заболочена заплава Дніпра, над якою центральна частина дюни підвищується на 12,5 м. Поверхня дюни задернована (центральна частина дещо менше, ніж краї), в двох місцях збереглися сліди бліндажів воєнного часу. При спорудженні одного з них були зруйновані перше і друге поховання — викинуто кальциновані кістки та уламки посуду, що й сприяло відкриттю пам'ятки.

Розкоп мав площину близько 200 m^2 ($15 \times 13\text{ m}$). Всього на могильнику виявлено 195 окремих поховань—трупоспалень (рис. 1). Всі вони залягали в однакових стратиграфічних умовах — нижче тонкого ґрунтового шару, в буруватому піску, на глибині до $0,5\text{ m}$ від поверхні (рис. 2). Слідів ямок поховань не виявлено.

Досліжені поховання належали до двох типів трупоспалень: урнових (101) (рис. 3) та безурнових (94). Простежено, що серед урнових поховань 35 супроводжувались речовим інвентарем, решта складалася з посудин, заповнених лише кальцинованими кістками. Без-

урнові поховання являли собою невеликі купки кальцинованих кісток. Інвентарем супроводжувалося 45 поховань цього типу. Треба зазна-

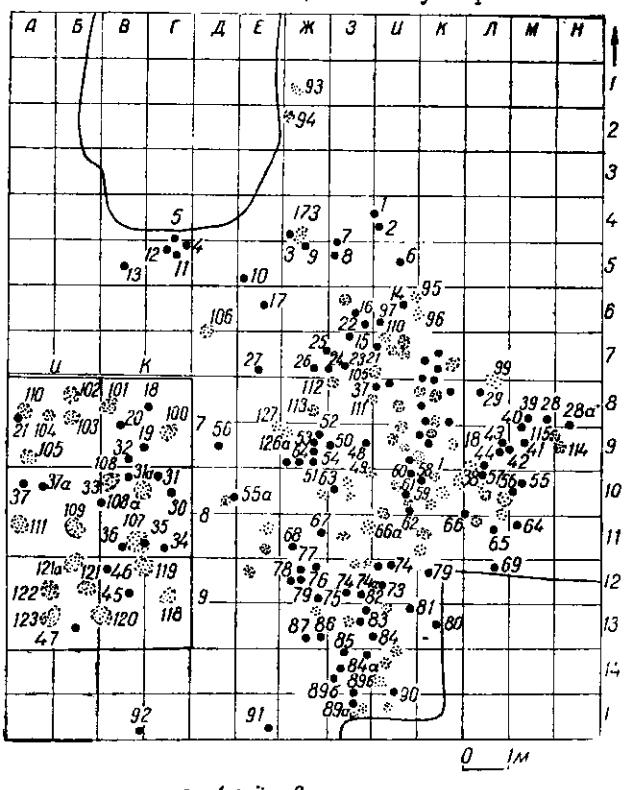

Рис. 1. План могильника. 1 — урнові поховання; 2 — безурнові поховання.

чити, що питання наявності інвентаря в похованнях, зруйнованих бліндажами, залишається відкритим.

¹ В складі загону працювали наукові працівники Інституту археології АН УРСР В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич, В. Д. Рибалова, С. М. Одинцова та ін.

Розглянемо деякі найтиповіші урнові та безурнові поховання.

Поховання № 3. В посудині банкоподібної форми кальциновані кістки дорослої людини. Серед них два уламки кремінного ножа-кінджала та два кремінні відщепи.

Поховання № 5. Збереглася лише нижня частина посудини середніх розмірів, заповнена рештками трупоспалення. Кальциновані кістки молодої людини супроводжувалися кремінним ножем-кінджалом. Поверхня кінджала вкрита тонким шаром нальоту коричневого кольору, що утворився, напевне, від зотлілої шкіри — футляра до нього.

Поховання № 6. Посудина середніх розмірів у формі горщика, з широким отвором, нахиlena на схід. В ній кальциновані кістки дорослої людини, розміщені в певній анатомічній послідовності, наприклад, кістки ніг лежали на дні посудини, а кусками черепа було прикрите все трупоспалення. На дні урни лежала мідна бусина-пронизка.

Поховання № 12. Посудина банкоподібної форми з рештками трупоспалення дорослої людини. Серед кальцинованих кісток виявлено одну кам'яну сокиру.

Поховання № 14. Урна являє собою високу банку (38 см), прикрашенну чотирма ріжкоподібними шишечками в основі шийки та відбитком вірьовочки на їх рівні. Серед кальцинованих кісток дорослої людини знайдено одну мідну бусинку-пронизку.

Поховання № 18. Посудина у формі горщика з чотирма округлими наліпами та відбитком вірьовочки в основі шийки; заповнена рештками трупоспалення дорослої людини. Зверху над урною знайдено невеликий ніж-кінджал.

Поховання № 29. Урна у формі горщика. Нижче шийки посудина орнаментована чотирма округлими потрійними наліпами. Урна лежала на боці, вінцями на північ. Між рештками трупоспалення дорослої людини виявлено дві мідні бусини-пронизки, дві бусини з янтарю та два фрагменти кремінного ножа-кінджала.

Поховання № 37а. Урна у формі банки лежала боком вінцями на схід; зверху знаходилися фрагменти мініатюрної посудини, які прикривали собою мідну бусинку-пронизку. Серед кісток дорослої людини виявлено цілий кремінний ніж-кінджал, уламок такого ж ножа та кремінний ретушер до нього.

Поховання № 38. Урна банкоподібної форми з рештками трупоспалення дорослої людини стояла нахиленою на північний схід. Серед кісток виявлено кам'яну сокиру, кремін-

ний ніж-кінджал та уламок обпаленого кременю.

Поховання № 45. Урна у формі горщика. Під кістками дорослої людини, на дні урни, лежали уламок кремінного ножа і фрагмент асиметричного кремінного наконечника

Рис. 2. Загальний вигляд могильника з південного сходу.

стріли. Поверх кісток виявлено другий уламок ножа-кінджала та кремінний ретушер для підправки його леза.

Поховання № 52. Урна банкоподібної форми нахиlena на північний схід. Серед каль-

Рис. 3. Поховання в центральній частині могильника (квадрати 9—10 А, М).

цинованих кісток дорослої людини виявлено три уламки кременю, два кремінні наконечники стріл, фрагмент кістяної пронизки-бусини та трубчасті пронизки, виготовлені з довгих пташиних кісточок.

Поховання № 58. Урна у формі горщика з рештками трупоспалення дорослої людини. Серед кісток виявлено мідний браслет,

кремінний ніж-кінджал та кремінний ретушер.

Поховання № 60. Посудина банкодібної форми з чотирма наліпами у вигляді ріжків в основі шийки. Серед кальцинованих кісток дорослої людини виявлено два уламки мідної спіральної бусини-пронизки.

Поховання № 61. Посудина у формі горщика з чотирма наліпами під шийкою. Серед кальцинованих кісток знаходилися кремінний ніж-кінджал, кремінний ретушер та янтарна бусина.

Поховання № 67. Урна у формі банки з опуклими боками була нахиlena на південь. Кальциновані кістки розділені піщаним прошарком завтовшки 4—5 см; можна припустити, що в урні були поховані спалення двох осіб. Серед кісток, на дні посудини, виявлено кусок пісковику.

Поховання № 71. Урна за формуєю подібна до попередньої. Серед кісток дорослої людини виявлено обушну частину кремінної сокирки з пришліфованим боком.

Поховання № 73. Урна у формі горщика. Серед кісток дорослої людини виявлено вісім уламків кременю. Два уламки черепних кісток мають, як видно, сліди трепанациї.

Поховання № 81. Урна банкодібної форми. Серед решток трупоспалення дорослої людини виявлено уламок обпаленого кістяного вістря (шильце).

Поховання № 83. Посудина у формі горщика, орнаментована під шийкою смужкою круглих ямок та чотирма наліпами у вигляді ріжків. Серед кісток дорослої людини виявлено кремінний наконечник стріли, скребок та чотири уламки кремінного ножа, пошкодженого вогнем.

Поховання № 84. Урна банкодібної форми. Серед решток трупоспалення дорослої людини виявлено чотири кремінні наконечники стріл, пошкоджені вогнем, ретушер та два кремінні відщепи.

Поховання № 89 а. Висока посудина у формі бокастого горщика лежала на боці отвором на схід. Серед кісток дорослої людини виявлено мініатюрний глечик з петельчастою ручкою, п'ять кремінних наконечників стріл, кремінний ніж-кінджал, два уламки ножів та один зуб хижака (підвіска).

Безурнові поховання, як і урнові, виявлені в шарі буруватого піску. Виходячи з того, що трупоспалення мали вигляд компактних, здебільшого округлих сплющених купок, можна прийти до висновку, що кістки перед похованням загортали в тканину.

Поховання № 93. Це скупчення кісток діаметром 25 см і завтовшки 10 см. Серед кі-

сток дорослої людини виявлено два кремінні наконечники стріл та 15 уламків бусинок-пронизок з пташиних кісток.

Поховання № 96. Скупчення кісток діаметром 20 см і завтовшки 7 см. Серед кісток дорослої людини виявлено скребок на масивній пластині. Слід відзначити, що трупоспалення № 96 і № 95 знаходились близько одне від одного і майже поруч з урновим похованням № 14.

Поховання № 97. Скупчення кісток діаметром 20—28 см і завтовшки 8 см знаходилось біля урнового поховання № 15. Майже в центрі скупчення виявлено скребок і поруч з ним — мідну бусинку-пронизку.

Поховання № 100. Скупчення кісток діаметром 20 см і завтовшки 12 см. Серед кісток дорослої людини — наконечник стріли з увігнутою основою, пошкоджений вогнем, та кремінний ніж-кінджал.

Поховання № 107. Скупчення кісток діаметром 20 см і завтовшки 7 см. Серед кісток виявлено кремінний ніж, пошкоджений вогнем, та кремінний ретушер. Купку кальцинованих кісток супроводжували три мініатюрні горшечки. Один з них стояв з східного краю, другий — із західного, а третій (розвався на дрібні фрагменти), прикритий мініатурною покришкою, знаходився у центрі.

Поховання № 109. Скупчення кісток діаметром 20 см і завтовшки до 6 см. Серед кісток дорослої людини виявлено мідну бусинку-пронизку та уламок мідного ножа.

Поховання № 110. Скупчення кісток діаметром 20 см, завтовшки 14 см. Серед кісток дорослої людини виявлено кремінний ніж-кінджал, ретушер та уламок пластини, а також кілька фрагментів горщика середніх розмірів, орнаментованого відбитком вірьовочки та наліпами.

Поховання № 111. Скупчення кісток діаметром 19 см, завтовшки 18 см. Серед кісток дорослої людини виявлено кам'яну сокиру.

Поховання № 119. Скупчення кісток діаметром 21 см, завтовшки 16 см. Серед кісток дорослої людини виявлено шість мідних бусин-пронизок, кремінний ніж-кінджал та ретушер.

Поховання № 121. Скупчення кісток діаметром 22 см і завтовшки 17 см. Серед кісток дорослої людини виявлені фрагменти кремінного знаряддя, два кремінні наконечники стріл (один з прямого, другий з увігнутою основою) та мідну бусину-пронизку.

Поховання № 121 а. Скупчення кісток діаметром 26 см і завтовшки 19 см. Серед кісток дорослої людини виявлені дві мідні бусини-пронизки, п'ять уламків кремінного знаряд-

дя, пошкодженого вогнем, кремінний ніж-кинджал та фрагмент кремінної сокири.

Поховання № 123. Скупчення кісток діаметром 24 см, завтовшки 16 см. Серед кісток дорослої людини виявлено сім кремінних наконечників стріл, перепалених вогнем, три уламики кремінного ножа (також перепалені), два кремінні відщепи та чотири мідні бусини-пронизки.

Поховання № 124. Скупчення кісток діаметром 25 см і завтовшки 18 см знаходилося під урновим похованням № 48. Серед кісток дорослої людини виявлено кам'яну сокиру, два кремінні відщепи, наконечник стріли, кремінний ніж-кинджал та ретушер.

Поховання № 126. Скупчення кісток діаметром 20 см і завтовшки 13 см. Серед кісток — кам'яна сокира.

Поховання № 127. Скупчення кісток діаметром 18 см, завтовшки 16 см. За 10 см на схід від кісток лежала кам'яна сокира.

Поховання № 128. Скупчення кісток діаметром 23 см і завтовшки 16 см. Серед кісток дорослої людини виявлено чотири мідні бусини-пронизки та три фрагменти кам'яної сокири.

Поховання № 130. Скупчення кісток діаметром 21 см і завтовшки 17 см. Серед кісток дорослої людини знайдено дві мідні бусини-пронизки (з них одна спіральна), мідний кинджал з точильним бруском, кремінний ніж-кинджал з ретушером, дві кам'яні сокири та фрагмент мідного чотиригранного шила.

Поховання № 130 а. Скупчення кісток діаметром 19 см і завтовшки 14 см. Серед кісток дорослої людини виявлено кремінну клинувату сокиру та наконечник стріли.

Поховання № 131. Скупчення кісток діаметром 20 см і завтовшки 18 см. Серед кісток дорослої людини знайдено два кремінні ножі-кинджали та наконечник стріли. Один ніж лежав з північного, другий — з західного боку купки.

Поховання № 135. Скупчення кісток діаметром 20 см і завтовшки 18 см. Серед кісток дорослої людини виявлено мідний кинджал, біля рукоятки якого знайдено кістяний цвяшок, один цілий і один фрагментований кремінний ніж-кинджал, чотири наконечники стріл (з них один з прямую, а три з увігнутою основою) та чотири мідні бусини-пронизки.

Поховання № 145. Скупчення кісток діаметром 19 см і завтовшки 16 см. Серед кісток дорослої людини виявлено три мідні бусини-пронизки та плоский ромбічної форми мідний наконечник дротика.

Поховання № 149. Скупчення кісток діаметром 21 см і завтовшки 16 см. Серед кі-

сток дорослої людини виявлено кремінний ніж, мідну бусину-пронизку та кремінне вістря.

Поховання № 163. Скупчення кісток діаметром 30 см і завтовшки 12 см. Серед кісток дорослої людини виявлено мідний кинджал та кам'яну сокирку-клевець.

Некрополь розташований на гребені дюни і займав прямокутну площа довжиною 12 м і ширину близько 6 м. У східній частині кілька поховань знаходились за межами цієї площини, утворювали виступ наближено трикутної форми (7 м^2). Загалом площа могильника становила близько 80 м^2 . Початкова кількість поховань навряд чи перевищувала 200.

Істотних відмін у складі інвентаря урнових та безурнових поховань не було. Безурнові поховання не спроявляли враження бідніших за урнові, навпаки, як правило, їх інвентар був більш численним і показовим. Майже всі мідні вироби виявлені саме серед безурнових поховань. Поодинокі відбитки тканини на мідних речах та на кальцинованих кістках безурнових поховань наводять на думку, що ці трупоспалення загортали в тканину, а цінність останньої навряд чи була меншою, ніж цінність посуду.

Більшість поховань належала дорослим особам, кількість дитячих поховань, мабуть, не перевищувала десятка. Треба відзначити повну відсутність типового жіночого інвентаря, зокрема пряслиць. Це не значить, звичайно, що тут не було жіночих поховань.

Однією з рис поховального ритуалу був звичай складати рештки трупоспалень в певному анатомічному порядку. Простежено, що на деяких уламках черепів були бокові зрізи, подібні до слідів трепанациї. окремі поховання супроводжувалися мініатюрними посудинками культового призначення, які не містили решток трупоспалення.

Виявлений на могильнику інвентар складається з кераміки, знарядь праці, прикрас та бойової зброй. Нижче подаємо характеристики цього інвентаря.

Кераміка. Найпоширенішою керамічною формою могильника є порівняно великі банкоподібні посудини висотою 15—40 см із звуженою верхньою частиною. Вінця плавно відігнуті назовні, плічка звичайно прикрашена горизонтальними відбитками вірьовочок в один рядок або імітуючими їх наколами, а також симетрично, попарно розташованими шищечками-наліпами. Туло во плавно закругляється та поступово звужується донизу, закінчуєчись плоским денцем (табл. I, 1, 4), діаметр якого звичайно становить $\frac{2}{3}$ діаметра вінця.

Досить багато знайдено плоскодонних горщиців, що відрізняються від попередньої фор-

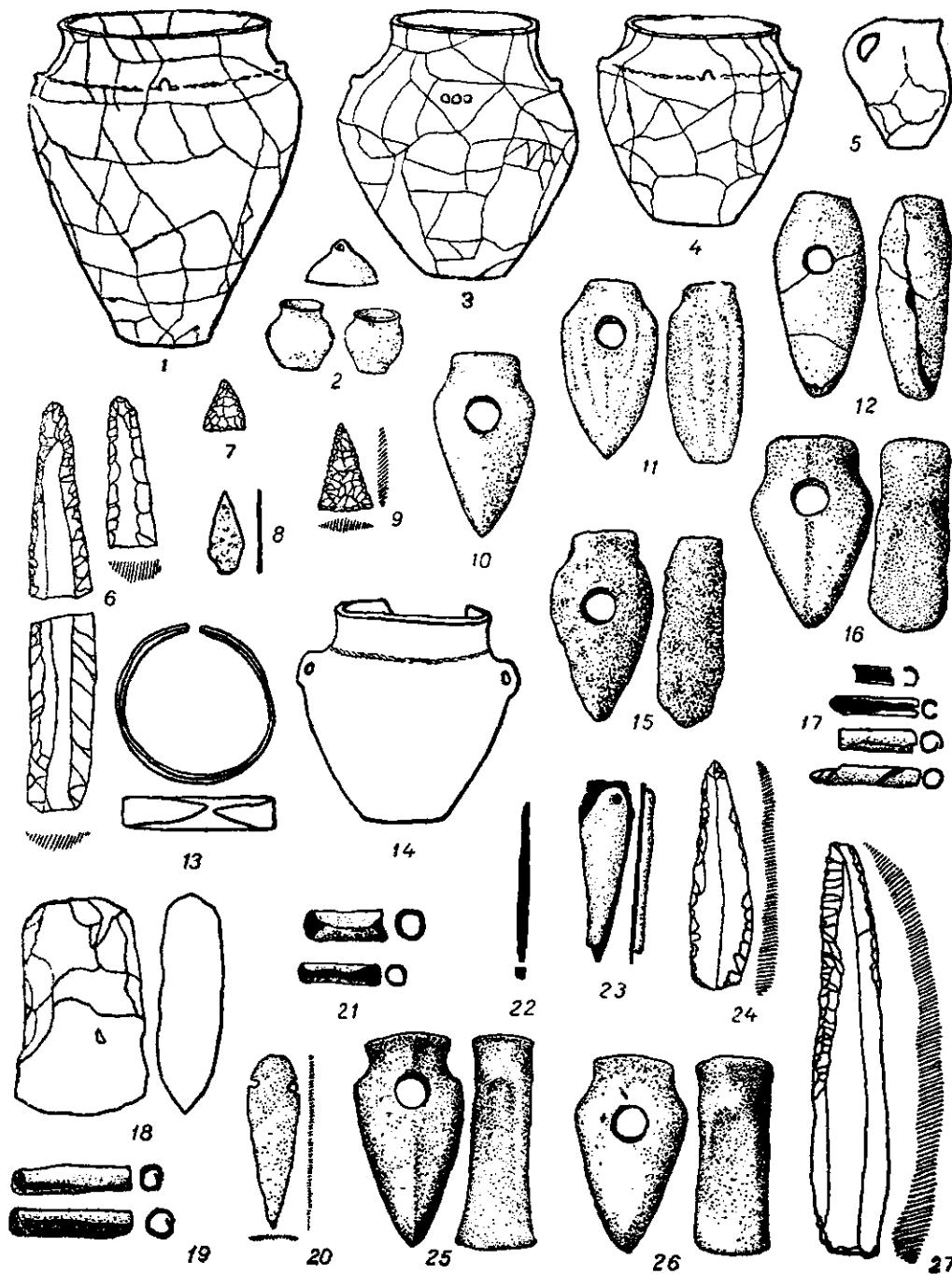

Табл. I. 1 — урна поховання № 6, 1/8 н. в.; 2 — посудинки, які супроводжували поховання № 107, 1/6 н. в.; 3 — урна поховання № 29, 1/8 н. в.; 4 — урна поховання № 18, 1/8 н. в.; 5 — мініатюрна посудинка з урнового поховання № 89а, 1 $\frac{1}{4}$ н. в.; 6 — кремінний ножі з поховання № 123, 1/2 н. в.; 7 — кремінний наконечник стріли з поховання № 123, 1/4 н. в.; 8 — мідний наконечник стріли з поховання № 154, 1/4 н. в.; 9 — кремінний наконечник стріли з поховання № 83, 1/4 н. в.; 10, 11, 12 — кам'яні сокири з поховання № 38, 1/2, 1/4 н. в.; 13 — мідний браслет з поховання № 13, 1/4 н. в.; 14 — урна поховання № 42, 1/8 н. в.; 15—16 — кам'яні сокири з поховання № 111 і 126, 1/4 н. в.; 17 — мідні бусини-пронизки з поховання № 31, 1/2 н. в.; 18 — кремінна сокирка з поховання № 130а, 1/4 н. в.; 19, 20, 21 — мідний кинджал з кістяним цвяшком та мідні бусини-пронизки з поховання № 144, 1/4 н. в.; 22—27 — комплекс речей з поховання № 130, 1/4 н. в.

ми меншими розмірами, а також відсутністю орнаменту.

Іншу, нечисленну групу становлять широко відкриті, досить присадкуваті горщики з відігнутими назовні вінцями, діаметр яких у два рази перевищує діаметр денця. Типологічно ці посудини є продовженням звичайних, так званих кухонних трипільських горщиків.

Окрему групу посуду становлять широкогорлі амфори. Всі вони присадкуваті, опуклобокі, з невисокими плавно відігнутими назовні вінцями; на плічках прикрашені двома-четирма невеликими петельчастими вушками, що нагадують ручки трипільської кухонної кераміки (табл. I, 3). Зрідка, на основі горла таких посудин є горизонтальний відбиток шнура. Складається враження, що більшість посуду цього типу знаходитьться у східній, можливо давнішій частині некрополя. Проте, якщо виступ в східній стороні могильника відповідає входному коридору, то амфороподібні посудини слід було б оцінити як показник більш пізньої дати цієї частини некрополя.

Серед кераміки є також небагато мініатюрних круглотіліх посудинок, що нагадують піксиди і належні до них покришечки з петельчастими або рогоподібними вушками з горизонтальним проколом (табл. I, 2). До мініатюрних посудинок слід віднести і невеликий кухлик з петельчастою ручкою (табл. I, 5). Весь посуд виготовлений з шаруватої підфарбованої вохрою глини, яка іноді у своєму складі має незначну рослинну домішку або товчену ракушку. Тільки в одному випадку відзначено рештки жовтоглянного посуду, який, можливо, був розписаний. Всього на площі могильника виявлено 92 посудини, більшість яких була похованальними урнами. Значна частина посуду прикрашена простим орнаментом. Звичайно, це горизонтальний відбиток шнура по плічках або рядок з ямок чи наколів.

Виробничий інвентар, що супроводжував поховання, складається з великої кількості кремінного знаряддя і гостроконечних ножів (табл. I, 24, 27), ретушерів, пластинчатих ножів-кінджалів великих розмірів з круткою краєвою ретушшю, великих плоских пластин з зубчастою ретушшю та заполіровкою по краю, скребків кінцевого типу, двох грубих кремінних полірованих сокирок неправильного овального перекрою та уламку третього такого ж знаряддя (табл. I, 18). До категорії знарядь треба віднести ще кістянє та мідне чотиригранне шило. Смугастий кремінь, з якого виготовлялися знаряддя, нагадує волино-подільський. Слід відзначити, що в багатьох випадках як гостроконечні, так і звичайні кремінні ножі супроводжувалися уламками кременю або уламками

спрацьованих кремінних знарядь, кінці яких мали сліди спрацьованості та заполіровки, що дозволяє вбачати в них ретушери. Без сумніву, вони застосовувалися для гостриння знарядь та підправки ретуші. Названі знаряддя майже нічим не відрізняються від матеріалів інших аналогічних некрополів прикіївського району. Слід вказати на відсутність серед матеріалів некрополя глиняних прясел та на нетиповість мідних шил.

Прикраси, виявлені під час розкопок некрополя, в певній мірі розширяють наші уявлення щодо відомого вже комплексу прикрас, властивих києво-софіївському типу. Новою формою є широкі пластинчаті мідні браслети в один оберт, із загостреними кінцями (поховання в урні № 58 — табл. I, 13). Цікавою та рідкою знахідкою серед прикрас є кілька коротеньких янтарних намистин циліндричної форми з біконічними отворами (урна № 58 а та № 6). Дві циліндричні бусини виготовлені з білого і чорного сланцю. Треба відзначити, що намистини-пронизки циліндричної форми у вигляді спіралей, скручених з плоских розплесканих мідних пластинок, характерні для Софіївського могильника, серед матеріалів дослідженії нами пам'ятки дуже рідкі; тут переважає інший тип пронизок — довгасті трубочки, згорнуті з розплесканої мідної пластинки (табл. I, 17, 19, 21). Пронизки зустрічалися переважно в безурнових похованнях. Вбачати в них тільки прикраси, що характеризували б жіночі поховання, було б помилкою, бо вони часто зустрічались і в похованнях, які дали найкращі зразки предметів оздоблення (наприклад, безурнові поховання № 123, 135, 145 та ін.).

Не можна також думати, що всі згадані мідні пронизки обов'язково були прикрасами в прямому розумінні цього слова. Наприклад, в урновому похованні № 89, яке супроводжувалося наконечниками стріл, знайдено досить велику «бусину» діаметром 1 см, яка з одного боку мала трикутний виріз. Подібна річ могла бути не тільки підвіскою, а й своєрідною застібкою для одягу або прикрасою. Необхідно відзначити знайдені в окремих похованнях (урнове № 52 та безурнове поховання № 93) трубчасті пронизки, виготовлені з довгих пташиних кісточок. В безурновому похованні № 93 вдалося зібрати понад десяток уламків таких обгорілих пронизок. В урновому похованні № 52 їх було також кілька штук. Враховуючи груповий характер таких знахідок, можна припустити, що вони були шийними прикрасами (намистом), але не обов'язково жіночими, бо в обох наведених випадках вони супроводжувалися знахідками наконечників стріл з кременю.

Предмети озброєння становлять досить численну і виразну групу інвентаря могильника. До складу цієї групи входять: численні невеликі кремінні наконечники стріл трикутної форми з округлими боками (табл. I, 7, 9), з прямою або слабо увігнутою основою (один з них, виготовлений з частини пластини довжиною 4 см, міг бути наконечником дротика). При безурнових похованнях знайдено кілька мідних кинджалів видовжено-трикутної форми. Верхня частина кинджалів трохи заокруглена з вирізами (від двох до п'яти), в які вправлялися кістяні шипи для скріplення з рукояткою.

Знайдено також один мідний, ромбічної форми наконечник дротика довжиною 3,5 см (табл. I, 8) та уламок другого, а також вісім бойових сокир і один клевець (табл. I, 10, 11, 12, 15, 25, 26). Сокири та клевець виготовлені з гнейсу, кристалічного сланцю, порфіриту та інших твердих порід.

Новим для пам'яток цього типу є мідні клинки-кинджали (табл. I, 20, 23), мідні наконечники дротиків ромбічної форми, а також окремі типи бойових сокирок. Останню різновидність зброї слід описати докладніше. В складі їх є звичайні і для Софіївського могильника форми бойових сокир (плечисті ромбічної форми, з вузьким лезом та обушком), але поруч з ними зустрічаються сокири з гудзикоподібним обушком і трохи округлим лезом. Слід відзначити круглий у перерізі гостроконечний молот-клевець. Зовсім новою формою бойового знаряддя є плечистий молот-клевець з гудзиковидним обушком і конічною гострою частиною, а також ромбічної форми сокира-молот, оздоблена горизонтальними канелюрами.

Бойові сокири знайдені в різних частинах могильника, але найбільше вони виявлені в його східній половині. Вони траплялися як в урнових, так і частіше в безурнових похованнях.

Більшість інвентаря не мала на собі слідів обпалу і лежала на кальцинованих кістках. Лише незначна його частина, наприклад, деякі наконечники стріл, окрім кремінні ножі, знаходилися серед кальцинованих кісток і були обпалені вогнем. Бойові сокири та мідний інвентар також не мають слідів перебування у вогні. Більшість бойових сокир знайдена в безурнових похованнях.

Особливою цінністю Червонохутірського могильника в порівнянні з Софіївським та Чернинським є порівняно добра збереженість, що дозволяє досить точно визначити його первісний план.

На площі некрополя простежуються окремі групи поховань. Велика кількість поховань на площі Софіївських могильників, можливо, свідчить про те, що на них ховали померлих, які не обов'язково належали до одного роду. Припускаємо, що подібні пам'ятки були некрополями великих територіальних об'єднань — типу племінних громад. Необхідно підкреслити характерність для Червонохутірського могильника речей озброєння — атрибути патріархальної військової організації. Вже в цьому факті можна вбачати безсумнівний доказ патріархального етапу соціального розвитку цього населення.

У нас немає ніяких даних для встановлення хронологічних відмінностей Червонохутірського могильника від Софіївського або Чернинського. Зрозуміло, що всі ці могильники відносяться до однієї культурно-історичної групи. Після виділення пам'яток додревньої фази в розвитку степової культури шнурової кераміки додревньої вік пам'яток києво-софіївського типу стає досить очевидним. Ці пам'ятки синхронні пам'яткам усатівського та городського типів і відносяться до часу не пізніше кінця III тисячоліття до н. е.

В. І. КАНІВЕЦЬ

МОГИЛЬНИК ЕПОХИ МІДІ БІЛЯ с. ЧЕРНИНА НА КИЇВЩИНІ

У вересні 1950 р.¹, під час археологічної розвідки в межіріччі Дніпра і Десни, на північ від с. Чернина, Вишнедубечанського району, Київської області, приблизно за 50 км вище Києва, автор відкрив могильник з трупоспаленням епохи міді. Могильник досліджувався Вишнедубечанським загоном експедиції «Великий Київ» в кінці вересня та на початку жовтня 1950 р. і був повністю розкритий². Цей некрополь належить до групи пам'яток софіївського типу, відкритих в останні роки на Середньому Подніпров'ї (могильники біля Софіївки³ і Червоного Хутора⁴, поселення біля Бортничів, Підгірців, Сирця⁴ та ін.).

Вивчення природних умов, в яких жило населення, що залишило Чернинський могильник, має безперечний історичний інтерес. Могильник розташований біля краю порівняно невисокої борової тераси лівого берега Дніпра на гребені вузької дюни, що являє собою частину пасма піщаних горбів, які відділяють заплаву Дніпра від паралельної йї заболоченої долини.

Цей рельєф є дуже характерним для хвилястої рівнини Дніпро-Деснянського межіріччя, прорізаного неглибокими витягнутими з півночі на південь паралельними долинами. Загалом ця місцевість багата на ліси, луки та пасовища, але відзначається порівняно малородючими піщаними ґрунтами.

¹ В роботі експедиції брали участь, крім автора, наукові співробітники В. К. Гончаров, Г. Т. Тітенко та А. Фуремс.

² Ю. М. Захарук, Софіївський тіlopальний могильник, АП, т. IV, К., 1952.

³ В. Н. Даниленко, К вопросу о месте киево-трипольской культуры в этногенетическом процессе, КСИА, вып. 2, К., 1953, стор. 81.

⁴ Ю. Н. Захарук, Софієвский могильник, Автографат диссертации, Львов, 1952, стор. 7—8.

Сліди заселення в епоху міді-бронзи та раннього заліза обмежуються тут краєм надзаплавної тераси, зверненим до Дніпра, і зовсім відсутні на східному березі згаданої вище долини в глибині межіріччя.

В місці, де розташований могильник, дюна має ширину 40 м і висоту всього 5 м над рівнем заплави, але далі на північ вона зливається з високим горбом, так званою Боговою горою (висота 12 м), на схилах якої знайдені рештки поховань з трупоспаленням — перепалені людські кістки, уламки кераміки часу ранньої бронзи, прикрашеної шнуром та лінійним орнаментом, а також кремінні наконечники стріл.

Більша частина поверхні дюни вкрита деревним покровом, але на південь від Богової гори знаходиться ряд великих видувів, що утворилися за останні десятиріччя після того, як тут був вирубаній сосновий ліс. В результаті видувів північна частина могильника знищена. Рештки зруйнованих поховань утворили на поверхні скupчення перепалених кісток та уламків кераміки.

Розкопки провадились на південь від видуву на двох суміжних ділянках загальною площею 82 м² (рис. 1). Крім того, навколо розкопу було закладено більше 10 шурфів розміром 2×2 та 1×1 м.

Починаючи від поверхні, спостерігалась така послідовність нашарувань дюни: еоловий пісок сіро-жовтого кольору (16—34 см), похований ґрунт (темний гумусований пісок, в середині 18 см), далі жовтий пісок, що поступово переходить в білий з ортзандовими включеннями.

Всі без винятку поховання знаходились у шарі жовтого піску; в інших горизонтах не спостерігалось будь-яких культурних залишків.

У шарі жовтого піску зрідка траплялися також окремі уламки кераміки іншого, ніж могильник, часу (зокрема періоду пізньої бронзи).

В гумусованому піску жодного разу не простежувались обриси могильних ям. В шарі жовтого піску певні обриси ям також не виявлені,

це пояснюється, очевидно, тривалим перебуванням решток поховань на поверхні.

Всього досліджено 94 поховання. За поховання вважалась кожна урна з кістками або купка кісток незалежно від їх положення. При умові однакової густоти поховань в південній і

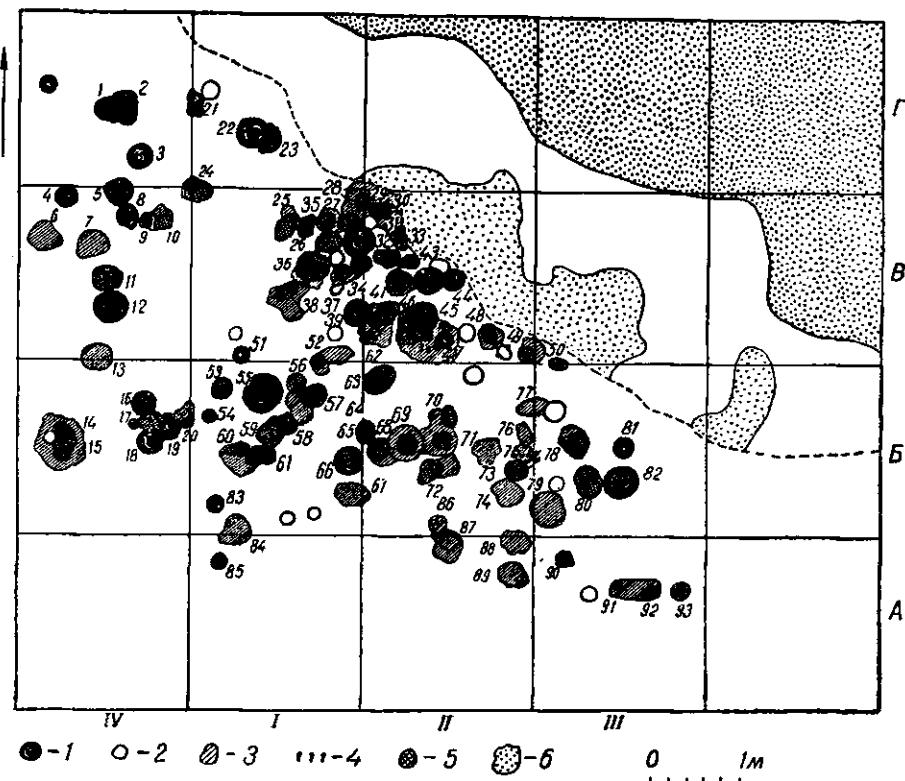

Рис. 1. План могильника. 1 — гумусний шар; 2 — жовта глина; 3 — пісок; 4 — сліди кротовин; 5 — похований ґрунт; 6 — культурний шар.

але в кількох випадках над похованням ґрунт має дещо темніше забарвлення і меншу щільність.

Очевидно, на цій ділянці поверхня давньої дюни була майже горизонтальною. Рівні поховань в різних частинах могильника істотно не відрізнялися.

Загальний план могильника встановити важко внаслідок зруйнування його північної частини, але є підстави думати, що поховання були розташовані в межах прямокутника, орієнтованого з південного заходу на північний схід, розміром приблизно 9×10 м. Площа, на якій поховання збереглися, дорівнювала всього 40 m^2 , крім того, до 50 m^2 в межах видуву були вкриті рештками зруйнованих поховань. Правда, кількість кісток на поверхні видуву набагато поступається перед масою кісток із незруйнованих поховань. Слід також зазначити, що у видуві зустрічалось мало кераміки,

північній частині некрополя кількість могил повинна була в свій час досягати 200.

Найбільша густота поховань спостерігалась в середній частині могильника (рис. 2), найменша — на західній та східній околицях. Поховання розміщені не рівномірно, а більш чи менш певними групами, деякі могили розташовані і окремо. Всього виділялось п'ять значних груп. Яких-небудь істотних відмінностей в характері інвентаря і в обряді поховання окремих груп не виявлено. Поховання всередині груп розміщені або впритул, або на відстані до 20 см, групи розділені смугами ширину 20—80 см, на яких зрідка зустрічаються перепалені кістки. Могильник не мав зовнішніх ознак, але можна думати, що спершу поховання якось відзначалися на поверхні. Незважаючи на незвичайну густоту могил, випадки перекриття або порушення одних поховань іншими зустріча-

лися досить рідко (наприклад, поховання 45, 26 і 47).

Трупоспалення — єдиний обряд поховання в Чернинському могильнику. Спалення відбувалося на стороні, а очищені або змішані з попелом і вугликами перепалені кістки складались в урну і закопувались чи висипались безпосередньо в ямку в піску. Місце для спалення поблизу могильника не виявлено. Кремація провадилася на досить слабкому вогні багаття, знаслідок чого частина кісток перепалена неповністю і має чорний колір. Невелику кількість кісток в ряді поховань можна пояснити тим, що погано перепалені рештки з часом зотліли, але ймовірно також, що в могилу складали лише частину праху покійника.

З 94 поховань 29 містилось в урнах (блізько 30%), а решта 65 — в ямках. Очевидно, при роздуванні длоні в минулому деякі урни були зруйновані, про що свідчать уламки кераміки біля купок перепалених кісток (наприклад, поховання 46 і 70). Урнами були досить великі посудини — амфори, широкогорлі горщики та глечики висотою до 30 см.

Характер інвентаря урнових і безурнових поховань цілком аналогічний. На площі могильника поховання обох типів перемішані між собою, за винятком південно-східної частини, де знаходились переважно безурнові поховання. Очевидно, обидві форми поховань застосовувались одночасно.

Безурнові поховання мали вигляд розсипів (11 випадків) або компактних купок перепалених кісток (54 випадки). Розсили кісток, що спостерігались в різних частинах могильника, залагали приблизно на одному рівні. Як правило, інвентаря при них не було.

Купки перепалених кісток звужувались донизу (більшість безурнових поховань) або мали рівномірну ширину (поховання 46), отже, прах складався у невеликі ямки. В плані купки кісток мали, звичайно, круглу або овальну форму, розміри від 15×11 см до 40×35 см. По краю однієї з таких ямок (поховання 46) були укладені овальним кільцем кінські зуби (рис. 1).

Перепалені кістки складались в урну або яму в анатомічному порядку — звичайно зверху лежали уламки черепної кришки, далі — трубчасті кістки і т. ін. В одному випадку кістки, що знаходилися в урні (поховання 12), мали жовто-червоне забарвлення, очевидно, від вохри; в двох-трьох інших випадках сліди пофарбування були менш виразними.

В 37 випадках (блізько 40% всіх поховань) перепалені кістки змішані з рештками похоронного вогнища — попелом та дрібними вугликами, що особливо помітно на дні урн та в центрі

безурнових поховань. Поряд з цим, в ряді випадків в добре збережених похованнях були відсутні будь-які сліди попелу чи вугілля. Останнє особливо часто спостерігалося в урнових похованнях, тобто там, де умови для збереження попелу якраз були більш сприятливими, ніж в безурнових похованнях. Могили, що містили в собі рештки похоронного багаття, не утворюють окремих скучень і не відрізняються характером інвентаря від решти поховань. Таким чином, є підстави думати, що обидва звичаї, як

Рис. 2. Центральна частина могильника.

повне очищення спалених кісток, так і перенесення їх у могилу разом з рештками багаття, існували одночасно.

Антропологічне визначення кісток з семи урнових поховань показало, що на Чернинському могильнику були поховані як дорослі обох статей, так і діти¹. Деякі поховання, які спеціально не вивчались, напевне, належали дітям молодшого віку (дуже дрібні та тонкі кістки, молочні зуби). Згідно з даними антропологічного визначення, в урні поховання 45 разом з кістками дорослої людини знаходились кістки підлітка 12—13 років.

В цілому Чернинський могильник характеризується мініатюрними розмірами і надзвичайною густотою поховань. Ці особливості знаходять своє пояснення в припущеннях, що могильник містився всередині якоїсь споруди, можливо, дерев'яної. Аналогічне явище спостерігалось на Червонохутірському могильнику, площа якого, на думку В. М. Даниленка, була обмежена огорожею².

¹ Визначення проведено старшим науковим співробітником Інституту зоології АН УРСР, канд. біологічних наук Є. І. Даниловою. Консультант — засл. діяч науки УРСР проф. М. С. Спіров.

² В. Н. Даниленко, вказ. праця, стор. 81.

Своєрідні риси, що відрізняють Чернинський могильник від інших некрополів софіївського типу, мають другорядне значення. Звичай ховати перепалені кістки разом з рештками

Покійника супроводжували знаряддя праці, зброя, прикраси та кераміка. Як правило, дрібні речі клалися на кістки або серед них, а посудини ставились поруч з урною або куп-

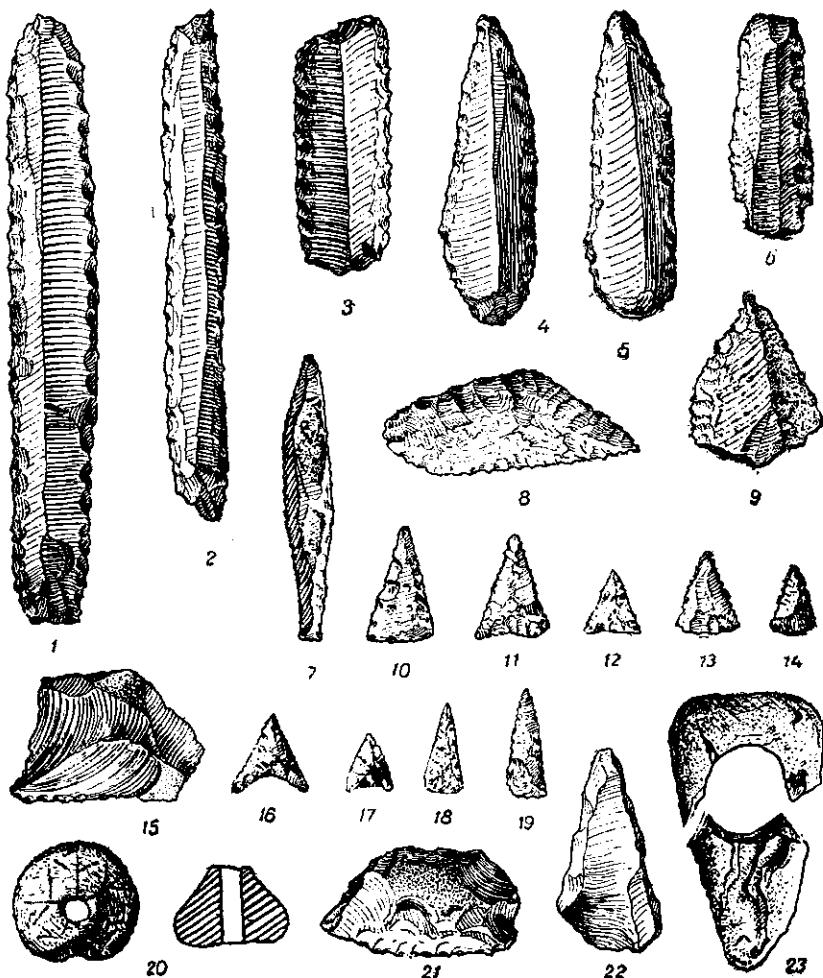

Табл. І. Кремінні, кам'яні та глиняні вироби.

багаття, досить поширений у чернинського населення, не спостерігався на Червонохутірському та, за одним винятком, на Софіївському могильниках. Але загалом обряд поховання населення софіївської культури мав закінчену традиційну форму, якої дотримувались в різних місцевостях.

Приблизно 40% всіх поховань, в тому числі понад 30% урнових і близько 40% безурнових, супроводжувались речовим інвентарем. Точну цифру поховань з інвентарем навести не можна, бо в ряді випадків важко сказати, до якого саме поховання слід віднести річ, знайдену поза урною або купкою перепалених кісток. Деякі дитячі поховання не мали інвентаря.

кою перепалених кісток. Більшість дрібних речей, особливо кремінних наконечників стріл і ножовидних знарядь, спалювалась разом з покійником. На мідних предметах, якщо вони навіть лежали серед перепалених кісток, не спостерігалось слідів вогню.

Предмети, якими користувалось чернинське населення, виготовлені з кременю, різних порід каменю, глини і міді. Сірий смугастий кремінь, з якого виготовляли знаряддя праці, відзначається доброю якістю і, можливо, має волинське походження.

Подаємо коротку характеристику кожної групи інвентаря.

Зброй порівняно багато, але, за одним ви-

ннятком, вона представлена лише кремінними наконечниками стріл (всього 26 екз., в тому числі 10 в похованні 40).

Наконечники стріл в цілому однотипні: невеликого розміру (довжина 2—3 см), плоскі, трикутної форми, з рівною, злегка опуклою або увігнутою основою, звичайно оброблені двосторонньо ретушшю з усіх боків (табл. 1, 10—14, 16—19). Наконечники цієї форми мали велике поширення в епоху міді, зокрема, в пізньому трипіллі (Городськ)¹, але вони відомі також в пізніший час, до початку залізної доби.

Бойові кремінні сокири, яких так багато в Софіївці та на Червоному хуторі, тут зовсім відсутні. В похованнях 80 і 90, розташованих на відстані 1 м одне від одного, виявлено по половині, очевидно, однієї і тієї ж плоскої прорізаної рогової сокирки (табл. 1, 23 а, б.). Майже вся зброя, крім кремінного наконечника стріли з поховання 43, знайдена в безурнowych похованнях.

Серед знарядь праці слід відзначити сім цілих або трохи пошкоджених та кілька поламаних кремінних ножовидних пластин довжиною 7—16 см (табл. 1, 1—7). По краю з боку спинки вони оброблені крупною та іноді додатковою дрібною ретушшю. Як правило, обидва леза заполіровані від тривалого користування. В кількох випадках один кінець ножовидної пластини використовувався як ретушер, а в одному екземплярі (поховання 84) для цієї мети застосовувались обидва кінці (табл. 1, 3). В похованнях ножі іноді зустрічаються по кілька разом. Для різання використовувались також кремінні ножевидні пластинки приблизно трикутної форми, оброблені крупною ретушшю майже по всій поверхні з додатковою дрібною ретушшю по краю (поховання 42, табл. 1, 8), і дещо подібні формою, але грубіше оброблені кремінні відщепи (табл. 1, 21).

До знарядь праці слід також зарахувати кремінний відщеп з підретушованим краєм (табл. 1, 15), гостроконечний відщеп кременю, оброблений з одного боку ретушшю, який, очевидно, використовувався як проколка (табл. 1, 9), кілька кремінних пластинок, ретушованих з одного боку, та ретушер з рогової пластинки, два кінці якого вигладжені від тривалого використання (табл. 1, 22). В ряді поховань, головним чином, серед перепалених кісток, знаходилися необроблені кремінні відщепи.

¹ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, 10, М.—Л., 1949, рис. 85, 7.

Серед знахідок цілком відсутні вироби з кістки.

Єдиною знахідкою, яка свідчить про прядиння у чернинського населення, є конічне глиняне пряслице з заокругленими боками і увігнутою основою, прикрашене поглибленим геометричним орнаментом у вигляді п'ятикутної зірки, між променями якої проведені прямі лінії (табл. 1, 20). Подібні пряслиця характерні для пізньотрипольських поселень, зокрема вони відомі з Городська¹, Райків² та Паволо-

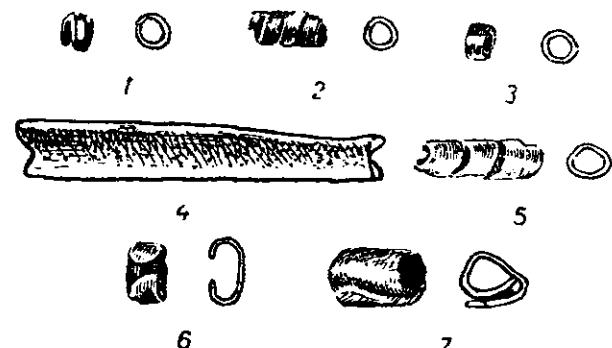

Рис. 3. Мідні вироби, н. в.

чі³. Прикраси, знайдені на Чернинському могильнику, прості і нечисленні. Вони обмежуються мініатюрною циліндричною кам'яною намистинкою (рис. 3, 3) та мідними пронизками (рис. 3, 1—2, 4—7), знайденими лише у восьми похованнях (в двох по п'ять екземплярів, в двох по три і в трьох по одному). Пронизки, виготовлені із згорнутих в трубку пластинок та скручених в спіраль тонких стрічок, мають циліндричну форму, різноманітну довжину (від 0,3 до 5 см) і невеликий діаметр (0,4—0,6 см). Подібні трубчасті пронизки становлять звичайні прикраси населення софіївської культури⁴. В одному похованні знайдена невелика мідна пластинка.

Особливе місце серед знахідок займає інвентар поховання 66, в склад якого входили 10 округлих камінців (кварц) різного розміру. Можливо, цими камінцями користувалися для якої-небудь гри.

Кераміка Чернинського могильника своєрідна і має, очевидно, спеціальне похоронне призначення. Посудини порівняно тонкостінні і настільки ламкі, що використання їх в повсякденному житті мало ймовірне.

Всього на площі могильника виявлено 44

¹ Т. С. Пассек, вказ. праця, рис. 84, 11.

² Там же, рис. 86, 2.

³ М. Л. Макаревич. Трипольське поселення біля с. Паволочі, АП, т. IV, табл. II, 6.

⁴ Ю. М. Захарук, вказ. праця, табл. II, 4, 5.

посудини, приблизно половина яких збереглась цілком або реставрована. В 29 посудинах містилися перепалені кістки, решта являє собою інвентар поховань. До останніх належать переважно невеликі миски, чаші та глечики. Ця кераміка виготовлена від руки з характерної пористої шаруватої глини з домішкою дрібного піску та закису заліза (кровавика), що надає їм червонуватого забарвлення. Лише один мініатюрний глечик виготовлений з жовтої порівняно щільної глини без домішок кровавика. Поверхня посудин вигладжена.

Форми чернинської кераміки досить різноманітні: 1) широкогорлі горщики з високими відігнутими вінцями (табл. II, 13) або з короткими майже прямими вінцями (табл. II, 1—4, 7); 2) горщики з високим прямим горлом (табл. II, 14); 3) двовухі амфори з висо-

Рис. 4. Кераміка. Всі речі дуже зменшено.

ким горлом (табл. II, 10, 11); 4) двовухі амфори з майже кулястим туловою та коротким горлом (табл. II, 9, 12); 5) опуклобокі глечики з відігнутими вінцями (табл. II, 6; рис. 4, 3); 6) глибокі чаші з трохи відігнутими вінцями (табл. II, 5); 7) конічні чаші (табл. II, 8); 8) мисочки із затнутими всередину, іноді майже прямими краями (рис. 4, 4—6); 9) кубки так званої тюльпановидної форми (рис. 4, 1, 2).

Орнамент на посуді, який зустрічається досить рідко, належить до двох типів: пластичні прикраси у вигляді невеликих шищечок на плічках та поглиблений пунктирний рисунок. На урні з поховання 45, яка за формулою являє опуклобокий горщик, простежується поєднання обох типів орнаменту (табл. II, 1). Подібний орнамент прикрашає також інший опукло-

бокий горщик з поховання 64 (табл. II, 2). Певний інтерес має поява на згаданому вище мініатюрному жовтоглинняному глечику орнаменту з косих рисок, що нагадує відбиток шнурата (рис. 4, 3).

Чернинська кераміка своїми формами істотно не відрізняється від софіївської, але тут немає (можливо, погано збереглося і не реставровано) типових для Червонохутірського могильника високих горщиків з трохи опуклими боками та злегка відігнутими вінцями. На відміну від Софіївського могильника, в Чернині жодного разу не спостерігалось слідів розпису.

Деякі форми кераміки Чернинського могильника, наприклад, опуклобокі горщики з коротким горлом, двовухі амфорки з високим горлом, конічні миски та миски із загнутим всередину краєм, близькі до пізньотрипільських (Городськ, Колодяжне)¹. Але в чернинському посуді вже виразно виступають риси так званої шнурової кераміки (дновухі шаровидні амфори, тюльпановидні кубки). Шнурний орнамент, який на чернинському посуді майже невідомий, нерідко зустрічається на кераміці Софіївського та Червонохутірського могильників.

В цілому Чернинський могильник щодо інвентаря значно бідніший від інших некрополів софіївського типу (особливо це стосується зброї та металевих виробів), але належить до одного культурного прояву та приблизно до того ж відрізу часу. На Чернинському могильнику немає поховань, які б виділялись багатством інвентаря чи особливим влаштуванням. Подаємо опис деяких поховань, починаючи з урнових, визначених в антропологічному відношенні.

Поховання 12. Урна з кістками дорослої людини. За формулою — широкогорлій горщик з високими відігнутими вінцями (табл. II, 13). На плічках з одного боку збереглась невелика шищечка, з протилежного боку від подібної шищечки залишився слабкий слід. Висота 31 см, діаметр тулова 27 см (рис. 3, 4). На кістках лежала мідна трубочка довжиною 5 см і діаметром 0,6 см. На дні знайдено ножовидне знаряддя (табл. I, 1), виготовлене з пластини сіробілого непрозорого кременю довжиною 15,8 см і ширину 2,3 см; край знаряддя відретушовані з боку спинки, обидва леза заполіровані від використання. Тут же знайдено відретушований відщеп жовтосірого кольору (табл. I, 15), місцями покритий кіркою, довжиною 5 см і ширину 3,2 см, який, очевидно, був знаряддям для різання. Нижній

¹ Т. С. Пассек, вказ. праця, рис. 82, 1; 88, 1, 7, 8, 13.

край його старанно відретушований, боковий — оброблений більш недбало. Серед кісток знайдені 4 мідні пронизки різної форми: циліндрична довжиною 1,6 см і діаметром 0,6 см, трубчаста сплющена довжиною 1,1 см (рис. 3, 7), спіральна довжиною 1,1 см і діаметром 0,5 см (рис. 3, 2) та пронизка у вигляді невеликого кільца діаметром 0,4 см (рис. 3, 3), а також п'ять уламків перепаленої п'ятигранної кремінної пластини, відретушованої з одного боку. На речах простежувався наліт вохри, кістки мали червонувате забарвлення.

Поховання 39. Урна з кістками людини 16—18 років, всередині зберігся попіл. За формою — амфора з двома вушками на округломутулові (табл. II, 9). Вінця не збереглися, дно вибите, злам давнього походження. Висота 22,4 см, діаметр туловища 23 см. Поховання без інвентаря.

Поховання 45. Урна з кістками дорослої людини і підлітка 13—15 років. За формою — широкогорлий горщик (табл. II, 1). Вінця не збереглися. Плічка прикрашені трьома невеликими шишечками і двома горизонтальними рядами відбитків у вигляді невеликих подвійних кружків. Висота 17,7 см, діаметр туловища 17,8 см. Інвентар відсутній. Урну поставили на кістки поховання 46, порушивши кільце з кінських зубів, яким було оточене це поховання.

Поховання 51. Урна з дуже дрібними кістками, що, очевидно, належали дитині. Форма посудини не встановлена, діаметр дна 7 см. Поруч стояла посудина без кісток — глибока мисочка (рис. 4, 4) із загнутими всередину краями, під якими симетрично розташовані три дірочки, можливо для підвішування. Висота 6 см, діаметр вінець 10,2 см.

Поховання 64. Урна з кістками дорослої людини; за формою — широкогорлий горщик (табл. II, 2). На плічках наліплени три невеликі шишечки. Горло прикрашене двома горизонтальними бічними лініями, з'єднаними подібними ж вертикальними лініями. Всередині кожного чотирикутного поля знаходиться група з чотирьох-п'яти крапок, що утворюють щось подібне до розетки. Край вінця прикрашений короткими рисками. Висота 12 см, діаметр туловища 14,2 см. Серед кісток знайдено невеликий уламок кремінного знаряддя, три дрібні кремінні відщепи і мідну трубочку-пронизку довжиною 3,3 см і діаметром 0,7 см.

Поховання 66. Урна з кістками дорослої людини. Форма точно не встановлена, очевидно, це горщик з широким туловом, що плавно переходить у порівняно вузьке горло. Плічка прикрашена наліпними шишечками, з яких три збереглися. Висота щонайменше 20 см,

діаметр дна 10 см. Над урною знайдено уламок ножовидної пластини димчастого кременю, довжиною 2 см, ширину 1,1 см. Обидва краї з боку спинки оброблені крутою ретушшю, а леза оформлені додатковою дрібною ретушшю.

Всередині урни знаходився різноманітний кремінний та кам'яний інвентар: 1) ножовидне знаряддя, виготовлене з пластини смугастого димчастого кременю (табл. I, 2), спинка по краю оброблена високою крупною і додатковою дрібною ретушшю, нижній кінець відретушований також з боку туловища, обидва леза з обох боків заполіровані від використання, довжина 13,1 см, ширина 1,8 см; 2) уламок кремінного знаряддя, аналогічного попередньому, злам з обох боків, обидва краї з боку спинки оброблені широкою ретушшю, одне лезо дуже заполіроване з обох боків, друге також має сліди використання, але слабіші, на поверхні сліди перебування у вогні, довжина 3,8 см, ширина 1,9 см; 3) уламок кремінної ножовидної пластинки, можливо тієї ж, що і попередній, злам з обох боків, довжина 1,9 см, ширина 2 см; 4) уламок кремінної пластини, на нижньому кінці якої збереглась кірка, обидва краї мають сліди ретуші з боку спинки, довжина 3 см, ширина 2,2 см; 5) кремінний наконечник стріли трикутної форми з дещо опуклою основою, довжина 2,3 см (табл. I, 22); 6) пластинка роговика трикутної форми (табл. I, 23), один з країв оббитий; верхній і нижній кінці дуже загладжені — очевидно, пластинка була ретушером; довжина 5,6 см, ширина 2,8 см; 7) 10 округлих камінців (переважно кварц) довжиною 2,5—5,5 см.

Поховання 81. Урна з кістками дорослої людини, можливо жінки, всередині зберігся попіл. Форма посудини не встановлена, діаметр дна 11,6 см. Кістки мали слабке червонувате забарвлення. Інвентар відсутній.

З інших урнових поховань відзначимо такі.

Поховання 3. Урна з кістками. Форма точно не встановлена, очевидно, це широкогорлий горщик з опуклим туловом і відігнутими вінцями. Діаметр дна 8,5 см. На захід від урни лежав трикутний кремінний наконечник стріли з увігнутою основою довжиною 1,9 см.

Поховання 4. Урна з кістками. Форма точно не встановлена, очевидно, це великий горщик, найбільший діаметр якого припадає, приблизно, на $\frac{2}{3}$ висоти, з коротким горлом і відігнутими вінцями. Діаметр дна 10 см. Всередині серед кісток стояла невелика чаша з майже прямими стінками (рис. 4, 6), під вінцями якої з одного боку зроблені дві дірочки (протилежний край не зберегся). Висота 6,5 см, діаметр вінець 10,5 см.

Поховання 19. Урна з кістками; за формою — струнка вузькогорла амфора з двома протилежними вушками на плічках (табл. II, 10). Вінця не збереглися, з одного боку в тулові отвір, можливо, зроблений коренем дерева. Висота близько 29 см, діаметр тулова 22,5 см. Інвентар відсутній.

Поховання 33. Урна з кістками. За формою широкогорлий горщик (табл. II, 7). Висота 15,1 см, діаметр тулова 15,6 см. Серед кісток лежали п'ять трубчастих мідних пронизок, згорнутих з тонкої пластинки, довжиною від 4 до 10 см і діаметром 0,5 см. На північ від урни знайдено трикутний кремінний наконечник стріли з опуклою основою (табл. I, 14). Ретушовані лише два краї (з обох боків), довжина 1,8 см.

Поховання 43. Урна з кістками. За формою опуклобокий горщик, верхня частина не збереглася. Висота до зламу 18,3 см, діаметр тулова 21,6 см, діаметр dna 9,6 см. Серед кісток лежав видовжений трикутний кремінний наконечник стріли з прямою основою, довжиною 2,6 см (табл. I, 19) і три трохи сплюснуті мідні пронизки довжиною 1,0 см і 0,6 см (рис. 3, 6). З північного заходу до урни прилягала посудина без кісток — глибока мисочка (рис. 4, 5) із загнутими всередину краями. Висота її 7 см, діаметр вінець 11,3 см. Цілковитої впевненості в тому, що мисочка належала саме до цього поховання, немає.

Поховання 44. Урна з кістками, всередині зберігся попіл. За формою — горщик з розширою середньою частиною (табл. II, 4). Висота 19 см, діаметр тулова 16 см. Інвентар відсутній.

Поховання 47. Урна з кістками, всередині зберігся попіл. За формою — широкогорлий горщик (табл. II, 3). Верхня частина не збереглася, з одного боку на плічках помітний слід вушка або шишкі. Висота до зламу 16,6 см, діаметр тулова 16 см. Інвентар відсутній.

Поховання 53. Урна з кістками. За формою — опуклобокий глечик (табл. II, 6). Висота 21,5 см, діаметр тулова 18,9 см. Інвентар відсутній.

Поховання 58. Урна з кістками. За формою — майже куляста амфора з двома протилежними вушками (табл. II, 12). Край вінець відсутній, з одного боку в тулові овальний отвір довжиною 5 см і ширину 4 см. Висота до зламу 24,8 см, діаметр тулова 24,7 см. Інвентар відсутній.

Поховання 62. Урна з кістками. За формою — широкогорла чаша з трохи відігнутими вінцями (табл. II, 5). Висота 9,6 см, діаметр

тулова 13,8 см. На північ від неї знайдений трикутний кремінний наконечник стріли з трохи опуклою основою, довжиною 1,3 см.

Подаємо опис деяких безурнових поховань.

Поховання 11. Купка кісток розміром 20×20×15 см, в центрі зберігся попіл. Купка знаходилася під розсипом кісток розміром 35×28 см, серед яких лежала мідна трубчаста пронизка довжиною 3,3 см і діаметром 0,7 см. На схід від поховання знайдено уламок перепаленої чотиригранної кремінної ножовидної пластини, обробленої по обох краях з боку спинки дрібною ретушшю. Довжина 5,1 см, ширина 3,2 см.

Поховання 14 і 15. Купка кісток, що, очевидно, виникла з двох менших купок, розміром 24×40×25 см, знаходилася під розсипом кісток розміром 57×60 см. В обох купках в центрі зберігся попіл. На захід від них стояла посудина без кісток — кубок, близький до так званої тюльпановидної форми (рис. 4, 2). Висота 10,5 см, діаметр вінець 9 см.

Поховання 23. Купка кісток розміром 17×17×13 см, в центрі яких зберігся попіл, знаходилася під розсипом кісток розміром 25×32 см. На кістках лежали дві мідні пронизки: одна трубчаста, довжиною 2 см, діаметром 0,6 см і друга спіральна, згорнута з тонкої стрічки довжиною 1,8 см і діаметром 0,5 см (рис. 3, 5).

Поховання 30. Купка кісток розміром 20×20 см, яка знаходилася під північно-західною частиною великого розсипу кісток розміром 90×45 см. Серед кісток лежала ножовидна пластинка димчастого кременю (табл. I, 6). Край ретушовані з боку спинки, леза з обох боків заполіровані від використання. На південний захід від купки стояла невелика посудина (діаметр dna 5,9 см) без кісток, форма якої не встановлена. Маса світлішого зафарблення, ніж у звичайної чернинської кераміки.

Поховання 36. Купка кісток розміром 30×28×13 см, в центрі зберігся попіл. Північно-східна частина знаходилася під розсипом кісток розміром 36×20 см, південна частина перекрита іншим розсипом. Серед кісток знайдено перепалений уламок чотиригранної кремінної пластини, відретушованої з одного боку.

Поховання 37. Купка кісток розмірами 16×20×7 см, в центрі якої зберігся попіл, знаходилася під розсипом кісток розміром 32×20 см. На південь від неї стояла невелика посудина без кісток, за формою — глечик з опуклим туловом, високим горлом і відігнутими вінцями (рис. 4, 3). На межі тулова і

Табл. II. Кераміка з могильника в с. Чернин.

горла посудина прикрашена врізною лінією, що переходить в тонкий шнурковий відтиск. Поверхня добре вигладжена, маса помітно відрізняється від звичайної чернинської — щільна, сі рожового кольору, без домішки кровавика. Висота 9 см, діаметр тулова 7,8 см. На північний захід від описаної стояла інша посудина без кісток — кубок, близький до так званої тюльпановидної форми (рис. 4, 1). Глина має червонуватосіре забарвлення. Висота 11 см, діаметр 9,6 см. Посудина знаходилася на одному рівні з похованнями 36 і 37 та на однаковій від них відстані, отже віднесена до останнього поховання умовно.

Поховання 40. Купка кісток розміром 37×26×2 см, в центрі зберігся попіл. Знаходилась під великим розсипом кісток, серед яких знайдено 10 перепалених, частково пошкоджених трикутних кремінних наконечників: в стріл, оброблених дрібною ретушшю з усіх боків, довжиною 2,1—3,0 см. Щодо форми їх можна поділити на три групи — вісім наконечників мають пряму основу і видовжені пропорції (табл. I, 10), дев'ятий — має трохи опуклу основу, нарешті, основа останнього наконечника увігнута. Крім того, серед кісток знаходилась циліндрична намистина з каменю висотою 0,5 см і діаметром 0,6 см.

Поховання 42. Купка кісток розміром 14×14×15 см. Інвентар порівняно багатий: 1) ножовидне знаряддя, виготовлене з пластини смугастого димчастого кременю (табл. I, 4), передній кінець високий і звужений, обидва краї оброблені ретушшю з боку спинки, один край з обох боків заполірований від використання, обидва кінці загладжені, очевидно, від використання знаряддя як ретушера, довжина 8 см, ширина 2,6 см; 2) перепалена кремінна пластинка трикутної форми (табл. I, 8), оброблена крупною ретушшю майже по всій поверхні, по краях додаткова дрібна ретуш, один кінець загострений і старанно відретушований, довжина 6,7 см, ширина 2,7 см; 3) три кремінні наконечники стріл, також перепалені, звичайної трикутної форми з прямою основою, довжина 2,4—2,7 см.

Поховання 46. Купка кісток розміром 40×25×32 см, в центрі якої зберігся попіл, знаходилась під розсипом кісток (70×50 см), по краю якого були укладені овальним кільцем кінські зуби. Кільце і сама купка кісток пошкоджені з одного боку під час встановлення урни поховання 45. В розсипу кісток знайдений невеликий кремінний відщеп, на південь від нього зустрічались уламки звичайної чернинської кераміки.

Поховання 48. Купка кісток розміром

15×11×12 см знаходилась під розсипом кісток розміром 30×28 см. Серед кісток виявлені два невеликі кремінні відщепи. До купки кісток з південного боку безпосередньо прилягала посудина без кісток, за формою — амфора з двома вушками (табл. II, 11). Висота 18 см, діаметр тулова 13,2 см. За 5 см на захід від поховання стояла інша посудина без кісток — невеликий опуклобокий горщик з виразним перегином тулова і коротким, майже вертикальним горлом (табл. II, 4). Висота 10,2 см, діаметр тулова 10,6 см. За 25 см на південний захід від поховання лежала перевернута додори дном посудина без кісток, за формою — конічна миска (табл. II, 8). Висота 8,7 см, діаметр вінець 14,1 см. На південь від цієї посудини зустрічались фрагменти звичайної чернинської кераміки. Двовуха амфора, судячи з її положення та рівня залягання, була приставкою в описаному похованні. Конічна чаша знаходилась на тому ж рівні, але, за чернинськими масштабами, досить далеко від спалених кісток. Опуклобокий горщик віднесендо цього поховання умовно. Не виключена його належність до описаного вище поховання 46.

Поховання 52. Купка кісток розміром 20×20×11 см знаходиться під західною частиною розсипу кісток розміром 60×20 см. Інвентар складається з циліндричної мідної пронизки довжиною 0,4 см і діаметром 0,4 см, уламків двох мідних трубочок, згорнутих з тонких пластинок, і з дев'яти обпалених уламків кремінних ножовидних знарядь, виготовлених з чотиригранних та п'ятигранних пластин, оброблених ретушшю по обох краях з боку спинки. Кінець одного уламка, очевидно, був ретушером. На північ від купки кісток стояла невелика посудина без кісток (діаметр дна 6 см), форма якої не встановлена.

Поховання 56. Купка кісток розміром 18×18×17 см, в центрі якої зберігся попіл. Серед кісток лежала перепалена кремінна ножовидна чотиригранна пластина, оброблена по обох краях з боку спинки, а також на нижньому кінці. Верхній кінець зламаний, довжина до зламу 7,2 см, ширина 2,3 см. На північний захід від кісток виявлений пошкоджений трикутний кремінний наконечник стрілі.

Поховання 59. Купка кісток розміром 39×36×5 см. Зверху лежало конічне глиняне пряслице з заокругленими боками і увігнутою основою (табл. I, 20), прикрашено поглибленим орнаментом. Висота 2,2 см, діаметр 3 см.

Поховання 63. Купка кісток розміром 40×28×26 см, в центрі якої зберігся попіл і дрібні вуглики. Біля західного краю купки ле-

жала мініатюрна мідна пластинка довжиною 1 см, біля північно-східного краю — 17 необрబлених кремінних відщепів. Крім того, в кістках знаходився різноманітний інвентар: 1) три перепалені трикутні кремінні наконечники стріл, з них один з прямою основою, ретушований з боку спинки (з боку черевця тільки по одному краю), довжиною 2,1 см, і два інші, з відігнутуюю основою, оброблені ретушю з обох боків, довжиною 2,5 і 1,7 см (табл. I, 11—12); 2) гостроконечне знаряддя, виготовлене з відщепу сірого кременю, покритого жовтуватою, очевидно, дуже давньою патиною (табл. I, 9), один край ретушований з боку спинки і, частково, черевця, довжина 5 см, ширина 3,6 см; 3) сім уламків перепалених кремінних пластин різних розмірів; частково ретушованих; 4) два невеликі, трохи обпалені кремінні відщепи. Серед кісток також знайдено неорнаментований уламок пізньотрипільської посудини, маса якої різко відрізняється від звичайної чернинської.

Поховання 65. Купка кісток розміром 25×35×22 см, в центрі добре зберігся попіл. Знаходилась під урковим похованням 64. Зверху лежала пошкоджена і трохи обпалена кремінна ножовидна пластина (табл. I, 5). Передній кінець звужений, обидва краї і нижній кінець оброблені ретушю, один край дуже заплірований з боків. Довжина 8,3 см, ширина 2,5 см. Поруч знайдено уламок іншої ножовидної пластини тригранного перекрою, обробленої з обох боків недбалою ретушю. Серед кісток також виявлено два необрబлені кремінні відщепи.

Поховання 69. Купка кісток розміром 40×42×7 см, в плані округлої форми, в профіль лійчаста, складається з шапки завтовшки 2 см і заповнення глибиною 5 см. Зверху перекрита шаром піску, над яким лежать два розсири кісток. В шарі піску знайдено трикутний кремінний наконечник стріли з увігнутуюю основою, довжиною 1,5 см (табл. I, 17).

Поховання 71. Купка кісток розміром 20×20×14 см, знаходиться під південною частиною великого розсипу кісток. В похованні знайдено лише обпалений кремінний відщеп довжиною 4,2 см з дрібною односторонньою ретушю по одному краю.

Поховання 77. Розсип кісток розміром 40×42 см, серед яких лежав кремінний відщеп довжиною 1,8 см, оброблений по краях дрібною ретушю. На схід від розсипу стояла посудина без кісток — широкогорлий горщик з опуклим туловою і короткими прямими вінцями. Висота 12,7 см, діаметр тулова 17,8 см.

Поховання 79. Розсип кісток розміром 40×42 см. На північ від нього стояла посудина без кісток, за формулою, очевидно, широкогорлий горщик з опуклим туловою, що плавно переходить у трохи відігнутий край. Діаметр дна 6,4 см. На південнь від поховання знайдено кремінний наконечник стріли з увігнутуюю основою (табл. I, 16), довжиною 2 см.

Поховання 80. Купка кісток розміром 30×38×12 см, серед якої знайдена верхня, обушкова частина обпаленої рогової сокирки (табл. I, 23а), довжиною 3,7 см.

Поховання 84. Розсил кісток розміром 37×35 см. Інвентар, що має сліди перебування у вогні, складався з таких предметів: 1) ножовидне знаряддя (табл. I, 3), виготовлене з тригранної пластини темного кременю довжиною 6,9 см і ширину 2,6 см, край відретушовані з боку спинки, обидва кінці дуже згладжені (очевидно, це знаряддя було двобічним ретушером); 2) трикутний кремінний наконечник стріли з опуклою основою, довжиною 2,3 см; 3) два невеликі необрబлені кремінні відщепи.

Поховання 87. Купка кісток розміром 20×20×31 см знаходиться під розсипом кісток розміром 30×38 см. Над похованням, в піску, лежав пошкоджений наконечник стріли з увігнутуюю основою, виготовлений з білого кременю, довжиною 2,1 см.

Поховання 90. Купка кісток розміром 35×20×16 см. На північний схід від неї в піску зустрічалися окремі уламки типового чернинського посуду. В кістках знайдено такий інвентар: 1) перепалене ножовидне знаряддя (табл. I, 7), виготовлене з чотиригранної пластиинки, відретушованої з боку спинки, довжиною 7,7 см і ширину 1,5 см; 2) нижня частина обпаленої рогової сокирки (табл. I, 23б), довжиною 4,2 см; 3) кремінний відщеп довжиною 5 см; 4) камінь з двома плоскими поверхнями.

Судячи з однотипності інвентаря, могильник використовувався недовгий час. Поселення, що відповідає могильнику, не знайдено. Воно могло бути розташованим або на підвищенні частині заплави, або на дюнах з краю надзаплавної тераси. Природні умови, а також окремі знахідки (кільце з кінських зубів навколо поховання 46, пряслице для прядіння) вказують, здається, на особливу роль скотарства в житті населення.

Відносна хронологія пам'яток софіївського типу визначається їх безсумнівною синхроністю пізньому трипіллю. Очевидно, з часом можна буде довести деяку хронологічну різницю між софіївськими пам'ятками, з одного

боку, і Городськом — Усатовим, з другого, але подібність ряду керамічних форм та окремих виробів, на що вказувалось вище, переконує в їх належності до однієї історичної епохи.

Пам'ятки софіївського типу, серед них Чернинський могильник, можуть бути приблизно датовані початком II тисячоліття до н. е.

Необхідно підкреслити, що в софіївських пам'ятках виразно виступають ознаки культур так званої шнурової кераміки. Розташування цих пам'яток на прирічних дюнах або біля краю плато над долиною, знахідки в похованнях зброї, особливо кам'яних бойових сокир, таких керамічних форм як шаровидні амфори, тюльпановидні кубки, поширення звичаю шнурової орнаментації на посуді та ін. — все це риси, які не можна розглядати як результат розвитку

трипільської культури. Пізньотрипільські за часом, софіївські пам'ятки належать іншому культурному прояву і, очевидно, іншій етнічній групі населення Східної Європи. Засвоївши в кінці III та на початку II тисячоліть до н. е. деякі елементи культури пізньотрипільського Півдня, скотарське населення Полісся зберегло свій давній спосіб життя, який склався, очевидно, в неолітичну добу (пам'ятки типу Микільської Слобідки¹). Питання про походження софіївської культури і, зокрема, про джерела обряду трупоспалення на Поліссі знайде своє розв'язання після дослідження пам'яток поки майже зовсім невисвітленого періоду, що лежить між пізнім неолітом та часом виникнення могильників, подібних до Чернинського.

¹ В. Н. Даниленко, вказ. праця, стор. 82.

Ю. М. ЗАХАРУК

(Львів)

ПОСЕЛЕННЯ СОФІЇВСЬКОГО ТИПУ В ОКОЛИЦЯХ КІЄВА

З відкриттям і дослідженням Софіївського могильника постало важливе питання про його культурну приналежність. Розв'язати це питання неможливо було без дослідження відповідних могильників поселень.

В 1949 р. було відкрито два поселення з керамікою софіївського типу. Вони знаходилися на північно-західній околиці Києва біля р. Сирець, що впадає в Дніпро. Одне поселення (Сирець I) знаходиться біля гирла річки, друге (Сирець II) — вище по її течії¹.

Загоном археологічної експедиції «Великий Київ» в 1950 р. були проведені розвідкові розкопки поселення Сирець I².

Поселення Сирець I знаходиться на мисі правого корінного берега Дніпра. Із західного боку мису проходить долина Сирця, а з північного — долина Дніпра. Із сходу мис плато відокремлений глибоким яром, з півдня він з'єднується з корінним берегом. В північно-західній частині мису знаходиться великий кар'єр для добування глини.

На схилах мису плато збереглися з воєнного часу три великі котловани. Під час розвідок в стінці одного котлована виявлені фрагменти кераміки, цілком аналогічні кераміці Софіївського могильника.

З метою виявлення умов залягання культурного шару поселення і його меж була проведена зачистка стінок котлованів. Виявилось, що поселення займало всю площину мису. В одному

¹ Розвідкою у 1950 р. біля поселення Сирець II відкрито третє місце знаходження софіївського типу — Сирець III.

² Загін працював у квітні 1950 р. у складі: Ю. М. Захарука (начальник загону) та наукових працівників Н. П. Амбургер, А. П. Савчука, Ю. Ю. Палеолог

з котлованів виявлено дві пошкоджені ями із знахідками кераміки.

Досліджувалась одна з краще збережених ям (розкоп I), крім того, був закладений також невеликий розкоп вздовж західного схилу плато (розкоп II).

В розкопі I яма виявлена на глибині близько 1 м від поверхні. В плані вона неправильної чотирикутної форми, розміри частини, що збереглася, 1,7×1,2 м, глибина близько 0,3 м. Яма була заповнена фрагментами ліпної кераміки, кусками печинь, кістками тварин, а також окремими каменями. Вздовж північного краю ями знайдено багато кусків обпаленої глини. У східній частині, де трапилося менше знахідок, простежувався шар злежалого попелу. На дні ями знаходилися кусочки деревного вугілля. Певного порядку в розміщенні інших знахідок в ямі не простежувалось. Можливо, що ця яма була вогнищною. З окремих знахідок, виявлених тут, слід відзначити фрагмент глибокої глиняної чаші із слідами розпису червонокоричневою фарбою (табл. I, 12).

На місці найбільшого скопчення археологічних знахідок вздовж західного краю плато був закладений невеликий розкоп II. На глибині 0,50—0,75 м культурний шар складався, головним чином, з фрагментів кераміки, каменів і окремих розрізнених кусків обпаленої глини. Із знарядь праці в ньому знайдені кремінні скребки (табл. I, 17—18), пошкоджена глиняна антропоморфна статуетка (табл. I, 16) та мідна бусина. На глибині 0,8—1 м кількість знахідок помітно зменшилась. На рівні глибше 1 м виявлено пляму трикутної форми, яка, можливо, була кутом житла землянкового типу. Тут знайдені фрагменти ліпної кераміки, куски кі-

сток тварин, скучення риб'ячої луски і кісточок, а також черепашок.

Крім того, в ямі знайдені глиняні пряслиця (табл. I, 11, 13, 14), грузила до ткацького верстата та оригінальна глиняна антропоморфна статуетка (табл. I, 15). В самому куті ями виявлено скучення кусків обпаленої глини у вигляді великих блоків, а також пляму жовтої необпаленої глини. Можливо, це були залишки пошкодженої печі.

Знайдений в розкопах, зокрема у вогнищній ямі та в збереженій частині землянкового житла, речовий матеріал становив єдиний комплекс знахідок.

Найчисленнішими і найцікавішими знахідками на поселенні є уламки кераміки. Кераміку щодо складу глини можна поділити на три групи.

Першу, найчисленнішу групу складає посуд, виготовлений з глини з включенням зерен окису заліза (кровавика), який надає керамічній масі цієї групи цілком своєрідного вигляду, зокрема червоного кольору різних відтінків.

Другу, незначну щодо кількості групу становить посуд, виготовлений з щільної добре випаленої глини, поверхня його добре згладжена.

Третя група кераміки, представлена кількома фрагментами, виготовлена з добре відмученої глини, характерної для трипільської розписної кераміки.

Своєрідним складом глини кераміка першої групи різко відрізняється від кераміки інших типів. Часто до глини, з якої вона виготовлена, домішані товчені черепашки. З цієї глини виготовлені широкогорлі горщики, шия, вінця, внутрішня частина яких орнаментована смугастим згладжуванням (табл. I, 7). Посуд цього типу, відомий під назвою кухонної кераміки або кераміки із згладженою поверхнею, взагалі характерний для керамічних комплексів трипільської культури. Серед інших форм слід відзначити уламки великих і середніх розмірів грушовидних посудин, фрагменти глеків з циліндричною шийкою, чаши із загнутим всередину краєм (табл. I, 8) та фрагменти вінець мисок. Крім того, на поселенні знайдено фрагменти посудин з вушками, характерними для пізньотрипільської кераміки (табл. I, 1, 1a).

Кераміка цієї групи різноманітна, але мало орнаментована. Звичайно прикрашалася лише верхня частина посудин. Орнамент буває у вигляді відтиска шнуря в одну, рідше у дві горизонтальні лінії. Іноді шнурковий орнамент сполучається з рельєфом, що має вигляд ріжковидних або округло-плоских наліпів. Крім того, трапляються фрагменти, орнаментовані різним штампом або наколами (табл. I, 5). Часто

край вінець посудин орнаментований надрізами або защипами. Така орнаментація вінець дуже характерна зокрема для кераміки із згладженою поверхнею.

Зустрічаються рідко окремі фрагменти, поверхня яких вкрита густою темночервоною фарбою.

Орнаментація кераміки цього типу має прямі аналогії серед кераміки пізньотрипільських поселень інших районів, зокрема сусідньоїгородської групи (Городськ, Райки, Паволоч, Нова Чортория та ін.).

Разом з тим, на поселенні виявлені поодинокі фрагменти кераміки, розписані червоно-коричневою фарбою і виготовлені з глини, характерної для першої групи кераміки (табл. I, 9, 12). Слід відзначити чащу, орнаментовану вертикальними паралельними хвилястими лініями (табл. I, 12). Аналогічний орнамент відомий на посуді Софіївського могильника. Взагалі посуд з подібної глини та розписом є типовим для Софіївського могильника.

Крім посуду, з такої ж глини виготовлені пряслиця, які формою і орнаментацією аналогічні до пряслиць, відомих з інших пізньотрипільських поселень (табл. I, 11). З глиняних виробів, знайдених на поселенні, слід згадати також антропоморфні жіночі статуетки. Одна з них з слідами розпису червонокоричневою фарбою має отвори для прикріплення голови (табл. I, 15). Друга фігурка — звичайна схематизована статуетка — характерна для пам'яток пізньотрипільської культури (табл. I, 16).

З інших виробів на поселенні знайдено кремінні скребки на коротких відщепах (табл. I, 17, 18), уламок вістря кістяної голки (табл. I, 19) та маленьку мідну пронизку, аналогічну прикрасам Софіївського могильника.

Аналіз матеріалу свідчить про те, що поселення Сирець I належить до групи пізньотрипільських пам'яток. Їх об'єднують однакові керамічні форми, наявність так званої кухонної кераміки, орнаментальні елементи кераміки, а також кремінний інвентар.

Разом з тим, поселення Сирець I, як і інші подібні поселення в Середньому Подніпров'ї, відрізняється від решти пізньотрипільських поселень насамперед складом глини, з якої виготовлено посуд. Крім того, поселення софіївського типу характеризується особливим стилем розписної орнаментації. Це, як і ряд інших ознак, визначило своєрідні риси місцевої групи пізньотрипільських пам'яток в Середньому Подніпров'ї¹.

¹ О. Г. Шапошникова, Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі Києва, Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 144.

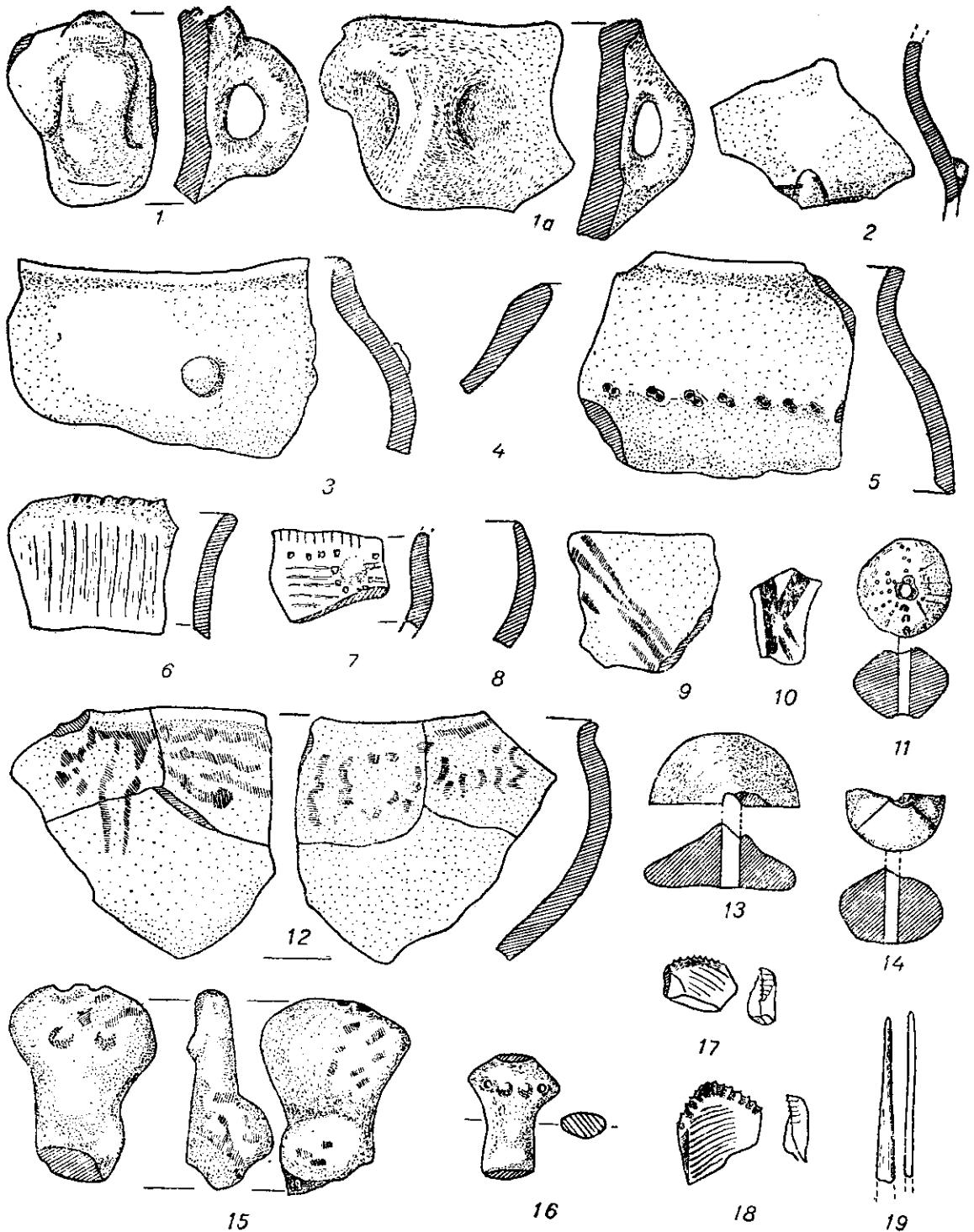

Табл. I. Знахідки з поселення Сирець I.

При порівнянні археологічного матеріалу поселень і могильників софіївського типу звертають на себе увагу певні відмінності в їх інвентарі. Кераміка з могильників значно гіршої якості. Вона крихка, недбало оброблена, асиметричних форм, хоч і вкрита, як і на Софіївському могильнику, розписом червонокоричневою фарбою, що надає їй певної парадності. На поселеннях посуд з розписом зустрічається рідко, проте він виготовлений старанніше, міцніший, з щільним черепком. Тут трапляється так звана кухонна кераміка із згладженою поверхнею, якої на могильниках немає зовсім. Сліди нагару і кілті на посуді з поселень свідчать про його господарче і побутове призначення.

Особливості посуду могильників слід вважати не ознакою якоїсь відмінної культури, а доказом його ритуального призначення. Наявність на могильниках бойових сокир-молотів і значної кількості виробів з міді та інших прикрас, які майже не зустрічаються на поселеннях, також не можна розглядати, як ознаку іншої культурної приналежності. Аналогічне явище відоме і в інших культурах, зокрема, в могильниках і поселеннях усатівського типу. Ось чому при визначенні характеру культури пам'яток софіївського типу важливе значення мають матеріали поселень, що не зменшує цінності матеріалів могильників, які органічно доповнюють наше уявлення про цю культуру.

Н. П. АМБУРГЕР, Т. Д. БІЛАНОВСЬКА

ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. БОРТНИЧІВ

В 1949 р. експедицією «Великий Київ» були проведені розвідувальні розкопки пізньотрипільського поселення в урочищі Топілець біля с. Бортничів, Бориспільського району, Київської області. Поселення розташоване на другій піщаній терасі лівого берега Дніпра. Тераса круті піднімається на висоту 30—35 м над заплавою Дніпра і переходить у плато. На площі древнього поселення розташований великий курган.

Поселення було відкрито В. В. Хвойком у 1912 р. Він дослідив три землянки і зібраний різний за часом керамічний матеріал, в тому числі трипільський¹. Метою розкопок 1949 р.² було дослідження жилих комплексів і з'ясування питання залягання і співвідношення різних керамічних груп.

Були проведені незначні розвідувальні роботи на схилі тераси в районі кургана і на плато за 200 м на північний захід від нього. Крім того, проведена зачистка траншеї, що простягалася на 75 м вздовж від місця поселення на північний захід.

Стратиграфія дослідженої площині з деякими відхиленнями зводиться до таких даних: 1) сучасний чорноземний шар залягає від 0—0,2 м; 2) темний гумусований пісок — від 0,2—0,55 м; 3) слабогумусований пісок з прошарками ортзанду, який в основі має від 0,55—0,85 м; 4) жовтий пісок від 0,85—1 м.

Культурні знахідки у більшості випадків залягали на межі темного гумусованого і слабо гумусованого піску. Вони були в основному представлені фрагментами пізньотрипільської

¹ Чернігів і північне Лівобережжя, Державне видавництво України, 1928, стор. 53—56.

² Розкопки провадилися в 1949 р. в серпні І. М. Саймоловським, у вересні Т. Д. Білановською і Н. П. Амбургер.

кераміки і в незначній кількості фрагментами кераміки бронзового віку.

Найранішим за часом об'єктом, відкритим у період проведення робіт, була купка черепашок *Unio* діаметром 1,4×1,8 м, завтовшки до 0,2 м, виявлена під час зачистки траншеї на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Вона знаходилася на відстані близько 50 м на північний захід від поселення.

Пісок, що заповнював скupчення черепашок, був дуже гумусований. В основі купки і поруч з нею виявлені залишки кераміки, представленої переважно уламками кухонних посудин (табл. I, 11) з розчосами і домішкою товченої черепашки. Крім того, тут були виявлені два уламки посудин з добре відмученої глини. Один з них (від вузькогорлої посудини) був покритий розписом коричневого кольору по жовтому облицюванню (табл. I, 10). Тут знайдений також уламок миски з прекрасно згладженою поверхнею, орнаментований по внутрішньому краю прокресленими смугами і дрібними ямками (табл. I, 7).

Характер кераміки дає можливість датувати цей об'єкт етапом С₁ (за періодизацією Т. С. Пассек).

Пізнішим часом датується культурний шар, досліджений біля кургана. Тут виявлені залишки напівземлянки, купка черепашок *Unio*, сміттєва яма і вогнищні плями, які супроводжувалися керамікою софіївського типу.

Яма з культурними залишками, виявлена біля краю тераси довжиною 6 м і ширинорою до 2 м, судячи за її розмірами і заповненням, може бути з'ясованою як житло напівземлянкового типу. В центрі ями знаходились дві невеликі плями вогнищного характеру. В північно-східній частині простежувалося невелике скupчення дрібних уламків печини. Уламки кераміки

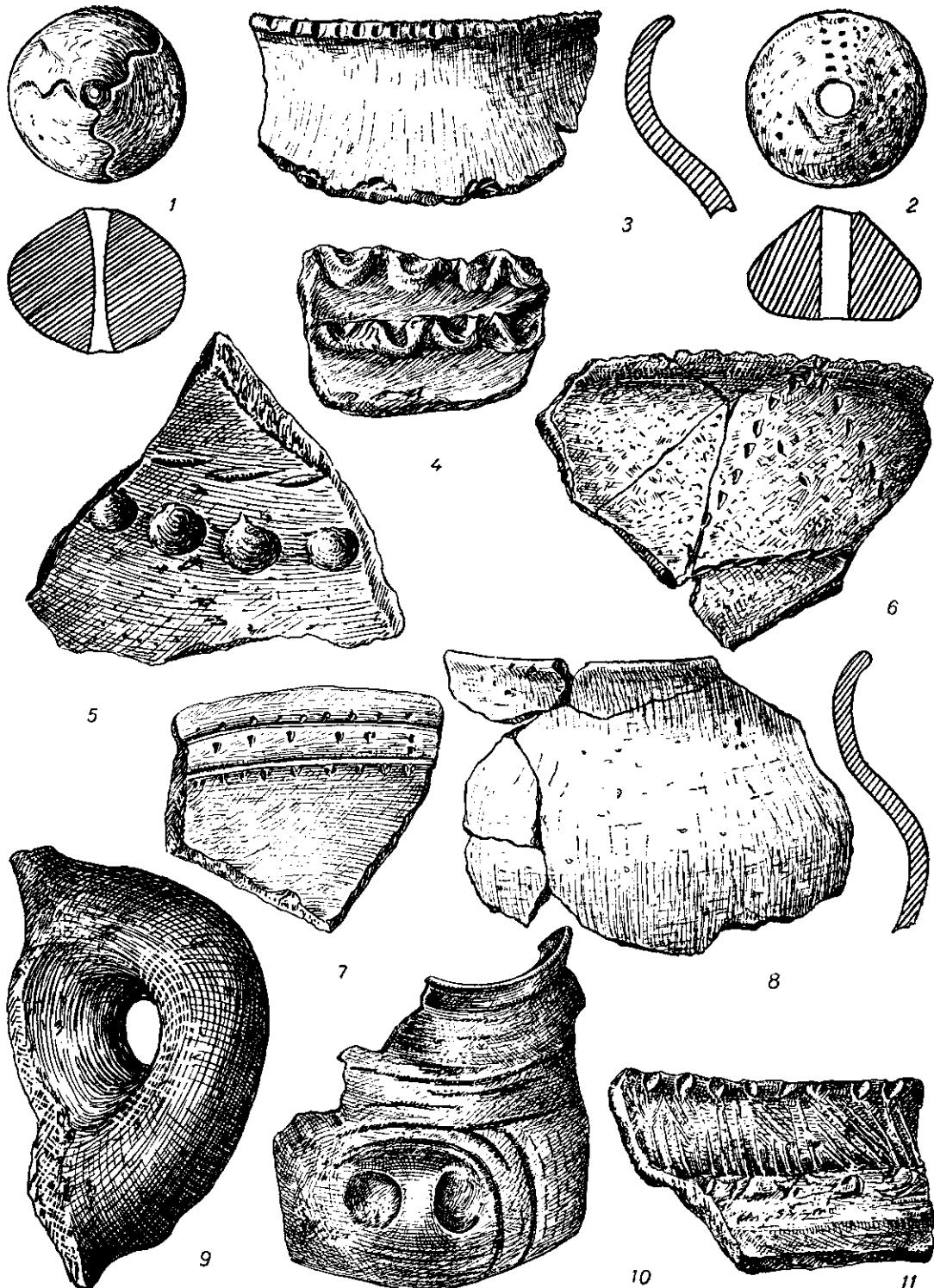

Табл. I. Зразки кераміки з поселення.

софіївського типу (до 150 шт.) були розміщені по всій площі плями. Крім того, знайдено уламок від кухонної посудини з розчісами і уламками від невеликої посудини пальового кольору з добре відмученої глини.

За 3 м на захід від напівземлянки була відкрита купка черепашок *Unio* діаметром $1,8 \times 1,6$ м і завтовшки близько 0,5 м, знайдена на глибині 0,5 м від поверхні¹. Крім розбитих і цілих черепашок, в ній знаходилися уламки кераміки софіївського типу, два конічні прясла, дрібні уламки кісток тварин і птиць, кістки і луска риб і деревні вуглики. Між купкою черепашок і напівземлянкою на тій же глибині була відкрита невелика вогнищна пляма розміром $0,8 \times 1,0$ м, потужністю до 0,2 м, з вуглистим заповненням. Під час її розчистки виявлені уламки посудин софіївського типу і дрібні кусочки печини.

За 2 м на південний схід від напівземлянки, в обрізі тераси, на глибині 0,4 м від поверхні, були виявлені контури ями, мабуть, господарського призначення, з майже вертикальними стінками і заокругленим дном. В заповненні ями зустрічалися уламки черепашок *Unio*, панцирів черепашок, кістки і луска риб і нечисленні фрагменти кераміки софіївського типу. Зустрінуті також уламки від широкогорлої посудини коричневато-червоного кольору, щільної керамічної маси з добре загладженою поверхнею, орнаментованою по вінцях крупною насічкою і нижче по плічках — вірьовочкою (табл. I, 3). Кераміка софіївського типу, виявлена в культурному шарі цього поселення, в основному представлена уламками посудин двох форм.

До першої групи належать плоскодонні широкогорлі горщики середніх розмірів з прямыми шийками і злегка відігнутими назовні краями вінець. Вони нерідко прикрашені насічкою по краю вінець і відбитками вірьовочки по шийці посудини (табл. I, 5—6).

До другої групи належать горщики середніх розмірів з невисокими шийками, потовщеними і відігнутими назовні вінцями і опуклим туловою (табл. I, 8). Посудини не орнаментовані. Крім того, слід вказати на знахідки кількох уламків невеликих неорнаментованих чаш.

¹ І. М. Самойловский, Отчет о раскопках в с. Бортничах в августе 1949 г. Зберігається в архіві Інституту археології АН УРСР.

Колір маси цієї кераміки від рожево-зеленого до цеглисто-коричневого. В тісті простежуються домішки піску, рослинних решток, включені зерен окису заліза і білі вкраплення неорганічного походження.

Поверхня посудин у більшості випадків добре згладжена, деякі посудини мають сліди смугастої згладженості на внутрішніх стінках.

На одному фрагменті виявлені сліди розпису у вигляді мазків, нанесених червоно-бурою фарбою по жовтому фону. Посудини з аналогічним розписом були знайдені в кирилівських землянках і в Софіївському могильнику.

Знайдено кілька пряслиць, орнаментованих наколами (табл. I, 2), насічками і хвилястими лініями (табл. I, 1). Подібні прясла характерні для всіх пізньотрипільських поселень.

Особливо слід відзначити уламки двох статуеток: 1) торс без голови, на обламаних плечах сліди насірізних отворів, груди слабо намічені, під шиюю намисто у вигляді валика, який слабо виступає; 2) нижня частина турова статуетки із зведеніми ногами.

Дуже нечисленні знахідки кремінних знарядь представлена кількома скребками на невеликих відщепах. З кам'яних виробів виявлені уламки зернотерки. В цілому, характер виявлених тут речових знахідок дає можливість датувати це поселення етапом С₂ (за періодизацією Т. С. Пассек).

Кераміка епохи бронзи представлена уламками від посудин середніх розмірів з прямими шийками і з гофрованими краями вінець (табл. I, 4). Нерідко шийка посудини прикрашена валиком з насічкою або пальцевим вдавленням по ньому.

Колір маси цеглисто-брудний, тісто з великою домішкою піску, черепок шільний, важкий. Поверхня добре згладжена.

Знахідки цієї кераміки зустрічалися на глибині 0,3—0,6 м разом з пізньотрипільською керамікою і не створювали самостійних культурних скупчень.

Загальний характер поселення і характер речових знахідок з цілковитою підставою дають можливість співставити поселення в Бортничах з такими пам'ятками Подніпров'я, як києво-кирилівські землянки, поселення на Сирці, Софіївський могильник та ін., і віднести його до софіївської групи пізнього трипілля.

О. Ф. ЛАГОДОВСЬКА

ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ У с. САНДРАКАХ

В 1949—1950 рр. в Хмільницькому районі, Вінницької області, провадила роботи Верхньобузька археологічна експедиція¹. Основним об'єктом її досліджень було пізньотрипільське поселення, розташоване в с. Сандраках².

Перші речові знахідки з цього поселення свідчили про багатошаровість пам'ятки. Поселення заслуговувало стати об'єктом більш поглиблених досліджень.

Дослідження пізньотрипільського поселення у верхній течії Південного Бугу мають великий інтерес, по-перше, тому, що ця територія археологічно зовсім не вивчена, а по-друге, — матеріали розкопок могли з'ясувати можливість пов'язання пізньотрипільських поселень Києво-Волинського Полісся з подністровськими.

За східною околицею с. Сандраків протікає невеликий безіменний струмок, що бере свій початок в урочищі Глеї, в масиві лісів з граба, берези та дуба, розташованих на плато і його схилах. Струмок протікає у глибокому древньому яру з розмитими схилами і долиною, що має ширину до 100 м. Із заходу в цю долину впадає другий древній яр. Поблизу долин розташувалися два трипільські поселення. Одне з них знаходиться на схилі височини, яка спускається до другого яру, в місцевості, відомій під назвою Камінний Яр. Тут була зібрана кераміка червоного кольору. Друге, пізніше поселення знаходилося в цілком відмінних топографічних умовах. Воно розташоване на високому мисі

¹ У 1949 р. в експедиції брали участь О. Ф. Лагодовська, Ю. М. Захарук і фотограф С. Я. Папер. В 1950 р. — О. Ф. Лагодовська, Н. П. Амбургер, П. Н. Добрянський, С. Я. Папер.

² Відомості про цю пам'ятку Інститут археології АН УРСР одержав від ліхаря П. Н. Добрянського. У 1947 р. поселення було обстежене Д. Т. Березовцем, в 1948 р. — Трипільською експедицією, яка працювала під керівництвом Т. С. Пассек.

плато, який відомий тепер під назвою Пагурок¹, за 700 м вище від впадання струмка в Північний Буг. До долини струмка Пагурок звернений стрімкими, важко доступними для підйому схилами. Тільки в північно-східному, напільному боці він з'єднується з схилами плато, що плавно спускаються до долини Південного Бугу. Над долиною струмка Пагурок підвищується на 20—22 м. Його верхня площа має форму овалу, витягнутого в західно-східному напрямі, довжиною 90 м, ширину 50 м. Загальна його площа становить 0,4 га.

З півдня і заходу схили Пагурка утворюють невелику терасу шириною близько 2 м. Цим вони дуже нагадують обриси схилів височини, на якій розташоване інше пізньотрипільське поселення — на р. Роставиці, біля с. Паволочі, Попелянського району, Житомирської області².

З напільногого, східного боку Пагурка є рів і вал, які добре помітні, а також рів і вал, майже не помітні. Ю. Сецинський, описуючи це городище, згадує вал довжиною 380 кроків, який оточував овальну площу городища.

Ще не так давно Пагурок був вкритий лісом, вирубка якого почалася в 70-х роках минулого століття. Тоді ж почалося і розорювання урочища.

Дослідження Пагурка почалося з проведення траншеї для визначення характеру культурного шару. Траншею довжиною 54 м і шириною 1 м закладено в північно-південному на-

¹ Див.: Записки Русского археологического общества, т. VIII, вып. 1—2, СПБ, 1896, стор. 254; В. К. Гульдман, Памятники древности Подолья, Каменец-Подольск, 1901, стор. 70, 146, 270, 294; Е. Сецинский, Археологическая карта Подольской губ., Труды XI АС, т. I, М., 1901. У старожилів це урочище відоме і зараз під назвою Замчиська.

² М. Л. Макаревич, Трипільське поселення біля с. Паволочі, АП, т. IV, К., 1952.

прямку, починаючи від входу з напільного боку і аж до південного схилу. Траншея розрізала, таким чином, всю площину поселення більше до східного краю. В середній частині поселення товщина чорноземного шару була дуже незначною ($0,15$ — $0,20$ м), до схилів вона значно збільшувалася. На північному, пологішому схилі шар чорнозему досягав $0,60$ — $0,70$ м, а на південному, стрімкішому, де змивання його було інтенсивнішим, — $0,30$ — $0,40$ м. Культурний шар залягав у чорноземі. Сліди споруд, представлені залишками печини, були виявлені близче до периферійної частини поселення, тоді як в центральній його частині вони були дуже незначні.

Розкоп загальною площею 120 m^2 був прирізаний до північного кінця траншеї. Тут простижувалися залишки будівельної споруди добре збереженості, а культурний шар відрізнявся більшою насиченістю.

В розкопі виявлені речові залишки трьох різних епох: нової, часів бронзи і трипілля.

1. Шар XVII—XVIII ст. знаходився на глибині $0,2$ — $0,3$ м, хоч окремі знахідки траплялися і до глибини $0,45$ м. В цьому шарі були уламки кераміки, кахлів, залізні предмети та ін. Біля західної стінки розкопу виявлено розвал печі з кахлями, частини роздавлених посудин та ін.

2. Пізня бронза (IX—VIII ст. до н. е.) була представлена ямами господарського призначення і культурним шаром, який залягав на глибині $0,20$ — $0,40$ м. окремі речові знахідки зустрічалися на глибині $0,55$ м. Господарські ями доходили до глибини $1,1$ — $1,2$ м і дном своїм спускалися в шар суглинку. Вони проходили крізь пізньотрипільський культурний шар і, пробиваючи долівку пізньотрипільського житла на $0,3$ — $0,4$ м, спускалися нижче її¹.

3. Пізньотрипільський культурний шар залягав у нижній частині чорнозему і у верхній частині лесу. Він починався приблизно з глибини $0,45$ м. Фрагменти пізньотрипільської кераміки зустрічалися, проте, з рівня орного шару, у чорноземі. У верхній його частині, яка відповідала горизонту залягання двох верхніх культурних шарів, вони дрібніші і часто обкатані, тоді як у власне трипільському культурному шарі вони були більших розмірів, іноді у вигляді частин посудин, і не мали слідів обкатаності. В межах нашого розкопу в цьому культурному шарі виявлені три жилі горизонти, що залягали на різних глибинах і які слід розглядати як різні будівельні періоди в житті трипільського поселення².

¹ Е. Сецинский, Археологическая карта Польской губ., Труды XI АС, т. I, М., 1901, стор. 219.

² Окрема стаття, присвячена пій пам'ятці, надрукована в «Археології», т. IX, К., 1954.

Будівельні споруди середнього горизонту відзначалися найкращою збереженістю.

У переходному шарі були виявлені залишки глинобитної споруди, що залягали майже рівним шаром на глибині $0,58$ — $0,75$ м від поверхні (рис. 1).

Масив залягання площею до 50 m^2 мав форму видовженого прямокутника, витягнутого в

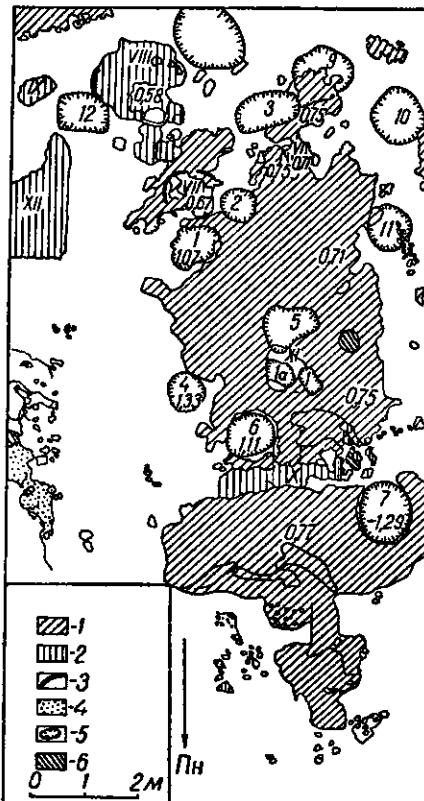

Рис. 1. План житла. 1 — шар печини; 2 — плиточна печина; 3 — ранти тіночки; 4 — необпалена глина; 5 — ями; 6 — каміння.

північно-західному — південно-східному напрямку (рис. 2). Проте за характером архітектурних частин ці залишки не були однакові. Їх основна частина складалася з обпаленої глини червонуватожовтого і червонуватого кольору, що залягала одним шаром завтовшки $0,08$ — $0,15$ м. Загальна площа шару становила 26 — 28 m^2 . Глина мала значну домішку полови і грудкувату структуру. Тільки в окремих випадках вдавалося простежити форму її вальків. На нижній поверхні печина майже не мала відбитків дерева, отже, очевидно, слід припустити, що вальки накладалися шаром на поверхню ґрунту, після чого обпалювалися зверху. На поверхні печини в північно-західній частині площадки були добре помітні відбитки

хмизу, які утворилися під час обпалення. Цей шар був долівкою житла.

На самій площині і поза нею були виявлені споруди іншого характеру. Конструктивними даними вони явно відрізнялися від печини долівки, що свідчило про інше їх функціональне призначення. Основна відмінність полягала в тому, що вони виготовлені з щільної, добре згладженої і добре обпаленої глини.

Спинимося на розгляді деяких з цих споруд, які краще збереглися. До південно-східної частини площинки пристягала округла споруда з

Рис. 2. Загальний вигляд житла.

діаметрами 1,70 та 1,45 м (споруда VIII), яка на 0,05 м підвищувалася над рівнем залягання площинки. Її край збереглися погано і тільки із сходу на відстані 0,5 м виявилася невисока зарівнянна із зовнішнього боку стіночка, що оформляла округлий край. Глина, з якої збудована споруда, частково була накладена на ґрунт, частково на шар плиткової печини, який лежав нижче. Товщина добре пропаленого шару 0,03—0,05 м, нижче знаходилася перспалена глина червоноуватого кольору, ще нижче — материк.

З північі безпосередньо до споруди примикає другий шар плиткової печини (VIII a), який погано зберігся і залягав на тій же глибині від поверхні (0,58 м). Під ним на глибині 0,68 м виявлено ще один шар плиткової печини, також погано збереженості, який займав трохи більшу площину і, як з'ясувалося під час розбирання споруди VIII, проходив частково і під останнім. Площа його 1,1 × 0,58—0,68 м.

Шар печини пропалений тут на 0,05 м, далі залягав шар необпаленої глини такої ж товщини, нижче нього — знову обпалений шар. Таким чином, зверху нижнього шару печини був намазаний шар глини завтовшки 10 см, який проінаплився тільки на 0,05 м.

У північній частині споруди VIII виявлено невелике штучно зроблене заглиблення, що мало форму неправильного овала розміром 0,32 × 0,38 м (рис. 3). Воно заповнене кусками дуже перепаленої глини червоного кольору, яка лег-

ко розсипалася під час розчистки. З середини по боках це заглиблення було закладене стіночкою, зрівняною плоскою дощечкою, яка залишила на поверхні добре помітні вертикальні відбитки волокон дерева. Стіночка збереглася не скрізь, над рівнем споруди вона підвищується на 0,03—0,05 м, а з внутрішнього боку за-

Рис. 3. Споруда VII.

глиблення простежується на глибину 0,11 м. Товщина її 0,015 м. Під час розчистки цього заглиблена ніяких знахідок, крім печини, не виявлено.

Друга споруда (VII, рис. 4) знаходилась безпосередньо на північний захід від споруди

Рис. 4. Споруда VII.

VIII a. Рівень залягання її відповідає рівню горизонту залягання площинки (0,67 м). В плані вона округлої форми, трохи зруйнована із західного боку ямою № 2 часу пізньої бронзи. З північі до неї примикала яма № 1 пізньотригільського часу. В бік цієї ями стався зсув, внаслідок чого печина розтріскалася на пли-

точки. Розміри споруди $0,9 \times 0,95$ м, поверхня дуже добре вигладжена, сіруватобуруватого кольору. По краю точки проходив старанно вироблений широкий рант, який зберігся із східного і південного боків. Сира глина для цього ранта у вигляді окремих вальків накладалася на вже вироблений черінь, після чого рант формувався на місці. В місцях з'єднання вальків утворилися тріщини, що проходили майже на рівній відстані,—це дає можливість встановити довжину вальків: 0,08—0,11 м. Висота ранта від поверхні споруди становить 0,04 м, ширина її основи 0,05—0,06 м.

На поверхні виявлено два глиняні вальки, з яких один $0,22 \times 0,14$ м, а другий — трохи менших розмірів. Біля східного та південно-західного країв споруд знаходилися дві плями світложовтої глини, яка була покладена на поверхню точки в сирому вигляді. Ніяких речових знахідок тут не знайдено.

Під час розбирання споруди з'ясувалося, що під її верхнім шаром знаходився ще один шар виробленої значно пірше печини, пропалений на глибину 0,08 м. Оскільки верхній шар мав 0,05—0,06 м, загальна товщина випаленого шару в цій точці становила 0,13 м.

До північного кінця площастики примикала споруда (Х) прямокутної форми з добре згладженою поверхнею, з трохи піднятими, акуратними краями. Рівень її споруди відповідав рівню площастики. Розміри її $1,2 \times 0,7$ м.

З півночі до споруди примикав завал печини площею 9—10 м², завтовшки 0,10—0,25 м, витягнутий у вигляді смуги у західно-східному напрямку. Під час його розчистки знайдена невелика кількість розрізних фрагментів кераміки та уламки кісток. Після зняття завалу виявлено рівна ділянка обпаленої глини довжиною 5 м, ширину 1—1,25 м. Глина обпалена на незначну глибину — 0,01—0,02 м, глибше знаходився вже материк.

На площастиці не було залишків пічної споруди. Обпал долівки, крім споруд з плиткової глини, скрізь був рівномірним, ніде не простежувалися сліди ошлакованої печини.

Заслуговує на увагу той факт, що споруди з плиткової печини відомі і на інших трипільських поселеннях по Південному Бугу як на більш ранніх, так і на пізніших, наприклад, Сабатинівка II, Гренівка, Володимирівка та ін. Слід сказати, що призначення їх було різне. У Володимирівці, наприклад, воно було ритуальним.

Відкриті в Сандраках споруди з плитчастої печини відрізняються між собою за формуєю та за розмірами, що, безсумнівно, свідчить про їх різне призначення. Можливо, що в одних випадках вони були черенями для вогню (спору-

да VIII), хоча поблизу не було ні попелу, ні вугілля, ні будь-яких скупчень кераміки кухонного призначення, в інших вони використовувалися для господарських цілей.

На площи житла не виявлено скупчень посуду або розвалів їх, які б свідчили про призначення окремих частин житла, хоча деякі спостереження все ж вдалося зробити. Встановлено, що знахідки переважної частини кам'яних та кістяних знарядь праці, пряслиць та грузил припадають на північну частину будинку, тоді як в південній частині знарядь праці майже не було.

Великий інтерес викликали знахідки, виявлені в північно-західній частині житла: п'ять грузил різної форми і величини та пряслиця. Всі вони знаходилися біля невеликої дуговидної стіночки (висотою 0,1 м, завтовшки 0,01 м). Цілком очевидно, що стіночка не була конструктивною частиною житла, а являла собою якесь побутову його деталь. Очевидно, це місце призначалося для ткання.

Імовірно також, що для робочих цілей призначався і камінь розміром $0,35 \times 0,45$ м, виявлений поблизу цього місця. Він був покладений вже після обпалення долівки.

Побутове призначення мала також аналогічна стіночка, виявлена в північній частині житла, яка збереглася лише частково — один кінець її зруйнувалася пізня яма № 2. Вона простежена на протязі 0,5 м. Висота її 0,12 м, товщина незначна — 0,015—0,02 м, направляється з північного заходу на південний схід.

Пічна споруда була знайдена за межами житла, за 2,5 м на схід від нього.

На глибині 0,52 м виявився шар до червоного обпаленої глини, який тягнувся на 2,5 м неширокою смugoю вздовж східного краю розкопу¹. В цьому шарі знаходилися два плоскі камені, що розвалися від вогню. Один з них, розкритий частково, мав розмір $0,4 \times 0,25 \times 0,10$ м, другий був трохи менший. Під час розчистки цього шару виявлені уламки великих посудин кухонного призначення, які в керамічному тісті мали домішку крупних зерен кварцу. Під шаром печини проходив глиняний настил довжиною 2,05, ширину 0,7, висотою 0,2—0,35 м, нижче нього — шар добре обпаленої глини, яка лежала окремими кусками, і, видимо, разом з суглинистою забивкою була фундаментом печі.

Значний інтерес має виявлені тут уламок жіночої фігурки, який трапився у невеликій передпічній ямці, розміщенній біля південного краю печі.

¹ Пічна споруда розчищена частково. Більша частина її знаходиться під нерозкритою східною стіною розкопу.

Поза площею була виявлено також добре збереженості прямокутна споруда з плиткової печини, край якої добре вироблені. Споруда ця також була розкрита частково (рис. 5).

Загальна характеристика розкопаного житлового комплексу була б неповною без опису ям господарського призначення, яких виявлено п'ять¹. Всі вони знаходилися в безпосередній близькості до площею, із східного боку якої виявлено дві ями — № 1 і 4.

Яма № 1 розташована на південні від споруди № 7. Вона знаходилась біля краю печини

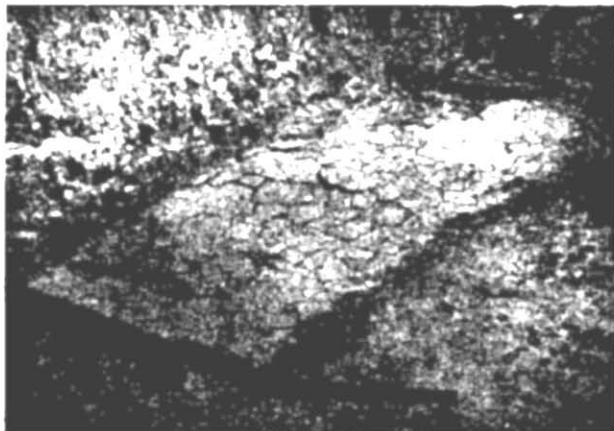

Рис. 5. Споруда XII.

долівки і входила, таким чином, ніби в загальний план житла. Яма заглиблена на 0,3 м нижче рівня долівки. Розмір її $0,75 \times 0,65$ м. Заповнення складалося з кісток тварин, серед яких було багато кісток кінцівок (копита і фаланги). Кістки належать зайцю (2 особини), бобру (15, серед них череп), оленю (12), бику (33), свині (122). Кераміка представлена незначною кількістю уламків, серед яких відзначимо дно посудини з врізним хрестом на внутрішній поверхні.

Яма № 4 розташована біля східного краю площею на 0,55 м нижче рівня долівки. Розмір її $0,65 \times 0,65$ м, заповнення складалося з ґрунту (чорнозем) з незначною кількістю речових знахідок.

З південно-західного і західного боків знаходилися ями № 9, 10, 11.

Яма № 9. Пляма цієї ями виявлена на глибині 1,05 м від поверхні, її північний край частково знаходиться під шаром печини. Яма мала

овальну форму (діаметри 1,10 і 0,9 м). Стінки у верхній частині прямі, в напрямку до дна воно дещо звужувалися. Дно ями ($0,9 \times 0,55$ м) рівне, з східного боку воно похило переходить у стінку. Глибина ями 1,50 м. На глибині 1,2 м виявлено багато уламків печини, які зосереджувалися переважно в північній частині ями. Знайдено також великий камінь овальної форми ($0,2 \times 0,35$ м), що лежав плоским боком вниз, уламки кераміки, грузило бочковидної форми та кістки, серед яких треба відзначити роги оленя з слідами надпилювання та згинання його паростків. Із заглибленим кількістю знахідок помітно зменшувалася, так само, як і розміри фрагментів кераміки.

Виявлено тут кераміка мала господарське призначення — уламки великих товстостінних чаш, великих посудин, посудин з домішкою че́репашки в керамічному тісті та ін.

Яма № 10. Знаходилася за 0,6 м на захід від площею. Вона виявлено на глибині 1,05 м, має округлу форму, діаметри 1,0—1,1 м, стінки вертикальні, дно плоске, глибина 1,32 м. В запилі ями траплялися без певного порядку уламки кераміки і кісток тварин.

Цілком ймовірно, що з цією ямою слід пов'язати знахідки, виявлені над нею на глибині 0,7—0,8 м: уламки рога оленя, фрагменти великої посудини та ін. Можливо, ці знахідки і визначають той горизонт, з якого була впущена ця яма.

Яма № 11. Розташована трохи на захід від площею округлої форми, діаметр $0,72 \times 0,78$ м, глибина 1,32 м. Вона заповнена великими кусками печини, часто з відбитками хмизу на них; ці куски лежали безладно. Крім печини, тут виявлено багато уламків кераміки.

Наявність в деяких ямах значною кількості печини наводить на думку, що ями були по-гребками господарського призначення і мали якесь перекриття або ковпак з обпаленої глини на дерев'яном каркасі.

Крім описаного житлового комплексу, що залягав у переходному шарі, на площі розкопу виявлено ще два культурні горизонти, які слід розглядати як різні будівельні періоди в історії цього поселення. Один горизонт представлений дуже зруйнованими окремими плямами печини, що залягали в шарі чорнозему і знаходилися вище описаного житла на глибині 0,35—0,5 м від поверхні. Ці плями складалися з грудкуватої, обпаленої до червоного глини і окремих уламків плитчастої печини. Залаягання цього горизонту будівельних залишків простежувалося переважно в південно-східній частині розкопу. Очевидно, з цим же горизонтом повинні пов'язуватись і деякі виявлені в північній частині розкопу плями плитчастої печини (№ 3

¹ На площі розкопу виявлено 12 ям, в тому числі північнотрипільського часу № 1, 4, 9, 10, 11 і пізньої бронзи (№ 2, 5, 6, 7). Час трьох ям встановити не вдалося. Ями нумерувалися в порядку їх відкриття.

та 4), що залягали на 0,2—0,3 м вище підлоги нижнього житла.

Очевидно, ці будівельні залишки належали якісь невеликій площаці, яка була дуже зруйнована завдяки неглибокому заляганню.

Характер речових знахідок на цьому рівні в основному не відрізнявся від знахідок, виявлених у нижньому житлі, що і дає підстави розглядати його як більш пізній будівельний комплекс в межах одного і того ж часу.

Після розбирання будівельних решток нижнього житла було виявлено, що під ним, в суглинку, залягав культурний шар, також представлений фрагментами пізньотрипільської кераміки, кістками тварин та ін. Знахідки ці залягали в розкиданому і фрагментованому вигляді і не являли собою будь-яких скучень.

В північній частині розкопу виявлено слабо забарвлена пляма, яка доходила до глибини 1,28—1,46 м. В ній на глибині 1,25 м трапилася пляма обпаленої глини розміром 0,4×0,45 м, що являла собою залишки вогнища. В цьому заглибленні, поряд з дрібними фрагментами кераміки, були виявлені дві жіночі фігурки, дві фігурки бика, мініатюрна посудина. Можливо, що тут був якийсь найраніший жилий комплекс поселення, хоч загальний характер його матеріальних залишків в основному такий самий, як і нижнього житла. Можливо, що деякі господарські ями, як, наприклад, яма № 9, пов'язані з цим горизонтом.

Спинмося на розгляді речових знахідок. Слід відзначити, що загальний характер останніх, незважаючи на встановлену наявність різних будівельних періодів, залишається в основному незмінним, хоча й спостерігаються деякі варіації. В зв'язку з цим речові матеріали ми розглядаємо в цілому, обумовлюючи лише ті невеликі особливості, які ми вважаємо властивими тому чи іншому шару.

Під час розкопок поселення виявлено багато кремінних кам'яних знарядь. Для виготовлення первісним матеріалом був місцевий кремінь від світло- до темносірого кольору. Крім того, зустрічається, хоч і в незначній кількості, і інший, крашої якості, прозоріший кремінь коричнюватих тонів.

Первинна обробка жовен кременю, очевидно, провадилася на стороні, в місцях його добування, оскільки на поселенні не було виявлено ні нуклеусів, ні первинних відщепів з слідами кірки. Крім того, загальна кількість знайдених відщепів по відношенню до загальної кількості знарядь також дуже незначна.

Все це дає підстави припускати, що на поселення доставлялися напівфабрикати у вигляді сколотих пластин або ж отесаних жовен, які тут, на місці проходили дальшу обробку.

Про це свідчать також знахідки 67 відщепів, виявлених в одному місці і одержаних, видимо, під час виробництва сокири, а також знахідка в одному місці восьми ножовидних пластин, сколотих з одного нуклеуса.

Кремінні знаряддя представлені такими типами.

Скребки. Всі скребки кінцевого типу, з добре виявленим напівкруглим робочим краєм, на невеликих широких пластинках або ж на уламках великих широких ножовидних пластин, очевидно, вдруге використаних. Частина скребків ретушована по одному краю, частина — по обох. Один скребок має ввігнутий робочий кінець і ретуш по краю. окремо стоїть скребок з півкруглим робочим кінцем на масивній поздовжній пластинці, що дуже звужується до протилежного кінця. Ретуш по обох краях висока і далеко заходить за спинку. З боку відбивної поверхні помітна незначна підправка по обох краях. Всього знайдено 10 скребків. Розміри: 5×2,8 см; 5,5×3,5 см; 6,3×3,2 см та ін.

Ножовидні пластинки. Досить характерну групу становлять широкі ножовидні пластинки, довжина яких досягає 14,5 см при середній ширині 2,5—3,5 см. Вони, звичайно, тригранні, рідше — чотиригранні в перерізі. Кремінь сірий, іноді коричнюватий. Край, як правило, рівні, паралельні. Ретуш наносилася по одному або по обох краях. На ряді пластин, які використовувалися, очевидно, як жатні ножі, помітна заполіровка, що утворилася в процесі роботи як з боку відбивної поверхні, так і з боку спинки.

Привертає увагу уламок великої пластини з характерною для пізнього трипілля тонкою, високою, струменястою ретушшю і з сильною заполіровкою з обох боків по ретушованому краю.

Цікава знахідка виявлена під підлогою житла в суглинистому шарі. Тут знайдено вісім великих ножовидних пластин (рис. 6), які лежали впритул одна до одної, ударними горбками в один бік. Очевидно, в свій час вони були тут зв'язані або ж загорнуті в кусок тканини (рис. 7). Всі пластинки сколоті з одного жовна — п'ять з них можна було скласти в тому порядку, в якому вони були сколоті з нуклеуса, дві інші пластинки також складалися (рис. 8). Можливість відновлення по цих пластинках поверхні нуклеуса сприяла встановленню процесу техніки сколювання. При сколюванні пластин кремінь втрачався тільки у верхній частині ядра, приблизно там, де знаходилися ударні горбки пластин. Далі пластинки щільно примикали одна до одної, і тут кремінь не втрачався. Три пластинки були сколоті з однієї площаці нуклеуса, оскільки вони мають одну, більшу висоту сколу, дві ж інші, які знаходи-

лися за ним і були сколоті пізніше, мають меншу висоту сколу, бо верхня площаадка нуклеуса була оновлена для інанесення інших сколів. Ці пластинки не мають слідів вторинної обробки або ж використання. Розміри їх: $18 \times 2,6$; $19 \times 2,6$; $18,5 \times 2,6$; $17,8 \times 2,2$; $16,8 \times 2,6$; $17,6 \times 2,8$; $15,5 \times 2,5$ (самий кінчик зламаний); $17,7 \times 2,6$ см.

Як пояснили місцеві жителі, такий самий «скарб» кремінних пластин колись був виявле-

Рис. 6. «Скарб» кремінних шахт.

ний на трипільському поселенні в урочищі Кам'яний Яр, на садибі гр. Б. Шевчука, де пластини також лежали разом.

Наконечники стріл складають невелику групу знахідок. Три з них мали форму рівнобедрених трикутників з прямою основою. Ретуш належено по краях з обох боків. Кінці стріл гострі і міцні. Подібного типу стріли добре відомі на пізньотрипільських поселеннях. Розміри: $2,9 \times 1,9$; $3 \times 1,9$ см. Один (менший) наконечник має форму рівнобічного трикутника, ретуш така сама, як і в описаних вище. Розміри $1,5 \times 1,4$ см.

Сокири. Особливо численними та інтересними виявилися групи клиновидних сокир (табл. I, 1, 2, 3), наявність яких дуже характерна для пізньотрипільських поселень. Всього в розкопі знайдено шість сокир, одна з них трапилася на поверхні поселення. Всі вони представлени трема типами.

Сокири-клини невеликих розмірів з характерними пропорціями (одна з них при невели-

кій довжині $7,5$ см і ширині $3,5$ см має товстий обушок — $2,5$ см), з опуклими, добре прошліфованими широкими гранями, які дають великий кут розпору при розщепленні дерева. Згаданий вже клин на обушковій частині має сліди від ударів, на робочій частині (лезі) — сколи, одержані в процесі роботи.

Друга така сокира-клин мала подібні характерні розміри (довжина 7 , ширина $3,5$, товщина $2,2$ см) і велику спрацьованість. Сколи, які проходять від її леза вздовж обох боків, настільки деформували сокиру, що її використовували вдруге як ударне знаряддя. На її обушковій частині і лезі помітна велика збитість.

Сокири-тесла. Представлені двома пошкодженими екземплярами. Один з них, зламаний в робочій частині, являв собою прямокутний в перерізі широкий і тонкий клин ($10 \times 5,8 \times 1,4$ см). Вся поверхня його отесана широкими сколами. Обушкова частина має силну збитість. Друга сокира перероблена з іншого екземпляра, на якому була заполіровка. Переріз сокири прямокутний, тонкий, хоч сама сокира широка.

Сокири-долота. Мають видовжені пропорції, з неширокою лезовою частиною. Вся поверхня обтесана. Переріз прямокутний. Одне долото відмінної збереженості (довжина $14,4$, ширина $3,2$, товщина $1,6$ см), друге дуже спрацьоване в лезовій частині.

Великий інтерес становлять відщепи, виявлені під час зачистки шару печини в північній частині розкопу. Сірий козір кременю та його матовість свідчили про те, що ці відщепи були сколоті з одного ядра. Всі вони (67 екземплярів) були розкидані на невеликій площині і являли собою покидьки, що утворилися під час обтесування. Іх форма і невеликі розміри дають змогу припустити, що вони утворилися при виготовленні сокир.

На поселенні виявлено багато кістяних та рогових знарядь.

Кістяні знаряддя. Характерну групу для пізньотрипільського часу складають плоскі вістря (табл. I, 5, 7, 8), зроблені з уламків поздовжньо розщеплених ребер копитних, які, в окремих випадках, завдяки своїй ширині, були визначені як ребра бика¹.

Характерною особливістю цих вістря була їх вигнутість та легкість, для чого саме і вибралися ребра тварин, що мають такі властивості. Робочий кінець вістря добре відточений і заполірований на довжину приблизно $0,5$ — $1,2$ см. Другий кінець знаряддя (неробочий) не

¹ Визначення кісток, з яких виготовлені знаряддя, проведено І. Г. Підоплічком, за що приносимо йому щирку подяку.

оброблявся. Губчаста тканина розщепленого ребра не вибиралася під час виробництва знаряддя. Вістря траплялися звичайно в уламках. Довжина їх становить 11—12 см, проте одне вістря мало довжину 14 см.

Характер обробки та тонкість знарядь цього типу свідчать про те, що вони не могли використовуватися для проколювання. Згідно з ін-

(табл. I, 4, 6, 9). Всі проколки мають міцні добрі заточені робочі кінці. Вони відрізняються одна від одної розмірами і формою загостреного кінця, гранованого по розколу кістки або округлого у перерізі і добре відточеної. Значна частина цих знарядь виявлена в уламках, але в тих випадках, коли вони знайдені цілими, довжина їх досягає в середньому 8—12 см. Загаль-

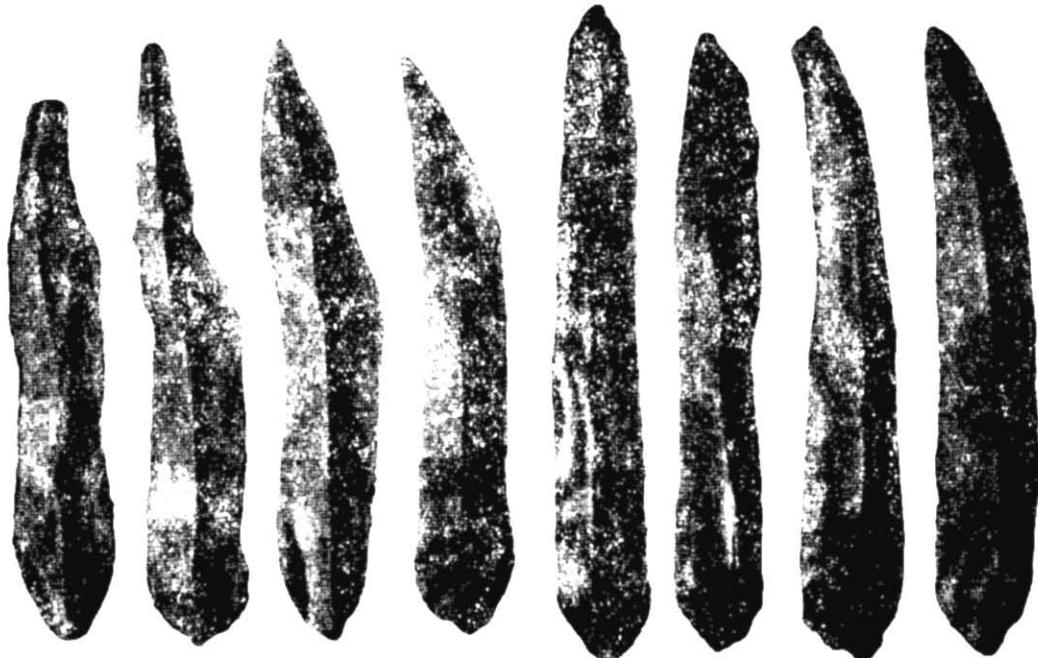

Рис. 7. Ножі скарбу.

тересним припущенням М. Л. Макаревича¹, з яким ми цілком згодні, ці знаряддя використовувались, наприклад, для піднімання нитки у ткацтві, яке з часів пізнього трипіття набуло значного розвитку. Мабуть, губчаста тканина не вибиралася для того, щоб знаряддя не ковзalo в руці. Заполірованість кінця свідчить про те, що працювали тільки самим кінцем знаряддя. Такі знаряддя відомі з ряду пізньотрипільських поселень — Колодяжне, Городськ, Стіни та ін.

Ці знаряддя (17 екземплярів) були виявлені тільки в північній половині житла, де, як проце свідчили і інші знахідки, знаходилася робоча частина приміщення. Знахідки вістер переважно пов'язані з горизонтом залягання нижнього житла.

Кістяні проколки зроблені з поздовжніх трубчастих сколів, звичайно металодієвих кісток великих і дрібних копитних тварин, серед яких визначені козуля, вівця-коза, олень та ін.

на кількість проколок — 23. Всі вони були пов'язані з горизонтом залягання північної частини житла.

Кістяні лощила виготовлені з поздовжніх сколів трубчастих кісток великих копитних тварин. Це звичайно великі знаряддя довжиною 9,5—15 см з широким заокругленим кінцем. Загальна кількість знарядь — вісім. Всі вони, за винятком двох, виявлені на поверхні, знаходилися в північній частині жилого комплексу.

Крім кісток, для виготовлення знарядь широко застосовувалися також роги оленя. З слідами надпилу і поздовжнього розколу вони були виявлені у великій кількості на достіженній площині. Серед знарядь з рогу відзначимо дві мотики (табл. I, 15), знайдені в уламках, проколки і асиметричний клин.

Слід вказати ще на окрему групу рогових знарядь, які являють собою сплющені стрижні, трохи звужені до кінця. У верхній частині з обох боків були зроблені зарубки (табл. I, 10, 11, 12). Всього виявлено три ціліх і два в уламках. Їх слід порівняти з антропоморфними

¹ М. Л. Макаревич. Трипільське поселення біля с. Павловичі. АП, т. IV, К., 1952, стор. 100—102.

кістяними зображеннями болгаро-волоського типу¹.

На поселенні в Сандраках, як і на інших пізньотрипільських поселеннях, виявлено багато пряслиць (табл. I, 16, 17, 18, 19). Ця особливість пізньотрипільських поселень, яка свідчить про значний розвиток ткацтва, особливо виділяє їх серед інших поселень цього часу. На

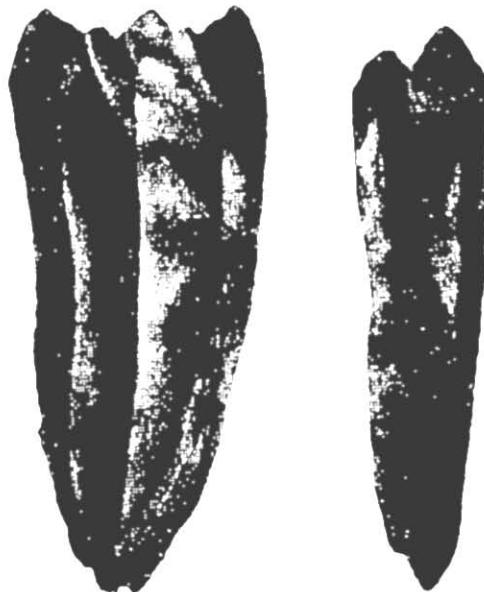

Рис. 8. Пластини (ножі) скарбу (5 та 2), які накладаються одна на одну.

розкопі площею до 120 м² виявлено понад 60 екземплярів пряслиць. Форма і орнамент їх такі самі, як і на інших пізньотрипільських поселеннях. Пряслиць з піктограмами, подібних до знайдених в Городську і Райках, тут не виявлено.

Крім пряслиць, знайдені глиняні грузила, які звичайно розглядаються як відтяжки для ткацького верстата, хоча цілком ймовірне припущення про інше їх функціональне призначення. Грузила були виявлені цілими (9) і в уламках (12). Майже всі цілі грузила знайдені на рівні площадки і на площі самого житла (5). Одне з них знайдено в ямі № 9, друге в культурному шарі під підлогою житла; щождо уламків, то вони траплялися на різних глибинах.

Грузила виготовлені з глини без домішок, рідко — з незначними домішками, звичайно нерівномірно випалені, що свідчить про випалювання на відкритому вогнищі. Вони мають різні форми.

¹ Т. С. Пассек, Итоги работ в области палеобытной археологии, КСИИМК, вып. 56, рис. 46; J. Neustupny, Studie o enolitické plastice, Praha, 1956, табл. XII.

1. Плоскі, округлої форми, діаметром 7,8—8,2 см, завтовшки 5,2 см, представлені двома цілими екземплярами і трьома уламками; одне з них має отвір, розташований ближче до краю; друге (діаметр 7,2 см, завтовшки 2,5 см) — має два отвори, розташовані по діаметру.

2. Грушовидної (неправильної конусовидної) форми. Отвори знаходяться у верхній ча-

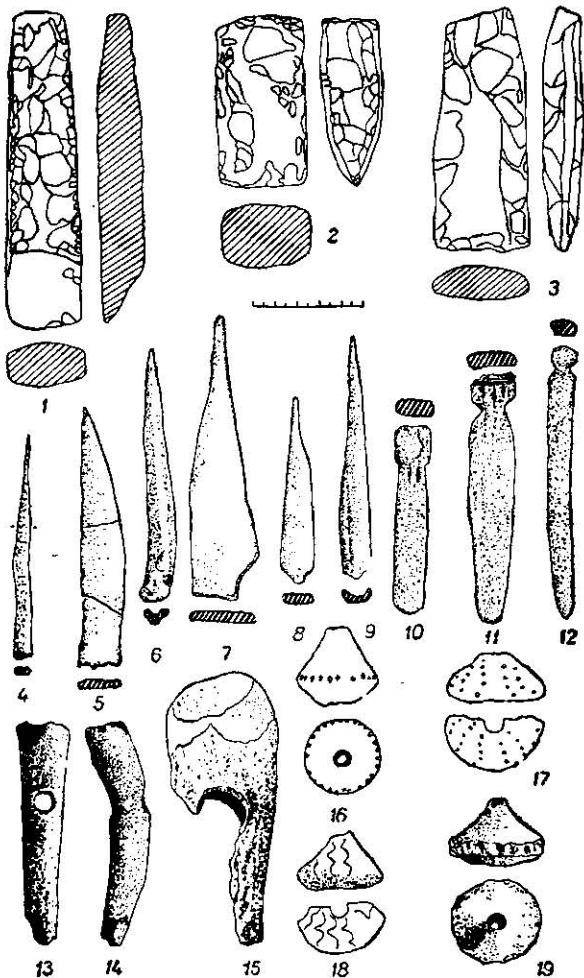

Табл. I. Знаряддя праці та пряслиця.

стині грузила. Звичайно вони дуже стерті. Висота 6,5 см, діаметр основи 6,5 см.

3. Діжковидної або циліндричної форми. Ця група грузил-відтяжок найчисленніша. Форма їх іноді буває трохи приплюснута; є відбитки від сильного тертя під час підвішування відтяжок. Розміри 6×5,5; 4,3×4,2 см.

На велику увагу заслуговує той факт, що в північно-західній частині нижнього житла на незначній площині було виявлено п'ять відтяжок грузил, що лежали біля невеликої стіночки, про яку мова була вище.

Тут же недалеко, але поза площадкою, виявлено сім пряслиць. Можливо, що ця частина житла була пов'язана з процесами прядіння і ткацтва. До того ж знахідки інших пряслиць переважно були пов'язані з його північно-західною частиною.

Особливий інтерес у зв'язку з цим становить знахідка двох фрагментів денеца з відбитками тканини полотняного ткання, що дає можливість судити про технічний рівень розвитку ткацької справи в пізньому трипіллі. Як відомо, аналогічні відбитки зафіковані в Петренах, Стіні, Поливановому Ярі та в інших трипільських поселеннях¹.

Переважну більшість знахідок становила кераміка, яка траплялася в дуже фрагментарному стані.

Кераміка представлена двома основними групами. Для першої характерна добре відмучена глина, керамічне тісто без будь-яких домішок або ж з великою кількістю дрібного піску. Колір кераміки світлий, рожевожовтуватий, що іноді переходить у червоний. Поверхня посуду звичайно зберігає колір маси. Зовнішня поверхня буває дуже старанно вироблена і зрівняна, місцями лощена, особливо там, де проходить орнамент. На внутрішньому боці є сліди вигладжування лопаткою. Розпис наносився темнокоричневою або чорною фарбою, часто в поєднанні з червоною (табл. II).

Форми їх такі: 1) великі повнотілі посудини з високими плічками і з двома вушками, зробленими в характерній для трипілля манері; 2) глечикоподібні посудини; 3) глечикоподібні посудини з високим нешироким прямим горлом; 4) широкогорлі посудини з виступаючими плоскими роздвоєнними вушками; 5) широкогорлі посудини середніх розмірів з невисокою, трохи звуженою дотори шийкою; 6) чаші; 7) високі покришки та ін. Такі керамічні форми характерні для пізньотрипільських комплексів розписної кераміки.

Орнамент складається з прямих ліній, що перетинаються під кутом, хвилястих ліній, сітки, дуговидних ліній та ін. Своєрідний характер має розпис з широких стріочек, що сходяться під кутом і немовби густо обплітають посудину. Ці стрічки складаються із багатьох паралельних ліній і нагадують стрічки кераміки часу розвинутого трипілля.

Особливо слід відзначити фрагменти червоної, чудово лощеної кераміки, виявленої в основному нижче рівня залягання нижнього житла.

¹ М. Новицька, До питання про текстиль трипільської культури, Археологія, т. II, К., 1948, стор. 44—60; Т. С. Пасек, Трипольське поселення Поливанов Яр, КС ІІМК, вып. XXXVII, М., 1951.

У другій групі кераміки маса має жовтуваті, сіруваті, червонуваті, рідше чорні тони, а також домішки піску, зерен кварцу і дрібно товченій черепашки. Ця кераміка буває орнаментована і неорнаментована. Орнамент дуже скромний. Посудина прикрашається біля основи шийки і по краю вінець вірьовочкою або ж невеликими заглибленими, зробленими твердим знаряддям, та ін. (табл. III, 1, 6, 7).

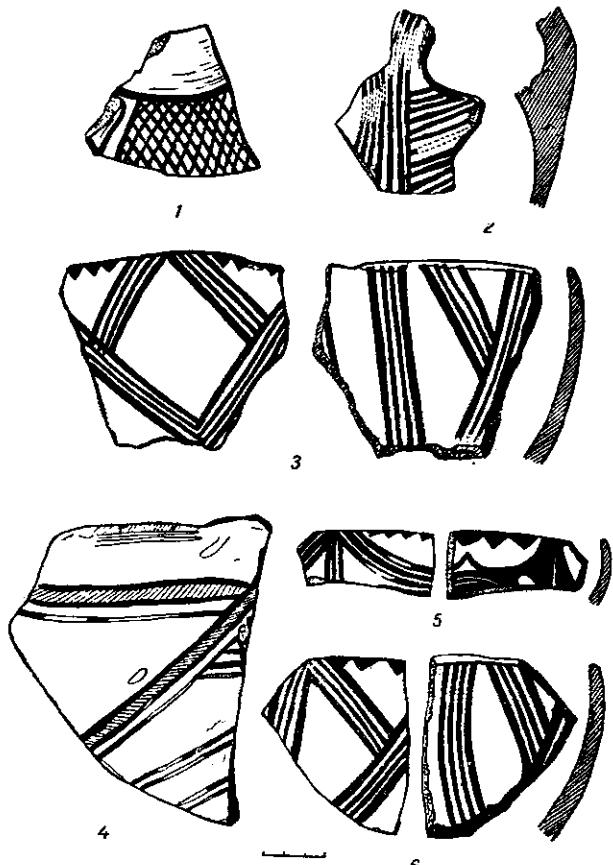

Табл. II. Червоно-чорна розписна кераміка.

Кераміка з вірьовочним орнаментом представлена в основному чашами, а також широкогорлими посудинами, глечиками та ін. Дуже характерні напівсферичні чаші з верхнім краєм, трохи загнутим всередину (табл. III, 2, 3, 4, 5). Край чащі часто характерно зрізаний навскоси всередину. Орнамент звичайно розташований у верхній частині чащі і на її косо зрізаному краї. Зустрічаються фрагменти чащ, орнаментовані і по внутрішній поверхні. Орнамент складається з горизонтальних рядів вірьовочок, які чергуються з «гусеничками» або ж із злегка зігнутими серпопочками. Трапляється схема відрізків горизонтальних рядів, що чергуються з такими ж вертикальними рядками. На велику

увагу заслуговує фрагмент нижньої частини чаші із зображенням хреста всередині на її дніщі (табл. III, 5). Тут в техніці вірьовочного вдавлення повторюється орнамент, звичайний для розписних усатівських чаш. Особливо слід відзначити вірьовочну орнаментацію глечикоподібних посудин, подібну до усатівської.

Кераміка із заглибленим орнаментом представлена посудинами з прямими, злегка віді-

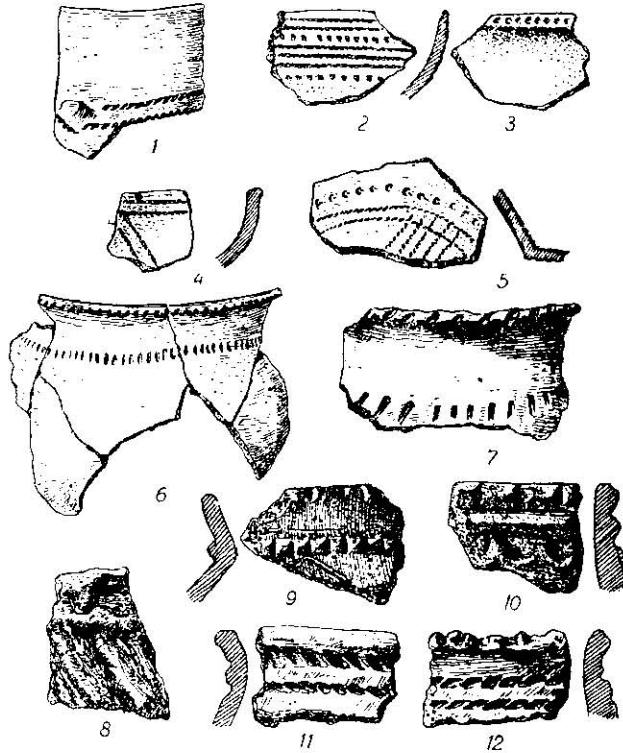

Табл. III. Кераміка з вдавленім орнаментом.

гнутими назовні вінцями, чашами та ін. Інтерес викликають днища посудин з зображенням врізного косого хреста на зовнішній, в окремих випадках на внутрішній поверхні днища. На одному з них зроблений подвійний хрест.

Окремо стоїть кераміка з рослинними донішками, представлена дуже незначною кількістю уламків.

Загальний характер кераміки з поглибленим орнаментом такий самий, як і на пізньотрипільських поселеннях типу Городська, Райків, Нової Чорторії та ін.

Пластичні вироби представлені уламками жіночих стоячих фігурук і фігурами бичків (рис. 9). Знахідки жіночих статуеток, за винятком однієї, виявленої на поверхні, пов'язувалися з нижнім житлом і культурним шаром, що залягав під ним; дві фігури знайдені біля піч-

ної споруди, одна — у вогнищній ямі, дві — в поглибленні під нижнім житлом, одна — під час розкопування суглинистого шару під підлогою житла. Фігурок бичків знайдено три, дві з них виявлені там же, де і жіночі фігури, — у поглибленні під нижнім житлом, одна — на поверхні. На фігурках добре модельовані підгрудок і хвіст. Голова з широко розведеніми рогами збереглася тільки на одній фігуці.

Рис. 9. Уламки жіночих статуеток та фігури бичка.

Кістки тварин, виявлені на поселенні, свідчать про розведення таких свійських тварин, як бик, вівця-коза, кінь, свиня, собака. Жителі поселення займались полюванням на тура, оленя, ведмедя, лисицю, куницю, бобра та ін. На поселенні зустрічалися також кістки риб (хребці сома) ¹.

Населення займалося землеробством, скотарством, полюванням, рибальством. На значення землеробства, крім згадуваних жертвових ножів та рогових мотиг, вказує також знахідка двох кремінних вкладишів від складного серпа — вигнутого кінцевого та серединного. Культурний шар свідчить про цілком осілий спосіб життя. Поселення було заселене протягом тривалого часу, причому заново забудовувалися вже використані жилі місця. Культурний шар датується часом пізнього трипілля, проте при всій видимій спільноті речових знахідок все ж намічаються деякі тенденції до їх зміни. Так, наприклад, розписної кераміки в нижніх горизонтах більше, ніж у верхніх; чаш з вірьовочним орнаментом знайдено більше на горизонті руїн верхнього житла та ін.

¹ Визначення кісток проведено Е. Л. Короткевич, за що висловлюємо їй ширу подяку.

Тепер досить чітко намічається можливість виділення в пізньому трипіллі лісостепової та поліської смуг двох груп пам'яток, які відповідають різним етапам його розвитку. Більш ранній з них представлений пам'ятками типу Кошилівців, Семенова-Зеленча, Колодяжного та ін. Тут в значній мірі зберігаються риси, які зв'язують його з трипіллям. Топографія цих поселень пов'язана з пологими схилами житла — глинибітні площаадки, хоч і менших розмірів, розписна кераміка представлена більшою кількістю посудин, ніж в пізній час, менше представлена кераміка з вірьовочним орнаментом та ін.

На пізнішому етапі поселення будуються в інших топографічних умовах — вони розташовуються на високих важко доступних мисах. Змінюються форми будівництва, посилюється значення нових форм кераміки і прийомів її орнаментації (зокрема, вірьовочний орнамент). Поселення в Городську, Новій Чорторії, Павловічі, Кашперівцях та інші представляють що групу пам'яток.

Поселення в Сандраках, хоч і належить до останньої групи пам'яток, проте в ньому ще спостерігається багато архаїчних рис, які знаходять свій вияв в порівняно великих розмірах

площаадки, у способі оздоблення розписної кераміки широкими стрічками, які складаються з багатьох паралельних ліній та ін., що свідчить про більш ранній вік в ряді зазначених пам'яток.

Поселення в Сандраках, розташоване у верхній течії Південного Бугу, пов'язує пам'ятки Києво-Волинського Полісся з подністровськими.

Розглянуте поселення являє інтерес ще і в іншому відношенні. Тут, в чорноземному шарі на глибині 0,2—0,4 м (тобто стратиграфічно вище пізньотрипільського культурного шару) було виявлено небагато фрагментів кераміки червонобурого кольору, оздоблені крупною вірьовочкою (табл. III, 8—12), «гусеничкою», валиком, розташованим в схемі деревця. Фрагменти з аналогічним валиком і різьбленим орнаментом були виявлені також серед підйомного матеріалу. Кераміка цього типу на різних етапах її розвитку добре відома на поселеннях межиріччя Дніпра та Дону на початку періоду середньої бронзи. Знахідки цієї кераміки на поселенні в Сандраках в певному стратиграфічному співвідношенні з пізньотрипільським культурним шаром становлять великий інтерес.

Ю. М. ЗАХАРУК

(Львів)

ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ У ВЕРХІВ'ЯХ р. СЛУЧІ

(Коротке повідомлення про розвідкові розкопки біля с. Нової Чорторії в 1949 р.)

В 1949 р. загоном Волинсько-Подільської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР¹ були проведенні розвідкові розкопки пізньотрипільського поселення в урочищі Горбовиця біля с. Нової Чорторії, Любарського району, Житомирської області².

Урочище Горбовиця знаходиться на північ від села і являє собою мис високого (блізько 35 м) правого берега р. Случі, оточений ярами з південно-західного та північно-східного боків; з південно-західного боку він крутко обривається до річки. Поверхня мису рівна, вона дещо підвищується в бік плато.

Поселення займало південно-західну частину мису площею близько 800 м². В обрізах стінок траншей воєнного часу добре простежувався культурний шар.

Зачистка стінки траншеї, яка перерізала центральну частину мису з південного заходу на північний схід, з'ясувала, що поверхню плато вкривав зернистий чорнозем потужністю 0,4—0,5 м; товщина його поступово зменшувалась в бік краю мису до 0,25 м. Під чорноземом залягав більш світлий переходний до суглинку шар завтовшки 0,5—0,6 м, під ним — звичайний лесовидний суглинок.

Культурні залишки простежувались у верхній частині переходного шару на глибині 0,70—0,80 м від поверхні. Вони складалися з фрагментів кераміки, кусочків обпаленої глини, кі-

сток тварин та кусочків вугілля. В двох місцях у розрізі стінки траншеї виявлені дві ями, насичені культурними залишками. Обидві ями були досліджені розкопками на ділянках А і В.

На ділянці А (розмір 4×8 м) культурний шар залягав на глибині 0,50—0,70 м від поверхні. Яму (розміром 1,30×1 м) вдалося простежити лише в лесовидному суглинку на глибині близько 1 м. В межах ями знайдені фрагменти кераміки, кремінні відщепи, глиняні пряслиця та кістяні проколки. Найімовірніше, що ця яма мала якесь господарське призначення.

На ділянці Б культурний шар залягав у верхній частині переходного шару на глибині 0,7—1,07 м від поверхні. Тут на глибині 1,3 м в шарі лесовидного суглинку виявлена яма, північно-західна частина якої пошкоджена траншеєю. Діаметр близько 1,24 м, глибина від рівня, на якому вона виявлена, 0,3 м. Східну частину ями займала вугільна пляма діаметром до 0,6 м, а західну — скupчення сильно обпаленої глини. Більша частина ями заповнена фрагментами кераміки головним чином від трьох великих посудин, а також скupченням окремих кусків печини. Можливо, що це скupчення було завалом печі, частина якої знищена траншеєю. Уламки обпаленої глини мали на собі відбитки дерева. Під завалом місцями збереглася глиняна обмазка, під якою знаходився обпалений до червоного материк.

З метою дослідження характеру і умов залягання культурного шару поселення на незрушеній площі було закладено траншею довжиною 16 м і ширину 1 м (ділянка В). В межах чотирьох квадратів цієї траншеї виявлено

¹ Загін працював з 27 червня по 2 серпня 1949 р. в складі: О. Ф. Лагодовської, Ю. М. Захарука (начальник загону), П. І. Завади і І. В. Шапошник.

² Поселення було відкрито в 1948 р. експедицією Інституту археології АН УРСР. Начальник експедиції В. К. Гончаров.

скупчення обпаленої глини, яке згодом було повністю відкрите додатковими прирізками. В цілому площа ділянки становила 38 m^2 .

Культурний шар ділянки *B* залягав у верхній частині перехідного шару на глибині 0,36—0,45 м. Поверхня цієї частини поселення і рівень культурного шару знижуються в південно-західному напрямі до 0,45 м. Це свідчить про те, що сучасний рельєф зберіг ту форму, яка була за часів існування тут трипільського поселення.

Культурний шар в межах ділянки *B* складався з кусків обпаленої глини, фрагментів кераміки, різного виробничого і побутового інвентаря та кісток тварин.

Куски обпаленої глини не утворювали суцільного шару і завалу з чіткими обрисами, які звичайно характеризують трипільські житла-площадки. При більшій і меншій розпорожності куски перепаленої глини залягали на площині $4 \times 3 \text{ m}$.

Куски печини мали невеликі розміри, і тільки незначна їх частина досягала довжини 10 см і більше. Переважна більшість кусків червонуватожовтого кольору і має бугристу нерівну поверхню. Значно рідше зустрічались куски обпаленої глини з однією рівно згладженою поверхнею. Певна кількість їх була з відбитками прутів і плах. Куски обпаленої глини, знайдені переважно в центральній частині ділянки, були, очевидно, залишками пошкодженої печі. Скупчення фрагментів кераміки розміщувались головним чином з південно-західного боку площини, зайнятій шаром обпаленої глини. В самому скупченні зустрічались лише поодинокі знахідки.

Цікаво, що фрагменти однієї і тієї ж посудини зустрічалися в кількох (двох-чотирьох) місцях. Це можна пояснити тим, що культурний шар був змітий в бік схилу, внаслідок чого фрагменти від різних посудин переміщалися між собою.

Крім фрагментів кераміки, тут знайдені також кремінні ножі, уламки кремінних пластин, кремінну чотирикутного перерізу сокиру, кістяні проколки та уламок кістяного долота. Крім того, на ділянці виявлені кістки тварин.

Аналіз залягання культурного шару ділянки *B* показав, що останній містився в межах наземного житла. На жаль, ні форми, ні розмірів житла встановити не вдалося.

Оскільки знахідки з ділянок *A*, *B* і *C* являють собою єдиний комплекс речей, коротку характеристику його подаємо в цілому.

Найчисленнішу групу знахідок становила кераміка. За складом глини її можна поділити на дві основні групи: перша, кількісно більша, — з різними домішками (піску, кварцу

графіту), друга, менша, — без домішок. В залежності від ступеня випалу та наявності домішки графіту фрагменти першої групи бувають різного кольору. Переважають фрагменти сірого, сірощовтого і жовтого кольору, рідше коричневого, червоного та чорного. Іноді фрагменти мають світліші або темніші плями, а у зламі більшу або меншу смужку попелясто-сірого або чорного кольору.

В залежності від обробки поверхні, фрагменти в одних випадках бувають шершаві, в інших загладжені або покриті тонким шаром глини. Частина фрагментів ангобована червонокоричневою фарбою. Зустрічалися також фрагменти з золотистими включеннями, які взагалі характерні для глин Волині.

Групу кераміки, виготовлену з глини без домішок, можна поділити на три підгрупи: перша — з добре відмученої глини, друга — з глини грудкуватої структури і третя — з легкої пористої, більш крихкої глинистої маси. окремі фрагменти третьої підгрупи мають ангоб червонокоричневою фарбою.

На поселенні не знайдено жодної цілої посудини. Певне уявлення про форми дають частково реставровані посудини, серед яких можна виділити великі і середнього розміру горщики з більш або менш відігнутими вінцями, вузькогорлі, округлотілі посудини з вушками і ручками на максимальному діаметрі (табл. I, 6, 7), миски або чаши різних розмірів. Звертають на себе увагу чаши з потовщеними, косо зрізаними всередину вінцями, виготовлені переважно з глини з домішкою графіту. Вони звичайно мають близьку поверхню темного кольору.

З поодиноких знахідок слід відзначити фрагменти великої посудини з циліндричною шиею, потовщеними прямими вінцями і вушком (табл. I, 9), а також реставровану частину тонкостінної посудини темносірого кольору з домішкою графіту, округлої форми з циліндричною шиею, орнаментовану відтиском шнура. Крім того, на поселенні знайдена одна ціла (табл. I, 13) і дві фрагментовані конічні покришки.

Посуд прикрашений різним орнаментом: відтиском шнура (табл. I, 3, 8, 10—12), рельєфними наліпами у вигляді рожків іноді у поєданні з відтиском шнура (табл. I, 3), а також заглибленнями різних форм (табл. I, 4, 5), які іноді також поєднані з відтисками шнура (табл. I, 11, 12).

Улюблений орнамент на чаши — відтиск шнура — виступає в різних комбінаціях з іншими орнаментальними елементами. Фрагментів кераміки, орнаментованих розписом, на

поселенні не знайдено, але є фрагменти, ангобовані червонокоричневою фарбою.

З інших глиняних виробів слід відзначити грузила до ткацьких верстатів та різної форми

(табл. I, 14), уламок долота та прикраса з просвердленого зуба тварини.

Кремінні знаряддя праці представлени ножами, виготовленими з пластин (табл. I, 15).

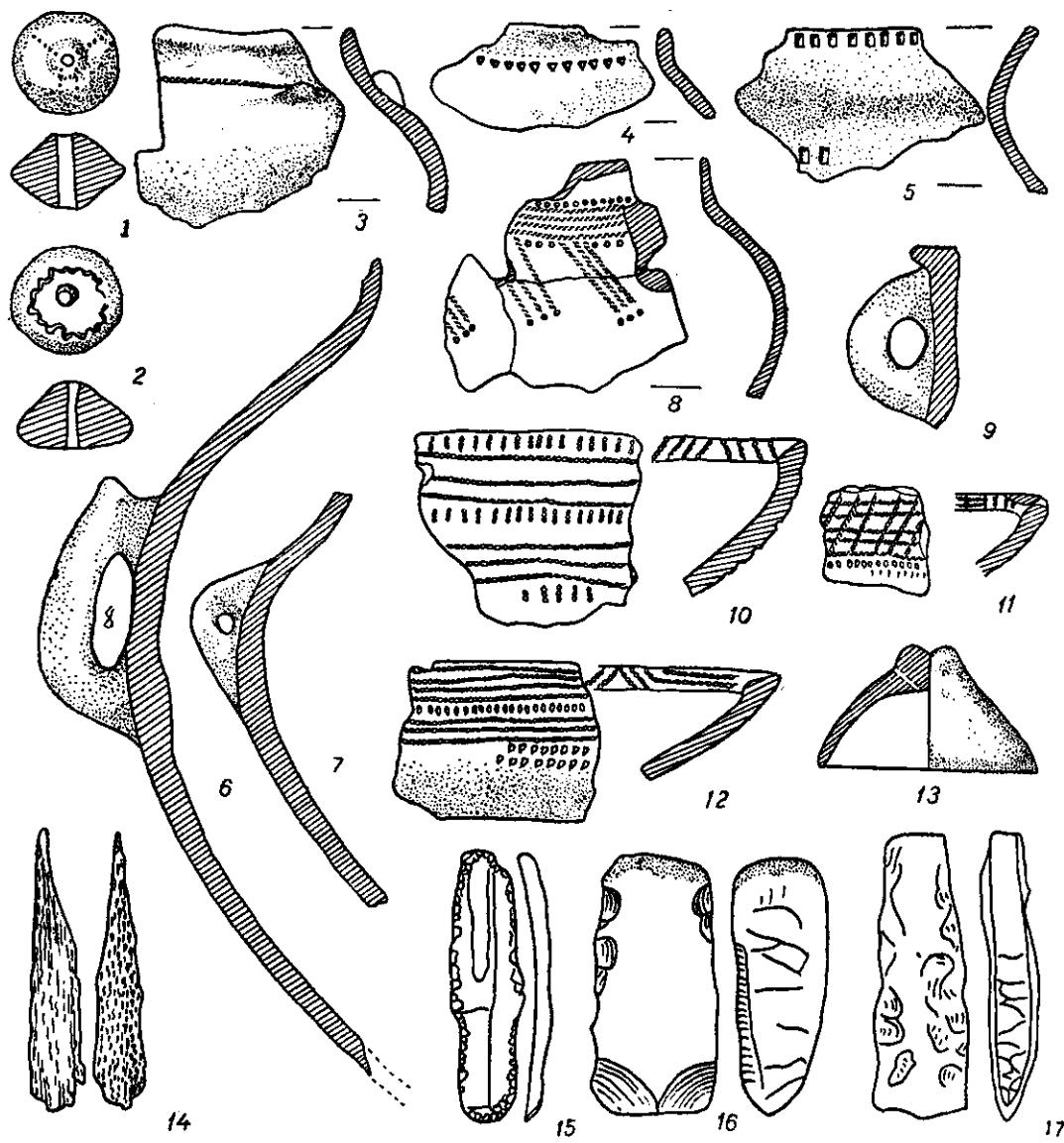

Табл. I. Знахідки з поселення біля с. Нової Чорторії.

глиняні пряслиця (табл. I, 1, 2), частина яких орнаментована прокресленою зигзагоподібною лінією або радіальними лініями наколів. Виявлені також круглі плоскі грузила з двома отворами у центрі.

Слід сказати, що знаряддя праці, виготовлені з кісток і кременів, представлені значно меншою кількістю знахідок. З кістяних виробів знайдені вістрята проколки різних розмірів

сокирою (табл. I, 16), масивними клинами (табл. I, 17), а також уламком долота із зашліфованим лезом. На всіх ділянках розкопок були знайдені кістки тварин.

Господарчий та побутовий інвентар поселення біля Нової Чорторії в цілому аналогічний матеріалу з поселень пізньотрипільської культури городського типу.

Кераміка за формами і за орнаментацією

має прямі аналогії до поселень біля Городська, Паволочі, Колодяжного, Райків та Сандраків. Те саме слід сказати відносно знарядь праці, виготовлених із глини, кременю і кістки.

Таким чином, за характером культурних знахідок поселення в урочищі Горбовиця належить до городської групи пізньотрипільських пам'яток. Разом з тим, воно має і відмінні від цієї групи риси. Наприклад, на поселенні біля Нової Чорторії зовсім не знайдено кераміки з розписом (за винятком нанесення ангобу). Відсутні також знахідки глиняних антропоморфних статуеток, які значно поширені на інших пізньотрипільських поселеннях.

Серед знахідок поселення звертають на себе увагу уламок леза глиняної сокирки та один фрагмент вінець посудини. Уламок сокирки являє собою мініатюрну копію сокири з розширеним лезом і має дірочки в тому місці, де на кам'яних сокирах є отвір для держака. Такі сокири характерні для поселень культури тік званої лійчатої кераміки. Аналогічний уламок леза глиняної сокирки відомий, зокрема, і з поселення цієї культури в Малих Грибовичах,

Львівської області¹. Такий же уламок глиняної сокирки знайдений нами під час розкопок поселення цієї культури біля с. Зимного, Волинської області².

В свою чергу, фрагмент вінець широкогорлої посудини з потовщеними вінцями і карбованим орнаментом у нижній його частині є також дуже типовим для кераміки культури лійчатого посуду. Цікаво, що на поселенні цієї культури біля с. Зимного знайдені окремі знахідки розписної пізньотрипільської кераміки. Це свідчить про синхронність культур пізнього трипілля та лійчатої кераміки, що має велике значення для висвітлення складних питань зв'язків між згаданими культурами і встановлення їх хронології.

Враховуючи добру збереженість пам'яток і можливість одержання повноцінних матеріалів для висвітлення поставлених питань, поселення біля Нової Чорторії повинно стати об'єктом ширших стаціонарних досліджень.

¹ Розкопки М. Ю. Смішка в 1933—1934 рр. Матеріали зберігаються у Львівському Державному історичному музеї, інв. № А-724.

² Розкопки 1952 р. Матеріали розкопок готовуються до друку.

В. М. ДАНИЛЕНКО і М. Л. МАКАРЕВИЧ

ДОСЛІДЖЕННЯ НА II САБАТИНІВСЬКОМУ РАНЬОТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ В 1949 р.

В 1949 р. Середньобузька експедиція Інституту археології АН УРСР продовжувала дослідження ранньотрипільського поселення в с. Сабатинівці, Грушківського району, Кіровоградської області (Сабатинівка II)¹. На розкопі I (площою 150 м²) були досліджені рештки глинобитного житла № 1, а на розкопі II — напівземлянкове житло.

Розкоп II. Ще в 1947 р. під час робіт на цьому поселенні М. Л. Макаревич, крім кількох звичайних «площадочних» жител, зафіксував трипільську «яму», випадково перерізану під час земляних робіт. Матеріал з цієї «ями» дещо відрізнявся від матеріалу, здобутого під час дослідження глинобитних жител. В ній, зокрема, на відміну від «площадок», де переважав червонуватий у випалі посуд, був знайдений лише сіроглиняний та чорноглиняний посуд. Припустивши існування на цьому поселенні більш давніх землянкових жител, ми вирішили в 1949 р. провести розшуки таких жител на уцілілих ділянках Сабатинівського поселення. Встановлено, що тут під час прокладання каналів на колгоспному дворі в ряді місць виявлено скupчення культурних залишків, які не супроводжувалися знахідками печини. Між площадочним житлом № 3 та названою каналовою була закладена розвідкова траншея (2×7 м), орієнтована із заходу на схід. Майже в центрі північної частини траншеї, на глибині 60—70 см, в гумусованому шарі траплялись поодинокі фрагменти ранньотрипільської кераміки, кістки та кремінь. Суцільно залишки

залигали глибше в основі ґрунтового покриву на переході до лесуватого підґрунтя на глибині близько 1,2 м. Залігання мало характер скupчення розколотих кісток, фрагментів кераміки та ін.; тут же в обрізі північної стінки траншеї знаходилися куски граніту. Пляма з матеріалом на фоні рудуватого підґрунтя виділялася темнішим забарвленням. Розкопки показали, що темний ґрунт залигав глибше на 20—25 см аж до поверхні лесу, але жодного археологічного матеріалу в ньому не виявлено. Темний колір плями пояснюється, очевидно, потемнінням ґрунту від скupчення культурних залишків, а не тим, що це була заглибина від землянки.

Траншея, прокопана далі на схід, показала, що в цьому напрямку залишків не було, але за 2 м від неї на дещо меншій глибині (блізько 1 м) виявлено скupчення печини від окремої глинобитної печі, яке супроводжувалося розвалом червоноглиняного посуду площадочного типу та зернотеркою (рис. 1, 2). Ці знахідки були законсервовані для дослідження в майбутньому, і розкриття скupчення продовжувалось в північному та західному напрямках. Контур його незмінно підкреслювався темною плямою, яка чітко виділялася на фоні рудуватого підґрунтя. Для повного дослідження цього скupчення був закладений розкоп 11×6 м, орієнтований по сторонах світу, а також була зроблена невелика прирізка до нього з півночі.

Виявлене скupчення археологічного матеріалу, що займало західну половину розкопу, мало вигляд плями овальної форми, орієнтованої із заходу на схід на 5,5 м і з півночі на південь — на 3,5 м. Скupчення мало цілком ізольований характер; ніяких знахідок на цьому рівні на розкритій навколо площині, що була

¹ М. Л. Макаревич, Середньобузька експедиція по дослідженням пам'яток трипільської культури, АП. IV, К., 1952. В 1949 р. М. Л. Макаревич працював на розкопі I, В. М. Даниленко на розкопі II.

значно більше плями, не виявлено (рис. 1). Сама площа плями густо наасичена різноманітними археологічними залишками, які становили шар потужністю до 15 см.

В південно-східній частині плями виявлено спорудження неправильної круглої форми, ви-

рідко находили одна на одну. Майже в центрі купи виявлена овальної форми ямка діаметром 30 см, спущена з горизонту залишок в лес на 40 см і заповнена гумусом та побутовим сміттям. Поруч з нею знаходилася гранітна плитка (рис. 1).

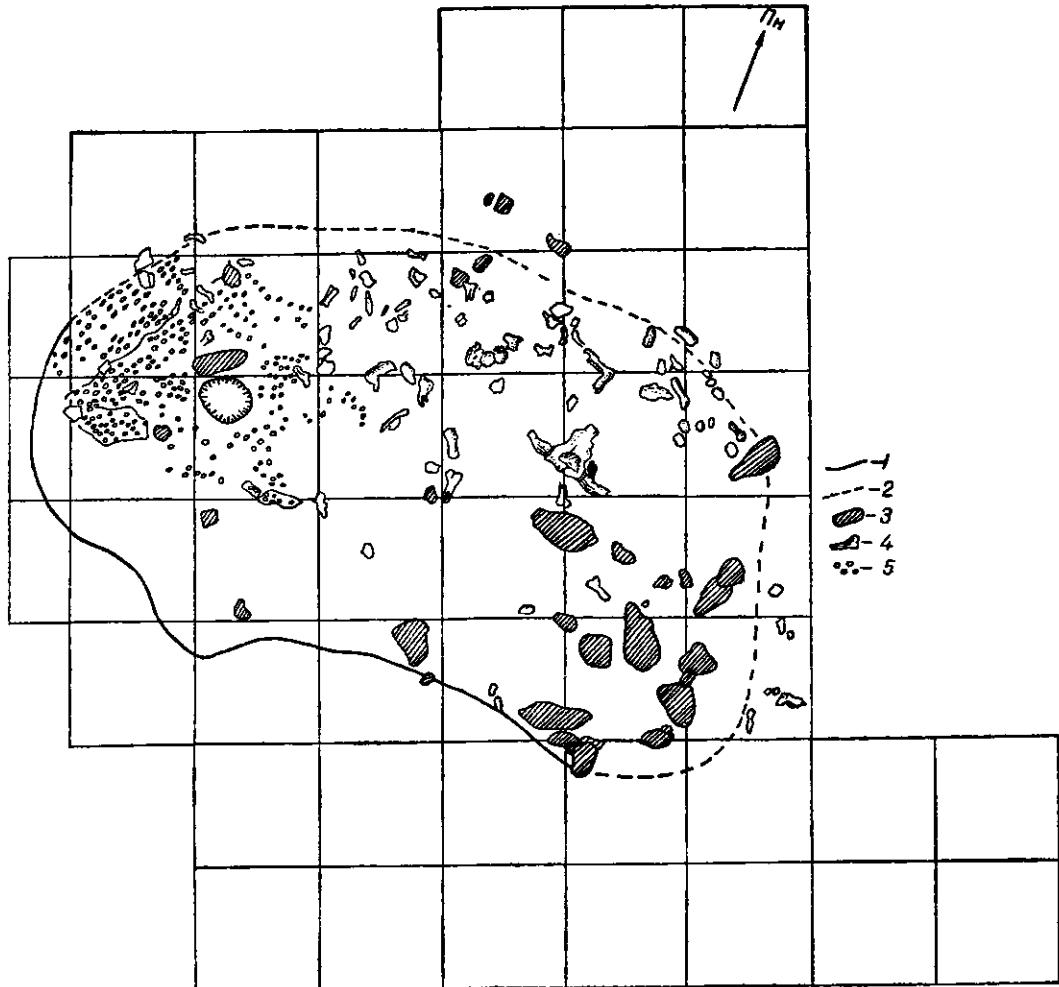

Рис. 1. План напівземлянкового житла. 1 — контури заглибини житла; 2 — контури скучення культурних решток та темної плями; 3 — камені; 4 — кістки; 5 — *Unio*.

кладене з 10 плоских гранітних плит, зовнішнім діаметром понад 1 м. На сході до нього прилягали два камені, що лежали один на одному, а ще далі на схід виявлено третій камінь. За 50—70 см на захід від цього кола знайдені дві досить великі гранітні плити (відстань між ними 1 м, рис. 1). Немає сумніву, що в описаному розміщенні гранітних плит слід вбачати якийсь конструктивний зв'язок.

У західному кінці скучення відзначалися залишки купи черепашок *Unio*, округлої форми, діаметром близько 2 м. Окремі черепашки не-

Весь простір між групою каменів і нагромадженням черепашок *Unio* був густо наасичений розколотими звичайно на великі куски кістками свійських та диких тварин, уламками від 20—30 різноманітних посудин, кремінними виробами, нуклеусами.

Якщо північна, західна межі скучення фіксувалися на підставі контурів нагромадження археологічного матеріалу та пов'язаного з ним потемніння підгрунтя, то південна межа цього скучення виявилася дещо іншою. Тут на протязі 3 м скучення прилягало до до-

сить круті стінки з лесовидного підгрунтя, яка в центральній частині підвищувалась до 35 см, на кінцях цієї лінії — на 20 см і далі — на сході і заході поступово переходила на рівень горизонту скупчення (рис. 1).

Всі викладені спостереження дозволяють прийти до висновку, що описане скупчення є залишками нижньої частини житла, для спорудження якого обрано під забудову ділянку, що була, можливо, якоюсь природною западиною, і сплановано її шляхом зняття ґрутового покриву та частини підгрунтя.

Гемає даних судити про характер наземної частини житла, проте можна припустити, що стіни і дах споруди були побудовані з якогось легкого матеріалу, який не зберігся. Можна уявити, що стіни житла, як і стіни інших трипільських жител з глинобитними підлогами, були омазані глиною. Але при цьому слід підкреслити, що застосування обпаленої глинобитної маси — печини таким спорудам не було властиве. Певних вказівок на місце вогнища ми не маємо. Проте про його наявність свідчать знахідки деревних вугликів та обпалених речей, які час від часу зустрічались на підлозі споруди. Можливо, що основою досить обладнаного вогнища, якоюсь примітивної печі, було описане вище коло з каменів в південно-східному кутку житла. З'ясовуючи питання про характер і місце печі, слід підкреслити, що ізольовану піч, залишки якої відкрито на схід від цього житла, з ним пов'язувати ніяк не можна. Серед археологічного матеріалу навколо печі виявляються компактні розвали кількох червоноглиняних посудин «площадочного» типу, в той час як сіроглиняний та чорноглиняний фрагментований матеріал, подібний до виявленого в описаному житлі, тут взагалі був відсутній.

Під час розгляду виявленого нами житла як певного прототипу наземних жител з площинками, але ще без використання печини, слід спинитися на деяких його побутових деталях.

Зокрема, дуже цікавою є знахідка, виявлена посеред житла, біля східної межі групи каменів — тут знайдена майже повна навмисно відрубана лобова частина черепа бика з великими рогами, а безпосередньо поруч — ціла жіноча статуетка.

Аналіз здобутого розкопками матеріалу та спостереження над умовами його розміщення дають певні дані для розуміння окремих частин споруди.

Західна частина житла, де було виявлено скупчення черепашок *Unio*, очевидно, призначалася для другорядних господарських цілей, для зберігання харчових запасів. Тут, на площі близько 8 м², явно переважали знахідки бага-

тьох великих, недбало виготовлених банкоподібних посудин, в яких ми вбачаємо посуд для зберігання продуктів. В той же час столовий, звичайно старанно виготовлений орнаментований посуд тут був представлений невеликою кількістю фрагментів. На решті площи житла, яка становила близько 2/3 його, грубий посуд також був численним, але тут же знаходилося і багато посуду кращого виготовлення — орнаментованих горщиків, ваз на ніжках та ін. Слід підкреслити, що площа, яка безпосередньо оточувала череп бика (блізько 9 м²), дала майже всі знахідки корячків (уламки 10—15 виробів). Тут же у східній частині житла знайдені залишки антропоморфних статуеток (5 екз.). Саме в межах цієї частини виявлено багато готових кремінних виробів — скребків та пластиночок-ножів. Слід відзначити, що в цій частині найбільше було сконцентровано знахідок розколотих кісток тварин.

Всі ці спостереження свідчать про те, що саме більша частина житла і була головним його центром — тут відбувався розподіл і споживання їжі, виконувалися різні господарські роботи та відправлявся культ.

Слід також вказати на одну деталь, смисл якої ще не розкритий, — три цілі кістяні шила (з шести екземплярів знайдених у цій же частині житла) були увіткнуті вістрями в підлогу.

Якщо готові кремінні вироби, які переважно зустрічалися в східній частині житла, більш менш рівномірно насичували площу підлоги, то нуклеуси та функціонально пов'язані з ними кам'яні відбійники були виявлені лише в північному кінці цієї частини житла (10 нуклеусів та 5 відбійників на площі 6 м²).

Значний науковий інтерес становить сам археологічний матеріал, виявлений під час дослідження житла, який слід особливо прияти до уваги при спробах хронологічного розмежування ранньотрипільських пам'яток.

Дуже показовою щодо встановлення відносної хронології групою інвентаря описаного вище житла є знахідки кремінних виробів. Як тепер з'ясувалося, характерною ознакою кремінних виробів пам'яток типу Сабатинівка II є досить яскрава їх мікролітичність, що в даному разі є однією з відмінностей від більш пізніх трипільських пам'яток. Дещо пізніші, на нашу думку, ранньотрипільські пам'ятки, наприклад Лука-Врублівецька та Поліванів Яр, характеризуються досить крупними і в типологічному відношенні іншими знаряддями (кінцеві скребки, оброблені двобічною ретушшю наконечники дротиків та ін.). В той же час синхронні з Сабатинівкою II пам'ятки, наприклад Брага на середньому Дністрі, дають подібний кремінний інвентар. Такий же кремін-

ний інвентар був знайдений під час дослідження ряду ранньотрипільських поселень в Румунії. Своєрідність і досить глибока, майже неолітична давність кремінного інвентаря з сабатинівського житла виступають з наведеного нижче опису.

Для виготовлення кремінних знарядь використовувався непрозорий світлосірий і зрідка темносірий кремінь. У складі кремінного інвен-

терів. На куті однієї такої пластини є різцевий скол, можливо, випадковий. Нерідкі виломи середніх частин пластин; їх одержували шляхом відламування базальної (нижньої) частини і вістря пластинок. З пластин середніх розмірів виготовлялися також і інші знаряддя, наприклад свердла лічкові (табл. I, 4). Дуже цікаві мікролітичні наконечники стріл ромбічної форми, виготовлені з уламків пластин

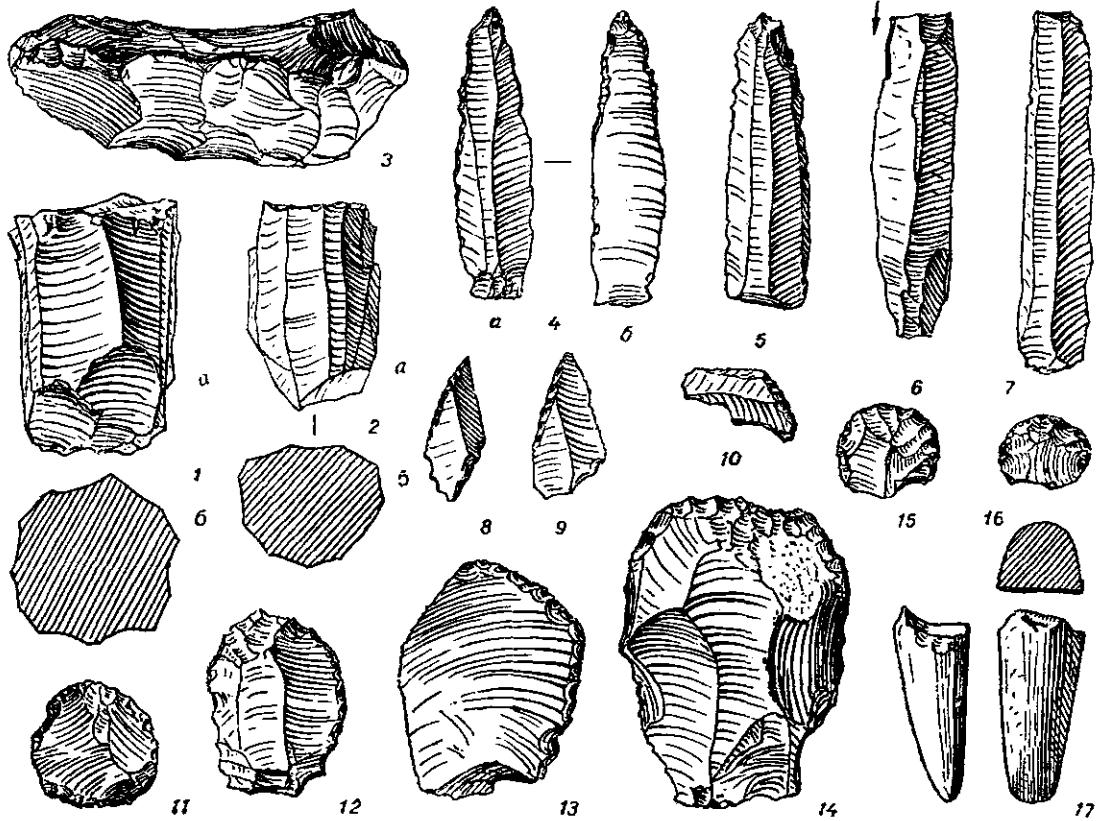

Табл. I. Напівземлянка. 1a, b, 2a, b — кремінні призматичні нуклеуси; 3 — нуклеус для відщепів; 4a, b, 5, 6, 7 — пластинки та вироби з них; 8, 9 — мікролітичні ромбічні вістря; 10 — трапецієвидна проколка; 11, 12, 13, 14, 15, 16 — скребки з відщепів; 17 — кінець долотця з сланцю.

таря є досить багато готових знарядь, відходів виробництва, а також нуклеусів.

Для описаної пам'ятки типові невеликі піраміdalні нуклеуси з надбитими кінцями, подібні до призматичних (табл. I, 1, 2), та тригранні ребристі довгасті нуклеуси, призначенні для виготовлення відщепів (табл. I, 3). Склад кремінних виробів дуже простий. Кількісно переважають невеликі пластинки, одержані при сколованні з піраміdalних нуклеусів, цілі та з надламаними вістрями (табл. I, 5, 7). На кутах окремих більш спрацьованих екземплярів пластин є характерна заlossenість, яку звичайно приймають за сліди використання пластин як

шириною 1—1,5 см шляхом нанесення кінцевої ретуші, що скошувала кінець заготовки (табл. I, 8, 9), та трапецієвидне знаряддя, виготовлене з уламка пластини довжиною 2,2 см, ширину 1,4 см, перетворене шляхом оббивки частини меншої основи на проколку з боковим вістрям (табл. I, 10).

Найчисленнішою, а до певної міри і єдиною формою знарядь, які виготовлялися з заготовок відщепів, є округлі скребки (табл. I, 11—16); вони звичайно відрізняються розмірами та технічними ознаками. Серед них можна виділити знаряддя явно мікролітичні (табл. I, 15, 16) і знаряддя середніх розмірів. Значно рід-

ше трапляються скребки, виготовлені з коротких, але широких, пластинчастих відщепів (табл. I, 14). У знарядь, сформованих з більш правильних заготовок, ретуш заходить і на край. Слід думати, що кінцеві скребки, властиві всім пізнішим трипільським пам'яткам, в тому числі і Луцько-Врублівецькій, розвинулися саме з цієї форми.

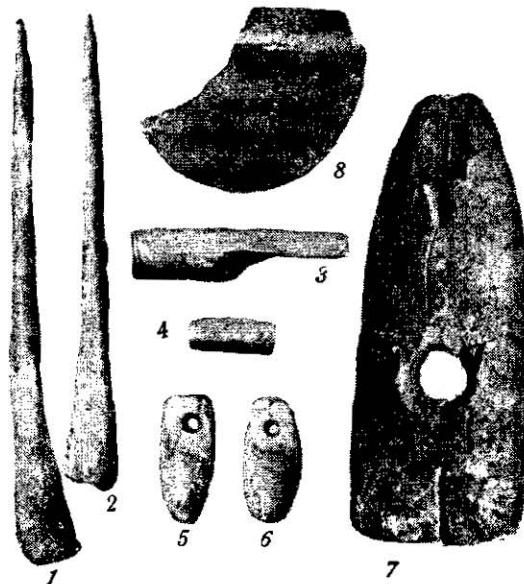

Табл. II. Натівземлянка. 1, 2 — кістяні шила; 3, 4 — трубчасті пронизки з кістки; 5, 6 — імітації псевдокореневих зубів оленя (кістки); 7 — рогова оправа знаряддя; 8 — тулово черепа-ка (глина).

З наведеної характеристики кремінного інвентаря, здобутого під час дослідження цієї пам'ятки, можна зробити висновок про обмеженість форм місцевих кремінних інструментів. Кількісно явно переважають пластинки, нерідко майже позбавлені будь-якої обробки, а також скребки з відщепів. Уніфікація форм знарядь, простота їх складу свідчать про відносно пізній вік цього комплексу, якщо його порівнювати з неолітичним. Проте в порівнянні з іншими трипільськими комплексами описаний набір безсумнівно древніший багатьох з них: в ньому, наприклад, ще переважають пластинки невеликих розмірів, невеликі скребки неолітичних ще типів, є наконечники стріл геометричних форм та ін.

Шліфовані кам'яні знаряддя в розглядуваному комплексі представлені невеликою кількістю виробів, виготовлених з світлосірого глинистого сланцю: широкою сокирою, підпрямокутної в перерізі, високої трапецієвидної форми, з трохи розширеною лезовою частиною, ка-

тельзованими боковинами та трохи потоншеним і пришліфованим обушком, уламками такого ж знаряддя, а також робочим кінцем долота, високого плоскоovalного («арочного») у перерізі (табл. I, 17). Останній інструмент має аналогії в складі інвентаря поселень середньоєвропейської «дунайської» культури і типологічно тяжіє до так званих клинів у вигляді чоботарської колодки.

Кістяні знаряддя в описаному житлі нечисленні і прості. Це — круглі в перерізі шила (табл. II, 1, 2), виготовлені з частин невеликих трубчастих кісток, а також обрізки рогів благородного оленя з отворами в пористій масі, що дозволяє вбачати в них держаки для кремінних знарядь. Цікавим виробом цього типу є гострий кінець рога оленя, довжина якого близько 8 см, з отвором діаметром близько 1 см. Цей ріг має на тупому кінці невеликий отвір у пористій масі і, можливо, був рукояткою для невеликого кремінного знаряддя (табл. II, 7). З інших кістяних виробів слід назвати частини невеликих трубчастих кісток із слідами відрізування від них довгастих заготовок, очевидно, для шил, а також розколоті ікла кабана.

В колекції є трубчасті пронизки з кістки (одна з них з кореня зуба) і дві кістяні підвіски, що імітують просвердлені псевдокореневі зуби оленя (табл. II, 5, 6).

Численну дуже характерну групу знахідок становлять фрагменти глиняного посуду. Незважаючи на те, що є чимало крупних фрагментів, зібрати цілі посудини, за винятком одного черпака, не вдалося. Можливо, що частини фрагментів посуду була викинута.

Кераміка поділяється на дві основні групи: груба, «кухонна», сіра після випалу кераміка, в якій зберігалися також харчові припаси, та посуд «столовий». Перша група посуду або не орнаментована, або ж прикрашена шишечками, невеликими вушками або пальцювими заглибинами. Друга — побутова, «столова» кераміка — тонкостінна, сіра або чорна, добре орнаментована складними лінійними композиціями, які доповнювалися наколами, короткими прогладженими рисками, а також відбитками гребінчастого штампа. Найкращі зразки другої групи посуду прикрашенні прогладженими горизонтальними або косими канелюрами.

Посуд першої групи представлений двома формами. Невисокі глибокі плоскодонні миски, деякі з них такі глибокі, що наближаються до широко відкритих банок (діаметр вінець 10—35 см), верхня частина яких трохи загнута всередину, — це перша форма. Товщина стінок таких посудин становить 1 см (табл. III, 1, 2). Зовнішня поверхня стінок шершава, іноді має

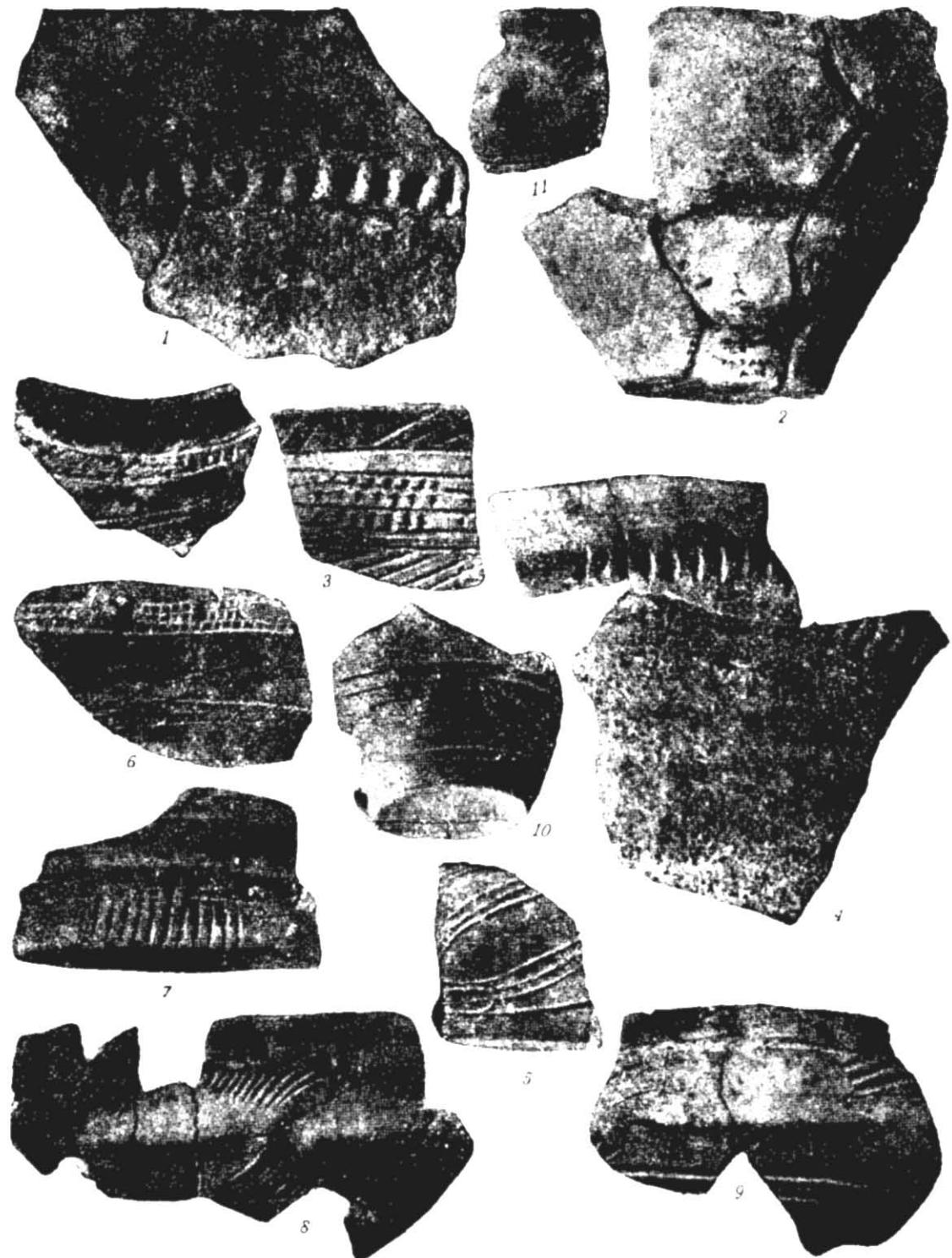

Табл. III. Натівемлянка. 1, 2 — зразки кухонного посуду; 3, 4, 5 — фрагменти «ваз на ніжках»; 6, 7 — фрагменти опуклобоких орнаментованих горщиків з чорної глини; 8, 9, 10, 11 — фрагменти орнаментованих горщиків з чорної (8, 11) та сірої глини.

сліди згладжування пальцями. Нижче зрізу вінець, звичайно заокруглених, такі посудини нерідко мають горизонтальний пояс з пальцювих відтисків, псевдовушка, іноді парні, а також вушка-шишечки з горизонтальними проколами. Другою формою цієї групи є глибокі горщики-банки, також плоскодонні, які мають дещо роздуте тулово і злегка відігнуті назовні вінця. Розмірами подібні посудини значно більші за попередні (діаметр плічок до 50 см). Про

широкі миски діаметром іноді понад 50 см і високий вузький циліндричний піддон висотою 15–20 см. Тулово миски — широке, відкрите, поверхня матова зовні і чорнолощена всередині; миски мають загнути всередину верхню частину, яка закінчується різко відігнутими назовні досить широкими підлощеними вінцями (табл. III, 4). Піддон однієї посудини підложені орнаментований кількома знаками складного лінійного орнаменту. На тулові од-

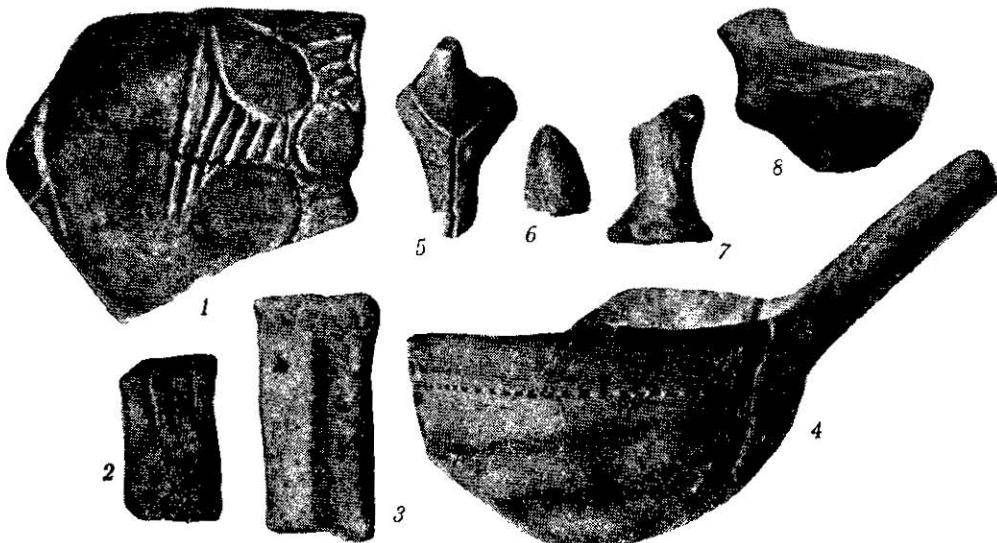

Табл. IV. Натівземлянка. 1 — орнаментований фрагмент посуду; 2, 3, 4 — черпаки, цілій та держачки; 5 — жіноча статуетка; 6 — голівка статуетки другого типу; 7 — підставка статуетки; 8 — теракотове зображення волосатого птаха (деталь покришки).

це, зокрема, свідчить більша товщина стінок — понад 1 см. Поверхня такого посуду оброблялася більш старанно, ніж поверхня посуду попередньої форми. Найкращі зразки мають підложені вінця, тулово їх іноді прикрашено орнаментом — шишечками, недбалими канелюрами або горизонтальними рядками пальцювих вдавлин, які вкривають все тулово.

Особливу форму посуду, дуже характерну для нашої пам'ятки, як і для інших найдавніших трипільських пам'яток, становлять так звані вази на ніжках. Вони виготовлялися не дуже старанно. В комплексі Сабатинівського поселення є частини від кількох таких посудин, зібраних недалеко від місця знахідки черепа бика і цілої статуетки (табл. III, 3–5).

Посуд такої форми, що має вигляд високої підставки і миски, на нашу думку, слід розглядати, як своєрідне поєднання столика і миски. На нього можна було ставити посудини з невеликими денциями або класти сіправу. Такий посуд виготовлений досить недбало з сірої або рудуватої глини. Основними частинами його є

ніж миски є сліди лінійного орнаменту, виконаного білою необпаленою фарбою. Слід думати, що посуд такої форми міг стояти лише при падінні піддону на якісь кілки.

Вже цілком до другої групи належать великі мископодібні посудини з високою лійкоподібною нижньою частиною, яка закінчується невеликим денцем (табл. III, 5, 6, 7). Посуд цієї форми має добре лощені стінки, прикрашені канелюрами і складним прогладжено-лінійним орнаментом. Нижня частина їх підібна до плечистих горщиків, виготовлених з добре відмученої чорної у випалі глини. Такі посудини накривалися низькими конічними покришками, на середній частині яких прикріплювалися круглі орнаментовані шишечки-ручки.

Найпоширенішою формою посуду другої групи є сіроглиняні або чорноглиняні тонкостінні, багато орнаментовані горшки невеликих розмірів (діаметр 10–25 см), які мають більш високі і плавні на переході до днення придонні частини, а також невеликі відігнуті назовні вінця (табл. III, 8, 11). Останню форму

(табл. IV, 2, 3) керамічних виробів цієї групи становлять черпаки-ложки (табл. II, 8; табл. IV, 4) і держаки. Діаметр основної круглодонної частини черпака в середньому 8 см; до цієї частини приліплювалися держаки, один кінець яких або розширений у вигляді лопаточки, або має вигляд парних ріжків. Довжина держачків в середньому 10 см. Стінки черпаків добре лошенні, мають канельовані поверхні.

Зовсім інших орнаментальних композицій, які характеризували б посуд другої групи, ми не маємо, збереглися лише частини їх. Орнамент займає верхню частину посуду і в цілому дуже різноманітний: крапкові наколи під вінцями, нерідко канелюри на горловинах і на тулові (основний канельований композиційний сюжет має характер стъожок, що кілька разів оперізують тулово). Досить часті композиції з кругів і овалів, які займають плічка посудин, а інтервали між ними мають форми трикутників з навскіс прогладженими лініями. В одному випадку відзначено рисунок, який своєю формою наближається до малтійського хреста. Нижня частина посуду відділяється двома трьома горизонтальними лініями і або залишалася порожньою, або ж прикрашалася нескладним орнаментом. Трохи вище денця нерідко є горизонтально прогладжена лінія, нижче якої, перед самим денцем, звичайно є групи з таких же ліній. Елементи орнаменту властиві цій частині посуду — прогладжені лінії, канелюри і супровідні елементи — короткі риски або наколи, а також лінії з відтисків гребінчастого штампа.

Стъожкові композиції, наскільки це виступає з наведеного аналізу відповідного матеріалу сабатинівського землянкового житла, виявленого М. Л. Макаревичем в 1947 р., і численних матеріалів з ряду інших синхронних пам'яток, наприклад Олексandrівки, Гігоешті та інших, являють собою дуже стилізоване зображення змія-дракона. Друга композиція, яка складається з кругів, овалів та трикутників між ними, по суті є священним лицьовим мотивом, який на посуді повторюється кілька разів. Останній мотив поєднаний з культом великої землеробської богині-матері і для трипільських орнаментальних композицій є головним¹.

Якщо в савранському житлі і в «ямі», відкритій М. Л. Макаревичем, фігурна пластика взагалі була відсутня (можливо з випадкових причин), то в нашому житлі вона є відкою і, очевидно, має зародковий характер. Це, головним чином, сидячі із зведеними ногами підкреслено стеатопігійні жіночі фігурки, нижня ча-

¹ Обґрунтування цих спостережень присвячується окрема праця В. М. Даниленка.

стина яких передана досить реалістично, а верхня дуже стилізована — непомірно малий, плоский тулуб без ознак рук, який закінчується довгою шию з голівкою, подібною до пташиної (табл. IV, 5). Розміри (довжина до 5 см), простота виготовлення (використовувалася звичайна сіра глина) і повна відсутність орнаменту є типовими ознаками цієї найдавнішої, на нашу думку, трипільської антропоморфної пластики. Із статуеток іншого типу збереглася верхня частина невеликої фігурки: коротка шия з носом-зашпилом, нижче якого з обох боків є проколи (табл. IV, 6). Досить цікавою є невелика статуетка, яка передає зображення птаха з великим волом (табл. IV, 8).

Все сказане про житло і властивий йому археологічний матеріал вказує на те, що це своєрідна, дуже древня, але разом з цим вже безсумнівно трипільська пам'ятка, яка, видимо, як і землянка 1947 р., належить до дещо більш раннього часу, ніж «площадки» цього ж поселення. Землеробський характер представленої житлом культури не може викликати ніяких сумнівів. Разом з тим слід підкреслити і її скотарський характер — з 765 визначених кісток 641 належали свійським тваринам і тільки 124 — диким. Перше місце в їх складі належить кісткам великої рогатої худоби, потім свині, кози і поодиноким кісткам собаки. Слід відзначити, що серед кісток дрібної рогатої худоби, які звичайно визначаються як вівця-коза, було визначено кілька кісток вівці².

Цей факт слід підкреслити, бо на неолітичних пам'ятках беззаперечні знахідки кісток вівці досі не були відомі. Можливо, що на початку розвитку трипільської культури вівця була запозичена, очевидно, з Балкан. Майже повністю відсутні кістки собаки, що свідчить про те, що ця тварина для іжі вже не вживалася. До диких тварин віднесено і коня, що представлений кількома десятками кісток. Проте немає ніяких підстав категорично відкидати можливість приручення коня вже в ранньотрипільський час.

З диких тварин зустрічались благородний олень, ветр, вовк, ведмідь, куниця, борсук і чепепаха. Олень за кількістю кісток займає перше місце, решта диких тварин представлена поодинокими знахідками.

* * *

Розкоп I. Зовсім іншим за характером монументальним ранньотрипільським житлом виявилось житло № 1, досліджене М. Л. Макаревичем². Залишки цього житла у вигляді скуп-

¹ Визначення I. Г. Підоплічка.

² Залишки цього житла виявлені ще в 1947 р. але не досліджені з технічних причин.

чення печини та пов'язаний з ним археологічний матеріал залягали на глибині 0,65 м від поверхні в основі гумусованого шару, який поступово переходить в рудувате підґрунтя.

Розвал архітектурних залишків своєю формою наближався до видовженого чотирикутника, орієнтованого з південного заходу на південний схід. Довжина розвалу 12 м, ширина 7 м. Археологічний матеріал, зібраний на площі розвалу житла, нечисленний, і опис його подається поряд з описом найважливіших деталей споруди, з якими цей матеріал був пов'язаний (табл. V, 1—34). Проте, безперечно, з цим житлом пов'язане скupчення культурних залишків на південь від розвалу, на одному з них рівні. В цьому скupченні, напевно, слід вбачати побутове сміття, що викидалося мешканцями житла.

Дуже характерною архітектурною деталлю житла, як і інших ранньотрипільських жител цього району (решта жител Сабатинівки та Гренівки), слід вважати кам'яну вимостку перед східним фасадом. Форма її видовжено прямокутна, площа близько 20 м². Залишки основної частини житла мають характер уламків печини з домішкою полови, які нерідко мають пустоти, що утворилися від вигоряння та витівання хмизу і дерева. Куски печини від підлоги згладжені на поверхні і нерівні знизу, тут нерідко простежуються відбитки колотих плах шириною 15—25 см і довжиною до 7 м, якими впоперек житла в один шар було викладено весь простір під підлогою. Простежено, що як в середній частині підлоги, так і по краях зустрічаються округлі плями діаметром 20—35 см, не зайняті печиною. Всього їх виявлено вісім. Частина з них фіксує місця стовпів, які підтримували дах і стіну. В одному випадку край такого отвору трохи піднімались і мали відбитки кори дерева. Це дає право припускати, що підлога, хоча б частково, обпалювалась тоді, коли окремі стовпи були вже встановлені і дерев'яний настил-субструкція закидався величими вальками глини, а поверхня їх вже була згладжена. Про це свідчить наявність на всій площі підлоги округлих плям різного діаметру, колір яких вар'ює від бордовочервоного до сірувато-жовтого. В цих плямах ми схильні вбачати сліди обпалювання підлоги закритими вугільними вогнищами, якими можна було користуватися, не завдаючи шкоди споруді.

В двох місцях на площі підлоги в північно-західній і північно-східній частинах житла виявлені округлі скupчення печини, які трохи підносилися над рівнем підлоги. В них слід вбачати залишки купольних глинобитних печей.

Зaval першої печі, діаметром по основі 1 м,

зalягав безпосередньо на рівні підлоги. Через погану збереженість залишків про особливості будови цієї печі судити не можна.

З речового матеріалу, який супроводив розвал печі, слід назвати зернотерку, фрагмент статуетки та пряслице, кілька фрагментів посуду, перепалене кремінне вістря та ін.

Зaval другої, північно-західної печі був значно більший розміром — до 4 м². Черінь цієї печі споруджений на невисокому (до 15 см) фундаменті, влаштованому з двошарового настилу печини. В завалі виявлені фрагменти склопіння та кусок глини у вигляді великої пробки, якою прикривали отвір димоходу. На північний схід від розвалу знайдено два великі дошкоподібні уламки з обпаленої глини, якими могли закривати отвір печі.

В місцях розвалу виявлені ряд знахідок: невелика жіноча статуетка, уламок крісельця до неї, кілька фрагментів посуду, три кремінні скребки та розтрощені кістки тварин.

До інших знахідок з площи житла належить частина великої двобічної зернотерки, знайденої в південно-східній частині житла. Каменю, з якого вона виготовлена, старанною обивкою була надана човноподібна форма (збереглося близько $\frac{1}{3}$ частини виробу). Поруч з зернотеркою та безпосередньо під нею знайдено два розтиральники. До менш досконаліх виробів цієї ж групи слід віднести також три камені із загладженою поверхнею, знайдені в межах кам'яної прибудови. Тут ці вироби супроводжувалися кількома знахідками — уламками від чотирьох посудин і серед них уламком чотиригорлого посудини, типу керноса, а також фрагментованою жіночою статуеткою та кріслицем до неї та ін.

Знаряддя праці, пов'язані з цим житлом, нечисленні: кремінні скребки з відщепів, кілька пластин, відбійник, три нуклеуси, сокирка з сланцю, муфта з рога оленя для кремінного знаряддя та ін.

Основну кількість знахідок становлять фрагменти посуду — понад 300, від кількох десятків посудин, з яких вдалося частково реставрувати лише шість (невеликі посудини горщикоподібної форми).

Посуд поділяється на дві групи, причому останню можна поділити на дві підгрупи.

Першу групу характеризують грубі посудини баночкої форми, виготовлені з глини із значною домішкою піску сірувато-жовтого або сірого кольору у випалі. Це так званий кухонний посуд. Орнамент його нескладний — ряд защипів від вінцями або кілька рядів таких защипів, які у вигляді сот вкривають всю площину турова; крім того, основу вінець нерідко прикра-

Табл. V. Житло № 2. 1 — мотика з сланцю; 2 — фрагмент такої ж мотики; 3 — нуклеус; 4—10 — кремінні знаряддя; 11 — муфта для вставки кремінних знарядь з рогу оленя; 12—13 — статуетка та підставка плошковидної форми з рогоподібною спинкою; 14, 21, 22, 25, 29 — фрагменти посуду III керамічної групи; 15, 17, 18, 20, 23, 32, 33, 34 — фрагменти посуду II керамічної групи; 16, 19, 26, 27, 28, 30, 31 — фрагменти посуду I керамічної групи.

шають різні поглиблення трикутної, овальної та інших форм. Напевно, також орнаментальне значення мають наліпи-псевдоручки, з проколами та без них, ріжки-наліпи та ін. Нерідко посудини цієї групи, які мають старанно вигляджені вінця, характеризуються зовсім іншою обробкою всього тулова, яке навмисне, особливо коло дна, робили шершавим. Якщо ця група кераміки домінує в культурних відкладах першого періоду забудови, то на цьому житлі, як і на інших подібних житлах поселення, вона вже становить $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{6}$ частину керамічних виробів.

Другу групу посуду становить посуд «столовий», майже без винятку старанно орнаментований. За технологічними ознаками цей посуд слід поділити на дві підгрупи, характер яких визначається різними типами обпалу: окислювальним (посуд оранжового та жовтосірого кольору) та відновлюючим (темносірий і чорний).

На окремих посудинах світлого тону простежено профарбування фонових площин між лінійним рисунком, а також графітування, а на посудинах чорних — сліди інкрустування білою масою.

Орнаментальні елементи обох підгруп цього типу посуду однакові — пролощені канелюри, які доповнювалися наколами, рисками та відтисками гребінчастого штампа. Панують ті ж, але більш стилізовані композиції, що і на посуді з напівземлянкового житла. Форми посуду подібні до виявлених в попередні роки. Винятком є лише уламок загаданої посудини типу керноса.

Пластичні вироби також нечисленні — 8 фрагментів жіночих статуеток та уламок зо-

морфної статуетки у вигляді цілої головки бика.

Свідченням розвитку другої після землеробства галузі господарства місцевих ранньотрипільських племен є знахідки кісток свійських тварин — бика, свині та вівці-кози¹. Звертає на себе увагу поодинокість знахідок кісток диких тварин.

Отже, для другого ранньотрипільського поселення в с. Сабатинівці слід припустити наявність двох хронологічно безпосередньо пов'язаних будівельних періодів. Обидва вони відповідають найбільш архаїчному типу трипільської культури, як це виходить з ознак кремінних виробів, посуду, пластики та ін. Цей тип не є локальним середньобузьким явищем. Він поширеній на широкій території — Сабатинівка II, Данилова Балка, Вишнопіль на Південному Бузі, Олександрівка на Кодимі, Брага на середньому Дністрі, Унгені (Богденешті) на середньому Пруті, Трудешті (Гігоешті) у верхів'ях Бистриці, цілий ряд поселень в межах долини Жіжії в Румунії та ін. і відбиває собою перший етап в розвитку трипільської культури, який характеризується найбільшою близькістю до нижньодунайської культури типу Боян А та Керешської, а ім можливо і на нижньому Дунаї передують пам'ятки типу, близького до Саврані та Гарда².

¹ Визначення В. І. Бібкової.

² Наскільки можна судити з попередніх публікацій, певні досягнення, що в цілому стверджують таку думку, мають румунські дослідники, які вивчали дотрипільські та добоянські неолітичні пам'ятки на нижньому Дунаї. З числа їх насамперед слід відзначити знахідки з Бая Гаманжія та Клянов, див. Studii s' Cercet ar № 1—2, anul IV, 1953, стор. 127, фіг. 16 та те ж видання, anul III, 1952, стор. 142—148.

К. К. ЧЕРНИШ

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НА СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВІ В 1950—1951 рр.

В 1950 і 1951 рр. Дністровська археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР обстежила на правому березі середнього Дністра ряд трипільських поселень, а на деяких з них провела невеликі розкопки. В даній статті ми коротко спинимося на результататах досліджень трьох поселень, які відносяться до ще слабо вивчених на Подністров'ї періодів трипільської культури.

Перше з них, біля с. Бабина, Кельменецького району, Чернівецької області, було виявлено ще в 1948 р. під час розвідок Трипільської експедиції ЦМК АН СРСР та Інституту археології АН УРСР. В 1949 р. під час розкопок палеолітичної стоянки Бабин I були частково досліджені трипільська площаадка і землянка¹.

В 1950 р. на цій ділянці продовжувались розкопки, які дали можливість простежити форму землянки та встановити час її існування².

Поселення знаходиться в урочищі Яма, на мису четвертої тераси Дністра. З обох боків мис обмежується ярами, що заросли лісом. Дослідження землянки була розташована в центральній частині поселення. Вона викопана в шарі бурої глини, що залягала безпосередньо під шаром гумусу і мала форму неправильного овалу. Розміри її $2,8 \times 1,6$ м, глибина від сучасної поверхні 1,68 м. У західній стороні житла був зроблений вхід у вигляді коридора ($1,1 \times 0,65$ м). Вхід і частина житла біля нього підвищувались над підлогою землянки на 0,35—0,38 м (рис. 1).

Підлога і стіни землянки були викладені глиняними вальками великих розмірів, з домішкою полови, досить міцного випалу. Вони добре збереглися тільки в нижній частині житла, де залягали в два-три шари.

В північній частині землянки виявлена дуже

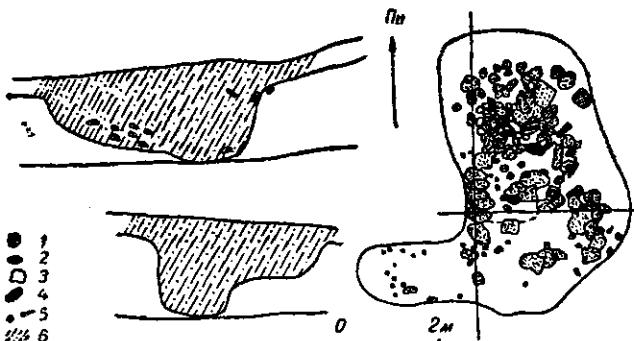

Рис. 1. План та розрізи землянки біля с. Бабин.
1 — обмазка з домішкою полови; 2 — обмазка з чистої глини; 3 — камені; 4 — обвуглениі колоди; 5 — вугілля; 6 — культурний шар.

зруйнована пічна споруда, форму якої встановити важко. Цікаво, що перед піччю було місце, викладене добре обпаленими глиняними плитками. Біля краю печі лежали в один ряд великі плоскі камені. В цій же частині житла під вальками виявлені обвуглениі куски дерев'яних плах, розміщених паралельно ряду каменів. Вони були укладені плоским боком догори.

Культурний шар, що заповнював землянку, містив багато решток вугілля, особливо багато його було виявлено біля печі та біля входу в житло. Це вугілля, мабуть, було рештками стовпів, що підтримували покриття землянки. Великий інтерес мають відбитки великого листя

¹ Розкопки трипільських жителів в 1949 р. проводилися під наглядом аспірантки Київського університету Т. Г. Мовши.

² Роботи в 1950 р. проводились під керівництвом автора статті.

якоїсь рослини, що збереглись на вальках підлоги біля печі. Ці відбитки дуже чіткі, іх можна порівняти з аналогічними відбитками на вальках обмазки в землянках Поливанового Яру, досліджених в 1950 р. Т. С. Пассек¹.

Знахідки в землянці лежали дуже нерівномірно. В основному вони концентрувалися в центральній заглиблений частині. Біля входу в землянку знайдено лише два наконечники дротиків та уламок вкладиша серпа. Всі останні знаряддя і кераміка знаходились біля печі. Особливо багато фрагментів посуду знайдено під завалом склепіння печі. Посуд виготовлений з добре відмученої глини з домішкою шамоту, рідше — дрібного піску, як виняток, з рослинною домішкою. Багато фрагментів кераміки не мають в масі ніякої домішки. Маса дуже щільна, колір посудин оранжовий, рідше жовтий, випал міцний, поверхня добре згладжена, кераміка зверху має червоне облицювання. Розпис добре зберігся лише на уламках від трьох посудин, які були знайдені на дні землянки під завалом печі. Грубого кухонного посуду майже немає.

Можна визначити такі форми посуду: 1) мисочки (табл. I, 21, 22), серед яких особливо цікава миска, що має подвійні проколи на плічках із залишками червоної фарби на поверхні; 2) невеликі тонкостінні горщики з прямими вінцями, округлим тілом і ледве помітними вушками, виготовленими шляхом проколювання (табл. I, 14); поверхня одного горщика вкрита червоним облицюванням, а орнамент нанесений смугами білої і чорної фарби, друга подібна посудина вкрита біхромним розписом: орнамент нанесений білою і чорною фарбами; 3) грушеподібні посудини з досить тонкими стінками (табл. I, 15); 4) покришки з невеликими вушками-шишечками і округлим верхнім кінцем; 5) біноклеподібні посудини (табл. I, 18, 24); 6) посудини на підставках (табл. I, 25); 7) великі товстостінні посудини невизначені форми; 8) кухонні горщики, з яких порівняно добре зберігся лише один (табл. I, 20). Він відрізняється від розписного посуду не тільки формою, а також масою і орнаментом. Маса посудини коричнево-сірого кольору, поверхня нерівна внаслідок вигоряння рослинної домішки, випал слабкий. Горщик під вінцями прикрашений невеликими ямками. До кераміч-

них виробів належить невелике пряслице (табл. I, 12) та уламок статуетки (ніжка).

Крім кераміки, в землянці знайдено багато кам'яних знарядь. Звертає на себе увагу те, що на порівняно невеликій площині землянки було виявлено 105 кремінних знарядь та відщепів (відходи виробництва). Вони складаються з цілих нуклеусів та уламків, невеликих пластин та відщепів. Всі нуклеуси неправильної призматичної форми. Знайдено лише сім знарядь для різання (табл. I, 5). Вкладиши серпів (табл. I, 10) дуже подібні за форму до вкладишів, знайдених на трипільському поселенні, розташованому біля с. Володимирівки. Знайдено 10 екземплярів наконечників дротиків та списів. Частина з них представлена заготівками, а частина — закінченими знаряддями. Майже всі наконечники мають форму видовженого трикутника (табл. I, 1, 2, 3, 9). Мабуть, таку ж форму мав і наконечник спису, уламок якого знайдений у землянці. Уламок іншого наконечника списка мав листоподібну форму.

Серед кремінних знарядь слід назвати також вістря (табл. I, 6). Знаряддя для обробки дерева представлені тільки одним фрагментом кремінного долота та невеликим, добре відшлифованим теслом (табл. I, 11). В землянці не виявлено жодного скребка, в той час як серед підйомного матеріалу є цікаві зразки цих знарядь (табл. I, 4, 7, 8). На поверхні знайдені також уламки кремінних сокирок та свердл. В землянці не знайдено жодного кістяного знаряддя, майже не було і кісток тварин.

Матеріал, аналогічний описаному, був зібраний в 1949 р. під час розкопок площації, розміщеної за 1,5 м на північ від землянки. Площацка залягала на глибині всього 0,1 м від сучасної поверхні і, зрозуміло, дуже погано збереглася.

За характером керамічних знахідок поселення біля с. Бабина на мисі Яма аналогічне поселенню біля с. Заліщиків на Дністрі¹, отже, його можна датувати середнім етапом розвитку трипільської культури (етап В/ІІ за періодизацією Т. С. Пассек).

Поселення, що відноситься до пізньотрипільського часу, було виявлено експедицією біля с. Перебіківців, Заставнівського району, Чернівецької області, в урочищі Передустя. Поселення розміщене на першій надзаплавній терасі правого берега Дністра. В урвищі берега простежувалися культурні шари слов'янського, скіфського і пізньотрипільського часу, а також були виявлені кілька уламків кераміки і знаряддя неолітичної епохи.

¹ Т. С. Пассек, Итоги работ Трипольской (Днестровской) экспедиции КСИИМК, вып. XLV, 1952, стор. 14.

Обмазка з відбитками листів землянок Бабина і Поливанового Яру була передана проф. А. Н. Криштавовичу, який визначив, що ці відбитки належать лопуху.

¹ О. Кандиба, Старша мальована кераміка в Галичині, Прага, 1939.

В розкопі I культурний шар трипільського часу знаходився на глибині 1,2—1,6 м. Матеріал з цього розкопу досить виразний: кремінні

До трипільського часу відноситься невелика яма господарського призначення глибиною 0,6 м і діаметром 0,75 м, заповнена черенаш-

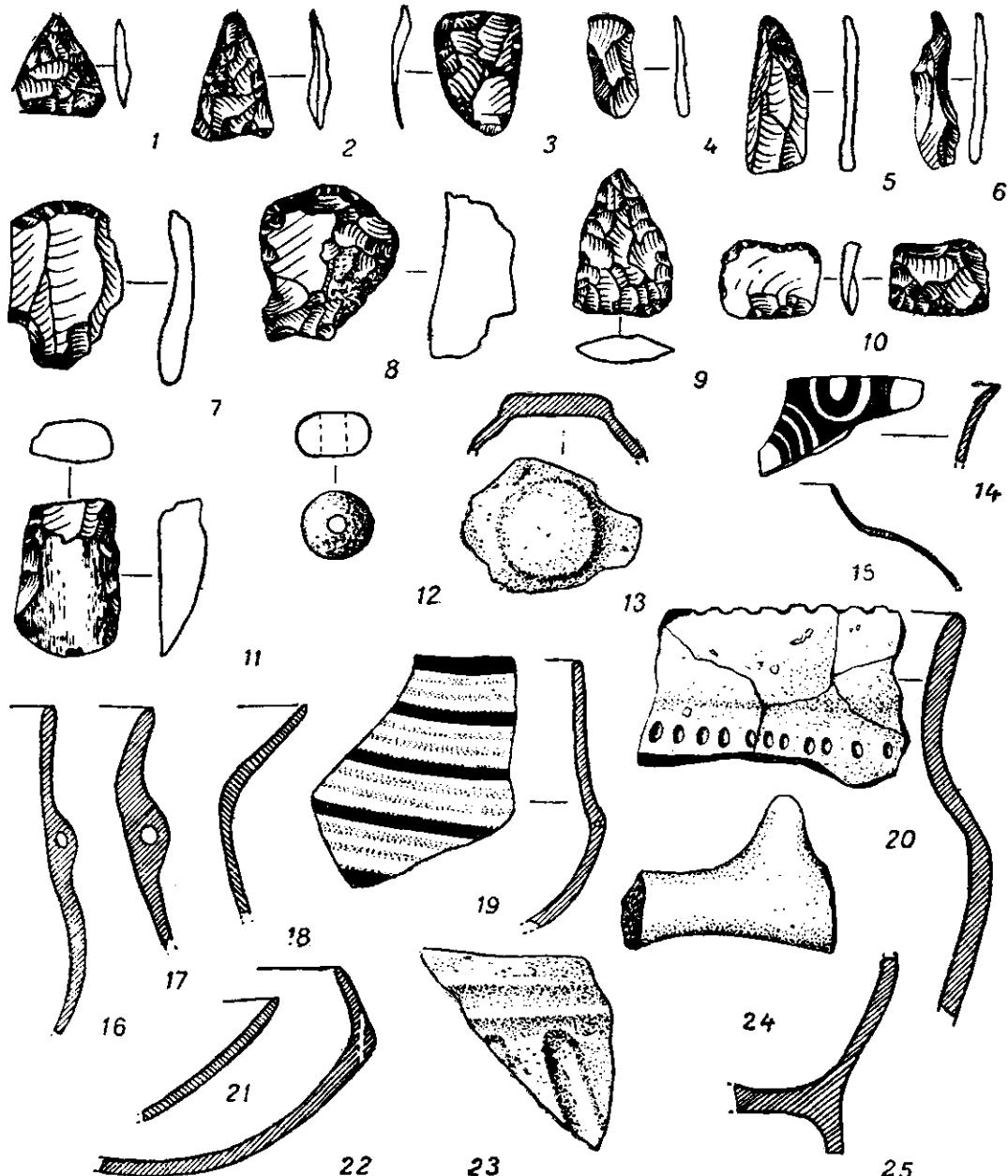

Табл. I. Кремінні знаряддя та матеріали з трипільського поселення біля с. Бабин.

нуклеуси та відбійники, скребки з відщепів, ніж з кремінної пластини, пряслиця з орнаментом у вигляді неглибоких ямок, уламки від посудин, виготовлених з відмученої глини без домішок і добре випалених, а також фрагменти слабо випаленого кухонного посуду з домішками черепашок Unio.

камі Unio, уламками кераміки, відщепами кременю і кістками тварин.

В розкопі II на глибині 0,65 м був розчищений край трипільської площаці, підлога якої вимощена слабо обпаленими вальками глини. На площаці і в культурному шарі знаходились черепашки, відщепи кременю та уламки

трипільської кераміки. Переважали уламки слабо випаленого кухонного посуду, в масі якого була домішка товченої черепашки. Кераміка орнаментована перевитим шнуром, штампом або паличкою (ямки і довгасті смуги). Можна виділити ряд уламків від чаш з широким плоским краєм, орнаментованих відбитками перевитого шнура чи штампа на краях, інші форми не визначені.

Керамічний комплекс дозволяє датувати це поселення пізньотрипільським часом (етап С/ІІ за періодизацією Т. С. Пасек).

Аналогічний матеріал був відкритий експе-

дицією біля с. Репужинців, Заставнівського району, Чернівецької області. Знайдений тут підйомний матеріал нечисленний, але досить виразний. Це уламки посуду з домішкою потовчених черепашок у масі, орнаментовані шнуром та штампом. Крім того, знайдено кремінний ніж, уламок нуклеуса та два уламки кремінних тесел.

Відкриття поселень біля с. Перебиківців та Репужинців становить великий інтерес, бо пам'ятки пізнього трипілля на території Чернівецької області до цього часу ще дуже мало вивчені.

ПАМ'ЯТКИ НЕОЛІТУ
ТА ПАЛЕОЛІТУ

М. Я. РУДИНСЬКИЙ

ПЕРШИЙ ВОВНИЗЬКИЙ ПІЗНЬОНЕОЛІТИЧНИЙ МОГИЛЬНИК

Вовнізький пізньонеолітичний могильник відкритий О. В. Бодянським влітку 1949 р. під час систематичного огляду узбережжів озера Леніна (колишньої порожистої частини Дніпра) на його лівому березі проти с. Вовниги, Солонянського району, на Дніпропетровщині.

Могильник розташований на дещо відокремленому виступі високого лівого берега Дніпра в урочищі Савран. Із сходу він омивається невеликою бухтою, що, очевидно, утворена тут на місці старого розмиву берега неглибоким ярком. Із заходу урочище не відділяється від масиву берега. Очевидно, це був край високого схилу плато, який закінчувався скелястим обривом. Ріка тече тут з північного сходу-сходу на південний захід-захід. Враховуючи розміри мілини під обривом берега, яка утворилася тут внаслідок значних обвалів землі, можна думати, що хвили Дніпра відірвали від берега чималу смугу завширшки щонайменше 5—6 м.

Можна сказати з певністю, що могильник був розташований на високому пункті узбережжя, і його було добре видно із сходу, від так званої Вовнізької лівобережної неолітичної стоянки, розташованої вище по течії ріки за 700—750 м від урочища Савран, по той бік Клаусової балки, і з протилежного, правого берега ріки, де у свій час була відкрита друга неолітична стоянка — Вовнізька правобережна (рис. 1).

Могильник виявлено у свіжому обриві лівого берега ріки у вигляді опущеної в материк заглибини (довжиною близько 3,60 м і глибиною до 1,8 м), заповненої мішаною землею, зафарбованою вохрою.

В цьому місці берега шар гумусу завтовшки до 1 м повільно світлішає донизу і непомітно переходить в світлопальтовий лесуватий суглинок.

В обриві берега, в межах зафарбованої заглибини, а подекуди і поза нею, помітні були відламані обривом окремі кістки людських скелетів. Переважно це великі кістки кінцівок. В обвалі берега і на дні ріки під обривом, крім кісток, знайдено кілька фрагментів глиняної посудини, прикрашеної орнаментом, типовим для розвинутого неоліту Надпіріжжя.

О. В. Бодянський у повідомленні про відкриття могильника зазначив, що, на його думку, могильник орієнтований в напрямі, перпендикулярному до течії ріки. Насправді виявилось, що ряди поховань розташовані паралельно ріці, а самі поховання орієнтовані перпендикулярно до неї.

На жаль, від могильника уціліла лише частина. На відстані приблизно 15 м на захід від нього в берег виходить протитанковий рів, що тягнеться на південь, в бік плато, метрів на 150, а далі майже під прямим кутом повертає на схід і, перетинаючи узбережжя, впадає в Кляусову балку. В стінках протитанкового рову ніяких культурних залишків не виявлено.

Розкриття могильника проведено розкопом, орієнтованим по сторонах світу розміром 4 м (північ—південь) \times 6 м. На поверхні чорноzemу жодного підвищення не простежувалось. Поверхня ледве помітно підвищується в бік плато приблизно на 5 см на кожний метр.

Перші сліди червоного забарвлення відзначено на глибині 0,40—0,50 м в шарі гумусованого ґрунту, в межах першого ряду квадратів розкопу (квадрати № 1а—3а), де по всій площі траплялися дрібні, а подекуди й більші грудочки фарби (до 1,5 см).

Щоб переконатися в тому, що поруч з могильником немає іншої подібної похованальної «ями» або окремих поховань, майже впритул до розкопу на південь була закладена розвід-

кова траншея довжиною 10 і ширину 1 м. В транші, заглиблений на 1,25 м, ніяких культурних залишків не виявлено. Виразне зниження поверхні мису, на якому розташований могильник, в бік південного сходу, до згаданого вище ярка і бухти, переконує в тому, що шукати «могилу» чи якусь іншу похованальну споруду в цьому місці не доводиться.

тільки приблизно. Найчіткіше обрисовується південно-західний кінець її, хоч він найслабше зафарбований. Пляма могильної «ями» (орієнтована з північ-північ-сходу на півден-півден-захід), являє собою підтрикутну фігуру, що має в основі (південний захід) близько 2 м, а у вершині (північний схід) лише 0,5 м. Говорити про первинні розміри могильника не до-

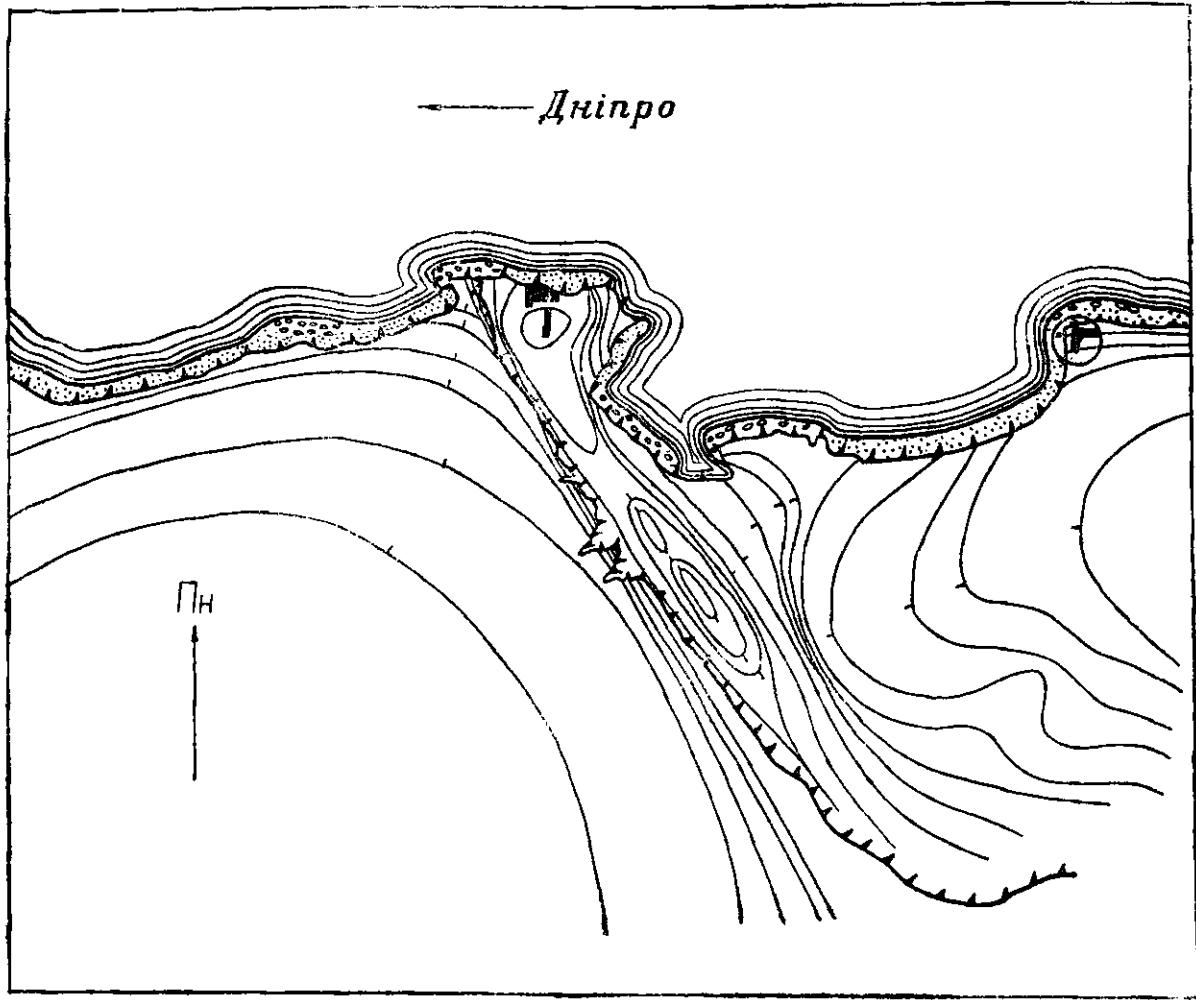

Рис. 1. Ситуаційний план Вовнізького лівобережного могильника.

Це не значить, проте, що такі похованальні споруди не можуть бути виявлені трохи далі. Так, наприклад, в стінці протитанкового рову, на відстані 18—20 м на південний захід від розкопу, виявлено кротовину, заповнену червоною землею. Проведена зачистка стінки рову по обидва боки кротовини на протязі 10 м ніяких інших вказівок на забарвлений ґрунт не дала. В усякому разі це цікаве спостереження заслуговує на увагу.

Контури могильної «ями» встановлюються

водиться. Якщо припустити, що загальні контури могильної «ями» наблизялися до чотирикутника з меншою стороною в 2 м і зважити на те, що його вершина лежала за межами більш-менш помітного забарвлення, на відстані 3,5—3,80 м від західного його боку, можна говорити, що обривом берега відрвана майже половина могильника (рис. 2).

На глибині 0,5 м від горизонту в квадраті 2а, біля зовсім зотлілих кісток, що належали, очевидно, маленькій дитині (реєструємо їх

ек поховання в центрі), знайдені уламки посудини, між іншим від вінець, рівно зрізаних і орнаментованих паралельними рядами відтисків, нанесених косо поставленим штампом (табл. I, 25, 26, 29)¹.

В процесі дальшої розчистки могильної «ями» спостерігалась різна інтенсивність забарвлення, від темнофіолетового до яскраво-червоного².

Рис. 2. Обриси могильної плями.

Розчистка плями червоного забарвлення на глибині 0,93—1,0 м виявила рештки численних кістяків, покладених щільно один біля одного, у витягнутому положенні, орієнтованих на півден-південний схід. Проте у розкритій картині не все однаково ясно. По-перше, в західному кінці площі, зайнятої похованнями, помітне певне зрушення скелетів. Тут розкрито значну кількість інкових кістяків (між іншим, цілий ряд незрушеніх з місця нижніх кінцівок, які не можна пов'язати з певними черепами і

¹ Пізніше в цьому пункті знайдено ще кілька уламків іншої посудини (кілька дуже дрібних). Як виявилось, фрагменти кераміки, зібрани під обривом берега у воді, належали саме цій посудині (стор. 155).

² М. О. Макаренко говорив, що Маріупольський могильник засипаний червоною глиною, яку привозили звідкільсь здалеку. Не може бути, щоб М. О. Макаренко визнав за натуральну червону глину засипку, штучно утворену домішкою вогню. Хоч місцеві жителі і вказували, що недалеко по той бік Дніпра (в Гайбейській балці) є виходи червоної глини, тієї «червоної глини», якою були засипані поховані в Вовнишкому могильнику, в більших околицях Вовниг ми не знали.

зруйнованими кістками тулубів) і зрушених з місця черепів (наприклад, черепів № 3, 9) без супровідних кісток. Те саме спостерігається і в північно-східному кінці могильника, де знаходились цілком зруйновані поховання (наприклад, два черепи, один над одним (№ 5 і 6), а на відстані 25 см від них на північний схід ще два, щільно стулені черепи (№ 7, 8) також без супровідних кісток скелетів (рис. 3).

Рис. 3. Загальний вид поховань, виявлених на глибині 1,15 м.

Засипка могильної «ями» насичена грудочками фарби. На згаданій глибині їх трапляється півбільше і забарвлення засипу стає інтенсивнішим. Як і раніше, західний край могильника і північно-східний кінець його забарвлени слабіше. Найбільше засипка забарвлена в центрі.

Під цими цілими і зруйнованими похованнями на глибині 1,0—1,15 м (№ 1—14), з майже непомітною різницею в глибині поховання в 7—17 см, розкрито кілька глибших поховань (№ 15—28), що утворюють разом з попередніми єдиний шар скелетів та їх решток завтовшки до 30—35 см.

Нижче цього «шару» поховань, в процесі дальшої розчистки «ями» могильника, виявлено лише три поховання з виразною різницею в глибині в 5, 10 і 23 см (поховання № 29, 30 і 31).

Отже, у нас немає підстави говорити про якість «поверхні» чи ряди поховань, укладених на більш-менш однаковій глибині. На підставі

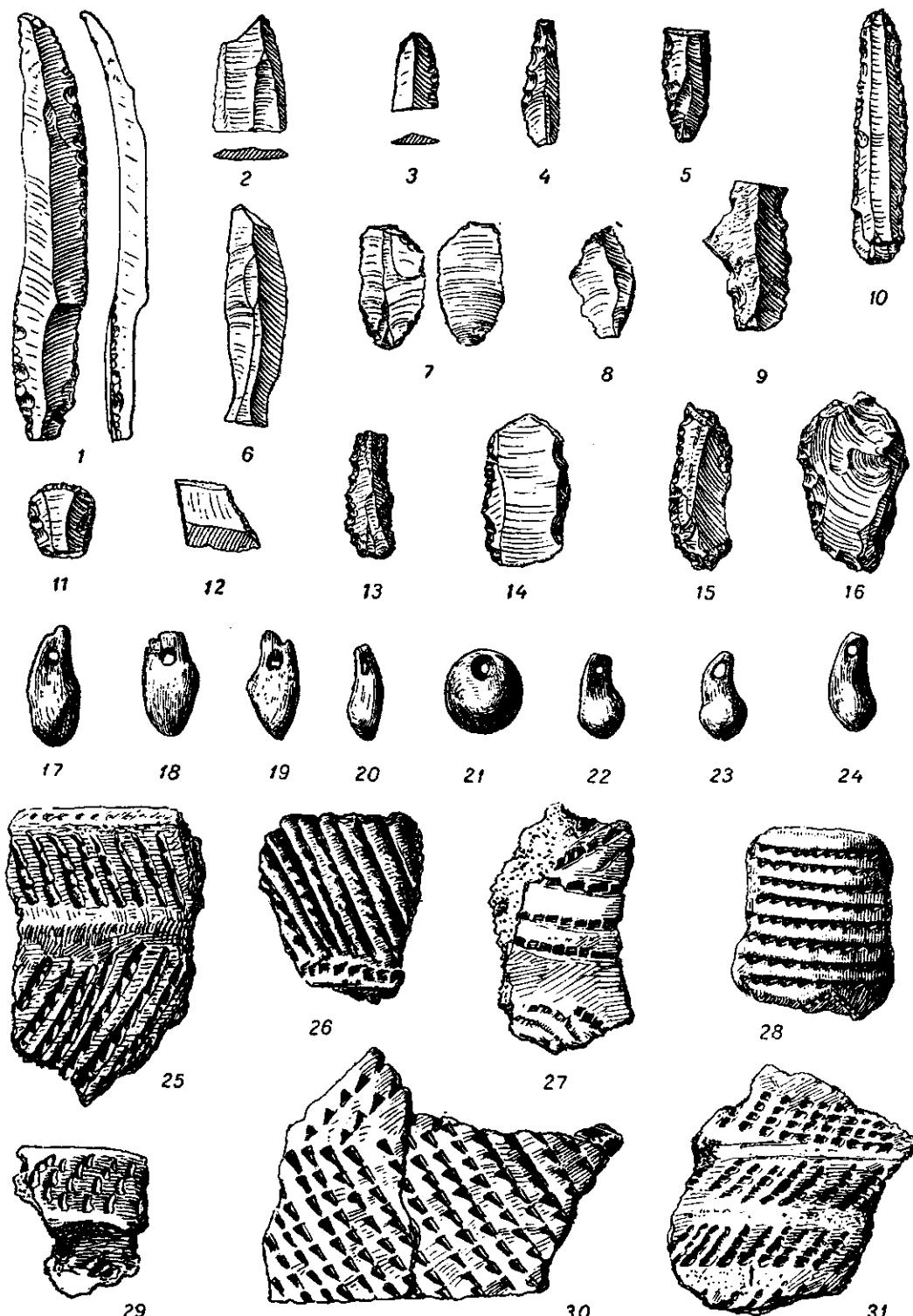

Табл. I. Інвентар могильника і речі з Вовнизької лівобережної стоянки: кремінні вироби з могильника (1—9) і стоянки (10—16); привіски із зубів оленя (17—20, 22—24) і кістяна намистина (21); уламки посудини з могильника (25, 26, 29) і фрагменти посуду з стоянки (27, 28, 30, 31). $\frac{2}{3}$ н. в.

наших даних ясно, що таких «поверхів» не могло бути і не було в дійсності і в Маріупольському могильнику.

Необхідно спинитися на питанні про «могильну яму» Вовнизького лівобережного могильника.

Мусимо визнати, що ніякої «ями-канави», «ями-коридора» або іншої подібної похованальної споруди в даному разі нема. Дослідження Вовнизького лівобережного могильника переважає в тому, що ми маємо право говорити лише про якусь могилоподібну заглибину, яка утворилася внаслідок багаторазового викопування, або, краще сказати, вигрібання могильних ям для окремих поховань. Велика спільна яма для багатьох поховань утворилася на ньому протягом значного часу в процесі здійснення численних поховань, щільно стулених одне з одним і нагромаджених одне над одним на площі, обмеженій кількома квадратними метрами.

Кістяки і їх рештки збереглися не однаково. Поховання, розкриті у верхній частині заповнення «ями», збереглися погано. Навпаки, глибші поховання збереглися задовільно, особливо в тих випадках, коли вони були в добре насиченні вохрою засипці, що є найкращим середовищем консервації кісток, як це цілком слухно відзначив у свій час М. О. Макаренко.

Поховання у Вовнизькому лівобережному могильнику відбувають усталений тип відомих нам неолітичних поховань одиночних і групових.

Покійники покладені в могилу на спині у випростаному положенні. Більшість скелетів виявлена у своєрідній позиції (відомій нам уже із інших поховань раннього часу в Надпоріжжі, але не завжди обов'язковій) — з високо підтягнутими до голови плечовими кістками (що вкорочує довжину зігнутих у лікті рук, покладених на кістки тазу), зведеніми в колінах ногами і щільно стуленими кістками стіп¹. Все це з повною, на нашу думку, доказовістю свідчить про те, що покійників клали в могилу, якщо не загорнутими тugo в якусь тканину, то, в кожному разі, зв'язаними в кількох місцях, а саме в плечах, колінах і стопах.

Як видно з поданого нижче опису окремих поховань, контури ям (можливо, за єдиним винятком у похованні № 31) встановити не вдалося. Проте в деяких випадках вдалося спостерігати певну «увігнутість» положення кістя-

ка, що свідчить про своєрідне оформлення могильної ями. Як і в деяких скелетах Маріупольського могильника, в них відзначено певну піднятість черепа, в одному кінці ями, і кісток стіп, у другому. Це, безсумнівно, свідчить про те, що могильні ями окремих поховань мали човноподібне чи коритоподібне дно.

Нарешті, треба спинитися на усталеній орієнтації поховань. Всі без винятку поховання орієнтовані по лінії південний схід—північний захід головами з південного сходу. Проте, не сторона світу в цій орієнтації грала головну роль. Поховання були орієнтовані в бік ріки і саме в тій позиції, яка мала відповідати позиції людини, що пливе у човні обличчям у напрямі руху.

Тісний зв'язок з рікою показаний найчисленнішою кількісно групою інвентаря — масою (422) глоточних зубів риб з родини коропових (вирізуба, насамперед, і корола), що свідчить про вірування, пов'язані з рікою. Визначені Г. Й. Шпетом¹ зуби належать, в основному, крупним екземплярам цих риб.

Відзначений в могильнику інвентар кількісно невеликий і мало показовий. Це, крім згаданих зубів риб, кільканадцять кремінних виробів мікролітічного типу, єдина серед знахідок кругла кістяна намистина, що нагадує намистини Маріупольського могильника, кілька привісок з недорозвинених зубів оленя — найпоширеніших в цю епоху прикрас (табл. I).

Опис поховань поданий в порядку послідовного розкриття їх, відповідно до глибини залягання.

Поховання № 1 — перше під західною стінкою «ями» могильника (рис. 4, I). Глибина залягання черепа 0,93 м. Кістяк орієнтований головою на південь (з невеликим відхилем на схід), у звичайній позиції, із стягнутими в колінах ногами і ступнями ніг, із зведеніми пальцями. Череп лежить на лівій скроні; ліва рука, витягнута вздовж тіла і щільно притиснута до боку, лежить поверх стегнової кістки, а не поруч з нею, права трохи зігнута в лікті і лежить на кістках тазу. На гомілках цього кістяка лежав роздавлений череп (№ 9) без супровідних кісток скелета. Речей при кістяку не виявлено.

Поховання № 2 — праворуч від поховання № 1, щільно до нього притиснуте. Глибина залягання черепа 0,98, кісток тазу 1,05, кісток ступні — 1,02 м. Череп лежить під південною стінкою «ями» на тім'ї. Кістяк зберігся погано. Можна встановити лише положення кісток ніг і, особливо, кісток стіп. Ноги зведені в колінах, але не так щільно, як в попередньо-

¹ О. Лагодовська. Кам'яні закладки Надпоріжжя (за матеріалами досліджень 1945—1946 pp.), АП, т. II, К., 1949 р., стор. 159—166, табл. I, 3, 4, 5.

¹ Див. нижче повідомлення Г. Й. Шпета «Зуби риб з Вовнизького лівобережного могильника».

му похованні. Щодо позиції рук, то з певністю можна говорити про те, що вони були щільно притиснуті до боків. Вище цього кістяка розкрито зрушені кістки кінцівок (лівої плечової і фрагменти великих кісток правої ноги), що їх, з одного боку, можна було б пов'язати з кістяком № 2, а з другого — з черепом № 3. Але, взагалі, з положенням кістяка поховання № 2 не все ясно. Він потрапив у цю ділянку мо-

кістки розкрито рештки дитячого поховання (№ 4а) у вигляді зруйнованих і розкищених кісток нижніх кінцівок (рис. 4, 4).

Поховання № 5, 6, 7, 8, 9. Від них уціліли лише черепи, зрушені з місця і відірвані від скелетів під час пізніших поховань; глибина 0,93—1,15 м (рис. 4).

Поховання № 10. Ліворуч кістяка поховання № 4, щільно до нього притулений, ніби

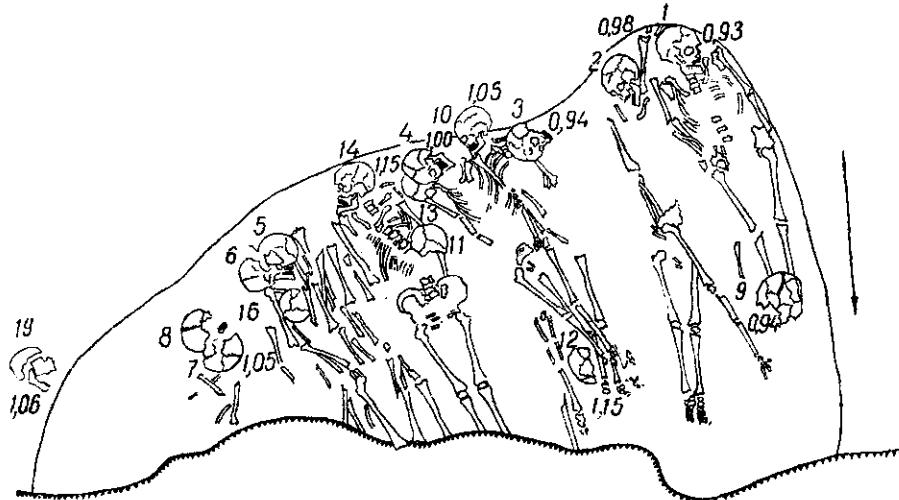

Рис. 4. Поховання № 1—14, 16, 19 (глибина 0,93—1,15 м).

гильної ями одним з останніх (під ним було виявлено глибші поховання № 20—22) і міг потерпіти від діяння різних чинників у верхньому розділі нашарувань, насамперед, від гризунів.

Поховання № 3. Череп у цьому похованні лежав під південною стінкою «ями», на відстані 0,45 м від черепа поховання № 2, на глибині 0,94 м без супровідних кісток скелета. Сплюснутий і роздавлений під вагою землі, він зберіг, проте, свою форму. Він був зрушеній з місця, як і інші кістки скелета, під час пізнішого поховання № 4 і глибших поховань. У стінці «ями» над черепом № 3 знайдено маленький фрагмент кремінного уламка сірого матового кременю (табл. I, 8).

Поховання № 4. Один з найбільш уцілілих кістяків цього горизонту (глибина залягання 1 м), очевидно, жіночий, як і скелет поховання № 1 (?). Ноги зведені в колінах, але не так щільно, як у кістяка поховання № 1. Ступні ніг щільно стулени. Зігнутість рук лише відчувається, кисті рук не з'єднуються в центрі таза, а лежать по його краях. Череп зберігся досить добре. У засипці тралляється чимало грудочок вохри. Над згином лівої руки — разок зубів коропа і вирізуба. Біля правої стегнової

втиснутий в дуже вузьку смугу вільного місця, лежав кістяк № 10, покладений з сильно зведеними в колінах ногами і стуленими ступнями. Права рука, зігнута в лікті, — на кістках тазу, від лівої уціліла лише плечова кістка, отже встановити її положення не можна. Як і в більшості виявлених тут кістяків, череп поховання трохи піднятий (глибина залягання 1,05 м) порівняно з іншими кістками скелета, тому, можливо, що для похованого зробили коротку яму з заокругленим кінцем, в який він і упирається головою.

Проте в цьому слід бачити, безумовно, не спосіб поховання, а положення, яке надавали похованням у човноподібних та коритоподібних ямах. Під ногами цього кістяка розкрито кістки нижніх кінцівок двох глибше похованіх покійників.

Від поховань № 11 і 12 збереглися лише черепні коробки, побиті і без щелеп. Глибина залягання 0,93—1,15 м.

Поховання № 13. На відстані 25 см на північний схід від поховання № 10 виявлені рештки поховання № 13.

Поховання звичайне: на спині, з витягнутими (але не зведенimi в колінах) ногами. Глибина — 1,10 м. Біля черепа, трохи нахилено-

ного вперед і в лівий бік, знайдені обидві ключиці і невеликі фрагменти плечових кісток. Інші кістки рук не збереглися, як і кістки грудної клітки і таза. Від стегон уціліли незначні рештки; гомілкові кістки також у фрагментах, кісток ступнів немає. Між кістками ніг — рештки нижніх кінцівок дитячого скелета (№ 13 а), що займають площа всього $0,40 \times 0,18$ м.

ми правої ноги (біля ступні), знайдено скалочку темного кременю з заретушованим навскіс кінцем (можливо різець) розміром $2,8 \times 1,5$ см (табл. I, 7) і кремінний відтискувач з малопрозорою плямистою породи світлого кольору (табл. I, 4).

Поховання № 15. Лежить поруч з кістяком поховання № 14, так само, ніби на роз-

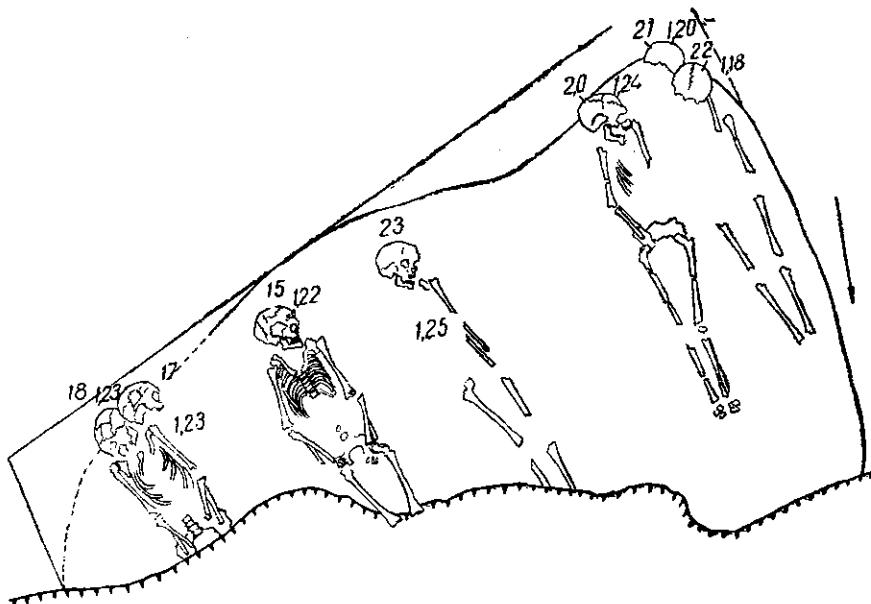

Рис. 5. Поховання № 15, 17—18, 20—23 (глибина 1,18—1,25 м).

Поховання № 14. Далі на північний схід від кістяка № 10, на відстані 0,40 м, під південною стінкою «ямі» могильника знаходився череп скелета № 14, який у порівнянні з сусідніми зберігся дуже добре (глибина залягання 1,15 м). Обривом берега відрізано кінці гомілок. Череп лежить на правій скроні. Кістки тулуба — хребці і ребра — свідчать про те, що тіло було трохи, так би мовити, зібране. Положення звичайне, на спині із простягнутими ногами (трохи менше, ніж у інших, та все ж із зведеними у колінах) і витягнутими вздовж тіла руками, майже зовсім не зігнутими у ліктях. Можливо, що все це пояснюється тим, що кістяк поховали у занадто вузькому для нього місці.

Кістяк належить людині високого зросту (більше 1,85 м). Для того, щоб його поховати, частину кісток, давніше похованіх, довелося вибрати і покласти збоку. На висоті правої плечової кістки скелета № 14 була складена купка кісток верхніх кінцівок не менше як від двох скелетів. На згині лівої руки скелета № 14 — розбитий череп скелета поховання № 11.

Біля кістяка № 14, під гомілковими кістка-

чищеному і звільненому для нього місці. Лежить з «розправленими», а не «стягнутими» плечими, з простягнутими і зведенimi в колінах ногами. Права рука помітно зігнута в лікті і покладена на край тазу; ліва витягнута і щільніше притиснута до боку. Здається, це найбільш поширене в могильнику положення рук.

Навколо черепа, біля правої плечової кістки, під правою стегновою і між стегновими кістками, а також трохи нижче виявлено багато зубів коропа (175) і вирізу (29).

З лівого боку черепа знайдено фрагмент мініатюрної кремінної скалочки, що закінчується маленьким свердльцем з слідами використання.

На кістках грудної клітки розчищені зотлілі рештки черепа малої дитини (№ 15 а), які не вдалося вийняти з землі навіть у фрагментах. Серед них трапився ще один фрагмент загаданої вже посудини (табл. I, 29) і привіска з оленячого зуба з дірочкою для підвішування (табл. I, 22). Не виключено, що вони належать тому дитячому похованню, яке було виявлене першим в центрі могильника.

Біля лівої стегнової кістки скелета № 15

лежав другий стосик фрагментованих кісток нижніх кінцівок, принаймні від двох кістяків (порівн. згаданий вище стосик кісток біля правої плечової кістки скелета № 14). Трохи далі від них на північний схід і глибше на 10 см виявлено ще один потрощений череп (№ 16), який не можна пов'язати з якимись кістками скелета.

Череп поховання № 15 покривали два черепи (№ 5 і 6), що лежали на глибині 1,10 м. Трохи далі від них на північ, на відстані 0,2 м розкрито ще два черепи з цілком зруйнованими кістками обличчя (№ 7 і 8). Очевидно, їх треба пов'язати з купкою кісток між похованнями № 14 і 15. Навколо цих черепів знайдено 14 глоточних зубів коропа і два зуби вирізуза.

В північно-східному куті «ями», на відстані 0,6 м від останнього з фарбованих кістяків № 15 і за 0,25 м від черепів з № 7 і 8, власне, вже за межами «ями», позначеної наявністю червоної засипки, виявлені рештки нефарбованих кістяків, а саме: 1) роздавлений череп, без будь-яких решток супровідних кісток (на глибині 1,23 м), що лежить обличчям вниз, щільно присунутий до черепа дальнішого на північний схід скелета (поховання № 17, рис. 5, 17); 2) частина скелета (череп, рештки кісток тулуба, майже не зігнуті в ліктях кістки рук, що кистями лежать на залишках кісток тазу), орієнтованого, як і всі зазначені кістяки, по лінії південь—північ, з невеликим відхиленням до сходу (поховання № 18) на тій самій глибині 1,23 м (рис. 5, 18); 3) рештки черепа, фронтальна кістка якого лежить на заповненій землею потиличній частині, і незначні залишки кісток грудної клітки, виявлені значно вище, на глибині 1,06 м (поховання № 19, рис. 4, 19).

Біля черепа поховання № 18, а особливо в ділянці таза, знайдено значну кількість цілих і фрагментованих зубів коропа (96 екз.) і вирізуза (12 екз.). Над черепами й залишками цих скелетів і під ними — чистий лес без найменших слідів фарби і жодних ознак пізнішого зрушення. Можна говорити з певністю, що ці поховання засипалися чистим лесовим матеріалом, без найменшої домішки гумусу (рис. 5).

Поховання № 20. Кістяк лежить у звичайному для могильника положенні, нижче поховання № 10, яке його перекриває, на 0,2 м. В профіль видно певну «увігнутість» скелета (кістки ніг вище таза і грудної клітки). Під кінцівками ніг — кінцівки глибше похованого скелета. Череп сильно розтрощений, від кісток грудної клітки уціліло лише кілька фрагментованих ребер. Вдається простежити положення правої руки, ледве зігнутої в лікті і покладеної на край правої тазової кістки. Положення лівої руки встановити не можна. Ноги зве-

дені в колінах і стулени в ступнях. Кісток ступнів не збереглося. В області таза виявлено 18 глоточних зубів риб. Поховання лежить у шарі сильно зафарбованої вохрою землі.

В південно-західному куті «ями» на глибині 1,18—1,20 м виявлені черепи двох поховань дуже поганої збереженості і слабо фарбовані (№ 21, 22).

Від поховання № 21 уціліла лише частина черепної коробки, придавленої черепом поховання № 22, що так само дуже потерпіло від часу і умов залягання. Від останнього, крім роздавленого черепа, уціліли ліва плечова кістка, фрагментовані (без епіфізів) обидві стегнові і гомілкові кістки, що не дають характерного для поховань нашого могильника зведення ніг у колінах. Кісток ступнів бракує. Орієнтація похованого звичайна.

Глибина залягання черепа № 21 — 1,20 м, решток поховання № 22 — 1,18 м.

Поховання № 23. Збереглося погано. Череп знаходився на відстані 0,35 м від черепа поховання № 13 і за 0,30 м від південної стінки «ями» могильника. Кістяк майже повністю зруйнований. Уціліли фрагментовані кістки лівої руки, витягнутої вздовж тіла і щільно притиснутої до тазової кістки і стегна. Кісток правої руки не збереглося. Кістки ніг — у фрагментах (із зруйнованими епіфізами). Ноги зведені в колінах, кістки ступні і нижні частини гомілок відламані обривом берега. Кістяк лежить у шарі добре зафарбованої засипки на глибині 1,25 м.

Поховання № 24. На тій же глибині (1,25 м) розчищено сильно потрощений череп, що лежав без інших супровідних кісток на ліктівих кістках лівої руки глибше похованого під ним скелета № 25. На відстані 0,40 м від південної стінки могильника і 0,70 м від черепа № 24 на захід знайдені рештки цілком зруйнованого скелета малої дитини (№ 24 а). В області грудної клітки виявлено верхній кінець добре заретушованої з правого краю точенької і вузької скалочки з прозорого кременю світлокоричневого кольору (1,7×0,9 см, табл. I, 3).

Поховання № 25. Череп поховання № 25, як і череп поховання № 26, розкрито в «підбоях» за лінією південної стінки могильної «ями», виявленої (в процесі розкопок) відповідно до забарвлення лесового шару.

Від поховання № 25 залишилися череп і невелика частина кісток тулуба. Череп трохи піднятий проти рівня, на якому лежать рештки скелета, нижня щелепа відпала. З кісток збереглися фрагмент лівої плечової кістки, уламок лівої ключиці і кілька уламків ребер. Мабуть, більшу частину кістяка відірвано чи відрізано

двою дещо глибшими похованнями (№ 26 і 27). На черепі над правою глазницею в ряд лежали три привіски з оленячих зубів, над лівою — одна. Дві з них зроблені з цілих зубів, причому дірочку висвердлено на вершку кореня, а дві — з дещо вкорочених зубів, отже отвір у них просвердлено значно нижче (табл. I, 18, 19). Над лівою глазницею черепа простежено цілий разочок зубів коропа чи вирізуба. Інших знахідок не відзначено. Зафарбування дещо слабше, ніж у решти кістяків, розкритих розкопками раніш його і разом з ним. Глибина залягання черепа поховання № 25—1,27 м.

Поховання № 26. Поруч із похованням № 25, але трохи глибше нього (1,32 м) на віддалі всього в 0,2 м в бік сходу, розкрито поховання № 26, що виділяється сильним зафарбуванням кісток і оточення. Зібрано чимало грудочок вохри, серед них одну темнофіолетового кольору. Збереженість черепа і кісток верхньої частини грудної клітки порівняно добре. Крім черепа, що, як і всі інші черепи в могильнику, зберігся погано (в розумінні міцності кісток), деякі кістки лежать незрушені з місця, наприклад, обидві ключиці, окремі ребра, права плечова кістка та ін. Череп, як це відзначено вже в багатьох похованнях, ніби трохи піднятий, лежить на тім'ї, глазницями вгору (єдиний на могильнику приклад правильної позиції черепа). Кістяк орієнтований точно по лінії південь—північ. Положення ніг і рук невідомі, бо кістяк відрізаний пізнішим похованням № 27 по самі лікті. На черепі відзначено три привіски з оленячих зубів: дві на правій вилиці і одна в лівій носовій западині (цилі, з великими дірочками для підвішування в кінці коренів, табл. I, 22—24). Добре простежується підсипка вохри (?) або звохреної землі з дномішкою вохри (рис. 6, 26).

Поховання № 27. Нижче згину ліктьових кісток скелета № 26 (головою на місці життя) лежить поховання № 27, яма якого (а власне кажучи, розчищене для нього місце) відрізала нижню половину скелета № 26 і пошкодила поховання № 25. Череп зруйнований, нижня щелепа відвалилася. Похований лежав у випростаному положенні на спині з простягнутими вздовж тіла руками. Нинішня позиція їх ніби свідчить про невелику зігнутість у ліктях, проте, в положенні кістяка, орієнтованого, як і всі інші, по лінії південь—північ, є певна відмінність. Він лежить дуже широко, якщо не з розкинутими, то в кожному разі, з «розгорнутими», «розправленими» плечима. Біля згину лівої руки — пластинка коричневого кременю (розмірами $5,1 \times 3,3 \times 0,4$ см, табл. I, 9), на кістках кисті лівої руки — кремінна скалка з матової породи з карбонінами по краю розмі-

рами $3,4 \times 1,4$ см; в області таза — зуби коропа (4) і вирізуба (1) (рис. 6, 27).

Праворуч кісток правої руки, на висоті ліктьових кісток, купою лежали кістки кінцівок, які, імовірно, належали скелетам № 25 і 26. Сам кістяк № 27 уцілів тільки до кісток таза, інші кістки відірвані обривом берега. Глибина залягання поховання № 27 — 1,35 м.

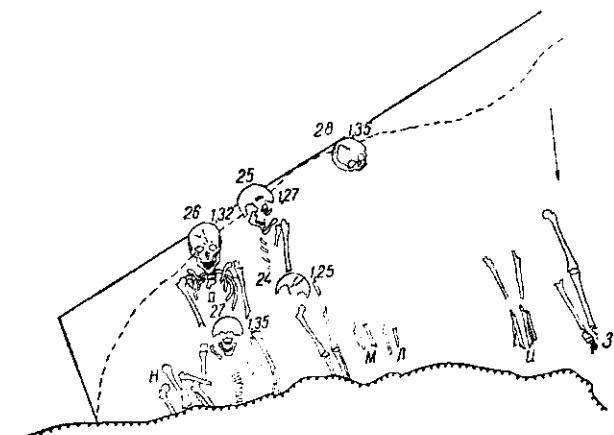

Рис. 6. Поховання № 24—28 (глибина 1,25—1,35 м).

Поховання № 28. На відстані 0,50—0,55 м на південний захід від поховання № 25, під стінкою могильної «ями», розчищено (без супровідних кісток) череп № 28 — результат значного зруйнування центральної частини могильника, причину якого з'ясувати не вдається. Мабуть, тут було прокопано одну або кілька більш глибоких ям, які прорізали і зруйнували цілий шар давніших поховань, опущених на меншу глибину.

В процесі розкриття поховань № 25, 26, 27 і 28 під стінкою «ями» могильника виявилися два глибші поховання з помітною різницею в їх орієнтації (№ 29 — просто на південь, № 30 — на південний схід).

Загальна обстановка на глибині 1,35—1,40 м досить виразно свідчить про одне із загадних вище «вторгнень» нових поховань крізь «шар» поховань, що були на меншій глибині. Вздовж північного краю могильника над обривом берега на протязі 2 м лежать в ряд п'ять пар фрагментованих нижніх кінцівок від п'ятьох скелетів без відповідних тазових кісток, кісток рук, грудної клітки і черепів, позначених буквами З—М (рис. 6).

Рахуючи від скелета № 27 на захід, це:

- 1) рештки гомілок скелета малої дитини, на глибині 1,22 м, безпосередньо під лівим стегном кістяка № 15 (М); 2) на відстані 15 см (глибина 1,25 м) на захід від них і в бік до обриву берега — також рештки кінцівок дитя-

чого скелета (Л); 3) далі на захід — стегно і фрагменти гомілкових кісток літньої людини (К), що їх, можливо, треба пов'язати з похованням № 23 (глибина 1,25 м); 4) фрагментовані стегнові й гомілкові кістки без епіфізів (И) на тій же глибині; 5) крайня під західною стінкою пара нижніх кінцівок, виявлена під скелетом поховання № 20 (3), розкритого на глибині 1,20 м.

Згадане вище порушення торкнулося саме центральної частини могильника — смуги, що

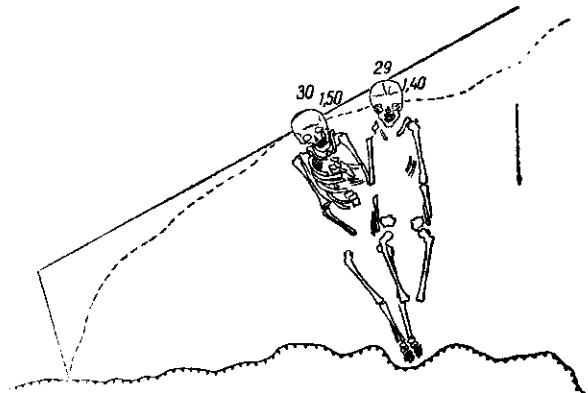

Рис. 7. Поховання № 29 і 30 (глибина 1,40 і 1,50 м).

проходить через центр уцілілої частини могильника, по довшій його осі.

Розчищення зайнятої похованнями площини доводить, що заповнення її похованнями провадилося саме в центральній частині могильника; по краях — на заході і на сході (особливо) — відкрито всього по кілька скелетів чи їх решток; і тут і там можна говорити — щонайбільше — про два «шари» поховань, тимчасом як у центрі ми помітили справжнє нагромадження поховань, яке не можна розрізняти по «поверхах». Не думаємо, проте, що і в нашому випадку можна встановити таку «багатоповерховість», яку констатував у Маріупольському могильнику М. О. Макаренко. Нам здається, що «четириповерховість» поховань у Маріупольському могильнику М. О. Макаренко, мабуть, і не міг би довести. На підставі наших спостережень, питання про поховання на певних, ніби більш-менш точно прокреслених горизонтах, відпадає.

Поховання № 29. Кістяк з трохи підвіденним черепом лежить у звичайному положенні, але із здавленими, стягнутими плечима. Кістки таза, навпаки, розійшлися. Руки випростані і притулені до боків. Кістки їх збереглися дуже погано.

Ноги зведені в колінах. Положення гомілкових кісток невідоме. Кістяк густо засипаний червоною землею; особливо сильно зафарбовано

на нижня частина тулуба і ноги. Під кістяком помітна значна підсипка червоної глини — шар завтовшки 5—6 см — особливо в області таза і ніг. Біля черепа знайдено зуби коропа (1) і вирізуба (20), в області тазових кісток прекрасно оформлену велику пластинку з темно-коричневого кременю ($9,8 \times 1,4 \times 0,7$ см), зарештувану по обох краях і з слідами спрацьованості на кінці (табл. I, 1).

Череп, що зберігся більш-менш добре, лежить рівно на тім'ї глазницями на північ-пів-

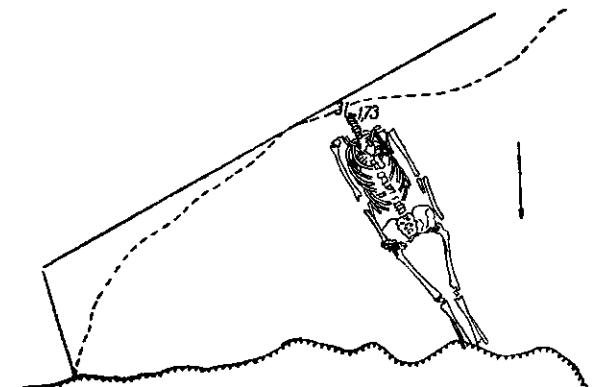

Рис. 8. Найглибше поховання № 31 (глибина 1,73 м).

ніч-захід. Орієнтацією трохи відрізняється від сусідніх з ним кістяків № 25, 26 і 30, так само, як і від нижніх кінцівок, виявлених під самим західним краєм «ями». Глибина поховання 1,40 м.

Поховання № 30 виявлене з правого боку поховання № 29, яке частково, правим своїм боком, починаючи з ліктьових кісток, перекриває його. Кістяк ніби зсунувся, опустився лівим боком. Череп лежить рівно між ключицями, що його облямовують (рис. 7, 30).

Звертає увагу сильна стягнутість плечей, так, ніби тіло поклали у дуже вузьке для нього місце.

Праві ребра зберігають анатомічний порядок, ліві зрушені, що спричинилося, очевидно, до згаданого вище зсуву лівого боку скелета. Ноги в колінах не зведені, ступні ніг щільно стулені одна з одною. Права рука, зігнута в лікті, лежить поверх тазових кісток, в їх центрі, ліва, здається, витягнута. Глибина залягання 1,5 м. У порівнянні з густо зафарбованим кістяком № 29, поховання № 30 зафарбоване значно слабіше.

Після зняття кісток скелета № 29, що лежав на товстому (до 6 см) шарі світлочервоної землі з домішкою вохри, в підстеляючому його шарі лесу з вкраєннями вохри відзначено окремі осколки кісток.

Поховання № 31. Майже безпосередньо під ним, на глибині 1,73 м, виявилося по-

ховання дуже доброї збереженості, позначене ями № 31. Кістяк в сильно зафарбованій охрою засипці, орієнтований відповідно до установленої норми, лежить на спині, з сильно підня-

0,65 м. В поперечному перерізі її дно коритоподібне — цілком зрозумілий результат вигрібання вмістища для похованого, а не викорування ями.

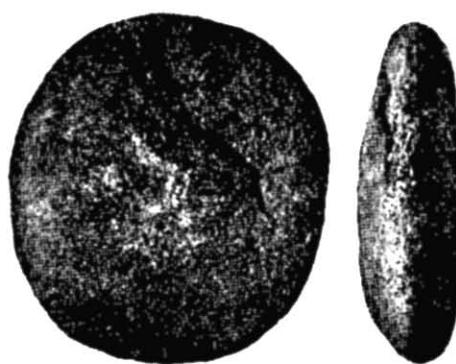

Рис. 9. «Диски» з інвентаря Вовнізької лівобережної неолітичної стоянки, 2/3 н. в.

тими плечима, випростаними і стягнутими в колінах стегнами і зведеніми докуши гомілками (ступні ніг відірвані обривом берега). Руки, випростані вздовж тіла і не зігнуті в ліктях, лежали по боках миски. Це — рідкий випадок такої позиції рук (рис. 8).

В загалі збереженість анатомічного порядку кісток виняткова. Все на місці: хребці, в тому числі шийні, ключиці на лопатках, ребра, кістки тазу, обидві нижні кінцівки (крім кісток ступнів, як уже було зазначено), але в кістяка з усіма хребцями, що лежали незрушені з місця, не було черепа.

Ніяких переконливих міркувань у цій справі подати не можна. Виявлений кістяк лежав безпосередньо під похованнями з № 29 і 30, що перекривали його з помітною різницею в глибині залягання (№ 30 — на глибині 1,50 м, № 29 — на глибині 1,40 м). Вони аж ніяк не могли його порушити. Череп скелета № 30 лежав у невеликому підбої, у стінці могильної «ямі» щось за 20 см далі того місця, де повинна була б лежати голова покійника № 31. Вся земля навколо кістяка і під ним густо зафарбована. Проти кисті лівої руки знайдено уламок нижньої частини ($2,6 \times 1$ см), добре заретушованої по краях кремінної пластинки (табл. I, 5). Інших знахідок в цьому похованні не виявлено.

Контури ями, викопаної для поховання № 31, простежуються без відповідної чіткості. З огляду на те, що фарба засипки в якійсь мірі просякала в незрушеній лесовий материк, точно визначити розміри ями не можна. В кожному разі, це була яма саме по покійникові — неглибока і неширова, яку, очевидно, не копали, а вигрібали. В колінах кістяка вона мала завширшки всього 0,40—0,45 м, в плечах 0,60—

Рис. 9. «Диски» з інвентаря Вовнізької лівобережної неолітичної стоянки, 2/3 н. в.

На цьому роботи по дослідженняю Вовнізького лівобережного могильника в ур. Савран були закінчені¹. Крім перелічених знахідок, у

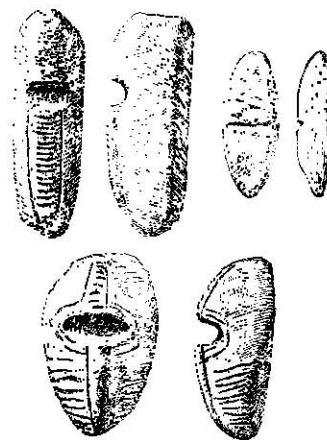

Рис. 10. Орнаментовані «човники» з Вовнізької лівобережної неолітичної стоянки, близько 1/3 н. в.

верхній частині засипки її інвентаря розкритих у ньому поховань, антропологічний матеріал, що може бути визначений, складається з 27 черепів і цілих кісток кінцівок доброї збереженості. Цей матеріал знаходиться в опрацюванні Антропологічного музею Московського державного університету².

¹ Розкопки здійснені між 22.IX і 12.X 1949 р. загоном Дніпрогесівської експедиції Інституту археології АН УРСР, в складі якого, крім автора, взяли участь О. В. Болянський, В. К. Гончаров і Н. П. Пославський (фотограф).

² Пор. М. Я. Рудинський, Вовнізькі поздньо-неолітическі пам'ятники, КСІА, вып. 4, К., 1955; Т. С. Кондукторова, Черепа из Вовнізьких поздньо-неолітических могильників, КСІА, вып. 6, К., 1956.

Г. Й. ШПЕТ

ЗУБИ РИБ З ВОВНИЗЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖНОГО МОГИЛЬНИКА

Зуби риб з Вовнізького могильника являють собою рештки великих екземплярів коропа і вирізуба. Порівняння з зубами скелетів коропа, що зберігаються в Науково-дослідному інституті рибного господарства, дозволяє

ні зуби могли належати більшому числу риб, ніж мінімальне число, наведене в нашій таблиці.

Знайдені і, очевидно, зберігалися тільки зуби з числа 4 найбільших зубів (2—3 кожної

Поховання	Кількість зубів	З них		Кількість риб		Вага коропа, кг
		коропа	вирізуба	короп	вирізуб	
Поховання 4 . . .	21	19 (5—A ₁ , 14—A ₂)	2	3	1	8—10
Черепи № 5, 6 . . .	2	1 (1—A ₂)	1	1	1	9—10
Черепи № 7, 8 . . .	14	13 (4—A ₁ —9—A ₂)	1	5	1	10—22
Поховання 15 . . .	204	175 (74—A ₁ , 101—A ₂ i A ₃)	29	37	3	6—18
Поховання 18 . . .	108	96 (33—A ₁ , 63—A ₂ i A ₃)	12	17	2	8—20
Поховання 20 . . .	18	14 (8—A ₁ , 6—A ₂ i A ₃)	4	4	1	8—10
Поховання 25 . . .	21	11 (5—A ₁ , 6—A ₂)	10	3	2	10—20
Поховання 27 . . .	5	4	1	2	1	15
Поховання 29 . . .	21	1 (1—A ₁)	20	1	3	8
Дитяче поховання	8	—	8	—	1	—
Разом . . .	422	334	88	76	16	6—20

визначити приблизні розміри коропів, яким належали виявлені у могильнику зуби. Нижче ми подаємо також наші міркування щодо мінімальної кількості риб, яким могли належати зуби в кожному окремому похованні.

Отже, з десятю поховань передано для визначення 422 зуби, з яких 334 належать коропові і 88 вирізубові. Коли від спійманої великої риби зберігалися усі великі зуби, то кількість риб, що їх зуби знайдені у похованнях, була від 1 до 40 в одному похованні, а всього в 10 похованнях сягала 92 (76 коропів і 16 вирізубів). Насправді, кількість риб була, мабуть, трохи більша від зазначеної, бо знайде-

сторони) від одного коропа чи вирізуба. Зуби ці мають спеціально індивідуалізоване означення: A₁ — великий, округлий, більш-менш гладкий зуб; A₂ — найбільший, з борознистою жувальною поверхнею; A₃ — менший від попереднього і подібний до нього формою, так само з борознистою поверхнею.

A₁ знайдено всього 130 шт; A₂ (i A₃) 204 шт.

A₁, A₂ i A₃ — зуби першого ряду. Дрібніші зуби коропа і вирізуба, позначувані як зуби BC i C, в нашому матеріалі відсутні.

Короп (більший ніж вирізуб) з поховань був важко в 6—20 кг, переважно в 10—12 кг.

М. Я. РУДИНСЬКИЙ

ПОГОРІЛІВКА

(З матеріалів Середньодеснянської експедиції 1949 р.)

Виявлення на Середньому Подесненні неолітичних решток «погорілівського» типу є одним з найцікавіших і важливих відкрить для вивчення неоліту півночі УРСР. В дореволюційний час подібні матеріали з території України не були відомі. По суті, єдині паралелі пам'яткам цього типу в межах Союзу були відомі лише в естонських комплексах типу Кунда, в матеріалах Ладозької стоянки і в західках В. Толмачова з Шигиру та прилеглих до нього торфовищ.

Під час археологічних розшуків у кінці 20-х років в околицях сіл Вишеньок і Черешеньок, Коропського району на Чернігівщині, на піщаних косах узбережжя Десни було зібрано чимало остеологічних матеріалів (головним чином кісток диких тварин) і неолітичних виробів з кістки та рогу, що, зважаючи на їх темне забарвлення, походили з водоймищ або насичених водою глибших нашарувань заплави. Вони траплялися подекуди разом з уламками неолітичної кераміки, прикрашеної ямковим і гребінчастим орнаментом¹.

Зібрани матеріали в основному пов'язуються з двома пунктами, що знаходяться в однакових топографічних умовах, — на мисуватих виступах узбережж в місцях найбільш крутих поворотів русла: в урочищі Лиман біля с. Оболонного на правому березі Десни (трохи нижче с. Черешеньок) і в урочищі Коса біля с. Погорілівки на її лівому березі проти південного кінця с. Розльоти і Розльотського городища.

¹ М. Рудинський, Деякі підсумки і більші завдання палеонтологічних вивчень на території УРСР, Антропологія, IV, К., 1931, стор. 175, 176, табл. XVI. Розшуки проводив викладач Черешенківської агрощколи В. Я. Захарченко.

На жаль, ця виняткова за своїм значенням збірка культурних залишків неолітичного часу і, насамперед, кістяних виробів, в свій час демонстрована на конференції Інституту археології в 1937 р., загинула². Частина остеологічного матеріалу була передана в Зоологічний музей АН УРСР і визначена І. Г. Підоплічком. Проте вона подає надто строкату картину, що не відбиває сучасної «погорілівським» знахідкам фауни з належною виразністю і, по суті, знімає питання про наявність повного фауністичного комплексу².

Неважаючи на те, що перші знахідки «погорілівського» типу датуються кінцем 20-х років і що в 1936—1940 рр., а потім в 1946—1948 рр. на середній Десні проводила систематичні дослідження Деснянська експедиція Інституту археології АН УРСР та ІІМК АН СРСР, «погорілівська» проблема залишалася в тому стані, в якому вона була на початку 30-х років. Неолітичні дослідження Деснянської експедиції 30-х і 40-х років були пов'язані з берегами долини Десни³. Самої заплави і,

¹ Від неї збереглися лише зарисовки певної кількості виробів з кістки та рогу, виконані Ю. Ю. Павловичем.

² Досить вказати, що в реєстрі кісткових решток з Погорілівки і Вишеньок (1930 р.) — крім невизначених кісток риб і птахів — поряд з кістками лося, оленя, ведмедя, вовка (?), видри, бобра, собаки (рання форма?), значились під знаком питання, з одного боку — гігантський олень, північний олень, мамонт, а з другого — бик, свиня домашня, вівця і коза.

³ М. В. Воєводський, Результати робіт Деснянської експедиції 1936—38 рр., Палеоліт і неоліт України, т. I, К., 1947, стор. 41—57; його ж, Работы Деснинской экспедиции в 1939 г., КСИИМК, вып. IV, М.—Л., 1940, стор. 34—36; його ж, Деснинская археологическая экспедиция 1940 г., КСИИМК, вып. XIII, М.—Л., 1946, стор. 89—94; його ж, Важнейшие итоги

головне, берегів нинішнього русла Десни ці дослідження не торкнулися. Усі знахідки «погорілівського» типу походили саме з русла ріки і були виміті з його берегів під час повені. Тому, продовжуючи неолітичні дослідження на серед-

Основним районом розвідкових робіт експедиції 1949 р. був відрізок берега русла Десни між селами Розльотами і Вишеньками та Оболоннім на Чернігівщині (рис. 1).

Детальний огляд обох берегів цього відрізу

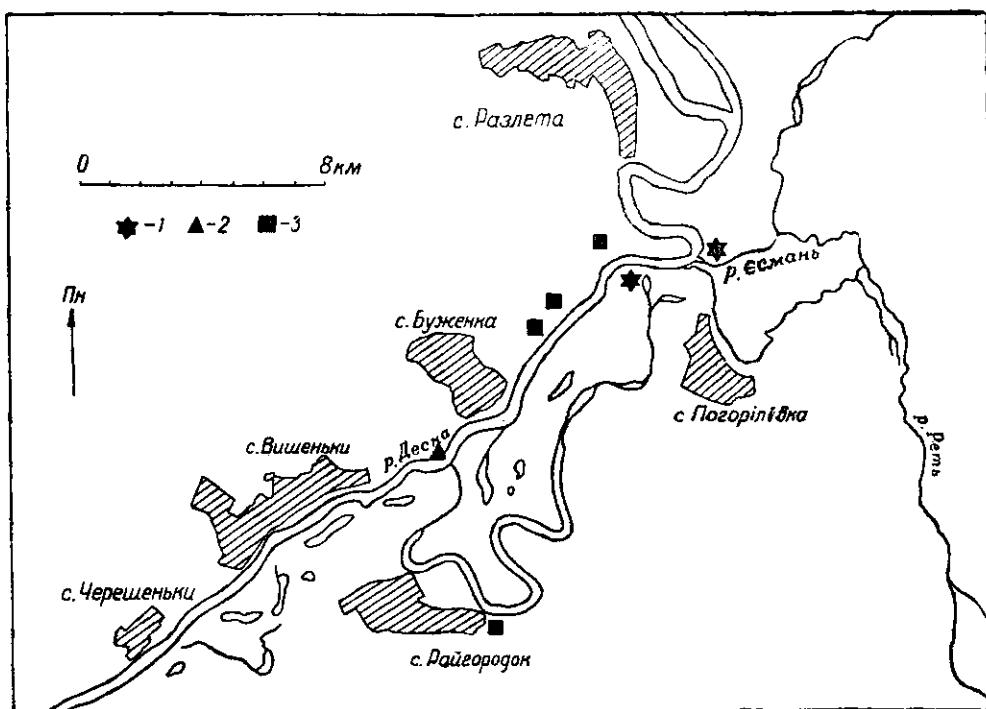

Рис. 1. Відрізок течії Десни між селами Розльотами і Вишеньками-Черешеньками.
1 — стоянка; 2 — окремі знахідки; 3 — городище.

ній Десні, ми вважали за необхідне спрямувати увагу насамперед на розшуки культурних залишків «погорілівського» типу серед заплави ріки і саме в берегах її русла¹.

Деснянської експедиції 1946 р., КСИІМК, вып. ХХ, М.—Л., 1948, стор. 36—44; його ж, Короткий звіт Деснянської експедиції про результати вивчення пам'яток кам'яної доби в 1945—1946 рр., Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949, стор. 277—282; його ж, Памятники каменного века на Десне, КСИІМК, вып. ХХVI, М.—Л., 1949, стор. 22—25; И. Г. Розенфельд. Стоянка Мыс Окунинский, КСИІМК, вып. XXXI, М.—Л., 1960, стор. 130—140. В цьому довгому списку повідомлень про роботи Деснянської експедиції 30-х і 40-х років читач не знайде жодної вказівки на дослідження неолітичних пам'яток у межах зазначеного відрізу широкої Деснянської заплави.

¹ Зрозуміло, це завдання треба розуміти значно ширше. В даному разі мова йде не тільки про Середнє Подесення і не тільки про Десну на довшому відрізку її течії, а про заплаву взагалі, яка, по суті, не захоплена зовсім. Питанням дослідження сучасної заплави не приділяється належної уваги не тільки археологами-неолітознавцями. Заплава, як наймолодший в геологічному відношенні щабель терасотворення, залишається, тимчасом, найменш привабливим для геологів об'єктом дослідження. Нема чого говорити, наскільки

русла Десни мав на меті обстеження не тільки прилеглу до них смугу заплави, а подекуди й береги долини ріки. Поглиблені розвідки були зосереджені на околицях сіл Погорілівки, Кролевецького району, Сумської області, і Розльотів, Понорницького району, Чернігівської області.

Біля с. Вишеньок і далі від нього на південь Десна проходить серед низьких берегів. Неолітичні рештки, представлені в основному уламками ямково-гребінчастої кераміки, відзначені лише в урочищі Жукове (схил правого берега річища Десни) проти с. Савинок. Щодо урочища Лиман (біля Оболонського порому через Десну), то, крім нечисленних і непоказових культурних залишків пізньонеолітичного часу, ніяких додаткових даних про це «погорілівське» знахідце не одержано.

Під с. Розльотами, трохи нижче Розльотоці неправильно і наскільки потрібний в цьому відношенні комплексний метод вивчення. Так чи інакше, без сумніву, що в питаннях вивчення заплав виявленим у ній археологічним даним треба віддати одне з перших місць.

ського городища, на лівому березі річища Десни, де вона круто повертає із сходу на південь, виступає знижений у цьому місці піщаний мис, який має у місцевих жителів не зовсім виправдану назву «Коса»¹. Посередині урочища проходить виразно виявлене і досить широка заглибина, заповнена перемитим піском, що відкладається в ній під час повеней, і культурними залишками в його верхніх шарах. Ясно, що

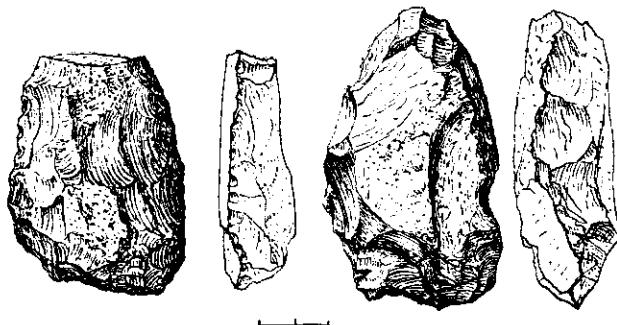

Рис. 2. Кварцитові знаряддя з урочища Плюшняк, близько $\frac{1}{2}$ н. в.

саме цією заглибиною і йдуть з півночі весняні води, енергійно розмиваючи і руйнуючи прилеглі схили високого берега деснянського річища в урочищах Плюшняк, або Романівка, розташованому трохи далі на схід.

Попереднє обстеження лівого берега деснянського річища в урочищі Плюшняк і на Косі дало досить численні матеріали.

На Плюшняку, крім значної кількості уламків кераміки, знайдені лише вироби з кременю і кварциту. Ніяких кістяних виробів не знайдено, так само як і звичайних на Косі фауністичних решток. Кераміка односортна. Це — типова так звана ямково-гребінчаста кераміка, здебільшого тонкостінна, з округлими чи яйцеподібними формами, суцільним орнаментуванням поверхні паралельними до вінець стъожками ямкових та гребінчастих елементів, з вигладжуванням посуду всередині і зверху за допомогою зубчастого приладу та ін. Очевидно, вона відноситься до більш-менш пізнього часу. Про це свідчать елементи орнаментації (ямки витягнуті, здебільшого неправильних обрисів) і розташування орнаменту: пояски тих чи інших відтисків з смужками вільного між ними місця, хвилясто покладеними стъожками або широкими смугами з трикутників, заповнених ямками, і трикутників без орнаменту всередині. Край рівних вінець від послідовного притискування

¹ Це — та сама Коса, де у свій час (1930 р.) ми знаходили досить численні залишки культури «погорілівського» типу, між іншим, кістяних виробів, що подекуди виявлялися на дні неглибокої в цьому місці ріки.

штампа до зовнішнього їх боку зсередини набуває іноді характерного «гофрованого» вигляду.

Із знахідок по схилу берега в урочищі Плюшняк увагу привертають відщепи і вироби з кварциту, який використовувався в залежності від властивостей породи, переважно для виготовлення більших знарядь (наприклад, незакінчена обробкою сокирка трикутної форми, знаряддя у формі витягнутого гостроконечника з добре підгостреними ретушшю краями (рис. 2). Можливо, що в цьому можна вбачати певну ознаку часу. Проте, з другого боку, імовірно, що в цьому проявляються і певні місцеві особливості. Слід нагадати, що вироби з кварциту і раніше були відзначенні в районі Середнього Подесення і на Сеймі¹.

В матеріалах з Коси слід відзначити, насамперед, і більшу різноманітність керамічних решток і дуже незначну кількість кремінних знахідок, без вказівок на кварцитові вироби.

На Косі знайдено кілька виробів з кості і рогу (кайлоподібне і долотовидне знаряддя) з слідами відпилювання і обстругування верхніх кінців для зручнішого закріплення їх у відповідних муфтах або держаках (рис. 3). Керамічні рештки можна поділити на кілька окремих груп. Крім звичайної ямково-гребінчастої кераміки, про яку говорилося вище, на Косі зібрано, по-перше, фрагменти товстостінної ке-

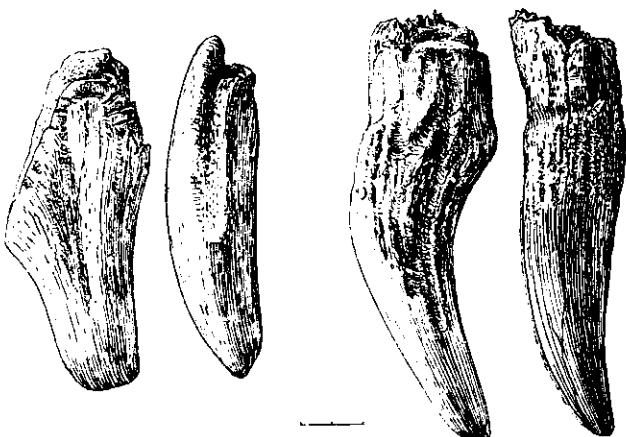

Рис. 3. Вироби з рогу, знайдені в урочищі Коса, близько $\frac{1}{2}$ н. в.

раміки, виготовленої з темної глини, з лощеною поверхнею, в орнаментації якої переважають відтиски гребінки, і, по-друге, кераміку з іншо-

¹ Пор. М. Рудинський, Передісторичні розшуки на лівінчо-східній Чернігівщині, Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р. К., 1926, стор. 20—21, табл. VI; його ж, Мар'янівська стація, Антропологія, т. III, К., 1930, стор. 184—185.

го глиняного тіста з рослинною домішкою, орнаментовану подекуди відтисками гранчастого штампа, поставленого до стінки посудини в скісному положенні, один біля одного, і нанесені не відриваючи штампа від поверхні посудини, а також поясками відтисків гребінки та гребінкоподібного штампа, виконаних перпендикулярно поставленим штампом (табл. I). Місцеположення знахідок свідчило, що культурні залишки, які вимивались водою, очевидно, перекочувалися через низький піщаний бар'єр Коси і осідали на ньому під час спаду весняних вод.

Постало питання, де саме треба шукати культурний шар «погорілівського» типу, звідки приносила залишки вода і в якому зв'язку вони знаходяться з культурними залишками, зібраними по обмитих рікою обривах лівого берега в урочищі Плюшняк, а також далі за ним на схід. З цією метою на урочищі Плюшняк (Романівка) було проведено ряд зачисток.

За Косою лівий берег річища Десни підносиється над сучасним рівнем ріки, в середньому, на висоту в 3—3,5 м і зберігає цю висоту на досить значну віддалу: до устя русла лівої притоки Десни р. Реті і далі між притоками Реть і Єсмань (Осога).

Така висота берега в межах заплави на всьому згаданому відрізку течії Десни порушується лише подекуди давніми розмивами заплави (старики, затоки та ін.) або ж так званими «грудками» — пісковими утворами в межах заплави, а іноді, можливо, й останцями бровової тераси, що підносиється над її рівнем.

Обриві берега урочища Плюшняк виразно виділяються два основні нашарування: верхній потужний шар більш молодих піщано-глинистих покладів брудножовтуватого кольору і компактний шар глинистих утворень темно-коричневого забарвлення. Його підстеляють подібні до верхнього горизонту більш оглеєні піски темножовтого кольору.

Глинистий шар залягає в східній частині урочища Плюшняк на глибині 1,20 м від рівня заплави і простяжується в обриві берега на протязі 150 м. На сotому, приблизно, метрі, з глибини 1,60—1,80 м він поступово спадає до ріки і, виступаючи в березі у вигляді мису твердішого ґрунту, уходить під воду.

Культурні рештки пов'язуються тільки з цим шаром компактного глинистого утворення темно-коричневого кольору, товщина якого не перевищує 25—35 см.

Вище, в шарі піщано-глинистих відкладів брудножовтого забарвлення і в підстеляючому його нашаруванні такої ж, приблизно, структури і такого ж забарвлення, вони не відзначені. Дуже нечисленні взагалі, окремі знахідки

трапилися в крайніх зачистках східної сторони урочища (загальна довжина їх 10 м) і в трьох перших квадратах центральної зачистки берега на Плюшняку (до 20 м довжиною). Остання на заході зачистка (№ 8) вказівок на культурні залишки не дала¹.

Знахідки характеризуються ямково-гребінчастою керамікою з рисами пізнього часу. Є вказівки і на ознаки хронологічного порядку. До таких належить, наприклад, фрагмент стінки посудини з великою домішкою піску у глиняному тісті, орнаментованого по всій поверхні відтисками вигнутої гребінки, який походить з глибшого нашарування, що підстеляє шар ґрунту темного забарвлення (виявлений на глибині 1,55 м в зачистці № 2), або комплекс у зачистці № 5 площею 10 м², в якому серед невеликої кількості кремінних та кварцитових відщепів, в тому числі двох відщепів підретушованих, знайдено різець і наконечник стріли з обробленим черенком і підправленим дрібною ретушшю кінчиком вістря.

Зрозуміло, що при такій слабій насиченості культурного шару говорити щось певніше про нього не доводиться. Ширші розкопки тут також недоцільні — в кожному разі, відповідних даних про існування на Плюшняку культурного шару «погорілівського» типу не одержано.

Ми спробували виявити його в іншому місці, далі на схід і на північ.

Під час попереднього обслідування лівого берега Десни, між устями Реті і Єсмані на цій ділянці, майже посередині її було знайдено вперше в матеріалах «погорілівського» типу (табл. I) (як і вперше на Україні взагалі) дуже добре оформлені кістяний наконечник стріли² і єдиний в своєму роді серед керамічних решток неолітичного часу на Десні фрагмент товстостінної посудини світлооранжового кольору. Обидві поверхні згладжені зубчастим приладом; орнамент складається з трикутників або фестонів, виконаних глибоко вибитими ямками від перпендикулярно поставленого круглого штампа з рівно зрізаним кінцем (табл. II, 1, 3). Речі знайдені на розмитій рікою поверхні темного ґрунту. Ніяких інших культурних за-

¹ Всього у перерізі берега на урочищі Плюшняк у восьми наших зачистках було досліджено близько 40 погонних метрів. Загальна площа розвіданої ділянки дорівнює 56 м².

² Довжина вістря 7 см; розміри біконічного наконечника: довжина 4 см, ширина 1,5 см, 1 см завтовшки; від добре обточеного стрижня, діаметром 0,5 см, збереглася маленька частина. Вістря є зразком справжньої майстерності. Воно бездоганно симетричне в усіх чотирьох профілях. Кінець трохи сплющений, відокремлений від базальної частини досить глибокою рискою, старанно обточений; висота конусу 3,5 см.

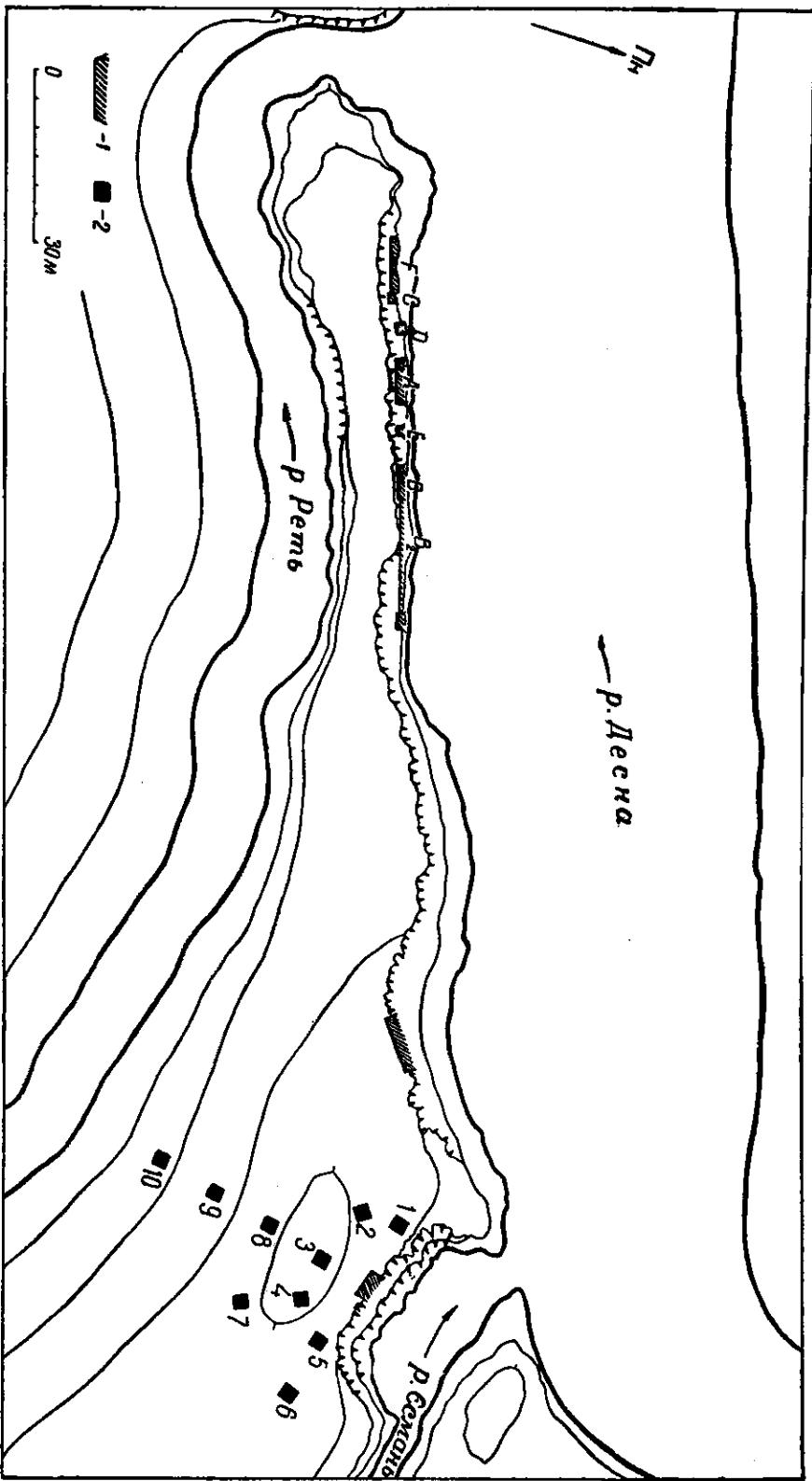

Рис. 4. Міс між устями лівих приток Десни—Реті та Сосонки. 1 — місця зачисток берега Десни, 2 — шурфи на площах стоянки в ур. Вир

лишків на цій ділянці обриву берега не виявлено.

Для перевірки умов залягання знахідок, на згаданому відрізку берега через невеликі інтервали зроблено вісім розвідкових зачисток (A—

не відзначити, що в нижньому розділі вони виявили виразну верствуватість.

Знахідки дуже нечисленні. З огляду на малу кількість вони не дають якогось певного горизонту культурних залишків і, по суті, лишають-

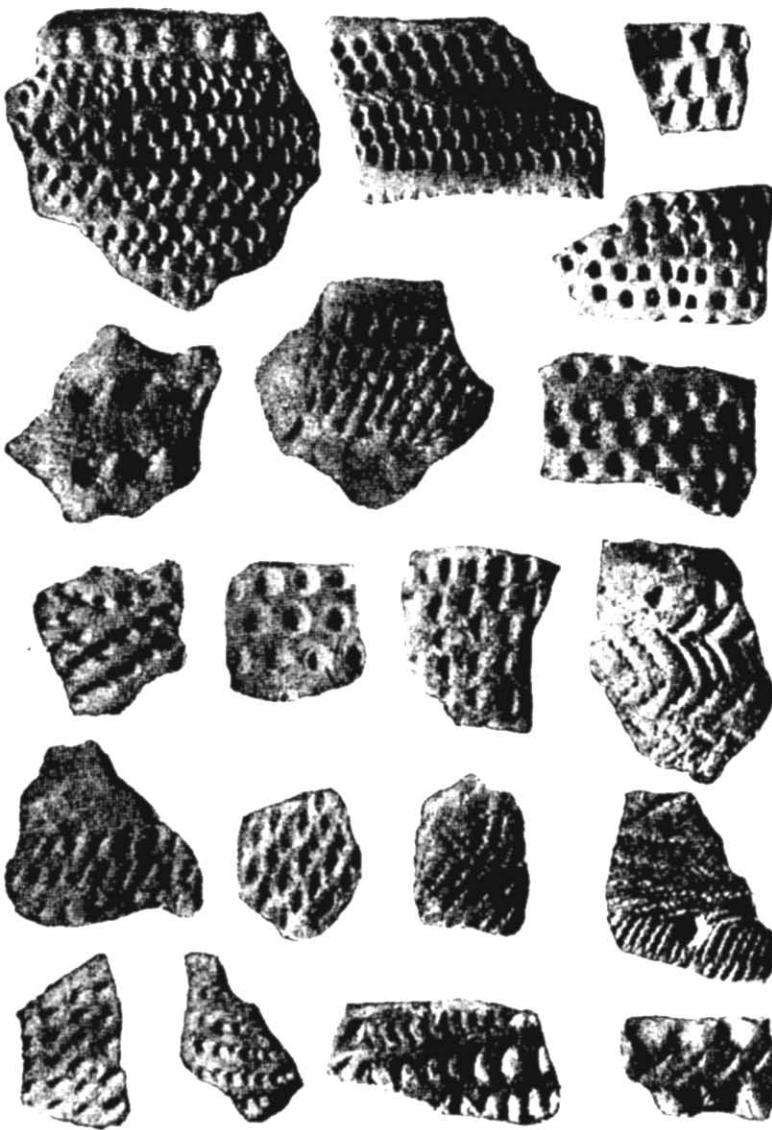

Табл. I. Зразки кераміки з урочища Коса, $\frac{2}{3}$ н. в.

D), від 2 до 20 м довжиною, що в цілому виявили нашарування й поховані в них залишки на протязі 80 м.

Зібраний у зачистках матеріал, в основному, пов'язується майже виключно з шаром компактного ґрунту темносірого забарвлення. Вся маса глеюватого піску бруднововтого кольору, двометрової, в середньому, товщини, що вкриває це нашарування, глибоко заховане у відслоненій берега, цілком стерильна. Не можна

ся ізольованими випадковими знахідками. Тільки в одному пункті (зачистка A, квадрат № 4—6), площа якого була збільшена додатковим двометровим розкопом в бік берега, в нижній частині темнозабарвленого шару було розчищено скupчення дрібних уламків кісток скелета людини, які не були переміщені водою. На цій же глибині, крім кількох дрібних уламків ямково-гребінчастої кераміки, відзначено знахідку типової в десно-сеймівських нео-

літичних комплексах «глиняної палички» (на мою думку, залишок виробництва посуду способом кільцевого зліплювання).

У зачистці B_1 , на відстані 10 м на північ від попередньої, так само в нижній частині темно-

(близько 3 см) і виразним горбиком відбивання (близько 4 см), ширину 14,5 см, висотою 12,5 см, при максимальній товщині 5 см, призначення якого залишається нез'ясованим.

В найбільшій зачистці — B_2 — з виразно

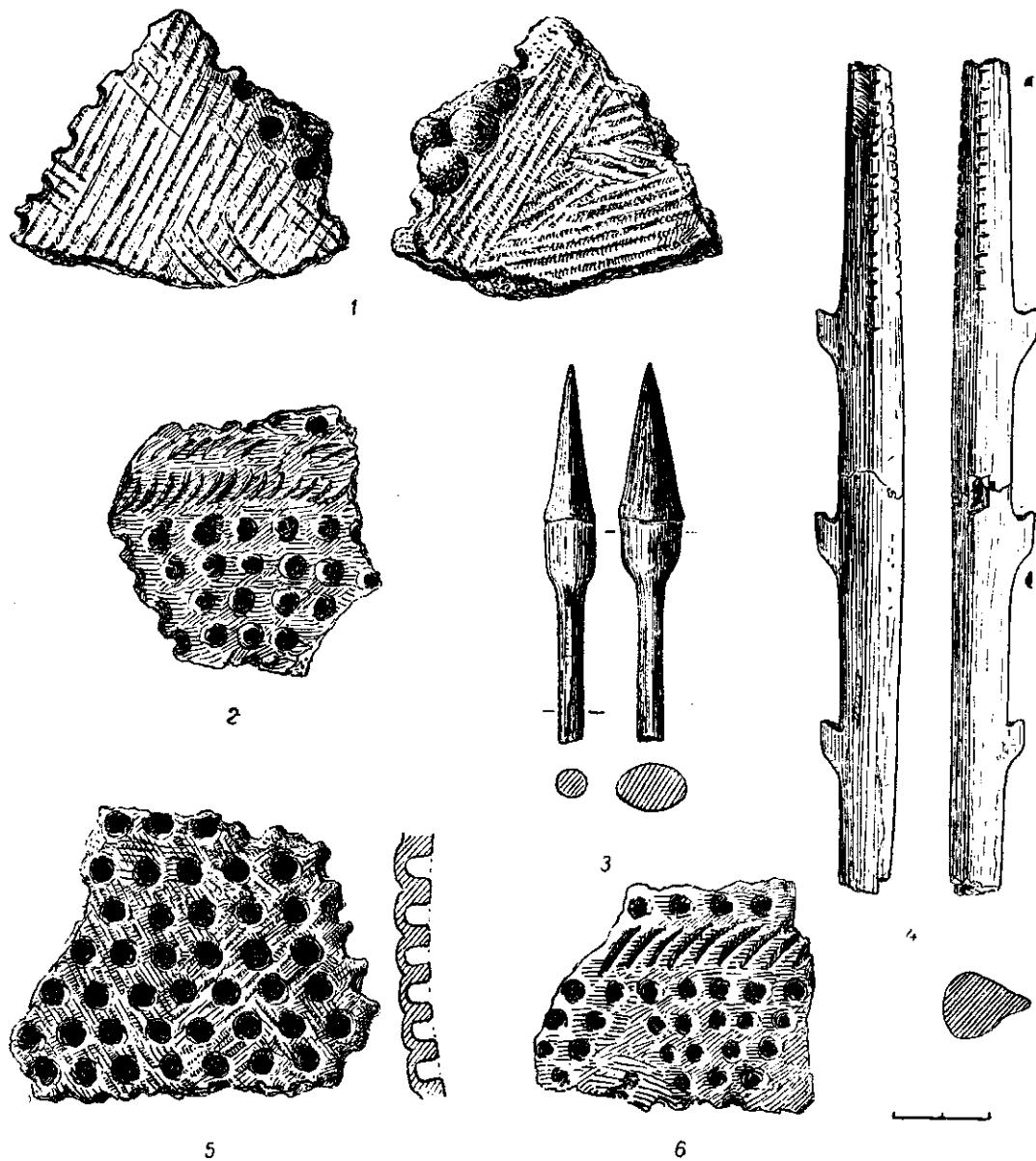

Табл. II. Знахідки в місцях зачистки берега між устями Реті та Єсмані, 1, 2, 5, 6 — уламки посуду; 3 — кістяний наконечник стріли, 4 — кістяний гарпун, $\frac{2}{3}$ н. в.

го ґрунту і в підстеляючому його горизонті, насиченому уламками дрібних черепашок, на глибині 2,25 м від поверхні заплави, знайдено маленький фрагмент тонкостінної посудини, орнаментованої глибокими ямками, і великий дуже добре оформленій відщеп сірого кварциту доброї якості з широкою ударною площадкою

виявленим у відслоненні шаром сірозеленуватого суглинку з маленькими уламками дрібних черепашок, що підстеляє шар темно забарвленого ґрунту, знахідок трапилося дуже небагато. Деякі з них лежали в темному шарі, інші — в зеленуватому глеї. В крайньому з півночі квадраті № 1 у глеї знайдено розбитий надвое гар-

пун (обидва кінці відламані), з одним рядом широко (на 3 см) розставлених гаків, коротких і тупих, що виступають над стрижнем знаряддя всього на 3—3,5 мм. В перерізі гарпун має підтрикутну форму з висотою (в місці зламу нижнього кінця) 1 см. Поверхня гарпуна, ретельно загладжена, зберігає сліди обстругування кістки. Верхній кінець оформленний з метою забезпечити, насамперед, міцне прив'язування знаряддя. Всі три ребра (два по боках і одне посередині спинки гарпуна), спеціально залишені без обточування поверхні і покарбовані (по 14—16 карбовані по ребру) для зручнішого намотування шворки. Розміри знаряддя: ширина (через гаки) 1,7—1,5 см, максимальна довжина 1,1 см. Кістка має світлокоричневий колір (табл. II, 4).

Прирізка до зачистки B_2 , яка охопила цей квадрат і прилеглу до нього площу на північ і в бік берега, не виявила зламаних частин знаряддя. В ній знайдено два фрагменти неолітичної кераміки особливого сорту, з щільної тліни світлосірого кольору із значною домішкою дрібних уламків черепашок, що цілком відповідає складу вже згаданого сіро-зеленого суглинку, який підстеляє шар темно забарвленим грунтом (табл. II, 2, 5—6).

На цьому наше розвідування шару компактного ґрунту темного кольору в двох віддалених один від одного пунктах було закінчено.

З цілковитою певністю встановлюється, що культурні залишки в нашаруваннях берега в цих пунктах пов'язуються тільки з шаром компактного ґрунту.

Якщо оцінювати ці залишки, в тому числі і знахідки «погорілівського» типу, в широких рамках розвитку неолітичної доби в межах північно-східних областей України, то вони становлять єдину історико-культурну цілість.

При неповноті наших даних з погорілівської Кося, з нашарувань Плюшняка-Романівки і з відслонення лівого берега Десни між устями Реті та Єсмані спроби хронологічного уточнення певних груп матеріалів чи окремих комплексів, зрозуміло, в той же час не знайдуть відповідного обґрунтування. Хоч ми і маємо серед них безсумнівні вказівки на певні прояви раннього часу, нижню межу цієї історико-культурної цілості встановити поки що не можна. Верхня межа, датована пізнім чи кінцевим неолітом, може бути прийнята з певністю.

Значення одержаного матеріалу полягає в тому, що, створюючи єдиний історико-культурний шар, він простежується в геологічному утворенні, чітко виявленому у профілі берега Десни і так само єдиному щодо його походження і віку. Це значення підсилюється тим, що

шар компактного ґрунту темного забарвлення перекритий потужним шаром молодших нашарувань заплави, які не дають ніяких вказівок на культурні залишки взагалі і зокрема на більш пізніші в порівнянні до неолітичного часу.

Якщо шар компактного ґрунту темного забарвлення з культурними залишками, похованими під потужним шаром наверствувань водяного походження, на якомусь етапі історії Деснянської заплави був продуктом ґрунтотворення суші, він повинен був утворитися в якийсь посушливий період при сильному спаді води. Навпаки, відповідна зміна кліматичних умов, збільшення опадів і повеней повинні були повільно, але безнастанно вже перекривати його пізнішими наносами і, кінець кінцем, поховали його під товщею суглинкових пісків¹.

На нашу думку, відсутність в шарі компактного ґрунту темного забарвлення культурних залишків пізнішого часу можна пояснити тільки так: або ж пізньо-неолітичні мисливці й рибалки даної ділянки заплави Десни з тих чи інших причин покинули ті придатні для перебування місця, де ми виявили їх сліди (урочище Плюшняк-Романівка, берег між устями Реті і Єсмані), або ж дальше творення шару компактного ґрунту темного забарвлення на пізньо-неолітичному етапі розвитку місцевого населення припинилося, і його поверхня стала непридатною для дальнього використання її рибалками і мисливцями пізніших часів, які обрали для своїх стійбищ (очевидно, сезонних) відповідніші для тимчасового перебування місця.

Підтвердження правильності цієї думки ми знаходимо в кількісно значній групі матеріалів з більш-менш обширної стоянки, відкритої нашою розвідкою в урочищі Вир на мисуватому вистулі берега Десни, утвореному злиттям її з Єсманню.

На відрізку берега між устями Реті та Єсмані цей мисуватий виступ являє собою найбільш піднесений пункт (до 3,75 м над рівнем ріки). Лівий берег Єсмані, у відслоненні якого було виявлено сліди стоянки, дає таку картину нашарувань і культурних залишків. Вгорі, до глибини 0,40—0,45 м, лежить суглинистий світложовтий пісок, в якому культурних залишків не трапляється; вони починають виявлятися тільки з глибини 0,43—0,45 м в шарі сильно гумусованого піску темносірого кольору. На глибині 0,50—0,75 м знахідок найбільше. Далі кількість їх зменшується. Остаточно вони зникають на глибині 0,85 м, де гумусований пісок пере-

¹ Подібне нашарування в розумінні структури і в характері його забарвлення ми спостерігали і під «шаром компактного ґрунту темносірого забарвлення».

ходить у подібний до верхнього, але трохи темніший шар піску брудножовтого забарвлення. Глибше 0,85 м трапилося вже лише кілька кремінних відщепів і один уламок кераміки.

З огляду на структуру ґрунту і невелику площеу зачистки (10 м^2) ніяких стерильних прошарків не відзначено, отже стратифікувати виявлювані культурні залишки не можна, хоча цілком очевидно, що вони відбивають більш менш значний відрізок часу. Культурний шар знаходища спиняє увагу своєю насиченістю, не відзначеною в інших зачистках і на Плюшняку і між устями Реті і Єсмані, і товщиною, що простежується на значній площині¹. Він показаний тільки керамічними рештками і кремінними та кварцитовими виробами й відщепами. Остеологічні залишки відсутні, що пояснюється несприятливими умовами їх залягання (пісок).

Перше місце в інвентарі стоянки займають численні фрагменти кераміки, серед якої більшість уламків типової ямково-гребінчастої кераміки пізнього часу (тонкостінної, головним чином, з ямковою орнаментацією, опуклинами від натискування штампа без вигладжування поверхні зубчастим приладом). В значній кількості в інвентарі стоянки відзначено і кераміку іншої техніки виготовлення й інших прийомів оформлення посуду та його орнаментації. Серед них зразки кераміки «мар'янівського» типу і особливо показові для характеристики ще пізнішого часу існування стоянки на цьому місці уламки керамічного посуду, орнаментовані відтисками шнуря і тасьми в кілька ниток.

¹ Крім зачистки над краєм берега Єсмані, ми виявили цей шар з такою ж насиченістю культурними рештками і на відстані 50 м над берегом Десни. Зондування культурного шару навколо зачистки в усті Єсмані було проведено десятьма шурфами, закладеними радіально (кожен на відстані 10 м від зачистки чи попереднього шурпу) в напрямках: скоду (шурфи I і VI), південного скоду (II і VII), півдня (III, VIII, IX, X), південного заходу (IV) і заходу (V). Шурфування дає право говорити про те, що культурні залишки стоянки в усті Єсмані вкривають площу щонайменше 3000 м^2 .

Отже, найважливішим і найпоказовішим в нашій документації щодо «погорілівської» проблеми є встановлення факту різної глибини залягання культурних залишків у відслоненнях лівого берега річища Десни в даному районі її заплави.

В той час як культурні рештки на Плюшняку-Романівці і між устями Реті та Єсмані виявляються в глибоких горизонтах нашарувань заплави і перекриті потужним шаром новітніх алювіальних утворень, культурний шар стоянки в усті Єсмані над урочищем Вир прокреслюється (не досягаючи глибини 1 м від денної поверхні) у верхній частині нашарувань, типових для так званих «грудків» (піщаних утворень в межах заплави), чи останців борової тераси, відмітих від неї в процесі виникнення долини ріки.

Думка про те, що культурні рештки «погорілівського» типу походить саме з глибших нашарувань заплави, не може викликати сумніву.

Само собою зрозуміло, нам бракує багатьох даних про те, як в часі існування стоянки (чи стоянок) в урочищі Вир у нинішньому усті Єсмані проходило русло Десни, як і де саме впадали в неї Єсмані і Реть, який вигляд мала в ті часи та частина заплави, що являє тепер відрізок лівого берега річища Десни між устям Реті, урочищем Плюшняк-Романівка і погорілівською Косою. Проте можна говорити з безперечною певністю, що згаданий пісковий «грудок», дещо піднесений серед заплави над теперішнім устям Єсмані, де виявлено стоянку з культурними рештками різного часу, відвідувався, очевидно, і рибалками з «погорілівською» рибальською справою (гарпун, кістяне вістря на стрілу).

Так чи інакше, на підставі культурних залишків, виявлених і в усті Єсмані і між устями Єсмані та Реті, а також і на Плюшняку-Романівці, у нас немає достатніх даних вбачати в «погорілівцях» мисливсько-рибальські об'єднання якоїсь дуже ранньої пори неоліту, як це здавалося раніше.

В. М. ДАНИЛЕНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК В РАЙОНІ КІЄВА В 1949 р.

В липні 1949 р. керований автором загін експедиції «Великий Київ» досліджував групу пам'яток в околицях Києва. Об'єктом розкопок і розвідок були неолітичні стоянки, які знаходяться на західній околиці лівобережного передмістя Києва — Микільській Слобідці.

Першою вказівкою на наявність тут неолітичних матеріалів були розвідки І. М. Самойловського в 1948 р. та А. П. Савчука в 1949 р.

Група неолітичних стоянок біля Микільської Слобідки (пункти 1—3) знаходиться на краї надзаплави, безпосередньо на захід від с. Микільської Слобідки, над широким лугом, на віддалі до 1,5 км від Дніпра. Як повідомляють місцеві жителі, весняні повені в окремі роки досягають рівня, зайнятого стоянками, і розмивають прилукові частини терас.

Пункт 1-й розташований безпосередньо на західній околиці села. Він являє собою неглибокий видув площею 30—40 м², на якому простежуються відклади білого алювіального піску. Культурний шар тут не зберігся. Серед залишків XVII—XVIII ст. на цьому місці знайдено кілька кремінних виробів неолітичного типу та віщцепів.

Пункт 2-й являє собою широку плоску дюну площею близько 0,5 га, відділену від пункту 1-го старим, задернованим видувом шириною 200—250 м.

Пункт 3-й являє собою трикутної форми мис надзаплави, який знаходиться безпосередньо на південь від пункту 2-го.

Зачистки і розкопки, проведені на пунктах 2-му і 3-му, показали однакову геологіко-стратиграфічну картину. На менш розвіяному 2-му пункті спостерігалась така послідовність нашарувань: 1) брудний сіруватий навіяний пісок з сучасним матеріалом (0—0,6 м); 2) горизонт

пізнішого викопного ґрунту, на поверхні якого знахідки XVIII ст., а в основі — поодинокі черепки корчеватівської культури (0,6—0,75 м); 3) шар бурого супіску, що містить археологічні знахідки, у верхній частині — епохи ранньої бронзи, в основі — неоліту (0,75—1,05 м); 4) світлий алювіальний пісок з ортзандовими прошарками, на поверхні якого залягають неолітичні знахідки (1,05 м і глибше).

На 2-му пункті на схилі тераси було закладено два розкопи — поздовжній, орієнтований з півночі на південь (22×4 м), і поперечний на гребені тераси, за 5 м від південного кута первого розкопу, орієнтований із заходу на схід.

Як і на інших дюнах, тут було важко розібратися в стратиграфічних умовах залягання різночасових археологічних залишків і виявити властиві їм комплекси. Цій роботі заважала також дуже обмежена кількість жилих та господарських ям, слідів вогнищ та ін. Проте деякі спостереження в цьому напрямку зробити все-таки вдалось.

Виходячи з того факту, що фрагменти посуду раннього залізного віку (переважно корчеватівської культури) виразних комплексів не становили, можна зробити висновок, що ранньослов'янське населення лише відвідувало це місце, а постійно тут не жило. Напевно, до цього часу відносяться сліди двох вогнищ, відкриті в середній частині розкопу I, безпосередньо під гумусованим шаром на глибині 0,55—0,65 м. До цього ж часу належить і знайдена в надлуковій частині розкопу I невелика ямка, що знаходилася нижче рівня викопного ґрунту і була заповнена гумусом з попелом. В ній знайдено кілька фрагментів посуду та одна банкоподібна мініатюрна посудина. Висловлені вище спостереження наводять на думку, що на рубежі на-

шої ери ця місцевість була задернована і розвіювання не зазнавала.

Набагато складніше було з археологічними залишками у відкладах бурого супіску потужність якого, як правило, не перевищувала 0,3—0,4 м. Як найпізніші, з нею насамперед пов'язані матеріали епохи ранньої бронзи, представлені фрагментами плечистих гостродонних горщиків з смугастим згладжуванням стінок і простим шнуром орнаментом, в цілому близьких до древньоямних. Найбільш інтенсивне скупчення досить великих фрагментів цього типу спостерігалось в південно-східному куті розкопу II на площині 4 м² на глибині 0,1—0,15 м під викопним ґрунтом. На відстані 3 і 8 м на захід відзначено два заглиблени на 0,3 м вогнища, спущені з того ж рівня, які прорізали нижню частину бурого супіску і врізались у поверхню алювіального піску.

З цим же шаром (на площині розкопу I) пов'язані також знахідки фрагментів трипільського посуду, зокрема розтрощений дуже великий горщик, який залягав на площині менше 2 м² у верхній частині бурого супіску. З розвалом, напевно, була пов'язана господарча яма з більш темним заповненням і поодинокими археологічними знахідками.

В основі шару бурого супіску залягав неолітичний матеріал. На площині розкопу II він лежав нижче залишків часу ранньої бронзи.

Неолітичний матеріал представлений невеликою кількістю кремінних виробів та двома типами кераміки. Кремінні вироби траплялись переважно в західній частині розкопу I, там, де переважали знахідки древнішого типу кераміки — товстостінної, з рослинною домішкою; проте найбільша кількість кременю зібрана в осипу північного кінця розкопу I. Про умови первинного залягання неолітичних решток дають уявлення розвали двох типологічно древніших посудин, знайдені в західній (надбережній) частині розкопу I. Вони залягали як на поверхні світлого дюнного піску, так і в нижніх десяти сантиметрах товщі бурого супіску. Слід відзначити знахідку в північній частині розкопу I одного гострого денця, виявленого в білому піску, оточеного скупченням неолітичної кераміки (остання знаходилась на дещо вищому рівні).

Пункт 2-й біля Микільської Слобідки зазнав чималих руйнувань, особливо із заходу, внаслідок повеней, і це позбавляє нас можливості говорити про первинний характер виявлених тут слідів поселень. Можна тільки твердити, що постійно цей пункт заселявся в неоліті, коли був зайнятий весь надбережний схил урочища. Про це свідчить значна кількісна перевага неолітичного матеріалу. В період ран-

ньої бронзи центр поселення знаходився вище, біля гребеня дюни. Про тимчасовий характер цього поселення свідчить спорадичність знахідок та примітивність вогнищ.

Нижче подаємо опис здобутого матеріалу, починаючи з найдавнішого — неолітичного.

Кремінний матеріал з 2-го пункту, порівнюючи з кількістю фрагментів кераміки, досить нечисленний. Всього зібрано близько 40 екземплярів мікролітичних знарядь, а також невелику кількість кремінних відщепів. Кремінь, з якого виготовлені знаряддя, досить різноманітний щодо складу — сірий, плямистий, майже чорний, жовтуватий, коричневий та ін. Ряд особливостей виготовлення свідчить про те, що кремінь збиралі «сухим»; цей факт, поруч з різноманітністю складу кременю, свідчить, можливо, про те, що це був валунний кремінь, який, імовірно, неолітичне населення добувало з льодовикових покладів.

Пізніші вироби (початку доби металу), зібрані на цьому пункті, відрізняються від неолітичних як розмірами, так і формами, а також зовсім іншим темносірим, смугастим забарвленням, що свідчить про волино-подільське походження кременю. З таких знахідок слід відзначити масивний ніж з притуплюючою ретушшю, а також кілька відщепів. Поданий нижче опис кремінних виробів цілком стосується неолітичних матеріалів.

Слід підкреслити, що кремінні знаряддя з цієї стоянки значно відрізняються від відповідних виробів неолітичних стоянок з ямково-гребінчастою орнаментацією кераміки, відомих в Лівобережному Поліссі. Загальною особливістю знайденого тут кремінного інвентаря є яскраво виявлені мікролітичність і повна відсутність знарядь макролітичного типу. Зовсім не було кам'яних знарядь для обробки дерева і виготовлених в техніці двобічної ретуші наконечників стріл, дротиків та ін.

Мікролітичні пластинки, свердла з подібних же пластинок, а також невеликі округлі скребки з відщепів складають найчисленнішу групу знарядь, що дозволяє в цілому зіставляти його з набором кремінних виробів неолітичних стоянок степового півдня України.

Найбільш масовий тип кремінного інвентаря стоянки становлять ножовидні пластинки довжиною 3—6 см; середня ширина їх 1—1,3 см. Деякі з них мають незначну краєву ретуш, яка свідчить про те, що вони застосовувались для різання і стругання.

Серед знарядь виділяються два первинні уламки досить великих пластин довжиною 3—3,3 см і ширину 2—2,3 см. Визначеною особливістю таких знарядь є те, що ретуш на них наосилася найчастіше з черевця і рідше із спин-

ки, що забезпечувало зазубреність робочих країв. Ці ознаки дозволяють вбачати в обох описаних знаряддях інструмент для різання або пропилювання.

Свердла на стоянці звичайно виготовлялись з пластинок середнього розміру довжиною 2,5—4 см при середній ширині 1 см. Довжина свердлової частини таких знарядь незначна — від 1 до 2 см завдовжки при найбільшому се-

ментацією кераміки, а також про його подібність до кремінного інвентаря неолітичних стоянок більш південних районів України. Цілком імовірно, що дата цих пам'яток, тобто кінець IV — перша половина III тисячоліття до н. е., є також датою і нашої стоянки. Цьому не суперечить характер глиняного посуду, представлена на 2-му пункті великою кількістю фрагментів, що належать приблизно 15 посудинам.

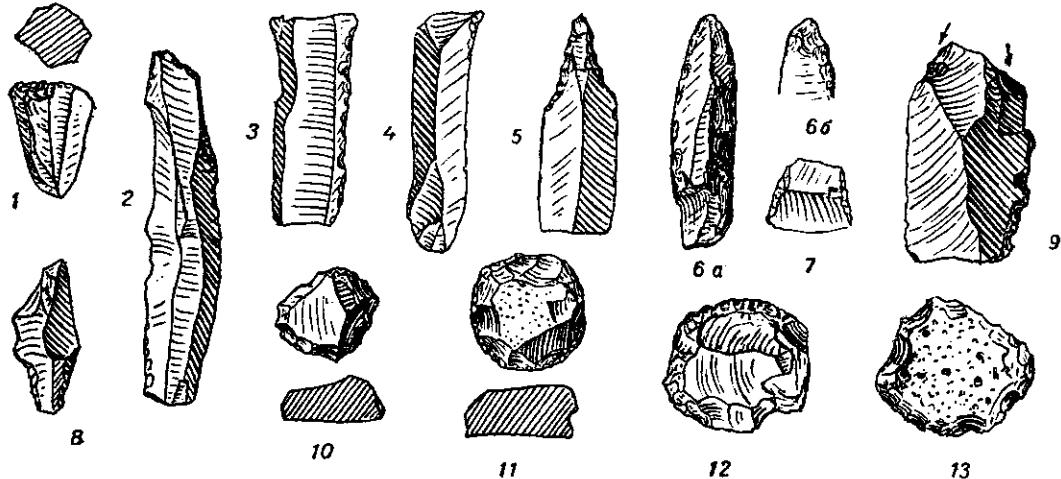

Табл. 1. Микільська Слобідка, пункт 2-й, кремінні вироби. 1 — мікронуклеус; 2, 3, 4 — пластинки; 5 — свердло; 6а, 6 — відтискувач; 7 — трапеція; 8 — наконечник стріли; 9 — різцевидне знаряддя; 10, 11, 12, 13 — скребки з відщепів.

редньому діаметрі 1 см. Вони обумовлювали біконічний характер свердловини і, очевидно, застосовувалися для роботи по дереву і кості (табл. I, 5). Серед знахідок є один різець кутового типу (табл. I, 9).

Геометричні форми представлені єдиним екземпляром трапецівидного знаряддя, найбільша ширина якого 1,5 см і висота 1,6 см (табл. I, 7). Наконечники стріл також представлені єдиною знахідкою (табл. I, 8). Це мініатюрний наконечник, виготовлений з випадкового пригостреного уламка мікролітичної пластинки, довжиною 2,7 см і ширину менше 1 см, з черенком, оформленім шляхом зняття краєвої ретуші.

Майже всі скребки виготовлені з масивних відщепів. Основну їх групу становлять круглі знаряддя з круговою ретушшю, яка не захоплює тільки дільницю відбивання. Діаметр їх коливається від 1,5 до 3 см. Різновидністю таких знарядь є цілком круглі скребки, також виготовлені з відщепів (табл. I, 10—13).

З наведеної вище характеристики кремінного інвентаря 2-го пункту біля Микільської Слобідки можна зробити висновок про його порівняно більш давній вік відносно кремінного інвентаря стоянок з ямково-гребінчастою орна-

ментацією кераміки, за формою і технікою виготовлення цей посуд можна поділити на кілька груп.

Найчисленнішу групу становлять великі горщики витягнуто-конічної форми з гострим денцем, з трохи нахиленою до середини верхньою частиною, яка закінчується дещо відігнутими назовні вінцями. Наскільки можна судити з наявних фрагментів, висота таких посудин досягала 40—50 см, а діаметр вінець — 25—30 см. Для їх виготовлення застосовувалася звичайна глиняна маса, яка не містила мінеральної домішки. Специфічною домішкою, іноді досить значною, яка використовувалася не тільки для того, щоб зробити глину більш пісною, а й для створення своєрідного каркасу, є трав'яниста домішка. В окремих випадках у верхній частині посудини (трохи нижче зрізу вінця) вміщувались рослинні мотузки, які стягували верхню частину посудини на час формування і сушки до обпалу. Подібні прийоми відзначаються і для посуду з стоянок сусідніх територій.

Посуд виготовлявся звичайним стъижковим способом. Зовнішня поверхня стінок досить старанно згладжувалася і майже повністю орнаментувалася. З середини верхня частина

іноді згладжена, а нижче звичайно помітні смугасті розчоси. Товщина стінок в залежності від розмірів посуду коливається в межах 0,7—1 см.

Посудини другого типу, що являють собою різновидність попередньої форми, були, мабуть, також гостродонними, але відрізняються більш крутым зламом тулова. Рослинної домішки в складі керамічної маси не виявлено, глина містить лише дрібний пісок. В цілому посуд цього типу, напевно, відзначається меншими розмірами, про що, зокрема, свідчить менша товщина стінок, яка, звичайно, не перевищує 0,5 см. Цей посуд відрізняється також системою і прийомами орнаментування.

Обпал обох типів посуду вогнищний, що обумовлює бурувате забарвлення зовнішньої і внутрішньої поверхні стінок, а також темносірий колір черепків на зламі.

Посуд першого типу орнаментували трикутним штампом, який іноді створював майже безперервні лінії, гребінчастим штампом, що мав від двох до чотирьох зубців, круглим штампом, можливо, кінцем розмочаленої палички та поодинокими глибокими наколами, які розміщувалися в один-два ряди під вінцями; крім того, поверхня посудин прикрашалася врізаними або прогладженими лініями. На вінцях, крім наколів, звичайно вміщувалися горизонтальні смуги з одного або кількох рядів відбитків названих штампів. Нижче них в межах верхньої частини посудини через певні інтервали розміщувались такі ж смуги з штампів, поставлених навскіс, з прогладжених або врізаних ліній, які нерідко складали косу сітку. Плічка також прикрашалася горизонтальними смугами, а нижня конічна частина посудини до самого денця орнаментувалася кількома горизонтальними рядами штампів (табл. I, 1—10).

Посуд другого типу орнаментувався значно складніше: відтисками круглого, трикутного штампа, овалами-наколами, що створювали майже безперервні лінії, скомпонованими в стъожку відтисками, надрізами або дужковими штампами і, нарешті, композиціями з прогладжених або врізаних ліній. В системі орнаменту цього посуду панують зональні композиції, які складаються з великої кількості смуг завширшки 3—4 см, скомпонованих з горизонтальних рядів, трикутного, овального або круглого штампа, а також із смуг косих або скорописних ліній, які від верху до дна посудин чергуються з косими смугами, виконаними у тій же техніці. Дуже поширені шеврони і складні зигзаги з ліній, між якими вміщувались горизонтальні ряди відтисків штампів (звичайно у верхній частині посудин). Наколи під вінцями не спостерігались. Зрізи вінець в обох типів посуду по-

тоншенні або прикрашені насічками чи відтисками круглих штампів (табл. I, 11—15).

Генетичний зв'язок обох описаних груп посуду досить очевидний, проте обидві вони існують і окремо. Результати розвідок експедиції «Великий Київ» показали, що другий тип посуду явно переважає на стоянці біля с. Бортничів, на стоянці в урочищі «На горках» під с. Ошитками, а біля озера Глядин під с. Старосіллям зустрічається виключно цей тип. Подібний посуд явно переважає на сусідньому З-му пункті біля Микільської Слобідки. Слід зазначити, що на останньому пункті і біля с. Ошитків була виявлена подібна кераміка, що має риси, властиві посуду трипілля.

Для розуміння взаємовідносин місцевого неолітичного населення з населенням трипільської культури важливими є знахідки на цій стоянці фрагментів трипільського посуду. Згаданий вище розтрощений трипільський горщик і фрагменти кількох інших посудин залягали переважно у верхній частині буруватого піску в західній частині першого розкопу. Посудина, що розвалилася, являє собою досить великий плечистий горщик з плоским дном, виготовлений з червонуватої пористої маси, яка має сліди вигорілої органічної домішки. Орнамент нескладний: насічки по потоншенному зразу вінець, вертикальні розчоси на них, а на переході до тулова рельєфні наліпи (табл. I, 16).

Крім описаної, безсумнівно кухонної посудини, тут були зібрани залишки двох-трьох подібних посудин, виготовлених з сірої глини, з характерними розчосами і зубчастими півколами, виконаними ракушкою, а також так званими перлинами нижче зразу вінця. Крім того, знайдено два фрагменти від червоноглиняних посудин: плоске денце і частина вінця, відхилені назовні.

Аналогічні трипільські вироби є звичайним явищем на поселеннях розвинutoї доби трипільської культури, наприклад в урочищі Церковщина біля с. Пирогова та ін.

В безпосередній близькості від цього розvalu, про що побіжно згадувалось, виявлено яма неправильної округлої форми діаметром до 1,5 м і глибиною 0,3 м, впущена з рівня бурого супіску в товщу білого алювіального піску; яма мала сіре піщене заповнення, яке містило знахідки кременю і фрагменти посуду. Аналогічна яма, але без знахідок, відкрита на північ від скupчення; можливо, вона також належить до цього часу.

Серед знахідок з першої ями слід назвати дуже спрацьований мікролітичний нуклеус, а також фрагменти від кількох посудин другого неолітичного типу. Серед цих досить однотипних черепків виділяються уламки посуду, виго-

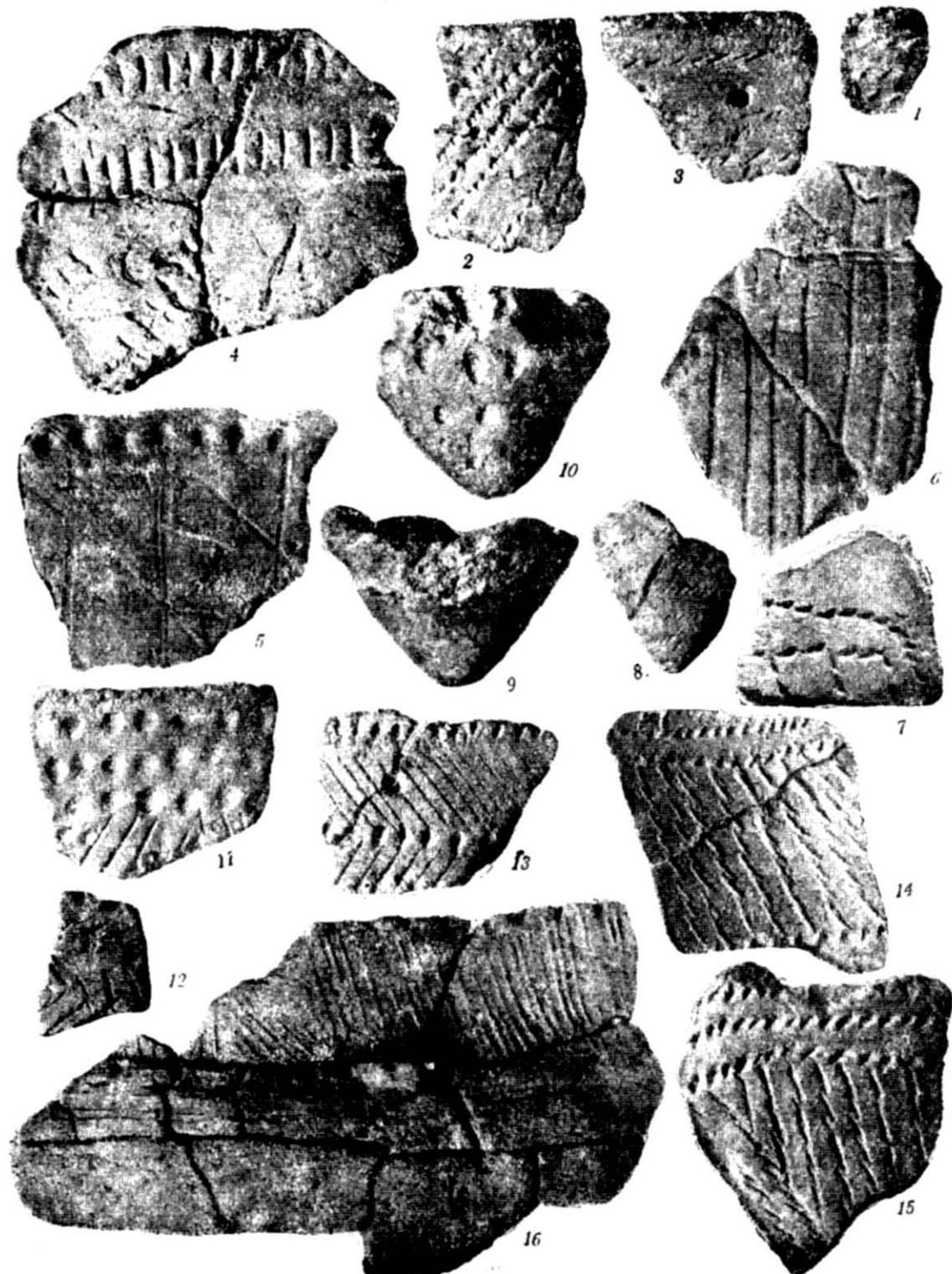

Табл. II. Микільська Слобідка, пункт 2-й, кераміка. 1, 2, 3, 4 — зразки прямих вінець титу неолітичної кераміки; 5, 6, 7 — зразки орнаментованих стінок посуду того ж типу; 8, 9, 10 — зразки орнаментованих вінець посуду першого типу; 11, 12 — зразки вінець посуду другого типу; 13, 14 — зразки стінок посуду другого типу; 15 — колодenna частина посудини другого типу; 16 — фрагмент трипільської посудини.

товленого з червонуватої піскуватої глини. Зовнішня поверхня їх має широкі сліди смугастого згладжування. Один з них є частиною вінець, прикрашених подвійним рядом грубих трикутних наколів. Ці фрагменти, безсумнівно, належать великому кухонному горщику трипільського типу. В ямі знайдена також стінка маленької підлощеної неолітичної посудини з сірої глини.

Із факту спільногого знаходження на цьому пункті місцевої кераміки другого типу і посуду розвинутої доби трипільської культури можна було зробити висновок про співіснування най-пізнішої фази місцевої неолітичної культури і трипільської культури розвинутої доби. Проте обстоюють цю думку, як і думку про значну хронологічну розбіжність обох типів неолітичного посуду, ще передчасно, бо можливо, що трипільський фрагмент потрапив у цю яму випадково.

Значний інтерес являють і знахідки часів ранньої бронзи. Це фрагменти горщиків, які становили певне скupчення в південно-східному куті другого розкопу. Вони належать плечистим гостроронним посудинам типу, близького до древньоіамного, і характеризуються тією ж смугастою обробкою стінок, тим же типом денець і невисокими, ледве відігнутими назовні вінцями, зрідка з шиуром орнаментом під ними. Частина посуду виготовлена з керамічної маси, яка містить домішки вохристої фарби.

* * *

Паралельно з дослідженнями на 2-му пункті проведені розвідувальні розкопки і на 3-му пункті, який являє собою мис надзаплави площею приблизно 100 м². Периферія і середина значно зруйновані внаслідок розмивання і розвіювання. Поперечною траншеєю і зачисткою схилів досліджена третина площини миска (всього близько 30 м²).

На ділянках, що краче збереглися, вдалося встановити такий геолого-стратиграфічний розріз: сірий навіянний пісок від поверхні до глибини 0,6 м; дуже гумусований супісок — горизонт недавно похованого ґрунту, в товщі якого зустрічаються знахідки XVIII ст. Від глибини 0,6—1,0 м знаходитьться шар буруватого супіску, в основі якого залягають археологічні знахідки, а від глибини 1—2,6 м — річковий пісок з організованими прошарками.

На північному схилі миска виявлена яма, слущена в білий алювіальний пісок. Довжина її 3 м, ширина 1,5 м і глибина близько 0,5 м. Яма орієнтована з півдня на північ. Сіробуре заповнення її ледве відрізняється кольором від навколоишнього ґрунту. Призначення ями неясне, але вік її, безперечно, давній.

В ямі знайдені фрагменти від однієї плоскодонної, червоноглиняної посудини з слідами вигорілої органічної домішки, орнаментованої по вінцях і безпосередньо під ними рядками гребінчастого штампа, обведеного прогладженими лініями. За формою ця посудина дуже близька до трипільських кухонних горщиків, а за характером керамічної маси майже аналогічна більшості посудин софіївського типу.

Під час розчистки південного схилу місцевої знаходження, головним чином в його південно-західній частині, в основі буруватого шару на одному рівні знайдені розвали трьох різних посудин.

Перший розвал складався з уламків посудини середніх розмірів (стінки завтовшки 0,5—0,6 м), виготовленої з маси, подібної до маси посуду першої групи мікільської кераміки, але з незначною кількістю рослинної домішки. Посудина, очевидно, мала гостре або кругле дніце і досить опукле тулово; особливістю її є по-мітно відігнуті назовні вінця (з вм'ятинами по зразу) висотою близько 1,5 см, прикрашені двома рядами майже наскрізних наколів, розміщеніх у шахматній послідовності — по самих вінцях і на переході до тулова, а також особливий орнамент — сітчаста композиція з хвилястих прогладжених ліній, яка вкриває все тулово.

Друга, дуже ефектна і своєрідна червоноглиняна посудина, наскільки її можна було реконструювати на підставі фрагментів, являє собою глибокий горщик майже конічної форми з малим дніцем і плічками, що трохи видаються назовні, та плавно відігнутими досить високими вінцями. Посудина виготовлена з доброї глини, яка містить технічну домішку дрібного піску. Обпал рівномірний, оксидовий, що обумовлював червонобурій колір зовнішньої і внутрішньої поверхні стінок. На зламі помітний жовто-сірий прошарок, який знаходитьться біжче до внутрішньої стінки. Зовнішня поверхня посудини добре згладжена, внутрішня місцями зберігає сліди смугастого згладжування. Незважаючи на великі розміри, посудина має тонкі стінки. Трохи потоншений зріз вінець прикрашений насічками, які надають йому зубчастості; на переході від вінця до тулова вміщені два горизонтальні рядки з трикутних наколів, нижчі з яких через певні інтервали створені звисаючі прямокутні поля з коротких паралельних прогладжених ліній, на кінцях яких є крупні підтрикутні форми вдавлини. На плічках є горизонтальна смуга, що складається з окремих прямокутних полів, заповнених косо поставленими і розміщеними в шахматному порядку відбитками гребінчастого штампа. Іх кути, а

також передні частини доповнені підтрикутними наколами. Нижче цього горизонтального поясу навскіс у напрямку до денця звисають смуги, виконані в такій самій техніці, що і орнамент верхньої частини посудини. Всю композицію завершує ряд крупних крапок, які знаходяться на переході від тулова до денця.

Крім описаної посудини з червоної глини, є фрагменти і від інших посудин, серед них уламки вінець двох широко відкритих червоноглиняних чаш з добре згладженими поверхнями. В одному випадку поверхня чаші спеціально зачорнена. Зріз вінець однієї чаші прикрашений півкруглими вирізами, що надають їйому зубчастості; вінця чащі також мають характерне потовщення, яке властиве багатьом посудинам цього типу трипільської культури.

Нарешті, до групи червоноглиняної кераміки трішого виготовлення слід віднести також роздавлену третю посудину, яка являє собою гостроронній горщик з нахиленим всередину верхом і трохи відігнутими назові низисокими вінцями. Ця посудина прикрашена гребінчасто-зональним орнаментом: один рядок відбитку штампа містився у верхній частині тулова, а ялинкові ряди — на середній його частині та перед денцем.

Як видно з опису, всі посудини з розвалів об'єднуються рядом подібних рис, але перша з них має більш архаїчний вигляд.

Слід відзначити, що тут же знайдені окремі фрагменти інших посудин такого ж архаїчного характеру¹. Можливо, саме з цим посудом і слід пов'язувати знайдені тут поодинокі кремінні вироби. У складі кремінного інвентаря пе-

реважають уламки кременю, але поруч з ними трапляються дрібні пластинки, неправильні мікролітичні нуклеуси і викінчені вироби (трапеція невеликих розмірів і два маленькі скребки — округлий і кінцевий).

Цілком можливо, що ця група знахідок відноситься до більш раннього часу, ніж більшість матеріалів з 2-го пункту.

Сказане дозволяє припустити, що виявлені тут матеріали, в порівнянні з матеріалами 2-го пункту, слід відносити до пізнішого часу — до кінця неоліту, або, що правдоподібніше, до початку місцевого мідного віку — до часу, коли вплив трипільської культури вже був досить помітним.

Невеликі розвідкові розкопки в 1949 р. в Микільській Слобідці дали певний науковий результат. Вони, по суті, є початком вивчення справжніх неолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я. Розкопки вперше знайомлять з типами місцевої неолітичної кераміки та генетично пов'язаною з нею керамікою, що намічає можливість хронологічного розчленування місцевих культур кінця неоліту — початку мідного віку.

Як свідчать роботи І. Ф. Левицького в урочищі Моства на Волині, розвідки автора в районі Чернігова, роботи Д. Я. Телегіна на Сеймі, микільський тип неолітичної культури є явищем широкого територіального діапазону. Разом з тим, цей тип неолітичної культури не є тільки північним явищем.

Такі ж матеріали (з старих публікацій О. Бобринського та розвідки О. І. Тереножкіна, Я. П. Прилипка та ін.) відомі із більш південної території — з Канівщини та з Тясмину. Таким чином, питання про микільський тип неолітичної культури переростає локальні межі і стає таким чином питанням про тип неолітичної культури, яка на середньому Дніпрі передувала трипільській культурі.

¹ В останні роки керамічні матеріали типу 3-го пункту Микільської Слобідки виявлені в ряді пунктів північної Київщини та на Волині. Розглядові питання про цей тип посуду, що може сприяти з'ясуванню взаємовідносин місцевої неолітичної культури і трипілля, слід присвятити окреме дослідження.

О. В. БОДЯНСЬКИЙ

РОЗКОПКИ МАР'ІВСЬКОГО ТА ФЕДОРІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКІВ У НАДПОРІЖЖІ

1. Мар'івський неолітичний могильник

Могильник, відкритий в 1950 р. біля с. Мар'ївки, Синельниковського району, Дніпропетровської області, розташований на лівому березі Дніпра, на мисочку, утвореному лівим

не знайдено. В могильнику виявлено всього 15 поховань, які лежали в ряд на протязі 10 м в одному горизонті, трохи похилому в бік берега Дніпра (рис. 1). Лише одне поховання (№ 15) розташоване дещо окремо. Всі кістяки лежали витягнуто на спині, головами на північ-

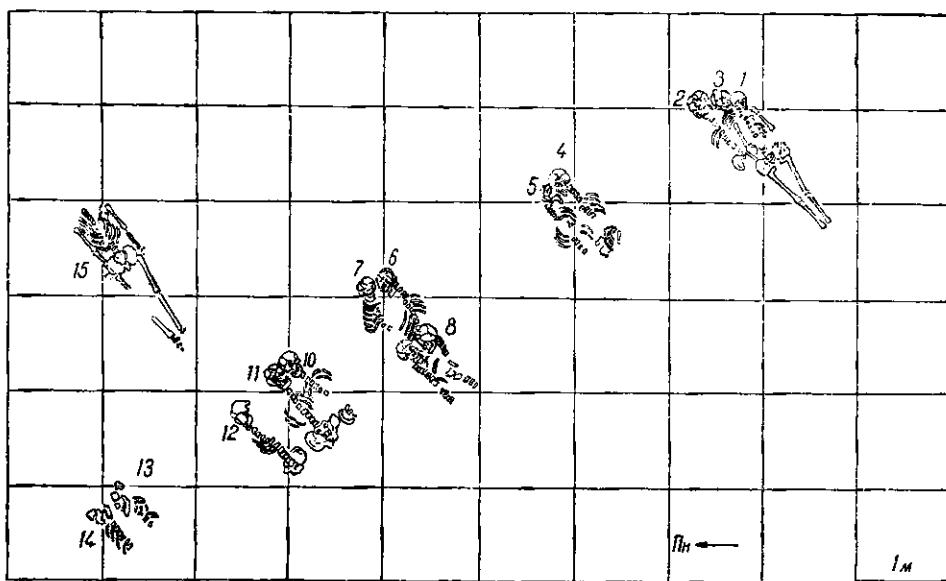

Рис. 1. План поховань Мар'івського могильника.

схилом балки Біляєвої і берегом річки, якраз напроти правобережного Микільського могильника. Мис підноситься над старим рівнем Дніпра на 17 м, що дорівнює третьій терасі. Могильник на поверхні землі нічим не позначений. Поховання залягали у суглинку на глибині 1,40 м від сучасної поверхні. Слідів поховань ям

ний схід. За розташуванням їх можна поділити на п'ять груп.

Перша група, що знаходилася в південно-східній частині могильника, складалась з трьох поховань. Кістяк поховання № 1 лежав з лівого боку, руки витягнуті вздовж тулуба і трохи зігнуті в ліктях, ліва рука лежить на тазі,

права—під ним, ноги зведені. Фарби на кістяку не виявлено. На черепі є проломи. Біля поховання знайдено уламок кістяного предмета. Поховання № 2 є крайнім з правого боку. Маківка голови похованого виступає вище маківки голови першого та третього покійника. Тазові кістки частково перекривають лікtem правої руки першого кістяка. Череп зруйнований, щелепа перебита, ребра і хребці збереглися неповністю, анатомічний порядок порушений. Під шийними хребцями — значна підсипка вохри. З лівого

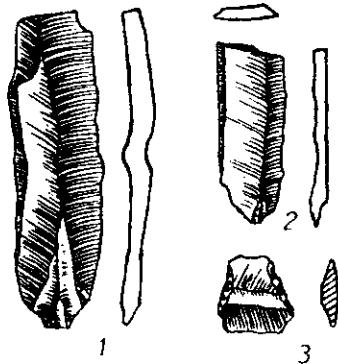

Рис. 2. Кремінні вироби з поховань Мар'ївського могильника.

боку знайдена кремінна зрізана пластина (рис. 2, 2). Поховання № 3 знаходиться під похованням № 1 і частково перекриває поховання № 2. Тазові кістки відсутні, череп потрісканий. Під черепом і шийними хребцями є значна підсипка вохри. Черепи всіх трьох покійників лежать на потиличних кістках з поворотом голови вліво.

Друга група знаходиться за 1,70 м на північний захід від першої і складається з двох поховань, що лежать поруч (№ 4 і 5). Багатьох хребців і ребер немає. Інші кістки лежать в неправильному порядку, черепи побиті. В похованні № 4, що знаходиться трохи вище поховання № 5, збереглися лише кістки тулуба. Череп трохи піднятий, лежить на тім'яній частині, повернутий праворуч до поховання № 5. На черепі і під хребтом — вохра. Біля шийї знайдено два зуби вирізува. В похованні № 5 через майже не зберігся, нижня щелепа розбита, ребра і частина хребців поламані, тазові кістки відсутні. Біля зубів і шийних хребців — підсипка вохри. На місці підборіддя, шийї і під ребрами знайдена купка зубів вирізува, а під правим боком уламок черепашки *Unio*.

Третя група знаходиться далі на південний захід за 1,8 м від другої групи. У групі чотири поховання, розміщені парами. Перша пара (№ 6—7) знаходиться вище, друга (№ 8—9) —

нижче, так що хребет кістяка з поховання № 6 проходить між головами кістяків з поховань № 8 і № 9. У кістяків відсутні тазові кістки, лопатки і ключиці, багато хребців і ребер; кістки лежать не завжди в анатомічному порядку, часто поламані, черепи побиті давно і лежать на потиличній або тім'яній кістці. Кістяк поховання № 6 повернутий праворуч до поховання № 7, а кістяк поховання № 8 — до поховання № 9. В похованнях № 6, 7, 8 під шийними хребцями кістяків та іноді під потиличною кісткою спостерігались сліди вохри. Біля поховання № 6 на місці правої ключиці знайдено рядок зубів вирізува — 9 екземплярів, біля поховання № 7 на шийних хребцях — 4 зуби, у похованні № 8 — 35 безладно розкиданих зубів, нарешті, в похованні № 9 — 4 зуби, що лежали біля підборіддя.

Четверта група знаходилась далі на північний захід за 0,8 м від третьої. Вона складалася з двох поховань — № 10 і 11, що лежали в парі, і поховання № 12, розміщеного за 0,2 м від них. Черепи зруйновані, деяких кісток не вистачає, ребра і хребці іноді лежать не в анатомічному порядку. Під черепами та частково над ними — посипка вохрою. У похованні № 10 під шию і ребрами знайдено 20 зубів вирізува, а біля тулуба — уламок черепашки *Unio*. В похованні № 11 біля шийї і на місці очних ямок знайдено 8 зубів вирізува. У похованні № 12 біля шийї і перенісся в розбитому черепі і під ним виявлено 44 зуби цієї риби, які, мабуть, були нащиті на головний убір.

П'ята група знаходиться за 1,4 м на північний захід від четвертої. Знайдене тут парне поховання (№ 13—14) являє собою рештки двох людських кістяків — уламки хребців, черепів, щелеп. Ці кістки покладені у звичайному для могильника порядку. Кістки не фарбовані. Біля поховання № 13 знайдено уламок черепашки *Unio*.

Одиночне окремо розташоване поховання № 15 знаходилося за 0,90 м на північний схід від поховання № 12 і залягало на 0,10 м глибше від інших кістяків. Кістяк витягнутий на спині, руки лежать вздовж тулуба, ноги зведені. Голова і частина правої ноги знищенні пізнішим зрушеннем. Кістяк не фарбований, але під тулубом помітно слабке рожеве забарвлення лесу. Під п'ятою лівої ноги знайдено уламок черепашки *Unio*, біля правого боку під ребрами — трапецію (рис. 2, 3) та мікропластину (рис. 2, 1), а під спиною нижче лопатки — рядок зубів вирізува (14 шт.).

Кістки в похованнях могильника добре збереглися. Разом з тим скелети, знайдені *in situ*, виявилися неповними (звичайно без нижньої частини) і лише в двох похованнях (№ 1, 15)

кістяки збереглись повністю. Цілі скелети лежали в характерній для неоліту позі — витягнуті із зведеними, ніби зв'язаними ногами. Є підстави думати, що ці кістяки належали жінкам¹. Всі інші 13 поховань могильника покладені без рук, ніг, ключиць і лопаток, а часто і без тазових кісток. Черепи, щелепи, ребра і хребці похованих часто розбиті і поламані, отже, можна думати, що поховані тут люди були вбиті.

Для Мар'ївського могильника характерне часткове фарбування поховань (№ 2—8, 11, 12). Порошковою вохрою темночервоного кольору найчастіше посыпалась частина дна ями на місці черепа, потилиці або шийних хребців, в окремих випадках посыпались голова або груди покійника.

Речовий інвентар, знайдений біля поховань, незначний, що характерно для неолітичних могильників Надпоріжжя. Біля першого поховання знайдено уламок ($15 \times 3,4 \times 1,4$ см) кістяного предмета, виготовленого поздовжнім розривом з трубчастої кістки тварини. Один край цієї заготовки (з природним вигином) має сліди стерності внаслідок використання її як лоцила. У другому похованні знайдена зламана чотиригранна мікропластина світлокоричневого кременю з правильними гранями (рис. 2, 2). Біля поховання № 15 знайдена зламана мікролітічна пластина темносірого напівпрозорого кременю (рис. 2, 1) і асиметрична трапеція, виготовлена з чотиригранної пластинки сіруваткового кременю, круто ретушованої з боків (рис. 2, 3). Поверхня обох речей злегка патинізована. На кремінних пластинах надзвичайно мала точка відтиску.

Важливими є знахідки уламків черепашок Unio та зуби риби вирізуба. Уламки Unio знайдені біля поховань № 5, 10, 13 і 15. Зуби вирізуба в неоднаковій кількості — біля поховань № 4—12, 15. Вони найчастіше лежали біля шийних хребців, підборіддя, на черепі та під ним, а в одному випадку — біля тазових хребців. Більшість зубів, очевидно, є рештками своєрідної вишивки-оздоби, а деякі, можливо, були покладені покійнику як окремі прикраси. Ці зуби дірочок не мали, але їх можна добре прикріплюти за прорізи по боках.

Мар'ївський могильник — нове явище на дніпрових порогах. Часткові поховання забитих і розчленованих людських тіл виявлені вперше. В жодному неолітичному могильнику, виявленому на порогах, нічого подібного не знайдено, лише біля с. Микільського в багатому похованні знайдені дві руки і ноги іншої людини, що були покладені в анатомічному порядку на тулуб покійника.

¹ Антропологічні визначення ще не проведенні.

Загальні спостереження щодо характеру та розташування поховань, а також щодо інвентаря, дають підстави вважати цей некрополь за один з найстаріших серед неолітичних могильників Надпоріжжя.

2. Федорівський могильник часу пізньої бронзи

Поблизу с. Федорівки, Верхньохортицького району, Дніпропетровської області, був відкритий і частково досліджений могильник часу пізньої бронзи.

Могильник розташований в урочищі Круглик на мису глибокої балки, яка за 1 км нижче спускається у Дніпро.

У 1941 р. ріка розмила край тераси і зруйнувала кілька безкурганних поховань під кам'яними закладками і в кам'яних ящиках. Знайдені тут посудини яйцевидної і баночної форми передані у Запорізький музей.

У 1946 р. автор виявив в обрізі протитанкового рову сліди поховання і дослідив його.

Кістяк знаходився в кам'яному ящику, перекритому кам'яною закладкою, і лежав на боку в скорченому положенні головою на північний схід, руки були закладені під щоку.

Біля тім'я стояла посудина баничної форми з короткою шийкою і відігнутими назовні вінцями. Біля потилиці лежало кілька астрагалів, коло ніг — купка кісток тварини.

В 1949 р. тут були досліджені поховання, частково вже зруйновані кам'яними закладками, які перекривали їх. Закладки складалися з великих каменів, мали прямокутну або овальну форму (розміри 2×3 м). Збереженість кістяків була така погана, що положення і орієнтацію їх встановити не вдалося.

В цих похованнях знайдено чотири черпаки, баночка і ребриста посудина і сім опуклих срібних бляшок. Два черпаки мають одинакову форму і близькі розміри (рис. 3, 1, 3). Вінця відігнуті назовні, тулово опукле, дно маленьке, без закрай.

Ручки овальні у розрізі, розширяються у місці з'єднання з туловою і трохи піднімаються над його краєм.

Третій черпак (рис. 3, 2) відрізняється більш низьким і вигнутим туловою і маленьким, майже не виявленим дном. Один черпак орнаментований врізною лінією, що оперізує посуд. Від неї відходить група відрізків таких же коротких врізних ліній (рис. 3, 1). Черпаки виготовлені з глини з великою домішкою кварцу і бліскітів слюди. Поверхня загладжена майже до залощеності, колір жовтосірий з плямами від неправильного випалу.

З двох інших виявлених в похованнях посудин одна мала баночну форму (рис. 3, 6), друга ребристу (рис. 3, 7). Ці посудини виготовле-

ні з глини рожевочервоного кольору з великою домішкою шамоту.

Сім бляшок низькопробного срібла мають різні діаметри (від 1 до 1,5 см). Вони призначались, мабуть, для оздоблення ременів або одягу, бо на внутрішньому боці є спеціальні стерженьки для прикріплювання бляшок до шкіри або тканини.

гладжена і підлощена, колір цеглисточервоний. Посудина виготовлена з глини з домішкою дуже подрібненого кварцу і близькоток слюди.

Нижче цього поховання, вбік від його, на глибині 1,9 м від поверхні виявлено ще одне поховання. Кістяк підлітка лежав у вузькій овальній ямі на лівому боці, у витягнутому положенні головою на захід з незначним відхи-

Рис. 3. Кераміка з Федорівського могильника.

Зовнішня поверхня бляшок прикрашена рельєфним обідком, від якого до краю відходять маленькі, також рельєфні рисочки.

Ще одне поховання було виявлено на глибині 0,30 м поблизу розмитих поховань в обрізі берега. Воно опущено в лес і було закладене каменями, а зверху перекрито кам'яною закладкою овальної форми розміром 2,10×1 м і завтовшки 0,70 м. В ґрунтovій ямі знайдені окремі кістки таза і череп. Скелет лежав, мабуть, у витягнутому положенні, головою на південний захід. На південь від черепа стояла посудина ґрушовидної форми з високою шийкою, яка поступово звужувалася до горизонтально зрізаних вінець. Бока опуклі. Посудина орнаментована врізними лініями, які утворюють смужку навколо горловини і кілька трикутників, що спускаються на тулово (рис. 3, 8). Поверхня добре за-

ленням на південь. Ліва рука зігнута у лікті, права відкинута вперед. Інвентаря в похованні не було.

Незважаючи на значну зруйнованість поховання могильника, зібраний інвентар дає підставу припускати, що всі поховання належать до одного, дуже близького часу. Певну аналогію в кераміці Федорівського могильника становлять посудини з Сабатинівського поселення¹ і Білогрудівських зольників². Ці аналогії дозволяють датувати могильник кінцем бронзового і початком залізного віку.

¹ А. В. Добровольський. Перше Сабатинівське поселення, АП, IV, стор. 78—88.

² С. С. Березанська і Г. Т. Тітенко. Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу, Археологія, т. IX, рис. 6.

I. Ф. ЛЕВИЦЬКИЙ | та Д. Я. ТЕЛЕГІН

ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ В УРОЧИЩІ МІНІВСЬКИЙ ЯР НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

Стоянка розміщена в гирлі Минівської балки, на правому березі Сіверського Дінця, за 1,5 км нижче від с. Богородичного, Слов'янського району, Сталінської області. Горизонти з культурними залишками залягають тут в нашаруваннях першої лесової тераси, яка тягнеться вздовж лівого (східного) схилу балки і виходить до річки (рис. 1). Висота місцевознаходження над літнім рівнем Дінця близько 12 м.

Сліди первісної стоянки в цьому місці вперше були виявлені П. П. Єфіменком в 1924 р. Пізніше, в 1938 і 1940 рр. тут проводив дослідження М. В. Сібільов. Під час розкопок зібраний численний кремінний інвентар і проведені спостереження над умовами залягання культурного шару¹.

Дослідження стоянки продовжувалось в 1950 р. Розкопками розкрита площа близько 70 м².

При характеристиці інвентаря стоянки, яка наводиться нижче, нами покладені в основу матеріали, здобуті дослідженнями 1950 р. Крім того, використані також знахідки, які збереглися у фондах Інституту археології АН УРСР з розкопок 1940 р.

Геологічний розріз тераси, де розміщена стоянка, характеризується такими нашаруваннями: під досить товстим (1,7 м) шаром намного з плато чорнозему залягає восьмиметрова товща суглинку жовтопальового кольору з тощенькими прошарками піску в нижній половині; ще нижче знаходиться крейда.

Археологічні знахідки виявлені в чорноземі і верхній частині товщі суглинку. В чорноземі певного горизонту з культурними залишками

простежити, проте, не вдалося. Тут у верхній частині ґрунту зібрана кераміка слов'яно-салтівського типу; в середній його частині спорадично зустрічались залишки посуду, орнаментованого валиком; в нижній частині — орнаментовані крупною гребінкою уламки кераміки з домішкою товченої черепашки у масі¹. Тут же

Рис. 1. Вид на місце стоянки з лівого берега Сіверського Дінця.

виявлено багато кремінних речей (ножі, нуклеуси), а також мідний чи бронзовий ножик (рис. 2).

Умови залягання археологічних матеріалів у суглинку інші. Тут розкрито п'ять культурних горизонтів (рис. 3). З них, проте, лише два (перший і четвертий) чітко виявлені і насичені знахідками, решта (другий, третій і п'ятий) —

¹ Уламки за характером маси і орнаменту нагадують горщик, виявлений на цій стоянці М. В. Сібільовим і С. М. Одинцовою в 1936 р.

¹ Матеріали не опубліковані.

представлені окремими кремінними знаряддями і відщепами.

Перший горизонт¹ залягав у найвищих шарах суглинку на глибині 1,8—1,9 м від денної поверхні (10—12 см від початку суглинку). Культурний шар його завтовшки близько 10 см складався, головним чином, з відходів кремінного виробництва і кремінних знарядь праці. Відзначена наявність кісток диких тварин (благородного оленя), черепашок *Unio*. Кераміка відсутня. Прошарок суглинку, який містив у собі ці знахідки, кольором не відрізнявся від навколошньої породи. Залишки вогнищ виявити не вдалося, хоч наявність окремих вуглинок і перепалених кременів свідчить про те, що жителі стоянки розкладали багаття.

Тут оброблялась кремінна сировина. Вдалося виділити окрім місця, де обтесувались

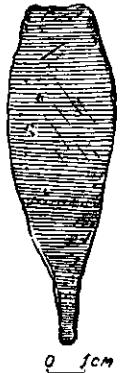

Рис. 2. Мідний ніж (?).

Матеріалом для виготовлення знарядь праці був переважно темний крейдяний кремінь, який добувався тут же у відслоненнях крейдяних гір. Менше використовувався ясножовтий кремінь.

Серед кремінного інвентаря першого горизонту виділяються нуклеуси (7), сокири (6), різці (6), скребки (6), пластини із скощеним краєм (1), відбійник, ножовидні пластини і відщепи.

Нуклеуси двох типів: мікролітичні з правильними фасетками від знятих мікропластин (табл. I, 1) і крупні, порівняно грубо оббиті, призматичні (табл. I, 2).

Сокири становлять характерну групу інвентаря. Обриси і розміри цих примітивних знарядь майже цілком визначаються формою і величиною відщепу або уламку, з якого виготовлена кожна сокира. Стільки, проте, для всіх знарядь цієї групи є те, що всі вони мають неброблене лезо, або підправлене лише з одного боку поперечним сколом, і сформований посередині корпусу сокири перехват, очевидно, для прив'язування до держака. Принаймні, так

44 38 32 26 20 14

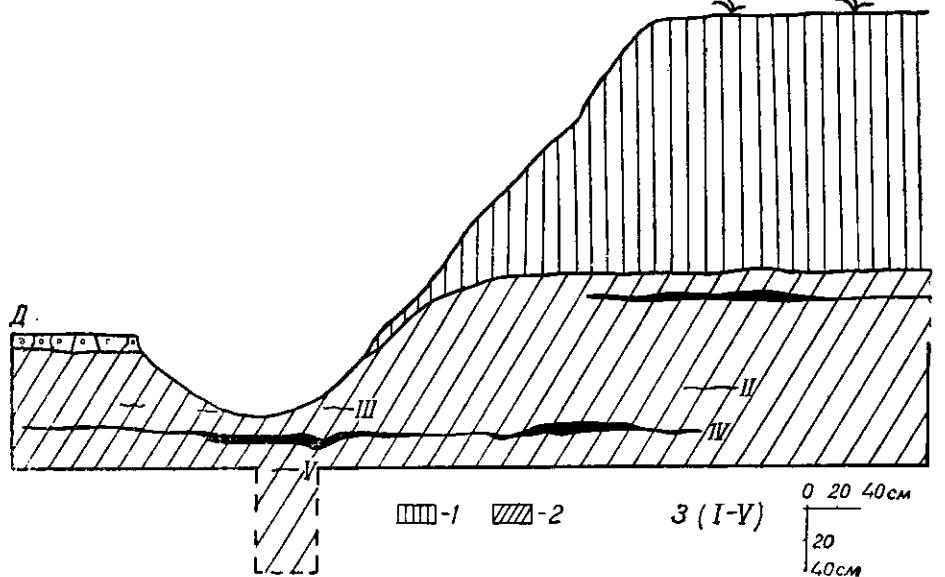

Рис. 3. Розріз нашарувань. 1 — чорнозем; 2 — лесовидний суглинок; 3 — культурні горизонти (I—V).

кремінні жовна. Одне з них, розщеплене первісним майстром, реставровано майже повністю. Всі виявлені речі з одного боку вкриті голубою патиною і завжди лежали патинізованим боком догори. Все це, як і відсутність слідів обкатаності на кремінних речах, свідчить про первісне залягання культурних залишків.

можна судити з заłożення, яке збереглося на перехваті однієї сокири.

Для повноти характеристики опишемо два знаряддя цього типу. Одна сокира (табл. I, 9), виготовлена з великого відщепу, має розмір $5,5 \times 5 \times 1,5$ см, як робоче лезо використовувався гострий край, на якому немає жодних слідів повторної підправки; перехват сформований обивкою, нанесеною на краї спинки відщепу.

¹ Дослідженій Д. Я. Телегіним.

Друга сокира (табл. I, 7), виготовлена з уламку кременю із залишком кірки жовна, має більший розмір ($8,8 \times 6 \times 3,5$ см), робоче лезо з одного боку трохи підправлене поперечним сколом; перехват зроблений описаним вище способом. На лезі є сліди використання цього знаряддя.

Сокири з Минівського яру дуже нагадують траншевидні знаряддя з ранньонеолітичних

і двобічні із скобелевидним кінцем (табл. I, 6).

Серед інвентаря стоянки є одна пластина, кінець якої скощений ретушшю (табл. I, 5). Це знаряддя, проте, дуже мало нагадує поширені на дюонах Дінця пластини із скощеним краєм. Воно грубіше, має інші пропорції, кінець скощений під досить тупим кутом.

З розкопок М. В. Сібільова відома ще тра-

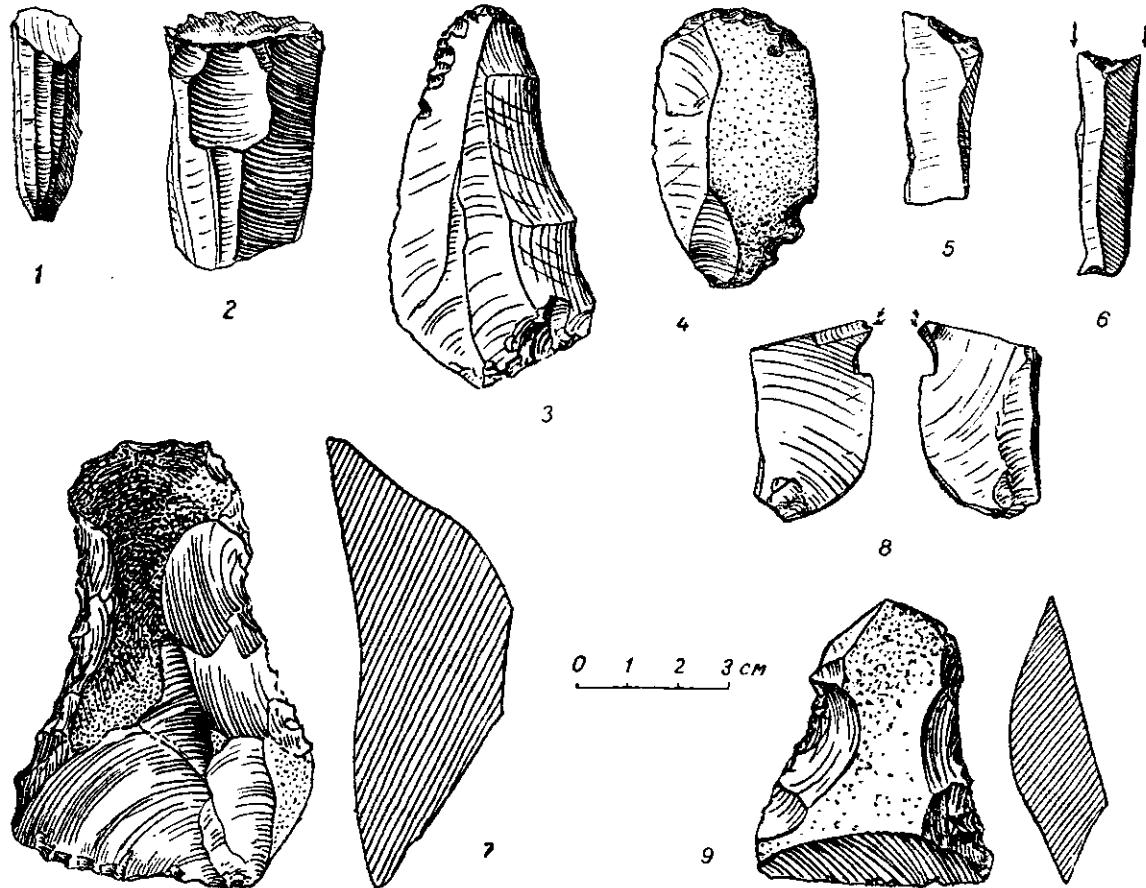

Табл. I. Інвентар І горизонту. 1—2 — нуклеуси, 3—4 — скребки; 5—8 — різці; 6 — пластина із скощеним краєм; 7—9 — траншевидні сокири.

стоянок Прибалтики¹. На території України аналогії дуже обмежені. Нам відомі подібні зразки сокир лише з Волині (Сапанів)².

В першому горизонті знайдені також кінцеві скребки на пластинах або на пластинчастих відщепах (табл. I, 3, 4).

Різці двох типів: кутові, виготовлені нанесенням сколів під гострим кутом (табл. I, 8),

піція, але її приналежність до комплексу інвентаря першого горизонту невідома.

Підсумовуючи результати дослідження першого горизонту, слід відзначити, що стоянка була заселена, очевидно, на досить короткий час невеликою групою людей, які затрималися тут, можливо, лише з метою виготовлення кремінних знарядь. Про це свідчить велика кількість відщепів, серед яких 80% мають кірку жовна. На місці стоянки залишилося близько десяти розбитих жовен. Складається враження, що значна частина знарядь праці виготовлена недбало, немов наспіх.

¹ O. Montelius, Minnen från var forntid, Stockholm, 1917; рис. 20—30.

² Матеріали зберігаються у фондах Інституту археології АН УРСР.

В цілому інвентар стоянки має (для неоліту Дінця) архаїчний характер (траншевидний тип сокир, кінцеві скребки, кутові різці). При обробці кременю переважають прийоми відбивної техніки, хоча наявність мікролітичних нуклеусів і мікропластин свідчить про використання майстрами і віджимної техніки. Слід відзначити, що інвентар першого горизонту цієї стоянки значно відрізняється від матеріалів ранніх дюнних стоянок Дінця. Це стосується, насамперед, сокир. Траншевидні сокири, які використовувалися жителями описаної стоянки, зовсім не поширені серед численних матеріалів дюнних стоянок, де найранішим типом сокир є сокира-різак, яка щодо техніки її виготовлення значно досконаліша траншевидної.

Поки що важко сказати, як треба розіннювати описані факти. Можливо, на прикладі матеріалів першого горизонту ми маємо справу з якоюсь окремою, досі невідомою тут культурною групою місцевого населення, а, можливо, всі наведені відміни в характері інвентаря слід розглядати як хронологічний показник.

Враховуючи архаїчний характер інвентаря, слабкий розвиток віджимної техніки, треба думати, що описана стоянка хронологічно передувала раннім дюнним стоянкам Дінця (Петрівська IV, Дробищеве I).

До деякої міри перший горизонт можна зіставляти з матеріалами Рогалик-Якимівської стоянки, де, між іншим, дослідниками також виявлені примітивні рублячі знаряддя¹, хоч минівські сокири в порівнянні з ними є, безпепечено, далеко досконалішими. Характером культурного шару і умовами залягання остання стоянка наближається до Минівського яру. На обох стоянках відсутня кераміка і представлена лише дика фауна.

Отже, перший горизонт Минівського яру ми можемо датувати часом, дещо пізнішим Рогалик-Якимівської стоянки і більш раннім, ніж «тарденуазька» група стоянок Дінця (Петрівська IV, Дробищеве I та ін.). Очевидно, перший горизонт Минівського яру представляє собою найранішу фазу місцевого неоліту.

Четвертий горизонт² стоянки в урочищі Минівський яр залягав на глибині 2,75—2,80 м від сучасної поверхні (1,08 м від початку суглинку), отже, перший і четвертий горизонти стоянки відділяв шар суглинку завтовшки 0,85 м.

Безпосередньо над четвертим горизонтом на глибині 2,5—2,55 і 2,60—2,65 м і нижче нього на глибині 3,5 м виявлені дуже нечисленні знахідки кременю, за характером близькі до мате-

ріалів цього ж горизонту. На розгляді цих знахідок, умовно названих другим, третім і п'ятим горизонтами, ми спиняється не будемо.

Інвентар четвертого горизонту виявлений на площі близько 20 м² (рис. 3). Товщина культурного шару не перевищувала 6—7 см, а здебільшого була ще менша. Майже в центрі стоянки розчищено залишки вогнища, яке мало округлу форму, розмір близько 1 м. Тут знайдені обпалені кістки тварин, перепалені кремені і кусочки обпаленої глини. Вогнище було розташоване на рівному місці. Навколо нього зосереджувалася вся маса знахідок (всього близько 3000): кремінні знаряддя, пластини і відщепи, кістки тварин, кусочки фарби. Іноді кремінні залишки створювали цілі скupчення з сотнями відщепів і дрібних кремінних лусочок. Таких скupчень відкрито три. Тут оброблялась кремінна сировина і виготовлялись знаряддя праці.

Сировиною для виготовлення знарядь були місцеві сорти крейдяного кременю темносірого і жовтуватого кольору. Всі знахідки не мають жодних слідів обкатаності і не патиновані.

Кремінний інвентар складається з нуклеусів (11), ножовидних пластинок (214), різців (32), сколів з них (31), скребків (8), пластинок з затупленою спинкою (5), вістрів із скошеним краєм (2), відщепів і дрібних лусочок.

Нуклеуси відрізняються розмірами і не мають сталої форми. В цілому переважає призматична форма (табл. II, 2). Верхня площаадка цих нуклеусів створена одним великим сколом і не має жодних слідів підправки. Можливо, саме тому в культурному шарі не виявлено жодного сколу з верхньою площаадкою нуклеуса. Кут, створений верхньою площаадкою нуклеуса і напрямком сколюваних пластин, здебільшого прямий.

Ножовидні пластини, як правило, мають невеликі розміри (довжина 5—6 см), зустрічаються, проте, і досить великі зразки. Останні використані для виготовлення різців і скребків. Маленькі, іноді підправлені пластинки (табл. II, 3, 4) були, очевидно, наконечниками для металевих знарядь. Як великі, так і малі пластини не мають сталих обрисів.

При виготовленні пластин застосовувалась, очевидно, віджимна техніка. Можливо, вони відколювались ударом з допомогою якоїсь настівки. В усякому разі не безпосередньо відбійником. Проти такого припущення свідчать мініатюрні розміри ударної площаадки, а також сліди дрібних і мініатюрних сколів біля ударної площаадки пластини вздовж її спинки. Безпосереднім ударом відбійника сколи таких маліх розмірів одержати неможливо.

¹ Дослідження співробітників Ворошиловградського краєзнавчого музею.

² Дослідений І. Ф. Левицьким.

Скребків виявлено порівняно мало. Робочий край заокруглений, у деяких знарядь один або два довгі боки оброблені затуплюючою ретушшю, яка оберігала руку від порізів (табл. II,

серединних (6), кутових і різних атипових різців (на куті зламаної пластини, на відщепах та ін.).

Вихідним матеріалом для виготовлення різ-

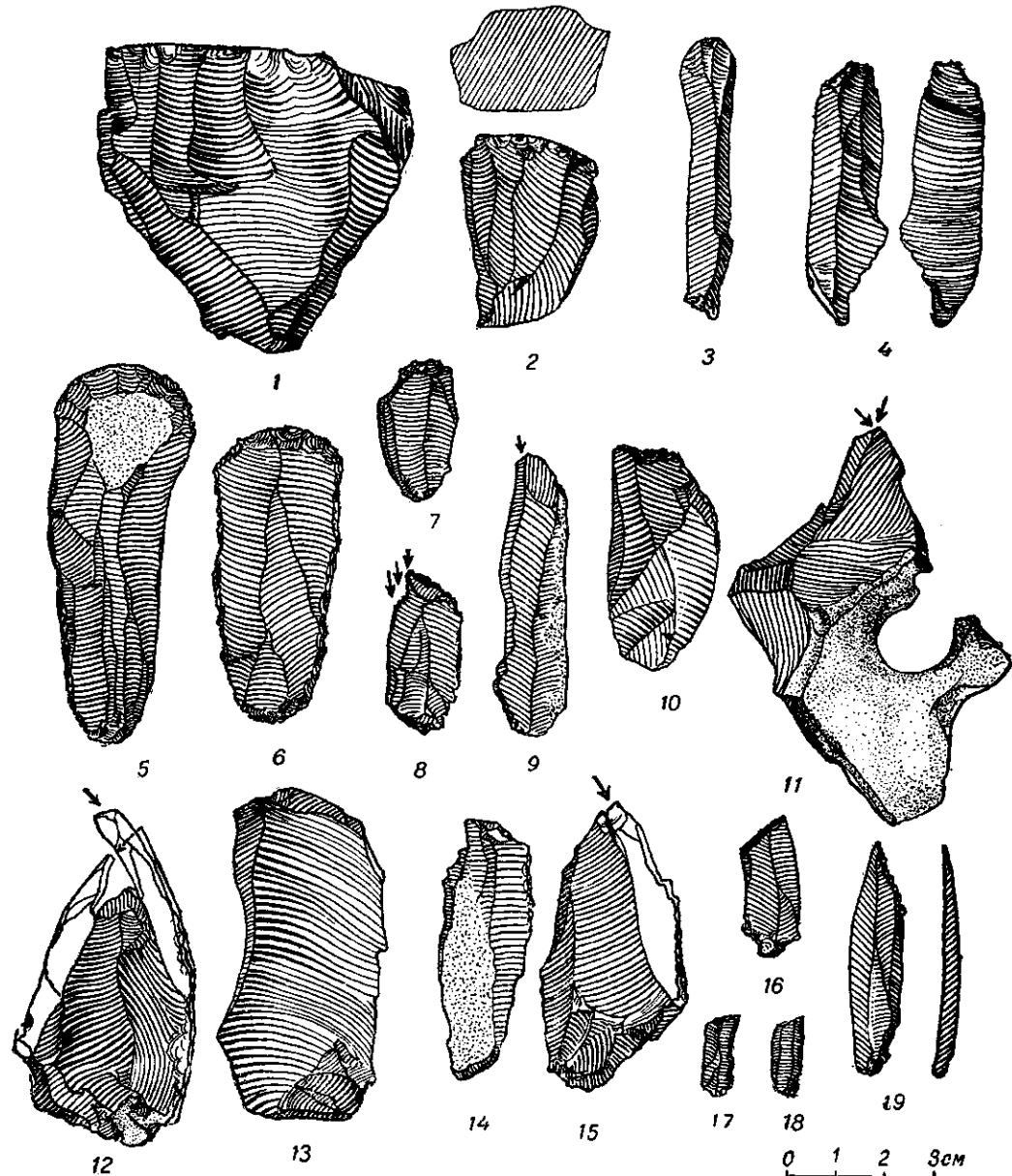

Табл. II. Інвентар IV горизонту. 1, 2 — нуклеуси; 3, 4 — ножовидні пластини, одна (4) із збитим ударним бугорком; 5—7 — скребки; 8—15 — різці; 16 — пластина із скоченим кінцем; 17—18 — пластини з затупленою спинкою; 19 — вістря.

5—7). Сліди подібної обробки є також і на інших знаряддях, зокрема на різцах. До групи скребків слід віднести пластини з відретушованим округлим кінцем.

Різці становлять найчисленнішу групу знарядь. Серед них найбільше бокових (19), менше

ців були великі пластини і відщепи. Переважають бокові різці з підретушованим кінцем (табл. II, 8—10). Серединні різці виготовлялись з особливо масивних пластин або просто з уламків кременю (табл. II, 11, 12, 15). Як це видно з реставрованих екземплярів, де вдалося

до різця підібрати сколи, серединні різці дуже часто підправлялись. На деяких з них знято до десяти різцевих сколів під гострим кутом.

Виявлено один кутовий різець (табл. II, 13). До групи атипових належать різці, оформлені одним сколом, нанесеним на куті зламаної пластини, на уламку відщепа або просто на відщепі. Частина різців комбінована, наприклад, на одній пластині поєднані серединний і боковий різці або ж кутовий і боковий (табл. II, 14); знайдено один двобічний різець.

Серед інвентаря стоянки виявлені також вістря із скошеним краєм і пластинки з затупленою спинкою.

Для виготовлення останніх підбиралися мініатюрні пластинки (ширина до 4 мм), які обивались кругою краєвою ретушшю майже до половини (табл. II, 17, 18). На деяких екземплярах ретуш виявлена значно менше. На жаль, всі пластинки з затупленою спинкою зламані

Вістря із скошеним краєм не однакові за формою. Два з них мають дуже гострий скіс (табл. II, 19), а одне тупий (табл. II, 16). Чертежок таких вістрів іноді також підправлений. Безсумнівно, вістря використовувались як наконечники для металевих знарядь. В цій функції могли виступати і звичайні ножовидні пластини з гострим кінцем; деякі з них мають збитий ударний бугорок (табл. II, 4), очевидно, для крацього закріплення наконечника в древку.

Фауністичні рештки на стоянці збереглися погано. Виявлено лише близько десяти дрібних і трухлих кісток тварин¹.

Підсумовуючи наслідки дослідження четвертого горизонту Минівської стоянки, слід відзначити, що і тут, як і в верхньому горизонті, виявлені залишки тимчасової стоянки. Про це свідчить невеликий розмір плями з культурними рештками, де нам вдалося зібрати весь

¹ За визначенням І. Г. Підоплічка, вони можуть належати зубру.

інвентар, що характеризує це поселення. В цьому, між іншим, полягає значення досліджені стоянки, де виявлений хоч і нечисленний, але повний комплекс виробничо- побутових речей. Цінність описаної стоянки полягає також в тому, що це поки що єдина верхньопалеолітична стоянка на Сіверському Дніпрі, досліджена шляхом стаціонарних розкопок. В цьому, проте, полягає і трудність визначення здобутого комплексу, складність датування пам'ятки.

За характером культурного шару (тимчасове стійбище), деяких типів інвентаря (вістря із скошеним краєм і чітко виявленим черенком), техніки виготовлення знарядь (круга краєва ретуш), четвертій горизонт хронологічно, очевидно, не виходить із кругу пам'яток Східної Європи, які відносяться до заключної пори палеолітичного часу (верхній горизонт Кирилівської стоянки, Журавка, Володимирівка, Осокорівка)¹. Це датування описаної стоянки до певної міри узгоджується з топографічними умовами розташування горизонту і характером фауністичних решток (відсутність мамонта).

Однак характер деяких типів інвентаря стоянки, зокрема наявність винятково кінцевих скребків, які знаходять аналогії серед знарядь цього типу із Мізіна², і відсутність серед матеріалів четвертого горизонту невеликих подвійних або округлих скребків, можуть, очевидно, вказувати і на дещо старший вік стоянки.

Отже, остаточне визначення віку стоянки буде можливим після повного її дослідження. В цьому зв'язку слід вказати на необхідність розкопок на місці скupчення культурних залишків, виявлених нами в траншеї за 27 м на південь від розкопу 1950 р. на глибині близько 1 м від початку суглинку.

¹ П. П. Ефименко, Первобытное общество., К., 1953.

² П. П. Ефименко, Кремневые орудия палеолитической стоянки в Мезине, Черниговской губ., СПБ. 1912, рис. 7.

О. П. ЧЕРНИШ

(Львів)

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ДНІСТРІ В 1950—1951 рр.

В 1950—1951 рр. на середньому Дністрі (в межах Станіславської та Чернівецької областей) Дністрянська археологічна експедиція відділу археології Інституту суспільних наук¹ досліджувала палеолітичні та пізніші пам'ятки.

Обстежено багато стоянок палеолітичної доби і відкрито 48 нових пунктів з палеолітичними матеріалами.

На двох місцезнаходженнях зібрани матеріали мустьєрської доби (Бабин I, Бабин III), а на решті виявлені матеріали солютрейського, мадленського, мезолітичного та початку неолітичного часу. На деяких пунктах виявлені фауністичні рештки та культурний шар в неперевідкладеному стані, що свідчило про можливість дослідження цих стоянок шляхом розкопок.

Крім широких розвідок, в 1950—1951 рр. були проведені також стаціонарні дослідження трьох стоянок пізнього палеоліту (Бабин I, Вороновиця I, Молодова V).

Бабин I

Стоянка знаходиться в урочищі Яма біля с. Бабина, Кельменецького району, Чернівецької області. Розкопки її в 1949 р.² дали можливість визначити наявність двох різночасових

¹ Дністрянська експедиція працювала в такому складі: О. П. Черниш (начальник експедиції), К. К. Черниш, Л. І. Крушельницька, О. І. Крупка, Я. О. Ратич і студенти-практиканти Львівського університету В. Карпінський та С. Кіпчак. Ця експедиція працювала спільно з Трипільською експедицією ПІМК АН СРСР, якою керувала Т. С. Пассек.

² О. П. Черниш, Звіт про дослідження палеоліту на середньому Дністрі в 1949 р., Наукові записки Інституту суспільних наук, т. I, К., 1953.

стійбищ пізньопалеолітичного часу. З метою виявлення ділянок з стратиграфічним заляганням культурного шару в 1950 р. на стоянці в різних місцях урочища та на плато було проکопано ряд шурфів.

Досліджено, що більша частина мису була зайнята стійбищем мисливців солютрейського часу, а мадленське стійбище займало лише обмежену ділянку.

За два роки розкопок на стоянці Бабин I була розкрита площа 446 м² і досліджені рештки трьох різночасових стійбищ.

Рештки найдавнішого (середньооріньяцького) стійбища досліджувалися на розкопі A. Гумусований шар залягав до глибини 0,35—0,40 м, нижче, до глибини 1,70 м, знаходилась бура глина делювіального походження, нижче, до глибини 2,80 м, залягав сіро-коричневий суглинок. Пізньопалеолітичний культурний шар був простежений в цьому суглинку на глибині 1,80—2,10 м.

В культурному шарі виявлено понад 500 екземплярів кремінних знахідок, уламків кісток, каменю та ін. Найбільше матеріалів знаходилось біля залишків вогнищ, яких виявлено чотири. В одному з них знаходились рештки вугілля, фарби та кремінних знахідок.

Наявність залишків недовгочасних вогнищ, а також незначна насиченість культурного шару свідчать про недовгий час існування стійбища. Знайдідя виготовлялись з галечного та крейдяного кременю. Крім кремінних знарядь, виявлені два уламки кістяних шил.

В культурному шарі знайдені уламки кісток північного оленя (від чотирьох особин) і коня (від двох особин). Кремінний інвентар культурного шару ділянки (розкоп A) нагадує ма-

теріали таких стоянок, як Лакотт, Понт-Неф, гrot Обсерваторії (шар *B*), Зіргенштейн (шар 5), Гаргас та інших пам'яток, що відносяться до так званого середньооріньякського часу.

Культурний шар пізньосолютрейського часу досліджений в розкопах № 1, 3, 4, *B* загальною площею 174 м².

В усіх цих розкопах культурний шар знаходився в нижній частині бурої глини делювіального походження. Невелика різниця в глибині його залягання пояснюється рельєфом мису та різною товщиною бурої глини.

В культурному шарі виявлено велика кількість кремінних і кістяних знарядь праці, покидьки виробництва, рештки викопної фауни, розтирачі з каменю, фарба, рештки вугілля та ін. В розкопі № 1 виявлені рештки вогнища розміром 0,70×0,6 м. Товщина його лінзи 10 см. Навколо вогнища було більше кремінних знахідок, ніж в інших місцях. Знаряддя виготовлені з світлокоричневого та темного крейдяного кременю і покриті білою та сіро-сінною патиною.

Матеріали цього культурного шару найближче стоять до матеріалів таких стоянок, як Костенки I (верхній шар), Гагаріно, Боршево I, Авдіївка, Бердіж, Пушкарі I, Пшедмост, Рок, Лакост, Плакар (солютрейський шар) та ін.

Крім кремінних знахідок, в розкопі *B* виявлено також лошило з кістки та плоскі і округлі камені-роздири.

Фауністичні рештки складаються з кісток північного оленя (від восьми особин), коня (від шести особин), зубра (від чотирьох особин), мамонта (від двох особин) і гіантського оленя¹. Ці рештки залягали у вигляді поодиноких знахідок і не утворювали ніяких скупчень.

Культурний шар мадленського часу на стоянці Бабин I виявлений в розкопах № 2 і *B* у вигляді тонкого прошарку знахідок (5—10 см). В ньому були знайдені залишки двох невеликих вогнищ (розміром 80×40 см і 50×50 см), фауністичні рештки, кремінні знаряддя та покидьки виробництва, рештки фарби та ін.

Виявлені в культурному шарі кремінні знахідки відрізняються від знахідок стійбища солютрейського часу стоянки Бабин I меншими розмірами та кольором патини.

Кремінний інвентар цього стійбища аналогічний матеріалам таких стоянок, як Гінці, Каракарово, Боршево II, Мадлен, Меж, Сентмішель, Мюнцінген та ін., що дозволяє датувати його гінцівським етапом пізнього палеоліту (пізній мадлен). В культурному шарі знайдено

також шило з кості мамонта та кістки з слідами обрізування кремінними знаряддями. В складі фауни переважає північний олень, який становив 70% всієї кількості тварин. Крім цього, знайдені кістки коня, мамонта, зубра та гіантського оленя.

Характер розміщення на дослідженні площині кремінних знахідок, кісток тварин, решток фарби, кількох розтирачів з пісковику, тонкий культурний шар і наявність невеликих недовгочасних вогнищ свідчить, що дане стійбище стоянки Бабин I було тимчасовим, сезонним мисливським стійбищем кінця палеолітичної доби.

Вороновиця I

Стоянка розміщена на мису плато над правим берегом Дністра, нижче від с. Вороновиці (урочище Барвінська Гора). В 1951 р. на цій стоянці було закладено п'ять шурфів та розкоп загальною площею 60 м². Геологічні шари залягали так: до 1 м знаходився гумусовий шар, від 1 до 1,60 м — коричневий суглинок, а під ним лес світлокоричневого кольору.

Культурний шар простежувався на глибині 1,60—2,60 м, він поділявся на два горизонти — верхній мадленський (1,6—2,15 м) і нижній солютрейський (2,2—2,6 м). Кремінні знахідки нижнього горизонту відрізнялися від матеріалів верхнього горизонту більшими розмірами, патиною і технікою обробки.

На площині розкопу виявлені залишки житла та кількох вогнищ.

У нижній частині верхнього горизонту простежувались залишки невеликих вогнищ. Вони залягали на неоднаковій глибині, що свідчить про їх існування в різний час.

В нижньому горизонті виявлені залишки трьох вогнищ, з якими пов'язані матеріали солютрейського часу.

Наявність у верхньому горизонті великої кількості кремінних знахідок, уламків кісток викопних тварин, овальних і плоских каменів та ін. свідчить про довгочасність існування людини на цьому місці. На дослідженні ділянці відкриті залишки житла овальної форми, заглибленим в землю на 30 см, довжиною 3,2 м і ширину 2,8 м. Заглиблення від житла було інтенсивно заповнене дрібними кістками, кремінними знаряддями та покидьками, рештками фарби і вугілля. Тут були виявлені залишки двох вогнищ діаметром 95 см і 40 см. Заглиблення було нижньою частиною невеликого наземного постійного житла овальної форми. Аналогічними невеликими житлами є житла стоянок в Гінцях, Гагаріному та ін.

Фауністичні рештки (понад 2000 знахідок) складалися з уламків кісток коня (від 37 осо-

¹ Визначення всіх фауністичних решток проведено І. Г. Підоплічком.

бин), північного оленя (від 33 особин), мамонта (від 30 особин), зубра, ведмедя і носорога (по одній особині). Більшість кісток була по-дрібнена.

Кремінні знахідки, яких зібрано понад 3000 екз., виготовлялись, в основному, з світлокоричневого галечного кременю; іноді використовувався темносірий та чорний крейдяний кремінь, а також кварцит і навіть обсидіан. Серед знарядь переважають різці (табл. I).

Молодове V

Стоянка Молодове V відкрита в 1948 р. на мису правого берега Дністра, на захід від с. Молодового, Кельменецького району, Чернівецької області. Розкопами 1951 р. (на площі 32 м²) були виявлені два культурні шари.

Нижній культурний шар знаходився на глибині 0,65—1,0 м. В ньому виявлені залишки шести невеликих вогнищ у вигляді скучень уламків перепалених кісток тварин та кремінних знахідок.

В нижньому шарі виявлено багато виробів з кременю, каменю та кісток тварин.

Для виготовлення кремінних знарядь використовувався сірий крейдяний кремінь, а також світлокоричневий та темнокоричневий рінняк. Серед інвентаря переважають знахідки з слабкою білою патиною.

Кремінний інвентар нижнього шару стоянки Молодове V подібний до матеріалів стоянок Костенки II, Костенки III, Кирилівська, на основі чого цей шар можна датувати середньомадленським часом.

Знайдені в цьому шарі камені (пісковик) використовувались як розтирачі.

Фауна нижнього шару складається з решток кісток коня (від чотирьох особин), північного оленя (від двох особин), зубра, носорога, мамонта (по одній особині).

Верхній культурний шар простежувався на глибині 0,30—0,50 м. Тут виявлені також фауністичні рештки, уламки кісток тварин, залишки від вогнищ, грудочки фарби. Культурні залишки в цьому шарі концентрувались переважно біля залишків чотирьох вогнищ.

Фауністичні рештки складалися з уламків кісток північного оленя (від 13 особин), зубра, коня, зайця (по одній особині). В шарі виявлені також рештки черепашок з роду *Helix*. У складі фауни верхнього шару північний олень становив 80% за кількістю особин. Крім того, тут відсутні кістки носорога і мамонта, що є певним хронологічним показником, який свідчить про меншу давність цього шару.

Кремінний інвентар верхнього шару складається більше ніж з 800 екз. знахідок. Вони

виготовлялись із світлокоричневого, сірого та темнокоричневого кременю, колір патини переважно темносірий, частина знахідок слабо патинізована.

Більшість знарядь виготовлена на тонких видовжених пластинках. Переважають різці, скребки та різні пластинки.

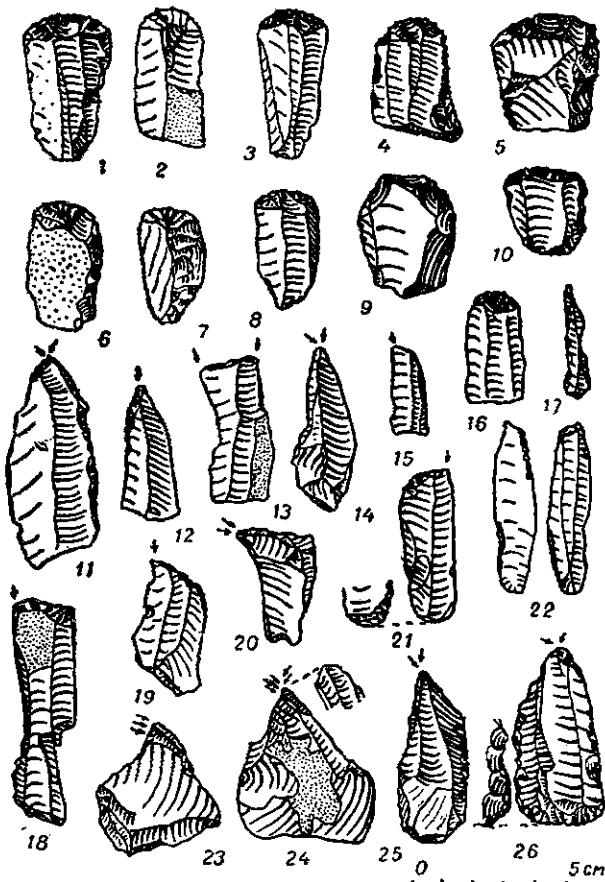

Табл. I. Палеолітична стоянка Вороновиця I (мадленський час) — верхня частина шару. 1—10, 16 — скребки; 11—15, 18—21, 23—26 — різці; 22 — наконечник дротика.

Кремінний інвентар верхнього шару стоянки Молодове V (тонкі видовжені пластинки, знаряддя невеликих розмірів, мікрорізці, пластинки із скошеним краєм та ін.) дає можливість віднести його до самого кінця палеолітичної доби.

Розкопками 1950—1951 рр. на Дністрі встановлено існування багатошарових стоянок, які дають можливість характеризувати різні етапи історичного розвитку найдавнішого населення території Подністров'я в пізньопалеолітичний час.

* * *

В результаті досліджень радянських вчених ми маємо досить повне уявлення про неолітичні пам'ятки центральної та північної частин УРСР. Проте такий важливий район, як Серед-

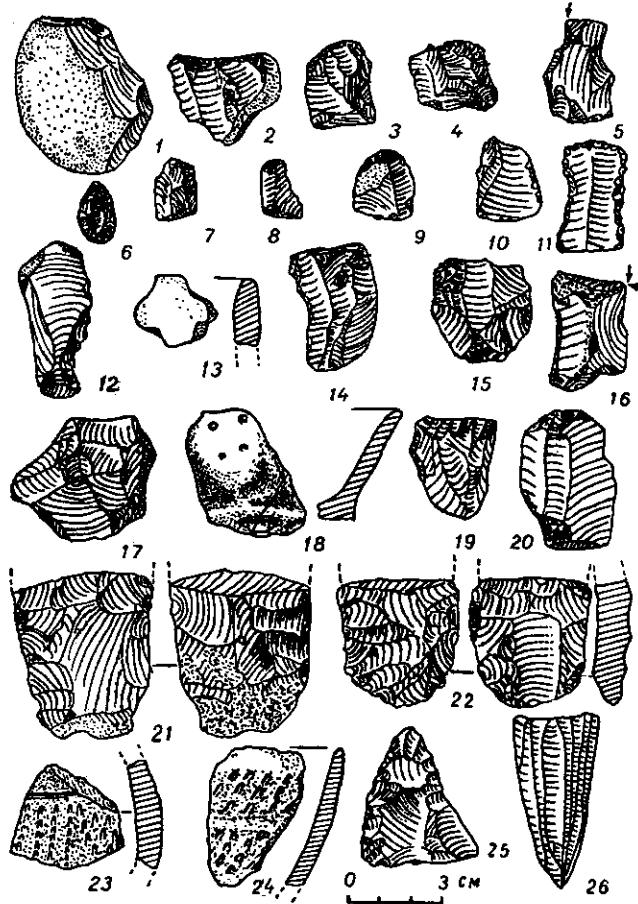

Табл. II. Неолітичні матеріали з Середнього Подністров'я за даними розвідок.

не Подністров'я, щодо вивчення неолітичного часу досі фактично не досліджувався.

Неоліт Середнього Подністров'я до останнього часу фактично не вивчався, хоч це питання має значний інтерес, зокрема тому, що тут простежується поєднання лінійно-стрічкової культури з трипільською.

Ось чому неолітичні знахідки з цього району, навіть незначні за кількістю, мають певний науковий інтерес. Роботами експедиції в 1948—1950 рр. були виявлені матеріали, які можна датувати неолітичним часом.

Перші знахідки були виявлені біля с. Перебиківці, Заставнівського району, Чернівецької області, в 1950 р. в обриві першої надза-

плавної тераси Дністра в алювіальних піщанистих відкладах, на глибині 2,40—1,80, 2 м (різна глибина пояснюється нерівністю поверхні тераси). Тут виявлено шар черепашок *Unio* завтовшки 3—5 см, який залягав з невеликими перервами вздовж тераси. В двох пунктах цієї тераси в шарі черепашок знайдені уламки кераміки неолітичного часу, кілька каменів та кремінні знахідки. Подібні матеріали знаходились і в обвали вздовж краю тераси.

Зібрани на цьому пункті матеріали складаються з кількох фрагментів кераміки, уламків черепашок та кремінних знахідок. Кераміка складається переважно з дрібних уламків, здебільшого не орнаментованих.

Уламок вінець посудини з орнаментом (табл. II, 24); колір поверхні жовтий, вінця мають гостре закінчення. На уламку є орнамент у вигляді двох паралельних до краю вінця смужок, що складаються з косих відбитків гребінчастого штампа. Маса цього фрагмента жовтого кольору, помітна домішка товченого кременю. За профілем можливо припустити, що посудина мала кулясту форму.

Інші фрагменти мають також домішку товченого кременю. Колір їх поверхні світложовтий, сіро-жовтий та жовто-червоний; товщина 4—6 мм, обпалення слабке.

Кремінні знахідки з цього пункту були виявлені і в шарі, і в обвали берега. Знахідки, що мають невеликі розміри, складаються з нуклеусів, гальки з слідами кількох сколів (початковий нуклеус), різца, уламка наконечника дротика та відщепів.

Виявлені тут нуклеуси за формою округло-дископодібні, три з них наближаються до призматичної форми (табл. II, 14, 15, 17, 19). Один з округло-дископодібних нуклеусів має розмір 40×35×33 мм. Відщепи з цього нуклеуса відколювалися з одного боку, а на іншому боці була ударна площа. Мабуть, ці нуклеуси використовувались для відколювання відщепів.

Відповідно до невеликих нуклеусів, знайдених тут пластинки також мають в середньому довжину 30—35 мм. Різець з цього пункту є кутовим знаряддям на уламку гальки (табл. II, 16). Тут знайдений також уламок незакінченого листоподібного наконечника списа.

Другим пунктом, на якому виявлені знахідки неолітичного часу, є с. Гордівці, Хотинського району, Чернівецької області.

Біля цього села, в обриві першої надзаплавної тераси Дністра, в алювіальних відкладах на глибині 2—2,40 м простежувався шар черепашок *Unio* із залишками кісток тварин та кремінними знахідками. В обвали стінки тераси виявлені уламки кераміки, кремінні

знахідки та уламок рога благородного оленя (табл. II, 1—5, 7—10, 12—13).

Зібрані тут матеріали складаються з уламків черепашок, скобеля, мікроскребків, різців, відщепів, пластин та ін.

Для виготовлення знарядь використовувався крупнозернистий кремінь світлокоричневого кольору та галечний кремінь такого ж кольору. Колір патини кремінних знахідок слабкий синюватий і чорний. Знахідки з крупнозернистого кременю складаються з двох великих нуклеусів, пластин довжиною 60—70 мм та відщепів, а знахідки з галечного кременю мають значно менші розміри. Нуклеуси з вказаного кременю (6 екз.) своїми обрисами відповідають формі гальок. Найбільші нуклеуси мають розмір 60×30×20 мм. Деякі з них використовувались для сколювання пластин, а деякі — для сколювання відщепів.

Знаряддя праці виготовлені на відщепах та пластинках невеликого розміру. Так, наприклад, розміри найбільшого з скребків не перевищують 21 мм. Виявлені тут невеликі скребки є знаряддями на відщепах (2 екз.) та на пластинках. Різець з цього пункту — бічний на невеликому сколі від підправки нуклеуса. Другий різець кутовий.

Виявлені тут уламки посуду не орнаментовані, мають світложовтий та темножовтий колір поверхні. До маси єдиного серед керамічних знахідок фрагмента (вінець посудини) додішаний дрібнозернистий пісок. Інші фрагменти мають рослинну домішку в глині. Всі знахідки слабо обпалені.

Останнім місцем, де простежувались знахідки неолітичного часу, є с. Наславча, Атакського району, Молдавської РСР, де було виявлено кілька пунктів.

В 1949 р. на одній з вулиць села був виявлений уламок стінки посудини. Зовнішня поверхня уламка має сірокоричневий колір, а внутрішня — сірочорний. У зламі в масі по-мітна рослинна домішка та домішка дрібно-

товченого сланцю, колір зламу темносірий. Поверхня цього фрагмента має орнамент у вигляді однієї тонкої глибокої лінії, яка перерізає косі лінії наколів. Цей черепок добре обпалений (табл. II, 23).

Тут же знайдено кінцевий скребок на пластині з сірого кременю (табл. II, 20), кілька відщепів з такого ж кременю, пластини, а також уламок листоподібного наконечника списа з обробкою поверхні з обох боків плоскою ретушшю (табл. II, 22).

Необхідно спинитись ще на одному місцезнаходженні. За 2 км на північний захід від с. Наславча на поверхні мису третьої тераси, на ділянці, що називається Хрести, були виявлені знахідки з сірого кременю з slabkoю білуватою патиною. Вони складаються з відщепа з відретушованим кутом, великої пластини, скреблоподібного знаряддя, незакінченого трикутного наконечника стріли з двобічною обробкою, кінцевого скребка на пластині з краєвою ретушшю і двох конічних за формуєю нуклеусів. В даному разі інтерес становить один невеличкий правильно огранений конічний нуклеус з гострим кінцем (табл. II, 26). Аналогіями цьому нуклеусу є опубліковані М. Я. Рудинським знахідки конічних нуклеусів з Старої Ушиці, Могильова та Озаринець. Крім того, такі нуклеуси відомі з неолітичних стоянок Дніпра, з стоянки біля Кам'яної Могили та інших пунктів.

Матеріали неолітичного часу, зібрані на території Середнього Подністров'я в 1948—1950 рр., дають деякі підстави поставити питання про наявність і характер неолітичних пам'яток Середнього Подністров'я. Зібрана тут неолітична кераміка, хоч і виявлена у невеликій кількості, все ж дає можливість зробити висновок про її близькість до лінійно-стрічкової. Кремінний інвентар, зустрінутий разом з керамікою, має мікролітичний характер і в багатьох рисах подібний до кремінних знарядь неолітичних пам'яток степових територій УРСР.

РОЗВІДКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Н. П. АМБУРГЕР

НОВІ ДАНІ ПРО ПАМ'ЯТКИ ЕПОХИ НЕОЛІТУ ТА БРОНЗИ НА СЕЙМІ

Сеймо-слов'янська археологічна експедиція 1950 р. провела розвідку по берегах р. Сейму в межах Путивльського району, Сумської області, поблизу сіл Олексіївки, Мар'янівки, Горок, Дорошівки і Нової Слободи.

Село Олексіївка

В районі села на заплаві Сейму, відповідно до лівого берега, тягнеться пасмо піщаних дюн з розріяним дерновим покривом. Це пасмо являє собою півострів, обмежений з трьох боків повноводним стариком річки. На північній і західній частинах пасма розташоване село, на південно-східній околиці якого знаходиться занедбане кладовище, поросле молодим сосняком. Тут на площа близько 100 m^2 виявлені численні уламки ліпної кераміки і відходи виробництва з кременістого пісковику. Шурфування цієї площи показало, що культурний шар у первісному заляганні тут відсутній. Близько 90% зібраного матеріалу становлять уламки глиняного посуду, однакові щодо керамічної маси, орнаменту і форм посудин. Ці уламки утворюють єдиний комплекс.

Решта кераміки відмінна за рядом ознак і виділена в окрему групу. Посудини першої групи, як можна судити по окремих уламках, досить однотипні щодо форми. Це середніх розмірів широкогорлі плоскодонні горщики, керамічна маса яких містить дрібний, рідше крупнозернистий пісок, у поодиноких випадках — домішку жорстви. Колір поверхні брудно-коричневий, на зламі черепок сіро-чорний. Посудини нерівномірно згладжені, нерідко шорсткі, деякі з них мають сліди згладжування. Вінця горизонтально зрізані або заокруглені, прямі або злегка відігнуті назовні. Ший-

ка поступово переходить у стінку, не утворюючи різкого профілю, стінки трохи опуклі, звужуються до денця невеликого діаметра. Дно нерідко трохи виступає за межі стінок. Більшість черепків орнаментована ямками (табл. I, 1), відтисками гусеничного штампа (табл. I, 2) і в одному випадку — плоским валиком з нанесеним зигзагом відтиском грубого шнуря (табл. I, 3). Ямки зроблені кінцем паличок, різноманітних у перерізі, поставлені під різним кутом, і розміщені іноді попарно. Тулово деяких посудин майже до самого денця орнаментоване горизонтальними рядами рідко поставлених ямок, поверхня інших густо запознена косо поставленими відтисками гусеничного штампа, які звичайно утворюють ялинкові і рідше зигзагоподібні композиції. З інших глиняних виробів із тієї ж керамічної маси слід назвати невелику, неохайнно оформлену посудинку баночкої форми з округлим денцем, а також уламок круглого прясла та фрагментовану ложку з прямою ручкою (табл. I, 4).

Посудини, виділені у другу групу, мають менші розміри, більш старанно виготовлені і не містять грубих домішок. Колір керамічної маси рудуватий, випал добрий, поверхня старанно згладжена, іноді до лощення. Форми посудин горщикоподібні з широкими вінцями, злегка відігнутими назовні, і плоскими ленцями. Краї вінця трохи потовщені і заокруглені. По шийці нерідко є ряд наколів правильної круглої форми (табл. I, 5). Іноді наколі нанесено зсередини, тоді вони утворюють опуклини, так звані перлини. Зустрінуто немало уламків посуду, орнаментованого відтисками дрібного гребінця або прикрашеного тонкими прогладженими лініями, розташованими у ви-

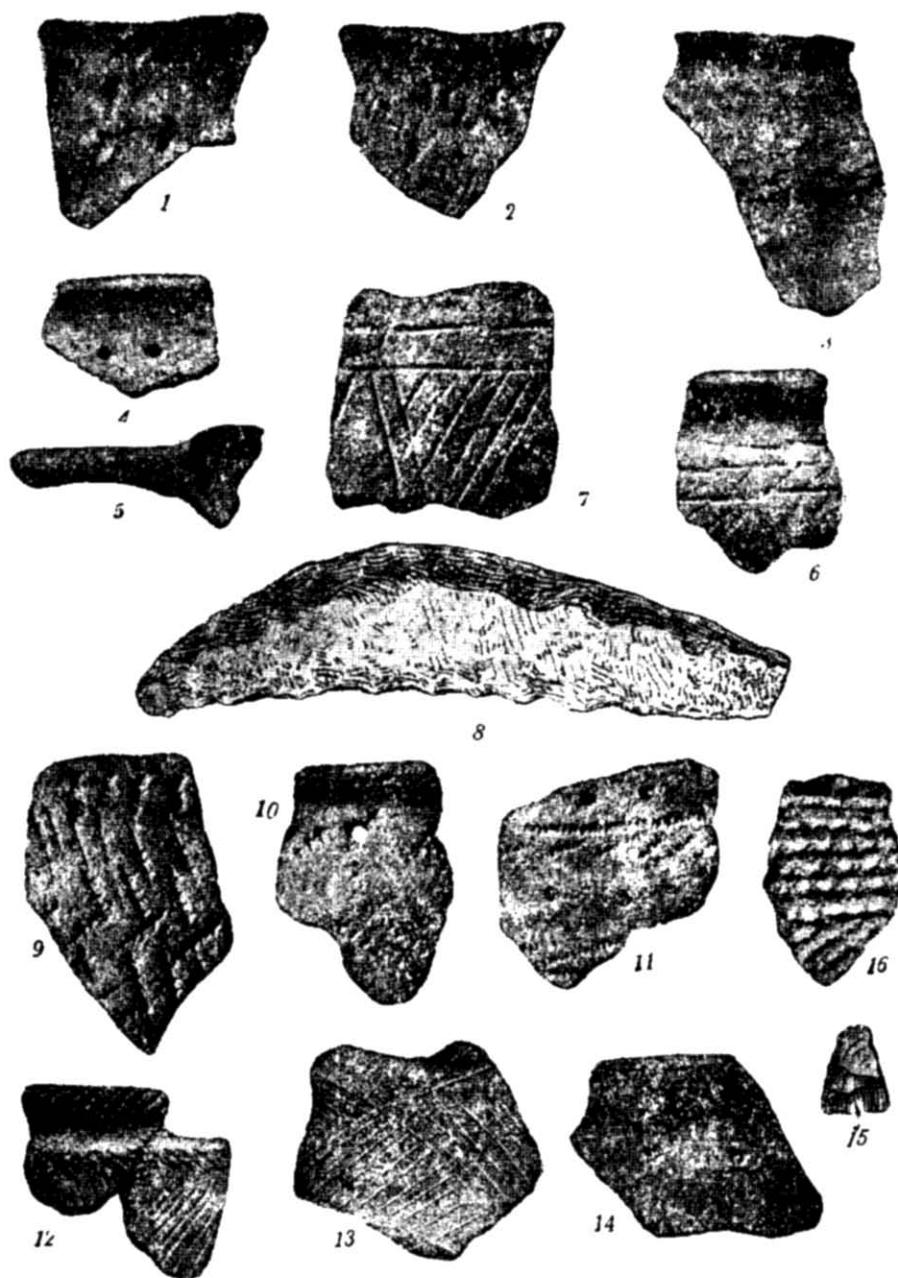

Табл. І. З матеріалів розвідки. 1—8 — Олексіївка; 9—14 — Мар'янівка;
15, 16 — Дорошівка.

гляді горизонтальних або перехресних смуг, іноді разом з трикутниками, що звисають по плічках посудин (табл. I, 6, 7).

Крім кераміки, з'їдані вироби з кременістого пісковику — масивні відщепи і пластинки, останні із слідами вторинної обробки (одна із слідами спрацьованості по одному краю, використовувалась, мабуть, як ніж, — табл. I, 8), кремінний відбійник і округлий камінь з одним сплющеним боком.

Поселення з подібною керамікою було виявлено В. А. Іллінською в 1953 р.¹ у басейні р. Сули біля с. Малих Будок, Недригайлівського району, Сумської області. Поселення датується часом пізньої бронзи.

Село Мар'янівка

Розташоване між озером Остер і Мовчанським торфовищем. На південь паралельно селу вздовж берега Мовчанського болота тягнеться велике піщане пасмо², відмежоване від Мар'янівки низиною, що використовується під городи. Тепер це пасмо майже повністю вкриє сосновим лісом, лише західний, вузький край його являє ряд невисоких вільних від лісу горбів, що займають площу близько 300 м завдовжки і до 100 м завширшки. Обслідування пасма дало багато західок, головним чином уламків ліпної кераміки і відходів виробництва з кременістого пісковику. На зораній поверхні зафіксовано кілька вогнищних плям видовженої форми, датування яких лишилось неясним.

Зібрана тут кераміка поділяється на три групи. До першої групи належать: посудини середніх розмірів, досить тонкостінні, з прямыми шийками і майже прямими стінками, що звужуються при переході до плоского денця. Керамічна маса з великою домішкою піску, зрідка товченого кварциту, колір маси в основному брудно-зелений, рідше темносірий, випал добрий. Поверхні згладжені, на деяких уламках на внутрішньому боці помітні сліди тонких смужок. Посудини цієї групи суцільно вкриті орнаментом, який в основному складається з коротких відтисків нитки, намотаної на паличку (табл. I, 9—11). Посудини під вінцями оперезані низкою рідко поставлених ямок правильної форми (табл. I, 9). Безпосередньо під ямками починалися горизонтальні смуги з відтисків намотаної нитки, у більшості випадків розташовані у вигляді ялинки.

¹ В. А. Ильинская, О происхождении культур раннего железного века в лесостепном Левобережье. КСИА, вып. 4.

² Район місцезнаходження відкритий у 1929 р. М. Я. Рудинським; див. М. Рудинський, Мар'янівська стація, Антропологія, III, К., 1929.

Нерідко ялинкові смуги розділялися рядами ямок. Аналогічна кераміка була знайдена М. Я. Рудинським і умовно названа ним «неолітичною»¹.

До другої групи кераміки належать посудини невеликих і середніх розмірів з широким горлом, плоским денцем, з поступовим переходом від денця до корпусу і з характерним потовщенням зовнішнього краю вінець, у більшості випадків косо зрізаних і завжди орнаментованих. У деяких випадках нижня частина шийки відділена від корпусу орнаментованим ребристим потовщенням (табл. I, 12).

Керамічна маса від цеглисто-серого до рожево-коричневого кольору, на зламі черепок темніший, іноді зовсім чорний. Глина без видимих домішок, лише у деяких випадках зустрічаються крупні зерна кварцу і дрібної жорстви. Поверхня посудин добре згладжена, часто до лощення, небагато уламків шорсткі. Черепок щільніший, ніж у першій групі. Посудини прикрашені орнаментом з прокреслених і прогладжених ліній (табл. I, 13), нанесених у різних комбінаціях, що утворюють різноманітні фігури: ромби, трикутники, квадрати та ін. Цей орнамент зустрічається у супроводі довгастих вдавлень, відтисків дуже дрібного гребінця, а також рідко намотаної на паличку нитки.

Описану кераміку М. Я. Рудинський виділив в окрему групу, яку назвав «мар'янівською», і відніс її до епохи бронзи. Не уточнюючи датування, він вважав її близькою щодо часу і культури до так званої мар'янівської «неолітичної» кераміки.

До другої групи можна віднести також уламки від невеликих широкогорлих плоскодонних посудин з невисокою шийкою, що поступово переходить у корпус, із злегка відгинутими назовні вінцями, краї яких трохи потовщені й заокруглені. Склад керамічної маси, колір, обробка поверхні ті самі, що і в другій групі, але посудини ці зовсім не орнаментовані, і лише в одному випадку знайдена посудина, оперезана на переході шийки у корпус низкою ямок трикутної форми.

До третьої групи належать уламки великих товстостінних посудин з плоскими днищами, невисокими злегка відгинутими назовні вінцями, що мають трохи заокруглені краї. Глина з великою домішкою піску і крупних уламків жорстви. Колір керамічної маси цеглисто-бурдний. Під шийкою посудини оперезані рідкими ямками округлої (табл. I, 14) або подовженої форми.

¹ М. Рудинський, Мар'янівська стація, Антропологія, III, К., 1929, стор. 181—182.

У 1953 р. у Путівльському районі біля с. Волинцевого (в урочищі Городок) були проведені розкопки поселення¹. Тут виявлено кераміку двох перших груп, тобто «неолітичну», що залягала у нижніх шарах, і «мар'янівську», більш пізню, у верхньому горизонті. Обидві групи кераміки належать до епохи бронзи і щодо часу передують кераміці Олексіївського поселення.

Крім описаної вище кераміки, знайдені уламки від невеликих горщикоподібних посудин скіфської епохи, орнаментованих наскрізними дірочками під вінцями, а також уламок слов'янської амфори.

Разом з керамічним матеріалом зібрано до десятка грубих відщепів і пластин з кременістого пісковику і кілька кремінних відщепів.

На південь від основного місцезнаходження, на схилах піщаного пасма в напрямку до торфовища, на протязі кількох сот метрів траплялись нечисленні уламки кераміки, в основному, двох перших груп.

Село Горки

За 4 км на північний захід від села, на 10-му залізничному пікеті від роз'їзду Щечкова на заплаві Сейму, під правим берегом, на великому піщаному пасмі, яке частково поросло сосновим лісом, був зібраний археологічний матеріал. Знахідки траплялись на північному схилі піщаного пасма, на зораних пісках. Тут виявлені уламки тонкостінних посудин з ямочним орнаментом пізньо-неолітичного часу, уламки посудин епохи бронзи, серед яких зустрічаються черепки типу «неолітичної» Мар'янівки, два уламки верхніх частин посудин скіфського часу і уламки грубої товстостінної кераміки, очевидно, часу раннього заліза. З кремінного матеріалу слід назвати наконечник дротика з темного крейдяного кременю з двобічно обробленою поверхнею.

Під час обслідування правого, лугового берега Сейму на схід від села, в осипах і безпосередньо в незруйнованій стінці берегової кручині, виявлені уламки тонкостінних пізньо-неолітичних посудин з ямочно-гребінчастим орнаментом і черепки товстостінних посудин із слідами смугастої згладженості з внутрішнього боку, які можна віднести до епохи брон-

зи. При зачистці берега вдалось встановити залягання тільки товстостінної кераміки, що знаходилась на глибині 0,6—0,7 м від поверхні на межі сірого гумусованого і чистого жовтого піску.

Село Дорошівка

Поблизу села на заплаві Сейму проти с. Тьоткина, розташованого на протилежному лівому березі, на видуві невеликого піщаного останця виявлені численні знахідки ліпної кераміки і кременю неолітичного типу. Кремінний матеріал представлений дрібними тонкими відщепами, двома тонкими мініатюрними пластинками, невеликим скребком на відщепі і невеликою трапецією (табл. I, 15), зробленою з уламку пластини, обидва краї якої круто підретушовані. Кремінь крейдяний, темний. Там же знайдено кілька тонких відщепів з кременістого пісковику. Уламки кераміки в основному належать тонкостінним пізньо-неолітичним посудинам з ямочно-гребінчастим орнаментом (табл. I, 16).

Село Нова Слобода

За 3 км від села в напрямку Софоніївського монастиря, в урочищі Близкі кілки зібрано уламки ліпної кераміки і вироби з кременістого пісковику. Урочище розташоване під корінним берегом Сейму серед Мовчанського торфовища і тягнеться паралельно берегу довгою піщаною смугою до 500 м. Кераміка різноманітна щодо часу: пізньо-неолітична — ямочно-гребінчаста, мар'янівська «неолітична» з відтисками намотаної нитки; власне мар'янівська з орнаментом з прокреслених і прогладжених ліній. Зустрінуто уламки кераміки, прикрашеної вірьовочним орнаментом, в тому числі один фрагмент посудини середньодніпровського типу. Незначну частину кераміки становлять уламки скіфських посудин з рядом наскрізних проколів під вінцями. Серед виробів з кременістого пісковику відщепи і високий скребок на кінці масивної пластини.

За 1 км на північ від описаного урочища, на піщаній височині, на тому самому Мовчанському торфовищі розташоване урочище Дальні кілки. Тут виявлено велика курганна група, що налічує понад 50 розорюваних курганів висотою до 1 м і діаметром 12—15 м. Під час обслідування розораних пісків урочища виявлено лише трубчасту кістку людини і днище кружальної пізньо-слов'янської посудини.

¹ С. С. Березанская, Исследования поселений эпохи бронзы и раннего железа на р. Сейм, КС ИА, вып. 4.

О. Г. ШАПОШНИКОВА

РОЗВІДКОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В с. НОВИХ БЕЗРАДИЧАХ

Влітку 1948 р. в урочищі Стрілка біля с. Нових Безрадичів, Обухівського району, Київської області, місцевим агрономом Є. А. Лапето знайдені уламки пізньотрипільського посуду і ціла опуклобока амфора софіївського типу¹.

На місці знахідок загоном експедиції «Великий Київ» були проведені розвідкові розкопки².

Урочище Стрілка, де виявлені знахідки, являє собою залишок високої (до 60 м над рівнем заплави) тераси правого берега Дніпра, обмеженої з одного боку стрімкою кручею, а з другого — глибоким яром. На краю тераси закладений розкоп розміром 14×15 м, а площа навколо нього (до 900 м²) розвідана шляхом шурфування. На площині розкопу в нижній частині шару чорнозему на глибині 0,30—0,75 м залягав культурний шар із змішаним археологічним матеріалом пізньотрипільського та корчеватівського часу, який можна розпізнати не стратиграфічно, а типологічно.

Тут, безпосередньо над урвищем, виявлена частина ями неправильної чотирикутної форми (розміри частини, що збереглася, 2×1,75 м, глибина 1,38 м). Якщо врахувати глибину залягання культурного шару, то первісна глибина ями становила не менше 0,60 м. В ямі виявилось скопчення культурних залишків — печина, кусочки вугілля, попелу, фрагменти

¹ О. Г. Шапошникова, Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі Києва, Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 146.

² В роботах загону брали участь науковий працівник Київського історичного музею В. І. Бондар та науковий працівник Інституту археології АН УРСР І. М. Самойловський.

трипільського посуду, статуетки, прясла і небагато кераміки корчеватівського типу. Певного порядку в розміщенні знахідок в ямі не простежувалося. Характерна форма заглиблення, наявність в ньому печини з відбитками пруття і склад знахідок вказують на те, що яма являла собою залишок заглиблого в землю житла, яке було зруйноване внаслідок обвалу краю тераси. Перевага пізньотрипільського матеріалу дає підстави думати, що ця землянка відноситься до трипільського часу. Подібні житла відомі на інших пізньотрипільських поселеннях (Городськ, Києво-Кирилівські висоти та ін.). Характерних для трипілля глинобитних жител на дослідженій площі не виявлено.

Основну масу матеріалу становить кераміка, більша частина якої відноситься до пізньотрипільського часу, а менша — до часу так званих полів поховань (зарубинецько-корчеватівський тип), а також кістки тварин (домашнього бика, менше вівці, коня, лося, козулі і бобра)¹.

Трипільську кераміку з поселення можна поділити на дві групи. Перша охоплює типи кераміки, характерні для пізнього трипілля (на етапі C₁ за періодизацією Т. С. Пассек), а друга — посуд софіївського типу, що з'являється на етапі C₂. Більшу частину кераміки першої групи складає так званий кухонний посуд, вироблений з грубої маси сірувато-коричневого до червонуватого відтінку. Глина має домішки дрібнотовченого черепашки і досить часто крупнозернистого піску. З форм можна відзначити горщики (табл. I, 1) з ши-

¹ Визначення кісток проведено І. Г. Підоплічком.

роким горлом, високими плічками і плоским дном та глибокі напівсферично миски. Цікавим є фрагмент горщика з короткою вертикальною ручкою і досить широкими прогладженими борізdkами. Заслуговують на увагу фрагменти горщика з дірочкою в стінці та посудинка на чотирьох ніжках¹.

Поверхня посуду має смугасті сліди від згладжування в горизонтальному і вертикаль-

невизначених форм з досить добре вигладженою поверхнею, прикрашеною лінійним прогладженням орнаментом (табл. I, 2). Глина, з якої вироблялись ці посудини, містить домішку дрібного піску.

Друга група трипільської кераміки представлена небагатьма фрагментами шаруватої у зламі пористої глини коричневого кольору з вкрапленнями зерен кровавику і домішкою товченій черепашки, якої багато було в донній частині. Ця кераміка характерна для пам'яток софіївської культури. До цього ж типу кераміки слід віднести знайдений під час розвідки опуклобокий горщик з циліндричною шийкою та відгинутими вінцями, орнаментований на тулові симетрично розташованими шишечками¹.

З керамічних виробів відзначимо також антропоморфні статуетки. Одна з них, прикрашена насічками по плічках, зображає верхню частину людської постаті. Глина сіруватого кольору має домішку товченій черепашки. Фрагменти нижніх частин двох інших жіночих статуеток з нерозчленованими ногами виготовлені з червоної глини з домішкою піску (табл. I, 3). Одна статуетка має сліди червоного ангобу. Знайдені пряслиця за формуєю і орнаментацією надзвичайно близькі до пряслиць інших пізньотрипільських поселень (табл. I, 4, 5).

З кам'яних і кремінних знарядь виявлено шість плоских розтиральних каменів, один скребок на кінці пластини із темносірого кременю і один уламок кремінної ножевидної пластини з ретушшю по краях. Речовий матеріал (кераміка з характерним орнаментом, кремінний інвентар) з поселення біля Нових Безрадичів в цілому аналогічний знахідкам з інших пізньотрипільських пам'яток.

Посуд зарубинецько-корчуватівського часу, вироблений виключно від руки, можна поділити на дві групи. До першої належать уламки великих горщиків з широкими отворами, іноді майже біконічної форми. Звичайно вони прикрашені по верхньому зразу вінець пальцевими вдавлинами і насічками (табл. I, 6). Кераміка другої групи представлена уламками глечиків і мисками (табл. I, 7), переважно неорнаментованими. Вона виготовлена з глини чорного кольору з домішкою піску, має лощену поверхню темносірого, іноді чорного кольору, місцями з коричневими плямами. Серед знахідок слід відзначити фрагмент кухлика з ручкою, який нагадує черняхівську посудину (табл. I, 8).

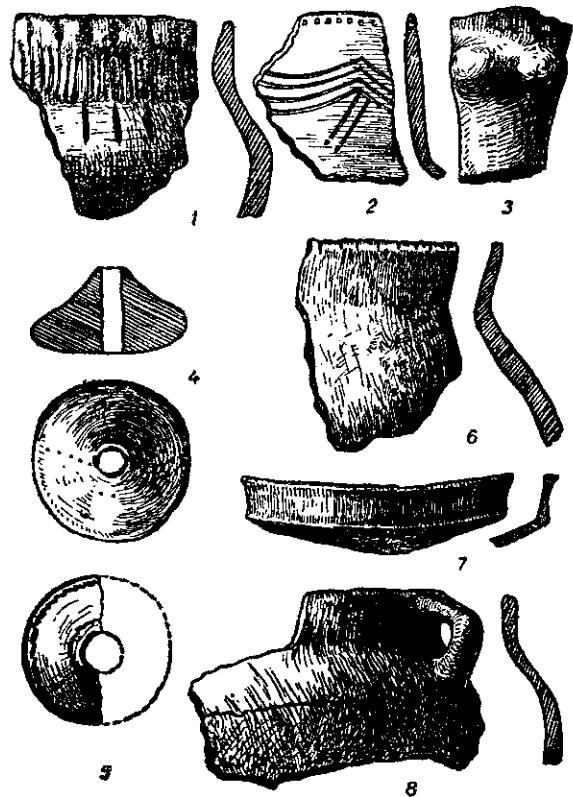

Табл. I. Уламки кераміки з розкопок в урочищі Стрілка.

ному напрямках. Орнамент складається з ямок та нігтьових заглиблень під вінцями. На кількох фрагментах смугасте згладжування мало характер орнаменту. До тієї ж групи пізньотрипільської кераміки слід віднести розписний червоноглинняний посуд, зокрема невеликі посудинки біконічної форми. Посуд досить міцного випалу, глина з незначною домішкою дрібнозернистого піску. Інші типи кераміки першої групи зустрічалися порівняно рідко. До них можна віднести погано облалені миски цеглисточервоного кольору і невеликі посудини

¹ О. Г. Шапошникова, вказ. праця, стор. 143, табл. I, 5, 9.

¹ О. Г. Шапошникова, вказ. праця, стор. 143.

А. Л. ЄСИПЕНКО
(Одеса)

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ ОДЕСЬКОГО МУЗЕЮ У 1950—1951 рр.

Перед розвідувальною експедицією Одеського державного археологічного музею в 1950—1951 рр. стояло завдання дослідити ділянку вододілу Дністра і Південного Бугу між с. Романівкою, Котовського району, с. Тимковим і станцією Слобідкою, Кодимського району, Одеської області.

Розвідка встановила наявність поселень, які належать до різних історичних епох. На захід від с. Тимкового виявлено два поселення перших століть нашої ери. Одно з них (пункт I), що знаходилося за 4 км на північний захід від села, розташоване на західних схилах балки, на південь від ґрунтової дороги, що веде до м. Рибниці.

Судячи з підйомного матеріалу, поселення має довжину 300—400, а ширину 50—70 м. Площа поселення розорюється, тому на поверхні різко виділяються плями з культурними залишками, головним чином уламками сіроглинняної і жовтоглинняної кераміки. На місці однієї плями, що різко виділялася, була за кладена траншея ($15 \times 0,5$ м), орієнтована з півночі на південь. Знахідки зустрічалися, починаючи від самої поверхні і до глибини 0,30 м. В транші виявлена невелика кількість уламків сіроглинняного нелошеного і лощеного посуду (рис. 1, 2), а також кілька пряслиць.

Поселення Тимкове (пункт II) знаходиться за 1 км на захід від села. Воно розташоване на верхній терасі східного схилу балки, на ділянці довжиною до 100 і шириною до 50 м.

Під час оранки на поверхню викидалось багато уламків сіроглинняного лощеного посуду, виготовленого на гончарському кругі. Серед них слід відзначити уламки корчаг, прикрашених валиками з пальцевими вдавлен-

нями. Судячи за знахідками, ці поселення слід віднести до часу полів поховань.

За 1 км на південний захід від залізничної станції Слобідки досліджено поселення перших століть нашої ери, аналогічне за харак-

Рис. 1. Поселення Тимкове I.
Уламки кераміки.

тером знахідок поселенням біля с. Тимковою. Поселення розташоване на східному схилі коси, утвореної Ягорлицькою долиною і балкою, яка заходить у неї. Площа 200 м² вкрита уламками такого ж посуду, як і на поселенні Тимкове I і II. Закладеними невеликими розвідувальними траншеями і шурфами встанов-

лено, що культурний шар знаходився на глибині 0,35 м. В траншеї (розміром 5×0,6 м), орієнтованої із сходу на захід, виявлені знахідки часу полів поховань. Крім кераміки, подібної до виявленої на поселеннях Тимкове I і II, знайдені уламки лощених жовто- і сіро-

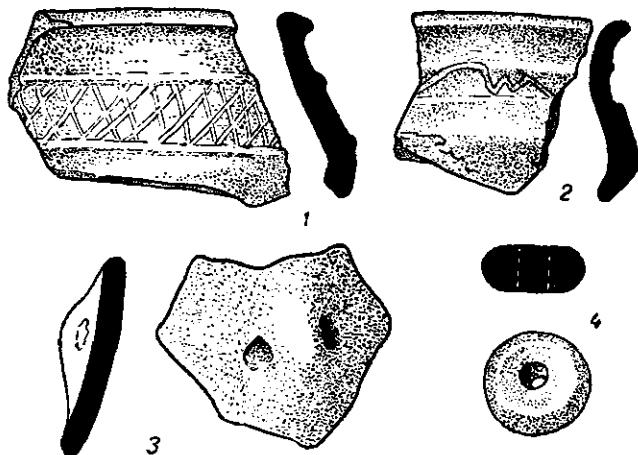

Рис. 2. Поселення Тимково I. (Уламки сіроглиняної кераміки, пряслице).

глиняних посудин, прикрашених невеликим валиком і орнаментом із загладжених ромбиків. За 100 м на південь від траншеї закладений розвідувальний шурф (розміром 1×2 м), в якому на глибині 60 см виявлені залишки трипільської площацки. Завал житла супроводжувався знахідками кераміки, прикрашеної боріздками і вушками.

За 2 км на північний схід від Слобідки біля кузні колгоспу ім. «Правди» під час закладки ями на глибині 1,2 м виявлене древнє похо-

вання. За повідомленням місцевих жителів, воно супроводжувалося сіроглиняними посудинами з лощеною поверхнею, кам'яним і обробленим каменем яйцеподібної форми.

На двох поселеннях, розташованих на околицях сіл Старо- і Ново-Кондакового, Снігурівського району, Миколаївської області, проведені невеликі розкопки. Тут (біля с. Старо-Кондакового) виявлені залишки жилого приміщення з піччю і зібрана кераміка, прикрашена валиком і відтиском вірьовочки. Кераміка належить, мабуть, до часу бронзи.

Невеликі розвідувальні розкопки проведені на поселенні, розташованому в с. Ново-Кондаковому. Особливий інтерес являє відкриття тут кам'яних фундаментів трьох будівель із залишками вогнищ. Серед завалів знайдені уламки сіроглиняного лощеного і нелощеного посуду, виготовленого на гончарському кругі, а також ліпний сіроглиняний посуд. На поселенні знайдені точила, уламок жорна, кістяні знаряддя праці, пряслиця, кістки тварин.

Розвідкою в районі будівництва Верхньо-Інгулецької зрошувальної системи було виявлено кілька древніх поселень і курганів: між селом Снігурівкою і станцією Снігурівка зафіксовано два кургани, на лівому березі р. Інгулець, між с. Снігурівкою і с. Галаганівкою виявлено чотири поселення, які належать до часу бронзи, і два поселення перших століть нашої ери. На трасі Верхньо-Інгулецького каналу від станції Снігурівка до м. Миколаєва виявлено два поселення епохи бронзи і поселення скіфського часу, розташоване в с. Широкій Балці на березі Південного Бугу, а також кілька курганів, які належать до часу бронзи.

Б. О. ТИМОЩУК

(Чернівці)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО МУЗЕЮ В 1949—1951 pp.

В 1949 і 1950 pp. Чернівецький краєзнавчий музей продовжив початі в попередні роки археологічні розвідки в північних районах Чернівецької області.

В 1949 р. проведена маршрутна розвідка на правому березі Дністра на ділянці с. Ба-

розписом. На інших трипільських поселеннях зібрано переважно неорнаментовану кераміку, серед якої іноді зустрічаються уламки з монохромним розписом. Ці поселення потрібно віднести до етапу В₁₁ розвитку трипільської культури (за періодизацією Т. С. Пассек).

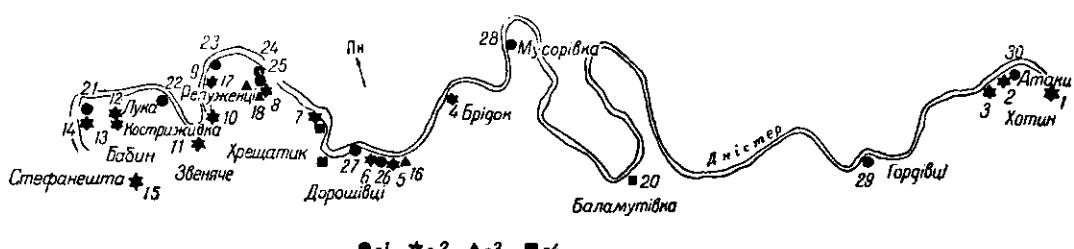

Рис. 1. Схема маршруту розвідки 1949 р. 1 — пам'ятки скіфського часу; 2 — поселення трипільської культури; 3 — поселення культури полів поховань; 4 — слов'янські поселення IX—XIII ст.

бин, Заставнівського району, — м. Хотин (рис. 1). Під час розвідки виявлені і обстежені поселення трипільської культури (15), скіфського часу (3), культури полів поховань (1) та слов'янські поселення IX—XIII ст. (11).

Відкриті розвідками трипільські поселення належать до двох етапів розвитку трипільської культури. До більш раннього періоду (етап В₁ за періодизацією Т. С. Пассек) відносяться поселення, виявлені біля с. Прилипчого в урочищі Царинка (за 1 км на захід від села) та в м. Хотині на території Хотинської фортеці.

На цих поселеннях виявлені розорані глиняні площасти та зібрана кераміка, серед якої часто зустрічаються уламки із заглибленим спіральним орнаментом та поліхромним

Поселення скіфського часу відкриті біля с. Репужинців, Заставнівського району, в урочищах Клин і коло церкви та в с. Дорошівцях, того ж району, в урочищі Городище. Одне з них, у Дорошівцях, було укріплене. Воно розміщене на високому миску над Дністром, за 2 км на схід від села.

На городищі і поселеннях зібрано ліпну кераміку, виготовлену з погано обробленої глини. Значна частина кераміки має блискучу лощену поверхню частіше чорного, іноді коричневого кольору. Зустрічаються уламки з наліпними валиками і з зашпилами. Найпоширенішим орнаментом на грубостінних посудинах з чорною і коричневою лощеною поверхнею є широкі канелюри.

Поселення культури полів поховань виявлено біля с. Репужинців, Заставнівського району,

в урочищі Клин. Зібрана тут кераміка за технікою виготовлення представлена двома групами: 1) ліпна, виготовлена з глини з домішкою дрібних камінчиків, здебільшого орнаментована врізними горизонтальними та хвилястими лініями; 2) виготовлена на гончарському крузі (лощені і шорстка) з чистої глини. Культурний шар епохи полів поховань перекриває культурний шар скіфського часу і сам перекритий слов'янським культурним шаром XI—XIII ст.

Серед відкритих 11 слов'янських поселень особлива увага приділялась обстеженню ранніх поселень, які відносяться до IX—X ст. (села Баламутівка, Заставнівського району, Біла, Чернівецького району, Бабин, Кельменецького району)¹. На поселеннях відкриті напівземлянкові житла із залишками печей-кам'яник. В житлах виявлена кераміка, кістки тварин, уламки жорен та інші знахідки. Кераміка груба, ліпна і кружальна, іноді орнаментована горизонтальними та хвилястими лініями, аналогічна кераміці інших древньоруських пам'яток IX—X ст.

В 1950 р. експедиція Чернівецького краєзнавчого музею провела розідкові розкопки ранньотрипільського поселення в с. Витилівці, Кіцманського району, та могил в с. Оселивці, Кельменецького району, Чернівецької області.

Витилівське ранньотрипільське поселення

В 1948 р. в центрі с. Витилівки виявлені залишки ранньотрипільського поселення². Воно розміщено на низькому мису лівого берега р. Совиці.

На незрушеній землянами роботами ділянці в північній частині мису був закладений розкоп розміром 6×7 м. На глибині 0,40—0,55 м майже на всій площині розкопу виявлено суцільне залягання глиняної обмазки. Розмір площацьки не встановлений, бо вона з усіх боків обрізана траншеями і канавою. Ділянка глиняної площацьки, розчищеної в розкопі, складалась з плиток неправильної форми, різних розмірів і товщини. Переважна більшість плиток лежала горизонтально. Плитки мають одинаковий вигляд: зверху згладжені, знизу з відбитками тонких гілок, а всередині пористі від домішки в тісті посіченої соломи і полови³. Більшість плиток у верхній частині червоноцеглистого ко-

¹ Відомості про поселення див. Б. О. Тимощук, Славянские поселения IX—X вв. на территории Северной Буковины, КС ИИМК, вып. 53, стор. 86—90.

² Б. О. Тимощук, Розідка в басейні р. Прут, АП, т. III, стор. 409—410.

³ На глиняних плитках знайдено кілька відбитків листя поганого збереження, яке не піддається визначенню.

льору, в нижній — чорні. Це можна пояснити тим, що вони обпалювалися лише зверху.

Глиняні плитки, які складали основу всієї площацьки, поділялися смугою з дрібної обмазки жовтого кольору (шириною 0,5—0,6 м) на дві частини: східну і західну. Плитки у східній частині площацьки були більшого розміру і товстіші, а в західній частині — дрібніші і тонші. На підставі вивчення конструктивних особливостей площацьки можна зробити висновок, що вона була залишками двокамерного глинобитного житла.

В одному місці площацьки глиняні плитки такого ж типу, як і решта, обпалені на всю товщину до ошлакування. Ця ділянка підлоги розміром $1,0 \times 1,6$ м зазнала дії особливо сильного вогню. Тут знайдена найбільша кількість уламків здебільше неорнаментованого посуду, частина яких перепалена до ошлакування, а також кістки тварин та уламки перепаленого кременю. Найімовірніше, що тут знаходилось вогнище.

В розкопі знайдено небагато уламків посуду, звичайного для раннього етапу трипілля. Крім грубих неорнаментованих уламків посуду, знайдені уламки тонкостінних посудин, орнаментованих заглибленими лініями, що утворюють стрічки та спіралі (табл. I, 4), а також уламки невеликих тонкостінних посудин з канельюваною поверхнею і штампованим орнаментом (табл. I, 5, 7). З уламків вдалося частково реставрувати невелику чашу (табл. I, 8), поверхня якої прикрашена горизонтальними вдавленими лініями, нанесеними зубчастим штампом (одна лінія проходить в основі краю вінець, друга — на згибі бочка і дві в нижній частині чаші), та двома горизонтальними канелюрами на плітках.

Зібрана на Витилівському поселенні кераміка найбільше подібна до кераміки із Саврані¹.

На поверхні глиняної площацьки, крім кераміки, знайдено шліфоване кам'яне долото (табл. I, 3), п'ять кремінних скребків на пластинах (табл. I, 1, 2), уламки двох зернотерок, небагато черепашок та кістки свині, бика, вівці.

Ранньотрипільське поселення, подібне до Витилівського, відкрито на лівому березі Совиці біля с. Старосілля. Поселення розташоване в урочищі Селище поблизу садиби колгоспу ім. Мічуріна.

На схилі невисокої (7—10 м) тераси виявлені залишки зруйнованих глиняних площацьок, де зібрана характерна для раннього трипілля кераміка (1 зразок) та кам'яні знаряддя.

¹ Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, М.—Л., 1949, стор. 36.

Оселівський курганий могильник

За 1 км на північний захід від с. Оселівки, Кельменецького району, в урочищі над стінкою знаходиться група курганів з кам'яними насипами. Шість курганів різної величини розташовані компактною групою на високому плато правого берега Дністра. У східній частині кургани мають діаметр до 10 м і підвищуються над поверхнею землі до 1 м. Кам'яні вершини цих курганів не обробляються, а їх розорані поли непомітно зливаються з оточуючою місцевістю. Кургани в західній частині майже повністю розорані і ледве помітні. Під час глибокої оранки руйнуються уцілі кам'яні насипи курганів. Нами розкопані залишки двох курганів, які найгірше збереглися.

Курган № 1 крайній із заходу могильника. Його розораний насип піднімався над поверхнею всього на 0,25 м. Ознакою кургана був розсип дрібного каміння овальної форми діаметром близько 8 м. Після зняття верхнього шару землі, переміщеного з дрібним камінням, на глибині 0,15—0,20 м виявлено майже суцільне залягання каменів різної величини, яке зовні утворювало коло діаметром 7 м.

В процесі розчистки встановлено таку будову кургана. На давньому горизонті з кам'яних плиток була викладена прямокутна в плані площа розміром 2,0×1,10 м, орієнтована з північного сходу на північний захід. На ній лежало каміння (ракушечник) із слідами дії сильного вогню та були розкидані кусочки деревного дрібного вугілля. Приблизно посередині кам'яної площа знайдено близько 20 уламків невеликого розміру кальцинованих людських кісток. Це рештки кремації покійника, спаленого на місці поховання. Місце спалення — кам'яна площа, яка навколо була обкладена великими каменями (валуни і плитки), що утворювали широке коло діаметром 7 м.

Під насипом виявлені три невеликі ямки (глибина 0,20 м, діаметр 0,15 м), заповнені дрібним камінням. Призначення ямок залишилось нез'ясованим.

В насипу кургана знайдені уламки кружального посуду часу полів поховань та кістки тварин.

Далі дослідження йшло шляхом розчистки каменів, причому знімали землю і дрібне каміння, а каміння середнього і великого розміру залишали на місці.

Курган № 2 знаходить за 10 м на схід від кургана № 1. Його місце також було визначено за розсипом дрібного каміння на невеликій площині.

В процесі розкопок з'ясувалось, що значна

частина кам'яного насипу зруйнована. Раніше з курганів вибирили каміння для будівництва хат. З кургана № 2 вибрана більшість каміння великого і середнього розміру. Після зняття насипу на глибині 0,30 м, приблизно посередині могили, виявлені рештки вогнища. Воно розміщувалось у незначному заглибленні і займало

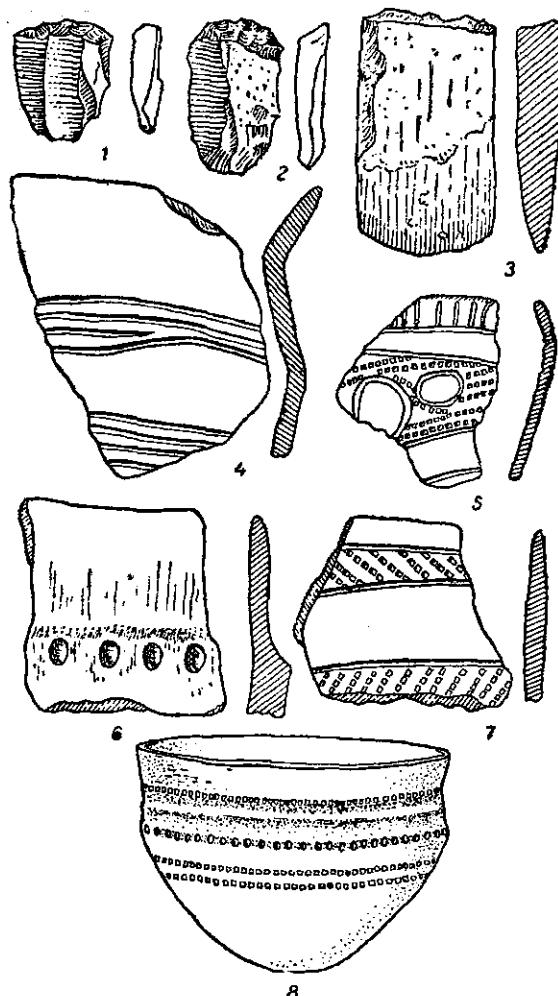

Табл. I. Інвентар з Витилівського ранньотрипільського поселення.

площу овальної форми розміром 2,0×1,4 м. Тут були скучення дрібного перепаленого каміння та деревного вугілля, а земля перемішана з попелом. Збереглась південна частина кромлеха, великі камені лежали в один ряд, утворюючи дугу, яка знаходилася за 4,5 м від центра вогнища. Жодних речей в кургані не знайдено. Наявні в нашому розпорядженні матеріали не дають можливості визначити культурну принадлежність Оселівського могильника, проте треба сказати, що кургани мають будову,

характерну для курганів Поділля І тисячоліття до н. е. (так звана подільська група скіфських племен, описана Т. Сулімірським¹).

Розкопки курганів III—V ст. н. е. біля с. Глибокої²

В 1951 р. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею біля с. Глибокої, Чернівецької області, було розкопано п'ять поховань типу

¹ T. Sulimirski, Scytowie na zachodniem Podolu, Lwów, 1936.

² Б. А. Тимощук, Подкарпатские курганы III—V веков нашей эры, КС ИММК, вып. 52.

«підкарпатських курганів» III—V ст. н. е., які становлять окрему локальну групу культури полів поховань

Під насипами розкопаних курганів на древньому горизонті або у неглибоких ямах виявлені сліди трупоспалень на місці: плями обпаленої землі, перепалені кістки людини, вугілля, попіл, уламки глиняного посуду із слідами перевування у вогні та ін. В більшості курганів були колективні поховання. До складу інвентаря, який супроводив поховання, входив глиняний посуд та деякі інші речі.

Експедицією було виявлено також поселення, що належить до могильника.

В. А. МІСЯЦЬ
(Житомир)

РОЗВІДКОЗІ РОБОТИ НА ЖИТОМИРЩИНІ в 1950—1951 рр.

Беручи участь в роботах Волинської експедиції Інституту археології АН УРСР влітку 1950 р., автор провів невеликі розвідкові розкопки в урочищі Провалля біля добре відомого в літературі с. Колодяжного, Дзержинського району¹. Тут кілька років тому був знайдений зуб мамонта, а в 1949 р., під час ремонту дороги, у підніжжі лесового обриву викопано кілька великих кісток.

Урочище Провалля являє собою широку балку, яка утворилася внаслідок розмиву лесового плато (рис. 1), що круто піднімається на 13—14 м над заплавою р. Тюхтерівки. Розкоп закладений за 4 м від місця знахідки згаданих вище кісток. Ще до початку розкопок на поверхні ґрунту знайдено два зуби викопного коня. В перший день розкопок виявлено кілька невеликого розміру уламків кісток мамонта, які погано збереглися, на другий день — цілу групу фрагментованих кісток мамонта (між іншим, ребер). Тут же в лесі, сильно забарвлениму в іржавий колір, на глибині 3—4 см нижче кісток було знайдено кремінний різець (рис. 2). При дальній розчистці навколо цієї знахідки і під нею виявлено інші уламки ребер мамонта, які залягали нижче різця на 4—6 см.

Оскільки розкопки провадилися у підніжжя Провалля, саме там, де по схилу крутого обриву плато сповзали верхні нашарування лесу, виникало питання, чи маємо ми в даному разі справу із знахідками *in situ* в незрушеному до розкопок лесі, чи лесовий матеріал перемістив-

ся десь з іншого місця. Щоб дати відповідь на це питання, проведені додаткові розкопки по схилу крутого обриву плато.

Верхні нашарування лесового суглинку мають рівне світложовте забарвлення; глибше

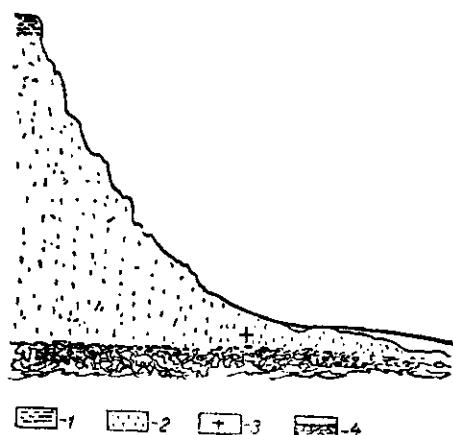

Рис. 1. Схематичний розріз урочища. Провалля в місці розкопок. 1 — верхній шар ґрунту; 2 — лес; 3 — місце знахідки кісток мамонта з кремінним різцем; 4 — вивітрений граніт.

колір лесу темнішає, в нижчих горизонтах його простежуються прошарки піску. На рівні знахідок лес і шари піску мають темнокоричневий колір, подібний до окису заліза. Кремінний різець, кістки мамонта, а також і лес з прошарками піску забарвлені в темнокоричневий колір, що поєднує їх з основним масивом лесу на цьому рівні. Тим самим стає доведеним залягання лесового шару з кістками і кремінним різцем *in situ*.

¹ Експедицією керував В. К. Гончаров. В розкопках брав участь працівник Бердичівського краєзнавчого музею М. О. Малик.

На глибині 10—12 см нижче вказаних знахідок залягає суцільним шаром дрібний вивітрений граніт, а безпосередньо під ним — гранітний масив. Подібне нашарування гранітного грузу із залишками мамонтових кісток виявив С. С. Гамченко в розкопках 1926 р. в с. Колодяжному на лівому березі р. Тюхтерівки¹.

Знахідки кісток мамонта в 1949 р. були виявлені на тому ж горизонті, що і в 1950—1951 рр.: на відстані 18—20 м. Отже, неодноразові вказівки на палеонтологічні залишки в цьому місці, які виявлені на одному рівні, та-

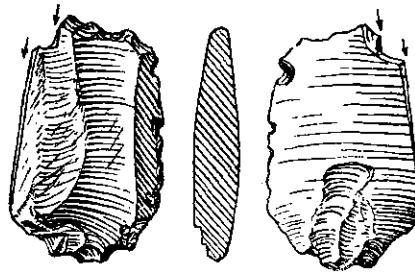

Рис. 2. Різець з урочища Провалля.

кож свідчать, що нашарування з виявленими нами знахідками не були перевідкладені.

Знайдений різець належить до знаряддя, яким користувались, очевидно, більш-менш довгий час. Такий різець був пошириною в пізньому палеоліті формою так званого різця з широкою граничною через весь лівий край пластинки. В процесі використання його двічі підгострювали (на лівому ріжку пластинки виразно помітні сліди трьох послідовних сколів). Верхній кінець пластинки зрізаний крутою ретушшю навскіс (так звана рівна кінцева ретуш, спрямована навскоси). В результаті підгострювання «боковий» різець був перероблений на так званий кутовий різець або різець на ріжку пластинки (рис. 2).

Знахідка добре оформленого різця серед уламків мамонтових кісток має вирішальне значення, як перша безсумнівна вказівка на перебування палеолітичної людини в цій місцевості.

На підставі одержаних відомостей в Колодяжному нами зафіксовано ще чотири пункти палеонтологічних знахідок (три з них на правому березі Тюхтерівки в районі села і один — на лівому, зокрема, під час копання криниці тут був знайдений бивень мамонта).

З архівних документів Інституту археології АН УРСР відомо, що І. Ф. Левицькому було

передано з с. Колодяжного зуби коня і уламки кісток мамонта, на яких він простежував рисоване зображення тварини¹. В 1924—1925 рр. І. Ф. Левицький провів розкопки на місці виявлення палеонтологічних залишків на лівому березі р. Тюхтерівки при впадінні її в Случ (приблизно за 500 м від місця наших розкопок). Тут, біля садиби гр. Луцкевича у викидах гранітного кар'єру виявлено до десяти місць палеонтологічних знахідок. В 1926 р. С. С. Гамченко знайшов у каменоломні с. Колодяжного фрагменти кісток четвертинних ссавців в різних горизонтах лесової товщі, серед яких — кістки мамонта і коня (на глибині 9 м)².

Крім значної кількості різних кісток мамонта, знайдених в урочищі Провалля, за повідомленням гр. Андрушенка, в 1936 р. знайдені рештки черепа носорога (черепна коробка, частина нижньої щелепи з чотирма зубами та дрібні уламки інших кісток).

В останній зведеній праці по палеоліту України П. Й. Борисковський³ вважає, що в Колодяжному сліди палеоліту відсутні. На карті палеоліту УРСР, що вийшла в 1954 р., О. П. Черниш⁴ зовсім не вказує с. Колодяжного як палеолітичний пункт і бере під сумнів знахідки попередніх років.

Знахідка кремінного різця серед кісток мамонта в урочищі Провалля кладе, нарешті, кінець ваганням щодо слідів палеолітичної людини в Колодяжному і, в зв'язку з численними палеонтологічними залишками в селі та його околицях, свідчить про необхідність дальших досліджень.

Влітку 1951 р. автором проводились розвідки і невеликі розкопки на території Житомирської області, під час яких були відкриті два поселення: одне періоду пізньої бронзи, друге часу полів поховань. В с. Іванівці, Довбиського району, на лівому березі р. Тії, в урочищі Озеро на піщаній дюні виявлено поселення пізньої бронзи. На розораній поверхні знайдено багато уламків посуду, кремінних відщепів і кусків печини. Кераміка червоного кольору містить значну кількість піску і дрібні вкраплення слюди. За формами, які вдалося встановити, а також за орнаментацією ця кераміка близька до посуду з поселення початку залишного віку біля хутора Ворошилова. Крім уламків посуду,

¹ Див. з приводу знахідки в с. Колодяжному. Бюлетень кабінету антропології та етнології УАН, К., 1925, стор. 35—39, рис. 2, 3.

² І. Г. Пілоплічко, Матеріали до вивчення мінулих фаун УРСР, вип. I, К., 1938, стор. 118.

³ П. Й. Борисковський, Палеоліт України, МІА, № 40, М.—Л., 1953, стор. 144—149.

⁴ О. П. Черниш, Карта палеоліту УРСР, Матеріали і дослідження по археології УРСР, К., 1954 стор. 134.

¹ М. Рудинський. Археологічні дослідження 1926 р., Коротке звітдомлення ВУАК за 1926 р., К., 1927, стор. 9—10.

тут знайдено кілька кремінних скребків і кремінний наконечник списа (рис. 3, 4).

При обслідуванні узбережжя р. Гнилоп'яті від м. Бердичева до с. Скраглівки, Бердичівського району, відкрите поселення культури полів поховань. Воно розташоване в південно-східній частині с. Скраглівки за колгоспним садом на надзаплавній терасі р. Гнилоп'яті. Фрагменти кераміки зустрічаються паралельно берегу ріки на прстязі 300—350 м. Закладка хількох невеликих шурфів дозволила встановити, що на межі гумусованого шару і піску залягав культурний шар завтовшки 0,30—0,40 м.

В одному шурфі на глибині 0,40 м виявлені завал печини, на багатьох кусках якої збереглись відбитки соломи, лози і жердин. Кераміку, зібрану на поверхні і виявлену при шурфуванні, можна поділити на три групи. До першої слід віднести уламки посуду, які належать, очевидно, до періоду бронзи. Ця товсто-стінна ліпна кераміка із значною домішкою піску орнаментована горизонтальними врізними лініями і наліпним трикутним валиком (рис. 3, 1). Подібна кераміка зустрічалась на Войцехівському могильнику¹.

До другої групи належить кераміка, виготовлена також без застосування гончарського круга, з шершавою поверхнею, ніби обсипаною до обпалу крупнозернистим піском. Третю групу, найчисленнішу, становлять уламки лощеного посуду, виготовленого на гончарському кругі, з добре відмученої глини, переважно сірого

¹ О. Ф. Лагодовська, Войцехівський могильник, АП, т. II, стор. 62—78

і чорного кольору. Серед кераміки вдалося виділити фрагменти горщиків з високими вертикальними вінцями, зовсім не орнаментовані або

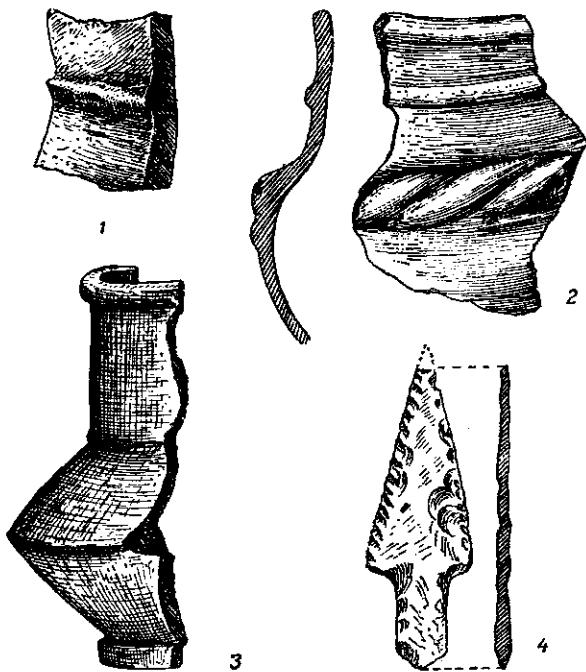

Рис. 3. Матеріали розвідувальних досліджень.

прикрашені гладкими і крученими валиками (рис. 3, 2, 3). Судячи з форм і техніки виготовлення, ця кераміка може бути віднесена до культури полів поховань.

ЗМІСТ

Пам'ятки доби раннього заліза

- В. М. Даниленко, Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р.
 О. Ф. Лагодовська, Р. І. Виєзжев, Ф. Б. Копилов, Кургани скіфського часу в с. Курилівці
 Ю. М. Захарук, Дослідження пам'яток доби бронзи та раннього заліза на Волині в 1950 р.
 М. Ю. Смішко, Курганний могильник ранньо-залізного часу в с. Білках
 І. Г. Шовкопляс, Середньодністровська експедиція 1949—1951 рр.
 М. І. Вязьмітіна і Є. Ф. Покровська, Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина
 С. С. Березанська, Поселення раннього залізного віку в Житомирській області
 Г. Т. Тітенко, Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі
 Б. А. Шрамко, Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Острозвіхівки

Пам'ятки епохи бронзи та міді

- О. Ф. Лагодовська та Ю. М. Захарук, Нові дослідження Войцехівського могильника
 Д. Я. Телегін, Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці
 В. Ф. Пешанов, Результати археологічних робіт на р. Чингулі в 1950 р.
 Р. І. Ветштейн, Розкопки двох курганів біля Ворошиловграда
 В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич, Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням
 В. І. Канівець, Могильник епохи міді біля с. Чернина на Київщині
 Ю. М. Захарук, Поселення софіївського типу в околицях Києва

	Н. П. Амбургер, Т. Д. Білановська, Пізньотрипільське поселення біля с. Бортничів	115
	О. Ф. Лагодовська, Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках	118
5	Ю. М. Захарук, Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Случі	130
17	В. М. Даниленко і М. Л. Макаревич, Дослідження на II Сабатинівському ранньотрипільському поселенні в 1949 р.	134
21	К. К. Черниш, Дослідження трипільських поселень на Середньому Подністров'ї в 1950—1951 рр.	145
24		
29	Пам'ятки неоліту та палеоліту	
	М. Я. Рудинський, Перший Вовнизький пізньонеолітичний могильник	151
38	Г. І. Шпет, Зуби риб з Вовнизького лівобережного могильника	162
47	М. Я. Рудинський, Погорілівка	163
52	В. М. Даниленко, Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р.	172
56	О. В. Бодянський, Розкопки Мар'ївського та Федорівського могильників у Надпоріжжі	179
	I. Ф. Левицький та Д. Я. Телегін, Дослідження стоянки в урочищі Минівський Яр на Сіверському Дніпрі	183
69	О. П. Черниш, Дослідження на Дністрі в 1950—1951 рр.	189
75		
	Розвідкові дослідження	
85	Н. П. Амбургер, Нові дані про пам'ятки епохи неоліту та бронзи на Сеймі	197
90	О. Г. Шапошников, Розвідкові археологічні дослідження в с. Нових Безрадичах	201
92	А. Л. Єсипенко, Археологічні розвідки Одеського музею у 1950—1951 рр.	203
99	Б. О. Тимощук, Археологічні дослідження Чернівецького музею в 1949—1951 рр.	205
111	В. А. Місяць, Розвідкові роботи на Житомирщині в 1950—1951 рр.	209